

Zoran Pavlović
PSIHOLOGIJA VREDNOSTI

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Institut za psihologiju

Zoran Pavlović

PSIHOLOGIJA VREDNOSTI

Institut za psihologiju
Beograd, 2021.

Zoran Pavlović
PSIHOLOGIJA VREDNOSTI

Izdavač:

Institut za psihologiju
Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu

Za izdavača:

dr Zora Krnjaić

Recenzenti:

prof. dr Dragan Popadić, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
dr Slavica Maksić, naučna savetnica u Institutu za pedagoška istraživanja
dr Bojan Todosijević, naučni savetnik u Institutu društvenih nauka

Prelom i štampa:

Dosije studio

Tiraž: 100

ISBN: 978-86-6427-167-7

Beograd, 2021.

Preporučeno citiranje: Pavlović, Z. (2021). *Psihologija vrednosti*. Beograd: Institut za psihologiju.

Na korici: Zoran Pavlović, *Dvoje* (skulptura, kamen i drvo, 12cm x 20cm).

*„Neću služiti onome u što više ne verujem, zvalo se to moj dom, moja otadžbina, ili moja crkva;
i pokušaću da se izrazim u nekom obliku života ili umetnosti što slobodnije mogu i što potpunije mogu,
služeći se u svoju odbranu jednim oružjem koje sebi dozvoljavam –
ćutanjem, izgnanstvom i lukavstvom“.*

Džejms Džojls, „Portret umetnika u mladosti“

„Danas ljudi znaju cene svačemu, ali ničemu ne znaju vrednost“.

Oskar Vajld, „Slika Dorijana Greja“

*„(...); ali zašto si ti, pojedinče, tu, pitam te, i ako ti to inače niko ne može reći,
pokušaj samo jednom gotovo a posteriori da opravdaš smisao svog bivstvovanja
tako što ćeš samom sebi postaviti neku svrhu, neki cilj,
neko „za to“, neko visoko i plemenito „zato“.
Ako samo zbog njega propadneš – ne znam ni za kakvu bolju svrhu
nego da se propadne zbog onoga što je veliko i nemoguće:
animae magnae prodigus“.*

Fridrih Niče, „O koristi i šteti istorije za život“

Sadržaj:

Spisak tabela	7
Spisak grafikona.....	8
Spisak ilustracija	9
Uvodna razmatranja ili o čoveku kao biću koje vrednuje	11
Kratak pregled sadržaja knjige	14
Šta ova knjiga (sve) nudi i kako je „koristiti“	15
1. Vrednosti, šta je to	17
1.1. Glavne karakteristike pojma vrednosti	20
1.1.1 Vrednosti su koncepti ili uverenja	22
1.1.2. Vrednosti se odnose na ono što je poželjno	23
1.1.3. Vrednosti su relativno stabilne	25
1.1.4. Vrednosti su rukovodeći principi.....	25
1.1.5. Vrednosti su međusobno strukturisane.....	27
1.2. Šta vrednosti „nisu“	28
1.2.1. Vrednosti i potrebe.....	28
1.2.2. Vrednosti i crte ličnosti.....	30
1.2.3. Vrednosti i stavovi.....	31
1.2.4. Vrednosti i socijalne norme	33
1.2.5. Vrednosti i ideologija	33
2. Kako se vrednosti „mere“	37
2.1. Klasične upitničke mere	38
2.2. Netipične upitničke i neupitničke mere	44
3. Teorijski modeli i tipologizacije vrednosti.....	49
3.1. Rane teorije vrednosti.....	51
3.2. Individualno-psihološke teorije vrednosti.....	55
3.2.1. Studija vrednosti Gordona Olporta	55
3.2.2. Životni stilovi Čarlsa Morisa	56
3.2.3. B-vrednosti i metapotrebe u teoriji Abrahama Maslova.....	58
3.2.4. Lične i interpersonalne vrednosti Leonarda Gordona	62
3.2.5. Empirijski izvedene vrednosti Gorloa i Nola.....	64
3.2.6. Profil vrednosti u interpersonalnim interakcijama Bejlsa i Kouča.....	65
3.2.7. Priroda ljudskih vrednosti u teoriji Milтона Rokiča	67
3.2.8. Stuktura vrednosti i koncepcije o poželjnom Morisa Lora.....	72
3.2.9. Lični, socijalni ciljevi i načini ponašanja Brejtvajtove i Loua	73
3.2.10. Struktura socijalnih vrednosti u radovima Šlomit Levijeve.....	75
3.2.11. Cirkularni model vrednosti Šaloma Švarca	78
3.2.12. Tipovi socijalne vrednosne orijentacije van Langa	87
3.2.13. „Svete“ vrednosti Filipa Tetloka.....	90
3.2.14. Vrednosti kao truzimi Meja i Olsona	94
3.2.15. Funkcionalna teorija ljudskih vrednosti Validnija Gouveje	95
3.2.16. MEM vrednosti Bojda i saradnika.....	97
3.2.17. Psiholeksički pristup vrednostima De Rada i saradnika.....	98
3.3. Koncepcije vrednosti u radovima domaćih autora.....	102
3.3.1. Vrednosti i vrednosne orijentacije srednjoškolske omladine.....	105
3.3.2. Istraživanja vrednosnih orijentacija mladih.....	107
3.3.3. Preferencija ličnih i društvenih ciljeva	109
3.3.4. Drugi pristupi vrednostima	111

3.4.	Kulturološke teorije vrednosti.....	117
3.4.1.	Vrednosti i vrednosne orijentacije u teoriji akcije Klajda Klakhona	117
3.4.2.	Kulturne dimenzije Gerta Hofstejdeea.....	120
3.4.3.	Revidirana teorija modernizacije Ronalda Ingharta	124
3.4.4.	Teorija osnaživanja ljudskih kapaciteta Kristijana Velcela.....	129
3.4.5.	Švarcova teorija kulturnih orijentacija	133
4.	Poreklo vrednosti: lične i socijalne determinante vrednosnih preferencija	137
4.1.	Razvoj vrednosti u detinjstvu	141
4.2.	Individualne determinante vrednosti.....	142
4.2.1.	Rana iskustva.....	143
4.2.2.	Pol	146
4.2.3.	Crte ličnosti	147
4.2.4.	Uzrast.....	148
4.2.5.	Materijalni standard.....	151
4.2.6.	Obrazovanje	154
4.2.7.	Religioznost	156
4.2.	Društvene determinante vrednosti	156
4.3.1.	Nivo socioekonomskog razvoja društva.....	162
4.3.2.	Razvijenost demokratije.....	166
4.3.3.	Individualni i kontekstualni prediktori varijacija u vrednosnim prioritetima	169
5.	Menjanje vrednosti	175
5.1.	Moderatori promene vrednosti	183
6.	„Efekti“ vrednosti: vrednosti i ponašanje.....	187
6.1.	Kada i kako su vrednosti bitne: mehanizmi „uticaja“ vrednosti na ponašanje	189
6.2.	Zavisnost veze vrednosti i ponašanja od ličnih karakteristika.....	193
6.3.	Vrednosti i vrednosno-ekspresivno ponašanje.....	195
6.4.	Vrednosti i specifična ponašanja.....	200
6.4.1.	Prosocijalno ponašanje.....	201
6.4.2.	Antisocijalno ponašanje	205
6.4.3.	Političko ponašanje	208
6.4.4.	Proekološko ponašanje	215
6.4.5.	Organizaciono ponašanje	219
6.4.6.	Zdravstveno ponašanje.....	222
6.5.	Subjektivno blagostanje.....	226
7.	Zaključna razmatranja: vredi li nešto pojam vrednosti.....	233
	Zahvalnica.....	239
	Reference	241
	Indeks pojmova	261
	Beleška o autoru	265

Spisak tabela

Tabela 1. Određenja vrednosti u radovima različitih autora	21
Tabela 2. Osnovni elementi instrumenata za tipično upitničko merenje vrednosti – prvi deo.	40
Tabela 3. Osnovni elementi instrumenata za tipično upitničko merenje vrednosti – drugi deo.	41
Tabela 4. Upitnici za merenje vrednosti u domaćem kontekstu	42
Tabela 5. Osnovni elementi instrumenata za netipično upitničko ili neupitničko merenje vrednosti	45
Tabela 6. Spisak B-vrednosti, njihovih patogenih lišavanja i specifične metapatologije	61
Tabela 7. Lista instrumentalnih i terminalnih vrednosti.....	70
Tabela 8. Dvanaest vrednosnih skala	73
Tabela 9. Fundamentalne vrednosti i njihovi sadržajni aspekti.....	77
Tabela 10. Deset bazičnih vrednosti i motivacioni ciljevi koji im leže u osnovi	80
Tabela 11. Različite verzije upitnika za merenje Švarcovih vrednosti.....	85
Tabela 12. Devetnaest bazičnih vrednosti i motivacioni ciljevi koji im leže u osnovi	86
Tabela 13. Dva zadatka izbora različitih struktura isplata pri merenju socijalnih vrednosnih orijentacija	89
Tabela 14. Elementi, dimenzije i bazične vrednosti u funkcionalnoj teoriji vrednosti.....	96
Tabela 15. Teme izdvojene putem MEM procedure u esejima pisanim na temu vrednosti	98
Tabela 16. Spisak vrednosnih orijentacija u Pantićevim istraživanjima i njihovo određenje.....	108
Tabela 17. Spisak 18 ličnih i 18 društvenih ciljeva	111
Tabela 18. Očekivanja od budućeg zanimanja i preferirani životni stilovi kao operacionalizacija vrednosti	113
Tabela 19. Razlikovanje vrednosti kao željenog i poželjnog i povezane razlike	121
Tabela 20. Faktorska struktura dve dimenzije kulturnih varijacija (zasićenja)	127
Tabela 21. Sadržaj sekularnih i emancipativnih vrednosti.....	131
Tabela 22. Nacionalne moto parole različitih država	157
Tabela 23. Ocena parametara i procenat objašnjene varijanse tri modela	170
Tabela 24. Ocena fiksnih parametara hijerarhijskog modelovanja.....	171
Tabela 25. Prosečne promene vrednosnih sistema za eksperimentalnu i kontrolnu grupu koje su u različitoj meri slične kongruentnim i nekongruentnim grupama za poređenje	177
Tabela 26. Povezanost značaja vrednosti i bihevioralnih procena iz tri različita izvora.....	196
Tabela 27. Oblici ponašanja koji su najsnažnije povezani sa svakom od vrednosti	197

Spisak grafikona

Grafikon 1. Rokičev jednakost-sloboda model varijacija političkih ideologija.....	34
Grafikon 2. Sinusoidan obrazac povezanosti deset bazičnih vrednosti i religioznosti u Srbiji i evropskim državama u celini.....	84
Grafikon 3. Promene vrednosnih orijentacija mladih između 1979. i 1988. godine	109
Grafikon 4. Povezanost bazičnih vrednosti i srdačnosti vaspitnog stila među mladima u Srbiji	145
Grafikon 5. Polne razlike u bazičnim vrednostima u evropskim zemljama i Srbiji.....	147
Grafikon 6. Povezanost bazičnih vrednosti i uzrasta u Srbiji i evropskim zemljama	149
Grafikon 7. Uzrasni, generacijski, efekti perioda i kombinovani efekti na promene vrednosti.....	150
Grafikon 8. Povezanost materijalnog standarda i bazičnih vrednosti u Srbiji i drugim zemljama	153
Grafikon 9. Povezanost nivoa obrazovanja i bazičnih vrednosti u Srbiji i drugim zemljama ..	155
Grafikon 10. Povezanost prosečne prihvaćenosti bazičnih vrednosti i nivoa socioekonomskog razvoja.....	163
Grafikon 11. Povezanost nivoa razvijenosti društva (iskazanog preko <i>HDI</i>) i raširenosti vrednosti <i>samoizražavanja</i> u sedmom talasu <i>WVS</i> (agregatna analiza)	164
Grafikon 12. Povezanost ekonomske nejednakosti društva (iskazanog preko <i>GINI</i> koeficijenta) i raširenosti vrednosti <i>samoizražavanja</i> u sedmom talasu <i>WVS</i> (agregatna analiza).....	166
Grafikon 13. Povezanost prosečne prihvaćenosti bazičnih vrednosti i stepena demokratizacije društva	168
Grafikon 14. Povezanost razvijenosti demokratije (iskazane preko <i>EIU</i> pokazatelja) i raširenosti vrednosti <i>samoizražavanja</i> u sedmom talasu <i>WVS</i> (agregatna analiza)	168
Grafikon 15. Kohortne razlike u prihvaćenosti <i>emancipativnih</i> vrednosti u Srbiji s obzirom na godinu istraživanja	183
Grafikon 16. Povezanost bazičnih vrednosti i učestalosti različitih aktivnosti tokom slobodnog vremena među mladima u Srbiji	199
Grafikon 17. Povezanost bazičnih vrednosti i učestalosti kontakata sa porodicom, prijateljima i kolegama u Srbiji i evropskim zemljama	203
Grafikon 18. Izraženost dve vrednosne dimenzije s obzirom na članstvo u humanitarnoj organizaciji	204
Grafikon 19. Povezanost bazičnih vrednosti i različitih oblika neetičnog ponašanja	208
Grafikon 20. Povezanost bazičnih vrednosti i protestnog ponašanja u Srbiji i evropskim zemljama	210
Grafikon 21. Povezanost bazičnih vrednosti i glasanja na izborima u Srbiji i evropskim zemljama	211
Grafikon 22. Povezanost bazičnih vrednosti i samopozicioniranja na skali levo-desno u Srbiji i evropskim zemljama	214
Grafikon 23. Povezanost bazičnih vrednosti i dva oblika proekološkog ponašanja	216
Grafikon 24. Izraženost dve vrednosne dimenzije s obzirom na članstvo u ekološkoj organizaciji	217
Grafikon 25. Povezanost bazičnih vrednosti i učešća na kursovima profesionalnog usavršavanja u Srbiji i evropskim zemljama	220
Grafikon 26. Povezanost preferencije bazičnih vrednosti i različitih oblika zdravstvenog ponašanja.....	225
Grafikon 27. Povezanost bazičnih vrednosti i subjektivnog blagostanja u Srbiji i evropskim zemljama	228

Spisak ilustracija

Ilustracija 1. Za i protiv vrednosnog realizma	20
Ilustracija 2. Odnos ciljeva, vrednosti, definicije situacije i akcije	30
Ilustracija 3. Hronološki pregled glavnih teorijskih razmatranja vrednosti	50
Ilustracija 4. Dva životna stila iz Morisove skale vrednosti i njihove naknadne revizije	57
Ilustracija 5. Lista ličnih i interpersonalnih vrednosti prema Leonardu Gordonu.....	63
Ilustracija 6. Četiri vrednosne dimenzije Bejlsa i Kouča i primeri ajtema koje ih tvore	66
Ilustracija 7. Dimenzije ličnih i socijalnih vrednosti i njihov sadržaj	74
Ilustracija 8. Dimenzije načina ponašanja	75
Ilustracija 9. Formalna definicija koncepta vrednosti iz ugla facetne analize	76
Ilustracija 10. Revidirana formalna definicija koncepta fundamentalnih vrednosti iz ugla facetne analize.....	78
Ilustracija 11. Cirkularni model vrednosti	81
Ilustracija 12. Redefinisani cirkularni model vrednosti.....	87
Ilustracija 13. Demonstracije ogleđa o tabu razmeni	92
Ilustracija 14. Komponente vrednosti identifikovane unutar svakog od tri jezika i njihovi faceti (primeri vrednosti).....	101
Ilustracija 15. Pet faktora dobijenih na skupu zajedničkih 139 vrednosti i primeri ajtema koji ih zasićuju	102
Ilustracija 16. Klasifikacije vrednosti prema osam dimenzija	119
Ilustracija 17. Kulturna mapa sveta	128
Ilustracija 18. Model osnaživanja ljudskih kapaciteta	130
Ilustracija 19. Kulturne dimenzije: prototipska struktura	134
Ilustracija 20. Procenat građana i građanki evropskih društava koji prihvataju <i>postmaterijalističke</i> vrednosti.....	159
Ilustracija 21. Tri duboka okvira i vrednosti sa kojima su povezani	162
Ilustracija 22. Ilustracije eksplicitnog i implicitnog primovanja <i>univerzalističkih</i> vrednosti.....	189
Ilustracija 23. Proces opredmećivanja vrednosti u vezi vrednosti i ponašanja	191
Ilustracija 24. Vrednosti povezane sa glavnim ideološkim orijentacijama	213

Uvodna razmatranja ili o čoveku kao biću koje vrednuje

Iako zvuči kao ime nekog superjunaka iz stripa ili dečijeg crtanog filma, „Čovek tenk“ nadimak je stvarne osobe o kojoj se zapravo malo zna. Zapamćen i kao „neznani buntovnik“, reč je o neidentifikovanom kineskom građaninu koji se hrabro usprotivio koloni tenkova na Trgu Tjenanmen u Kini, 5. juna 1989. godine, dan nakon što su kineske vojne snage u krvi ugušile studentske proteste koji su trajali od 15. aprila do 4. juna iste godine. Podstaknuti smrću jednog reformističkog političkog lidera i generalnim zahtevima za otvoreniju, demokratičniju vlast, protestanti, uglavnom studenti, organizovali su dnevne marševe kroz Peking do trga Tjenanmen; protesti su postajali sve masovniji i krajem maja u njima je učestvovalo milion protestanata. Prisustvo vojnih snaga nije uspevalo da umiri ili uguši proteste i kineske vlasti donele su odluku da intenzivnije reaguju. Četvrtog juna, vojska i policija sjurila se na Tjenanmen trg, pucajući u masu demonstranata; procene o broju stradalih variraju od nekoliko stotina do nekoliko hiljada ljudi, dok je 10.000 ljudi uhapšeno.

Dan nakon krvavog incidenta, koloni tenkova koja se kretala sa trga Tjenanmen usprotivio se usamljeni čovek, u beloj košulji i tamnim pantalonama, sa dve kese namirnica u rukama¹. Kolona je na trenutak zaustavljena; potom su, neuspešno, pokušali da ga zaobiđu. On se, međutim, gestikulirajući, pomerao kako se kretao i tenk na čelu kolone, onemogućavajući mu prolaz. Nastupilo je kratkotrajno zatišje, nakon koga se usamljeni protestant popeo na tenk i kratko razgovarao sa vojnicima u tenku; potom je sišao s tenka i ponovo stao ispred kolone, i dalje blokirajući prolaz. Usledila je dodatna rasprava sa vojnicima koji su provirivali iz tenka, a potom se u sve umešalo još nekoliko ljudi koji su pristigli u međuvremenu, odvlačeći junaka ove priče na stranu, u obližnju skupinu ljudi...

Ova „scena“ ušla je u „udžbenike i u čitanke“, video i fotografski zapisi postali su obeležje jednog vremena (da je tada bilo interneta, nesporno bi postali *viralni*) i deo popularne, ali i alternativne kulture, rabljeni kako u video spotovima treš-metal bendova, tako i fiktivno obrađivani u proznoj književnosti. Identitet „čoveka tenka“ i njegova dalja sudbina je i dan-danas nepoznata. Pravi motivi ponašanja samim tim bili su i biće zanavek predmet nagađanja. No, ovaj gest postao je parabola borbe za slobodu po cenu lične žrtve, simbolom otpora, borbe za demokratiju, a protiv opresije. Da li su to zaista bili i motivi ovog ponašanja, ne možemo znati, ali priča o „čoveku tenku“ mnogo puta je ispričana priča o ceni koju su ljudi spremni da plate za svoja vrednosna uverenja. Ljudska istorija prepuna je takvih drastičnih i tragičnih primera, poput slučaja samospaljivanja budističkog monaha 1963. g, stradanja partizanskog heroja Stevana Filipovića 1942. g. u Valjevu ili studenta Jana Palaha 1969. g. u Pragu.

I „previranja“ u modernom svetu, od pokreta *Bregzit*, uspona (i pada) populističke politike najbolje oličene u liku i delu bivšeg američkog predsednika Donalda Trampa, protesta za očuvanje životne sredine (*#FridaysForFuture*), okončavanja rasne diskriminacije (*#BlackLivesMatters*), rodno zasnovanog nasilja (*#MeToo*), protivpandemijskih mera (*#StopCOVIDFascism*), makar jednim delom, priča su i o ljudskim vrednostima, koje, kasnije ćemo videti, ne samo da motivišu aktivizam, već ga i kanališu ka slobodarskim i emancipatornim ili, pak, nekim drugim ciljevima i svrhama (videti i Pavlović, 2021). Naučni interes za fenomen vrednosti u svakom slučaju ne jenjava. Štaviše, sudeći prema podacima iz miliona publikovanih

¹ Na Jutjubu se može pronaći nemonitrani video zapis čitavog događaja.

Slika 1. Samospaljivanje budističkog monaha Tih Kvanga 11. juna 1963. g. kao reakcija na progon budista od strane prokatoličke vlade Južnog Vijetnama. Sliku je načinio fotograf Malkom Braun i za nju je dobio Pulicerovu nagradu za sliku godine (Fotografija: www.wikipedia.org).

knjiga koje su dostupne u Gugl servisu, interesovanje za ljudske vrednosti postaje sve izraženije (Slika 2)².

U onim manje dramatičnim i banalnijim ilustracijama pokazuje se da su vrednosti pomalo kao otisci prstiju – jedinstvene za svakoga, međusobno nas razlikuju i ostaju na svemu što dotaknemo³. Ne samo da su vrednosti koje imamo povezane sa našim kriterijuma toga šta je dobro i loše, za šta vredi živeti (i, kao što smo videli, umreti), već i sa raznim kratkoročnim ili dugoročnim odlukama, kao što su glasanje na izborima ili izbor profesije, ali i sa nekim sasvim ordinarnim i svakodnevnim sklonostima i ponašanjima, poput preferencije marke deterdženta ili vraćanja pozajmljene olovke (Rokeach, 1973)!

Priča o vrednostima priča je o stanju bivanja čovekom – biću koje nije neutralni posmatrač sveta, već konstantno vrednuje. Platon je govorio o *thymos*-u (delu duše koji se tiče vrednosti koju neko sebi pridaje), Makijaveli o čovekovoju žudnji za slavom, Hobs o ponosu, Ruso o samoljublju, Hegel o priznanju, Niče je smatrao da je čovek iznad svega biće koje vrednuje... Svi ovi pojmovi odnose se na onaj deo čoveka koji oseća potrebu da vrednuje – sebe u prvom redu, ali i druge ljude, akcije, stvari oko sebe.

Šta je to što se vrednuje varira – među pojedincima, grupama, nacijama i kulturama (npr. Inglehart & Welzel, 2005; Schwartz & Bardi, 2001). Ali, kao što klasična teza kaže – svaki čovek je kao svi drugi ljudi, kao neki drugi ljudi i kao niko drugi (Kluckhohn & Murray, 1953). Sasvim u skladu sa tim, sličnost ili pankulturna

² Mada, paradoksalno, vrednosti nisu tipično sastavni deo tema koje se detaljnije obrađuju u udžbenicima iz oblasti socijalne psihologije ili psihologije ličnosti (Rohan, 2000). To svakako važi i za lokalni kontekst.

³ Ova konstatacija pripisuje se Elvisu Prislju.

vrednosna stremljenja – preferencija istih vrednosti širom sveta (Schwartz & Bardi, 2001) – često ukazuju na to da su varijacije pre stvar kvantiteta, nego kvaliteta, a sličnosti veće nego razlike. „Stvarna“ srodnost ljudskih bića kao „životinja sa moralom“ (Selidžmen, 2012) identifikovana na nivou vrlina koje su zajedničke skoro svim religioznim i filozofskim tradicijama, od Aristotelovog učenja do Bušido kodeksa samuraja, tome samo dodatno ide u prilog. Pamet i znanje, hrabrost, ljubav i čovečnost, pravednost, umerenost, duhovnost i transcendencija – vrline su koje su uvažavane u svim tradicijama u poslednje tri hiljade godina i čine jezgro karakteristika koje tvore „dobar“ karakter (Peterson & Seligman, 2004; Selidžmen, 2012).

Kao i vrline, i pojam vrednosti je ne samo koncept koji se odnosi na nešto uvek pozitivno i poželjno, već su takva, po definiciji, i ljudska stremljenja. Fundamentalno benevolentna predstava o čoveku koju ocrtavaju istraživanja vrednosti ima važne teorijske i praktične implikacije (o čemu ćemo više govoriti na stranama koje slede). Ili, iz ustiju jednog od velikana psihološke nauke – „svako dete je potencijalno Platon. Svako dete ima instinktivnu potrebu za najvišim vrednostima istine, lepote, pravde“ (Maslov, 2001, str. 74). Maslov je insistirao na tome da ljudski život ne možemo nikada razumeti ukoliko se ne uzmu u obzir njegove najviše aspiracije (Maslow, 1954). Rast, ostvarenje potencijala, težnja ka zdravlju, potraga za identitetom i autonomijom, žudnja za savršenstvom – moraju biti prihvaćeni bez pitanja, kao sveprisutne i možda univerzalne ljudske tendencije. Ali, suština je u tome da nam vrednosti daju mogućnost da čoveka posmatramo kao aktivno, samosvesno i ka smislenim ciljevima usmereno biće (Pantić, 1981); biće koje, uostalom, brine oko nečega što je vredno, a „brinuti zbog nečega što je vredno svakako je bolje nego nemati ništa ili nikoga zbog koga biste brinuli“ (Maslov, 2001, str. 86).

Ovo je knjiga o vrednosnim stremljenjima ljudi i tome šta psihološka nauka o tome ima da kaže.

Engleska književnost: *Umreću za čast*;
 Francuska književnost: *Umreću za ljubav*;
 Američka književnost: *Umreću za slobodu*;
 Ruska književnost: *Umreću*;
 Brazilska književnost: *Već sam umro*;
 Indijska književnost: *Umreću, pa ću se ponovo roditi*;
 Japanska književnost: *Izvršiću smrt.*
 (sa društvenih mreža)

Kratak pregled sadržaja knjige

U knjizi se razmatraju glavni aspekti problematike fenomena vrednosti i izlaganje je organizovano u sedam poglavlja.

Prvo poglavlje bavi se opštim karakteristikama koncepta vrednosti koje se mogu identifikovati kao „najmanji zajednički sadržalac“ različitih i veoma brojnih gledišta o vrednostima. Tu se pravi i konceptualna i sadržinska razlika između pojma vrednosti i drugih srodnih pojmova (potreba, crta ličnosti, stavova, normi i ideologije).

Sledi poglavlje u kome se razmatraju razna pitanja merenja vrednosti u empirijskim istraživanjima i daje prikaz najčešćih metodoloških procedura i standarda. Nakon toga, u trećem, najobimnijem poglavlju, prikazani su glavni elementi većeg broja teorijskih modela i tipologizacija vrednosti, koji su grubo klasifikovani u dve grupe teorija vrednosti: individualno-psihološke i kulturološke teorije. Poseban fokus je, naravno, na glavnim teorijama vrednosti u obe oblasti.

U poglavlju nakon toga diskutuje se o teorijskim razmatranjima i empirijskim nalazima o „korenima“ ili poreklu vrednosti, tj. glavnim individualnim i društvenim antecedentima vrednosnih preferencija. Debatovano je o značaju raznih sociodemografskih i psiholoških (čitaj: individualnih), ali i makro-kontekstualnih (grupnih i socijetalnih) karakteristika za varijetete u vrednosnim prioritetima. U narednom, petom poglavlju se u tom kontekstu diskutuje o pitanjima mogućnosti promene vrednosti i povezanim metodološkim pitanjima i teškoćama „merenja“ promene vrednosti.

Šesto poglavlje donosi razmatranja o vrednostima kao „determinantama“ različitih oblika socijalnog ponašanja ljudi – u sferi prosocijalnog, antisocijalnog, proekološkog, organizacionog, političkog i zdravstvenog ponašanja; razmatraju se i mogući mehanizmi „uticaja“ vrednosti na ponašanje, kao i važnost ostvarenja važnih vrednosti za subjektivno blagostanje ljudi. U zaključnom poglavlju napravljen je kratak završni osvrt na pojam vrednosti, njegovu ulogu u razumevanju društvenih procesa i načine njihovog saznavanja.

Osim što za cilj ima relativno sveobuhvatan prikaz teorijsko-metodoloških pitanja u vezi sa psihološkim istraživanjima vrednosti, knjiga za cilj ima i, da tako kažemo, kontekstualizovanje postojećih znanja. Kroz gotovo svako poglavlje, podacima koji su prikupljeni u našoj sredini ilustruju se teme o kojima se debatuje, što nam, povratno, pruža ne samo mogućnost da ponešto kažemo o postojećim teorijama, već i da mnogo šta kažemo o nekim bitnim fenomenima u našem društvu i trendovima društvenih promena. S tim u vezi, svrha ove knjige je i upućivanje na, pa i popularisanje velikih komparativnih projekata koji za primaran cilj imaju izučavanje vrednosti ili izučavaju i vrednosti. Ta istraživanja, na velikim, reprezentativnim uzorcima, traju decenijama, a i dalje su, reklo bi se, nedovoljno poznata u našoj sredini, iako su podaci prikupljeni i u našoj zemlji, i to u više navrata. Podaci iz nekoliko glavnih projekata tog tipa korišćeni su na stranama koje slede, posebno kao ilustracija veze vrednosti i različitih oblika socijalnog ponašanja, sa fokusom na praktičnim implikacijama tih nalaza za lokalne društvene procese i teorijskim implikacijama za vodeće teorije vrednosti.

Najzad, iako su u fokusu izlaganja teorije vrednosti koje su postale gotovo standard ne samo unutar psihologije, već i u srodnim društvenim naukama, poseban osvrt biće napravljen i na relativno dugu tradiciju izučavanja vrednosti na ovim

prostorima, čime se daje i mali omaž pionirima izučavanja vrednosti u domaćoj socijalnoj psihologiji, na čijim „ramenima“ i autor ove knjige stoji.

Šta ova knjiga (sve) nudi i kako je „koristiti“

Značaj fenomena vrednosti u nizu naučnih disciplina i posledična „količina“ produkovanih radova na ovu temu, neminovno, bez obzira na aspiracije autora, svaki pregled ove teme čini tek delimičnim⁴. Nužna su, takođe, i neka pojednostavljena i sažeti prikazi, kao i selekcija toga šta će i koliko detaljno biti prikazano. Nema ju, naravno, ni sva gledišta o vrednostima jednak značaj.

Izlaganje u knjizi je tako organizovano i strukturirano da uključuje i brojne prateće elemente koji za cilj imaju da usputno ukažu na neke važne teme koje ovde ne mogu biti detaljnije elaborirane; da daju primere dobre metodološke prakse čija razrada prevazilazi okvire ove knjige; da ilustruju neka važna ili tek zanimljiva, ali manje „važna“ istraživanja; da ukažu na „prećutno“ ili nezapaženo „dejstvo“ vrednosti u svakodnevnom životu i njihovu elaboraciju u raznim oblastima kulture ili umetnosti; da upute na ključne reference u vezi sa određenim temama, u kojima se mogu pronaći odgovori na pitanja koja u ovoj knjizi nisu data, a koja ona može otvoriti.

Povrh svega, izlaganje je neprestano praćeno i izlaganjem empirijskih podataka koji primarno potiču iz tri velika komparativna projekta koja za svoj predmet imaju (i) vrednosti. To su Evropsko društveno istraživanje (*European Social Survey, ESS*)⁵, Evropska studija vrednosti (*European Values Study, EVS*)⁶ i Svetska studija vrednosti (*World Values Survey, WVS*)⁷. Podaci se koriste bez uobičajenih, pa i nezobilaznih detaljisanja o načinu prikupljanja podataka, vrsti i strukturi uzorka i slično. Detaljna elaboracija tih aspekata bi, ionako (pre)obimnu knjigu, učinila još obimnijom. Stoga je o ovim aspektima istraživanja izloženo onoliko informacija koliko je to neophodno da se ovde prikazani podaci adekvatno razumeju, pa se zainteresovani čitatelj ili čitateljka, za sva, sa tim u vezi, neodgovorena pitanja najtoplije upućuje na zvanične internet strane ovih projekata, gde se vrlo obimna i detaljna dokumentacija može pronaći, podaci besplatno preuzeti, ovde prikazane analize ponoviti, a neke druge dodatno realizovati (čak i onlajn!). Tamo se, između ostalog, mogu pronaći i prevedeni upitnici (o kojima ćemo tek govoriti) korišćeni u istraživanjima u Srbiji, a razne druge verzije upitnika dostupne su i u otvorenom repozitorijumu psiholoških instrumenata na srpskom jeziku (Lazić et al., 2021).

Svako poglavlje, pored uobičajenih tabelarnih i grafičkih prikaza, uključuje i sporadične slikovne ilustracije, tekstualne „boksove“ koji prate izlaganja u tekstu, ali su neka vrsta tekstualnog „intermea“ ili digresije u odnosu na glavni tekst, kao i ilustrativne citate koji sežu od rečničkih definicija, preko stručne literature, do dela ruskih klasika ili popularne kulture. Na kraju svakog poglavlja nalazi se i uži izbor probranih i ukratko opisanih referenci koje su nezaobilazno štivo u vezi sa temama koje su u tom konkretnom poglavlju obrađivane. Gde god je to bilo moguće ili primereno, davani su i linkovi za izvore na internetu (pre svega DOI brojevi), koji će

⁴ Grube ilustracije radi, u trenutku pisanja ovih redova (decembar 2020. g.), sintagma „*human values*“ za rezultat je u Gugl pretraživaču imala neverovatnih 1,430,000,000 „pogodaka“ (i slovima: jednu milijardu i četiri stotine i trideset miliona).

⁵ Videti: <https://www.europeansocialsurvey.org>.

⁶ Videti: <https://europeanvaluesstudy.eu>.

⁷ Videti: <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>.

olakšati pristup različitim izvorima, što je od posebnog značaja, imajući u vidu da se knjiga pojavljuje u elektronskom formatu.

1. Vrednosti, šta je to

Odakle započeti analizu značenja nekog pojma, ako ne od njegove zvanične, rečničke definicije? Međutim, već tu susrećemo se sa problemom višeznačnosti pojma "vrednost". I u našem jeziku, kao i drugim jezicima, ali i stručnoj literaturi generalno, najčešće se razlikuju dva značenja pojma „vrednosti“, kao „objektivnih“ i „subjektivnih“ kategorija. Rečnik srpskog jezika Matice srpske (2007, str. 170-171), ugrubo govoreći, ističe značenje vrednosti u smislu odlika ili karakteristika *objekta* koji se vrednuje (npr. njegovu cenu, upotrebnu vrednost itd.) i kao ono što se ceni i ima *veliki značaj*. Striktno govoreći, šta je to što ima značaj nije objektivno niti nedvosmisleno utvrdivo, različiti ljudi mogu pridavati značaj različitim entitetima, sa različitom „objektivnom“ vrednošću; vrednost u tom smislu može biti bilo šta što je od interesa za osobu (Perry, 1954). Ovo značenje vrednosti bi, po definiciji, impliciralo da se ne radi o karakteristici objekta koji se ceni, već *subjekta* koji nečemu pridaje značaj ili vrednuje.

Ova distinkcija je svojevrsna arhipodela u razumevanju pojma vrednosti, u skladu sa kojom se razlikuju i odgovori koji su na pitanje o tome šta su vrednosti davani unutar različitih disciplina (videti npr. Brosch & Sander, 2015). Inicijalno, unutar ekonomije i u delima autora poput Adama Smita (a danas sve češće u sferi neuronauka), vrednost se konceptulizuje kao valuta, kao vrednost objekta u onom doslovnom smislu, koliko bi ljudi, recimo, bili voljni da za objekat rade ili da za njega plate. Filozofi morala, poput Imanuela Kanta, pojam su pak koristili u nešto širem smislu, kao vrednost akcije u kontekstu pitanja šta je dobro? Ili šta je dobar način života? To je zapravo blisko sadašnjem shvatanju vrednosti unutar sociologije i socijalne psihologije koje u vrednostima vide motivacione konstrukte koji „utiču“ na izbore, shvaćene kao zajednička uverenja o idealima transcendentnog značaja (Brosch & Sander, 2015). Ovo je, opet, povezano sa pitanjima postoje li neke nepersonalne, večne vrednosti, nešto što je *dobro* uvek i svugde ili se uvek radi o tome da je nešto *dobro-za* nekoga (Rabinowicz & Rønnow-Rasmussen, 2016).

vrednòvati, vrèdnujēm nesvr. *određivati vrednost nečega, ocenjivati*: ~ umetničko delo, visoko ~.

vrèdnòst jek. **vrijèdnòst**, -osti ž **1. a.** *svojstvo onoga što je vredno, što je na ceni*: ~ zlata, ~ imetka, biti od vrednosti. **b.** ekon. *osnovno svojstvo robe na osnovu kojeg se onamože zameniti za neku drugu robu ili prodati za novac*. **2.** *pozitivne osobine, vrline, valjanost, znatnost; važnost, značaj*: ~ nečijeg dela, pisac velike vrednosti, ~ života, pridavati nečemu veliku ~. **3. a.** *ono što se ceni, ličnost ili kulturna tekovina koja se visoko ceni, koja ima veliki značaj, veličina*: umetnička ~, kulturne vrednosti, priznate vrednosti u društvu. **b.** trg. (obično u mn.) *predmeti od dragocenih metala, akcije, kreditne isprave i dr.* **4.** *valjanost, punovažnost*: imati ~, izgubiti ~ (o ispravama). **5. a.** mat. i fiz. *veličina koja se meri (količina, visina, jačina i dr.)*: apsolutna ~, relativna ~, početna ~, dostići najveću ~, vrednosti vazdušnog pritiska. **b.** *realni sadržaj, značenje (znaka, reči, broja)*: ~ od iks, ~ reči, množinska ~ reči. • **višak** vrednosti v. pod višak. nominalna ~ fin. *iznos na koji glasi neki novčani dokument (koji nemora da predstavlja njegovu stvarnu vrednost)*. srednja ~ *količnik koji se dobije kad se zbir više količina podeli njihovim brojem*. hartija (**papir**) od vrednosti (obično u mn.) bank. *pismena isprava, dokument koji ima novčanu vrednost i omogućuje ostvarenje određenih imovinskih prava (ček, menica i sl.)*. (Rečnik srpskog jezika Matice srpske, 2007, str. 170-171).

No, ono što je zapravo zajedničko svim gledištima jeste isticanje *važnosti nečega*. Bilo koji pristup zainteresovan je za to kako i putem kojih mehanizama ljudi definišu šta je to važno za njih. Suštinska zajednička tačka je zapravo proces vrednovanja, pripisivanja važnosti nečemu (Brosch & Sander, 2015). Vrednovati znači ne samo iskazati naklonost prema nekom entitetu; to znači smatrati ga „dobrim“ i povezati ga na neki način sa vrednošću koju izražava. Vrednosti se odnose na pojave koje „zaslužuju“ da budu proglašene vrednošću (Kuzmanović, 1995a). Prema jednoj uticajnoj tezi unutar filozofije, tzv. *fitting-attitude* analizi vrednosti (Brentano & Franz, 1969), objekat je vredan ako i jedino ako je prikladno (odgovarajuće, podrazumevano itd.) da bude preferiran (Rabinowicz & Rønnow-Rasmussen, 2016) ili da izazove odgovarajuće emocije (Deonna & Teroni, 2015). Drugim rečima, odgovarajuće je imati pozitivan stav koji je izraz onog deoničkog i preskriptivnog i objekat je vredan u onoj meri u kojoj je takav evaluativni odgovor primeren.

Ovakav pristup bi, međutim, podrazumevao da objekat (ovaj termin koristimo u najopštijem smislu) zaslužuje takvu reakciju zbog nekih svojstava koja ima, što bi podrazumevalo da su vrednosti onda u neku ruku objektivne, nezavisne od našeg stvarnog odnosa prema objektu koji vrednujemo. Na primer, jedno gledište podrazumeva da postoje različiti domeni karakteristika objekta koji odgovaraju različitim čulima, pa tako, kao što na teksturu objekta reagujemo dodirom, emocijama reagujemo na evaluativna svojstva nekog objekta (Deonna & Teroni, 2015). Često se zapravo pretpostavlja da su emocije neka vrsta *percepcije* onoga što je vredno u ontološkom smislu. Emocija besa koja se, recimo, javlja kao reakcija na iskustvo nepravde je u neku ruku „tačna percepcija“ nepravde; za osobu koja ima izgrađene moralne vrline i jasan moralni kompas, emocionalne percepcije su pouzdane (ne i nepogrešive) i osnov moralnih sudova (Rabinowicz & Rønnow-Rasmussen, 2016).

Nećemo se ovde upuštati u detaljnije filozofske rasprave, ali retko bi se našao neko ko bi sporio gledište da su vrednosti, najopštije govoreći, evaluativni sudovi (poput „zdravlje je dobro“, „Anja je divna“ itd.). To, međutim, u logičko-filozofskom smislu otvara niz „nezgodnih“ pitanja na koja se psihološka istraživanja, pošteno govoreći, jednostavno ne obaziru. Kakva je priroda evaluativnih sudova? Kako se oni razlikuju od drugih sudova? Da li oni mogu biti ocenjeni prema kriterijumu istinitosti? I tako dalje. Drugim rečima, postoje brojna *ontološka* (da li evaluativne činjenice postoje u objektivnom smislu, nezavisno od toga šta mi mislimo ili osećamo), *semantička* (imaju li evaluativne tvrdnje isti status kao i tvrdnje o prirodnim činjenicama, pa mogu biti ocenjene kao tačne ili netačne, ili služe samo da izraze pozitivne i negativne emocije), *epistemološka* (može li postojati znanje u evaluativnom domenu do koga se može doći racionalnim putem) i pitanja koja neki nazivaju *evaluativnom psihologijom* (odnos evaluativnih sudova i motivacije) (Tappolet & Rossi, 2016).

Iako se, dakle, može govoriti o vrednosti iz ugla samog entiteta koji se vrednuje (ne, naravno, samo u materijalnom smislu), psihologija je za fenomen vrednosti zainteresovana primarno iz perspektive osobe koja nešto vrednuje u svojoj sredini (Rohan, 2000); vrednosti su u očima posmatrača (Schwartz, 2016). Psihološka istraživanja karakteriše u tom smislu svojevrsni vrednosni anti-realizam, u ontološkom smislu (Tappolet & Rossi, 2016) – vrednosti su relativne u odnosu na to kako se ljudi osećaju. Ništa, na primer, nije samo po sebi dobro ili loše, već kriterijumi dobrog i lošeg zavise od toga o čemu se članovi jedne određene grupe slože.

Ovaj anti-realizam nosi sa sobom paket „pozicioniranja“, tj. odgovora na druga temeljna pitanja i uključuje, s obzirom na semantička pitanja, *ne-kognitivizam* (evaluativni sudovi su izraz preferencija, nemaju funkciju opisivanja stanja i stvari i nisu podložni analizi istinitosti)⁸, *sentimentalizam* u epistemološkom smislu (vrednosni sudovi nisu utemeljeni u razumu, već osnova evaluativnog leži upravo u osećanjima)⁹ i *internalizam*, kao odgovor na pitanje o odnosu evaluativnih sudova i motivacije (postoji unutrašnja i neizbežna veza između evaluativnih sudova i motivacije)¹⁰ (Tappolet & Rossi, 2016). Nijedna pozicija nije bez svojih dobrih i loših strana, tj. zagovornika (videti Ilustraciju 1), a neki rešenje vide i u tzv. *sentimentalnom realizmu* (Tappolet & Rossi, 2016), koji, kao što mu samo ime kaže, kombinuje neke od gore iznetih pretpostavki.

U nešto konkretnijem smislu, koncept vrednosti može se odnositi na jednu od četiri stvari: (1) svojevrsne apsolute, večne i od pojedinca nezavisne ideje (npr. dobrota); (2) karakteristike objekata, materijalnih i nematerijalnih (što bi značilo „bilo koji objekat, bilo koje potrebe“); (3) karakteristike locirane u ljudima, proizvod njihovih potreba ili ideja (unutrašnja „dešavanja“ koja nisu direktno opaziva); (4) akcije, kao jedini empirijski saznatljiv aspekt vrednosti (Adler, 1956). Ili, razlike u pristupu vrednosti mogle bi se iskazati i kao niz pitanja ili dilema (Kuzmanović & Vasović, 1989): da li vrednosti postoje nezavisno od čoveka ili su karakteristike subjekta; da li su svodive na želje ili predstavljaju internalizovane društvene norme sa pratećim doživljajem obaveznosti; da li su samo opšte kategorije ili mogu biti i specifične preferencije; da li su stvar svesnog izbora i odluke ili je njihov uticaj „nesvestan“, implicitan, tj. neosvešćen.

“Reci mi: postoji li neko dobro tako veliko da bismo za njim težili bez obzira na njegove posledice i koje bismo voleli samo i jedino radi njega samoga? Radost, na primer, i nevina zadovoljstva, koja za budućnost nemaju ničeg drugog osim što pričinjavaju radost onome ko ih ima.
— Izgleda da postoji — odgovorih ja na to.
— A onda, ima li dobara koja volimo i radi njih samih i radi onoga što pružaju? Na primer: razum, vid, zdravlje. Ova dobra volimo baš iz oba razloga.
— Tako je — odgovorih ja.
— Znaš li da postoji još i treća vrsta dobara među koja spadaju, recimo, telesno vežbanje, lečenje bolesnika, lečenje uopšte i ostali poslovi? Mi bismo rekli da su ta dobra tegobna, ali da su nam od koristi. Njih mi, doduše, ne volimo, ali ih ipak volimo radi koristi koju od njih imamo i radi drugih stvari koje ona pružaju”. (Platon, *Država*, 357b-c)

⁸ Nasuprot *kognitivizmu*, u skladu sa kojim vrednosni sudovi imaju isti status kao i sudovi o prirodnim činjenicama. Na primer, kada neko kaže „laganje je loše“, on/a za cilj ima da kaže nešto istinito, kao kada kaže „nebo je plavo“. Budući da opisuju činjenice, vrednosni sudovi bi onda bili podložni analizi istinitosti.

⁹ Nasuprot *racionalizmu* koji kaže da se do evaluativnih činjenica stiže razumom ili intuicijama. Na ovo pitanje ćemo se učestalo vraćati na narednim stranama.

¹⁰ Nasuprot *eksternalizmu* – tezi da bi u slučaju evaluativnih sudova jedna potpuno racionalna osoba mogla da donese sud da je neka akcija najbolja, a da ne bude motivisana da je preduzme. Pitanje internalizma/eksternalizma je vrlo bitno jer, hipotetički, jasno razlikuje evaluativne od drugih sudova, npr. niko nije previše motivisan da nešto poduzme nakon što donese sud o tome da je nebo plave boje. Predstavlja, međutim, i jedan važan problem druge vrste – ako je određeni evaluativni sud neminovno povezan sa motivacijom, onda bi sledilo da osoba zapravo nema slobodu da deluje protiv svojih sudova, čemu prosto svakodnevno iskustvo ne ide u prilog (Tappolet & Rossi, 2016).

Ilustracija 1. Za i protiv vrednosnog realizma

U odbranu postavki vrednosnog realizma (Tappolet & Rossi, 2016)	Protiv vrednosnog realizma (Mackie, 1977 prema: Tappolet & Rossi, 2016)
<ul style="list-style-type: none"> • Kada donosimo evaluativni sud, to kognitivno stanje ne izgleda, u suštini, ništa drugačije od drugih "običnih" uverenja (npr. napolju pada kiša). • Naši evaluativni sudovi izgledaju kao da se tiču objektivne evaluativne realnosti, koja postoji nezavisno od naših stavova. Tako neslaganja oko vrednosti izgledaju kao stvarna neslaganja, koja mogu biti pozitivno razrešena razmatranjem toga kako stvari zaista stoje. • Lingvistička iskustva ukazuju na to da se evaluativne odrednice "je dobro" ponašaju isto kao i obični predikati. Iskaz "Sara je divna" ne izgleda ništa drugačije od iskaza "Lopta je okrugla"; oba mogu biti ocenjena u terminima istinitosti jer možemo pitati "Da li je Sara divna?", kao što možemo pitati "Da li je lopta okrugla?". • Ako zamislimo sled premisa i zaključak: "mačka je mokra; ukoliko je mačka mokra ona je zabavna; mačka je zabavna", zaključak koji je logički validan teško se može objasniti gledištem da takav sud prosto izražava neko emotivno stanje. 	<ul style="list-style-type: none"> • "Argument neslaganja" – postoje neka radikalna i perzistentna neslaganja u vrednosnim sudovima. Izgleda očigledno da evaluativni sudovi koje donose osobe variraju istorijski i kulturno. • "Argument uvrnutosti" – evaluativni sudovi, kao objektivne vrednosti, onog ko ih zna opremaju i direkcijom i moćnim motivom ponašanja: osoba zna čemu treba da teži i donošenje suda čini da ona tome i teži. Pošto obične činjenice nemaju takvu motivacionu snagu ili direktivnost za ponašanje, ideja objektivnih vrednosti izgleda "uvrnutu". • Kako evaluativne činjenice zavise od prirodnih činjenica? Šta je veza između prirodne činjenice da je neka akcija primer namerne okrutnosti i moralne činjenice da je to pogrešno? "Pogrešnost" mora nekako biti posledična ili eksterna – pogrešno je zato što je namerno okrutno. Ali šta uopšte znači "zato što"? Ovo delom implicira ono što je nemoguće – da dva entiteta imaju ista prirodna svojstva, ali ne i ista evaluativna svojstva.

Iako se socijalna psihologija za vrednosti pre svega interesuje kao za subjektivnu pojavu, one su istovremeno i prožete onim tendencijama koje karakterišu epohu, društveni sistem, društvena kretanja i sl. (nesumnjivo predstavljaju ne samo jedan od najvažnijih koncepata u nizu srodnih naučnih disciplina, već predstavljaju i tačku preseka disciplina poput filozofije, antropologije, sociologije i psihologije), što doprinosi celovitijem sagledavanju složenosti društvenih pojava i podsticanju interdisciplinarnih istraživanja kojima se pokušavaju objasniti društvena organizacija, problemi interpersonalnih odnosa, problemi društvene kohezije ili ponašanje različitih društvenih grupa itd. (Pantić, 1981; Pavlović, 2009a).

1.1. Glavne karakteristike pojma vrednosti

Sve do sada rečeno implicira da su vrednosti shvatane na prilično različite načine: kao veoma široke preferencije za različite načine života (Morris, 1956), vrednosne orijentacije (Kluckhohn & Strodtbeck, 1951), veoma opšti stavovi (McGuire, 1969) ili kao posebna vrsta stavova (Levy & Guttman, 1985), kao korisnost (Becker & McClintock, 1967), tip ličnosti (Vernon & Allport, 1931), akcije (Adler, 1956), standardi ponašanja (Williams, 1968) ili koncepcije o poželjnom (Kluckhohn, 1951). Tako dolazimo do konstatacija da se pojam vrednosti može odnositi na interese, zadovoljstva, preferencije, moralne dužnosti, želje, potrebe, averzije i atrakcije i razne druge oblike selektivnih orijentacija (Williams, 1968). U najopštijem smislu, „bilo šta što je dobro ili loše jeste vrednost“ (Pepper, 1958, str. 7).

Raznovrsnost pristupa pojmu vrednosti unutar psiholoških istraživanja i njegovog definisanja je stoga ogromna. Neka razmatranja ukazuju na to da postoji preko četrinsto definicija vrednosti i čak osamnaest kriterijuma sa kojima se autori suočavaju pokušavajući da odrede sadržaj ovog pojma (Pantić, 2005). U Tabeli 1 navedeni su neka određenja vrednosti, data hronološkim redosledom i u svrhe grube ilustracije sadržinske i formalne raznovrsnosti određenja ovog pojma.

Tabela 1. Određenja vrednosti u radovima različitih autora

Autor	Definicija
Kluckhohn, 1951, str. 395	„Implicitna ili eksplicitna koncepcija o poželjnom, karakteristična za pojedinca ili grupu, koja utiče na izbor između dostupnih načina, sredstava i ciljeva akcije“.
Lewin, 1952, str. 41	„Vrednosti utiču na ponašanje, ali nemaju karakter cilja (tj. polja sile) (...) određuju koji tipovi aktivnosti imaju pozitivnu, a koji negativnu valencu za osobu u konkretnoj situaciji (...) vrednosti nisu polja sile, ali ih 'izazivaju'. Ovo znači da su vrednosti konstrukti koji imaju istu psihološku dimenziju kao i polja sile“.
Allport, 1961, str. 454	„Uverenje prema kojem ljudi deluju u skladu sa preferencijama“.
England, 1967, str. 54	„Relativno trajan perceptualni okvir koji oblikuje i utiče na uopštenu prirodu ponašanja osobe“.
Rokeach, 1973, p. 5	„Trajno uverenje da je određen način ponašanja ili egzistencije lično ili socijalno poželjniji nego suprotni ili obrnuti način ponašanja ili egzistencije“.
Rot & Havelka, 1973, str. 9	„Trajan, izrazito pozitivan odnos osobe prema određenim objektima koje ocenjujemo kao važne i za čije ostvarenje postoji izraženo lično angažovanje“.
Hofstede, 1980, str. 19	„Uopštena tendencija da se preferira određeno stanje stvari nasuprot nekog drugog“.
Pantić, 1981, str. 13	„Relativno stabilne, opšte i hijerarhijski organizovane karakteristike pojedinca (dispozicije) i grupe (elementi društvene svesti), formirane međusobnim delovanjem istorijskih, aktuelno-socijalnih i individualnih činilaca, koje zbog tako pripisane poželjnosti usmeravaju ponašanje svojih nosilaca ka određenim ciljevima“.
Schwartz, 1994, str. 21	„Poželjni transsituacioni ciljevi, koji variraju po značaju i služe kao vodeći principi u životu osobe ili drugog socijalnog entiteta“.
Kuzmanović, 1995a, str. 19	„Shvatanja (uverenja) o lično ili društveno poželjnim opštim načinima ponašanja, vrstama aktivnosti i relativno trajnim stanjima u prirodi, društvu i pojedincu“.
Feather, 1995, str. 1135	„Apstraktne strukture koje uključuju uverenja koja ljudi imaju o poželjnim načinima ponašanja ili krajnjim stanjima“.
Rohan, 2000, str. 270	“Sudovi o sposobnosti entiteta da omogući najbolji mogući život”.
Marini, 2000, str. 828	„Evaluativna uverenja koja objedinjuju afektivne i kognitivne elemente i tako orijentišu ljude prema svetu u kojem žive“.
Higgins, 2016, str. 58	„Iskustvo privlačne sile ka nečemu ili odbojnosti prema nečemu“.
Maio, 2017, str. vi	„Apstraktni ideali koje smatramo važnim“.
Roccas & Sagiv, 2017, str. v	„Apstraktni poželjni ciljevi koji su relativno stabilni tokom vremena i u različitim situacijama, i služe kao vodeći principi“.

I bez detaljnije analize navedenih definicija, kao i navedenih definicija nekih drugih autora (videti npr. Pantić, 2005; Pavlović, 2009a; 2009b; Roccas & Sagiv, 2017), jasno je da se može govoriti o zajedničkim karakteristikama shvatanja vrednosti u određenjima ovog pojma od strane različitih autora. Kao ključne reči pojavljuju se pojmovi *uverenja*, *apstraktnog*, *poželjnog*, *stabilnog*, *dinamičkog* i *direkcionog*. Vrednosti su u tom smislu kognitivne reprezentacije osnovnih ljudskih potreba, one su apstraktni poželjni ciljevi koji su relativno stabilni (kroz vreme i situacije) i služe kao vodeći principi u životu (Roccas & Sagiv, 2017); variraju prema značaju koji imaju i što je neka vrednost važnija, veća je i verovatnoća da će se osoba ponašati u skladu sa

njom (Roccas & Sagiv, 2017; Rokeach, 1973; Schwartz, 2012). Svaki od ovih elemenata je bitan, kako zbog konceptualnog razlikovanja vrednosti i drugih relevantnih pojmova, tako i zbog boljeg razumevanja veze vrednosti i ponašanja.

Prema Švarcu (Schwartz, 1992; 2007; Schwartz & Cieciuch, 2021), može se govoriti o nekoliko zajedničkih karakteristika vrednosti u teorijskim određenjima različitih autora koje bi mogle biti shvaćene i kao njene imanentne odrednice i važno ih je prodiskutovati. Švarc navedene karakteristike ne elaborira detaljnije ni u kom smislu, ali ćemo se ovde zadržati na svakom od relevantnih aspekata vrednosti i detaljnije ih pretrasti. Osvrnućemo se na teze o vrednostima kao *uverenjima*, koja se odnose na *poželjno*, koja su *stabilna*, služe kao *rukovodeći principi* i međusobno su *povezane*.

1.1.1 Vrednosti su koncepti ili uverenja

Vrednosti su, pre svega, **koncepti ili uverenja**. U skladu sa Rokičevom tipologijom, u pitanju je preskriptivno ili proskriptivno uverenje (Rokeach, 1976)¹¹. Ovu karakteristiku, između ostalog, uključuju i gorenavedene definicije koje daju Rokič, Švarc, Klakhon ili Kuzmanović. To dalje znači da vrednosti, kao i sva uverenja, imaju kognitivnu, afektivnu i bihevioralnu komponentu.

Mada vodeći modeli vrednosti primat daju kogniciji ili konceptualizovanju, isticanjem da se kod vrednosti radi o mentalnim reprezentacijama ili kognitivnim strukturama ili apstrakcijama (Kluckhohn, 1951; Roccas & Sagiv, 2017; Rohan, 2000; Rokeach, 1973; Schwartz, 1992), ne bi trebalo gubiti iz vida da su kognicije ove vrste gotovo po pravilu praćene emocionalnim stanjima, na primer, zagovaranjem ili protivljenjem nečemu, što u krajnjoj liniji vodi akciji izazvanoj određenom aktiviranom vrednošću koja ima posredujuću ulogu u tom procesu (neki autori ovo sasvim eksplicitno postuliraju, npr. Maio, 2017; Rokeach, 1973; Schwartz, 2016). Drugačije rečeno, implicitna pretpostavka je da će ljudi biti motivisani da se angažuju u situacijama koje rezultiraju pozitivnim afektima ili da se ponašaju na taj način da do pozitivnog efekta dođe; radi se, drugim rečima, o „afektivno šaržiranoj kognitivnoj strukturi“ (Rohan, 2000, str. 258).

Isticanje konceptualnog ili kognitivnog u vrednostima trebalo bi da inherentno podrazumeva neku vrstu evaluativnog odnosa, (ne)odobravanja, naznaku (ne)poželjnog. Vrednost stoga nije samo preferencija, već preferencija za koju se „oseća“ i/ili smatra da je opravdana (Kluckhohn, 1951).

Ovaj spoj različitih komponenti uverenja indirektno je vidljiv i u tipičnom naglašavanju da se *poželjno* u vrednosnom odnosu tiče afektivnog, *konceptualno* – kognitivnog, a uticaj na *selekciju ili upravljanje* ponašanjem – konativnog (Kluchon, 1951). Pojedini autori pridaju različit značaj nekoj od tri komponente ističući primarnost jedne od njih, na primer, tvrdnjom da su vrednosti isto što i akcije (Adler, 1956).

¹¹ To su uverenja o (ne)poželjnom; druge vrste uverenja o kojima govori Rokič su *deskriptivna* (tačno/netačno) i *evaluativna* (dobar/loš) uverenja (videti kasniji prikaz Rokičeve teorije).

1.1.2. Vrednosti se odnose na ono što je poželjno

Poželjnost je nezaobilazna i verovatno jedna od najdistinktivnijih karakteristika vrednosti. Radi se, zapravo, o složenom konceptualnom pitanju razlikovanja *poželjnog* (ono što bi ljudi *trebalo* da rade) i *željenog* (ono što ljudi *žele* da rade). U klasičnoj elaboraciji koja je bila od velikog uticaja na kasnija razmatranja, Klakhon razlikuje tri osnovne kategorije iskustva: ono što jeste ili se veruje da jeste (egzistencijalno); ono što ja i/ili drugi žele (željeno); ono što bi ja i/ili drugi trebalo da želimo (poželjnost) (Kluckhohn, 1951). Poželjno je u takvoj koncepciji vrednosti, ono što osoba želi i za šta se oseća ili misli da bi trebalo ili je ispravno da se želi. Ključne reči su „dobro“ i „loše“, „bolje“ i „gore“ i to ne nužno ili samo u klasičnim moralnim kateogrijama, već na nivou opšte ocenjivačke ili evaluativne strane kognitivnih procesa (Kluckhohn, 1951).

Ona je, podsetimo, neraskidivo povezana sa emocijama. Osoba se može emocionalno „investirati“ u bilo šta, od materijalnih objekata do filozofskih ideja; vrednosti su u tom smislu malo više od racionalizacije ovih kateksi (Kluckhohn, 1951). Poželjno je stoga kombinacija *željenog/emotivno katektiranog* i *evaluiranog* ili vrednovanog u kognitivnom smislu, zajednica razuma i osećanja inherentna fenomenu vrednosti¹². U literaturi se mogu pronaći konstatacije da među istraživačima (uglavnom) postoji konsezus o tome da je naglasak na shvatanju poželjnog kao željenog (Braithwaite & Scott, 1991; Rohan, 2000), ali videćemo da su stvari komplikovane, a u gledištima pojedinih autora često i nejasne. Takođe, ukoliko se zadržimo na poželjnom kao onom što bi trebalo da želimo, implicitno se iz vrednosnih razmatranja isključuju čisto hedonistička razmatranja (Williams, 1968)¹³.

Mnogi autori pominju ovu karakteristiku isticanjem toga da su vrednosti preferencije načina života, koncepcije o poželjnom, poželjni ciljevi i sl. (Hofstede,

„Reći 'Jedenje spanaća je vrednost za Smita' (...) znači pobrkati pojmove željenog i poželjnog (...). Daleko je zgodnije razdvojiti 'vrednost' i 'preferencije', ograničavajući 'preferenciju' na one izbore koji su, iz ugla pojedinca i/ili kulture, neutralni (tj. ne zahtevaju opravdavanje ili referisanje na sankcije). Naravno, ukoliko Smit opravda svoju preferenciju za spanaćem u racionalnim ili pseudoracionalnim terminima vitamina, sadržaja minerala i slično, to onda po definiciji postaje jedna od njegovih vrednosti. Ukoliko, međutim, on samo kaže 'Prosto više volim spanać nego brokoli' to ostaje jednostavna preferencija“ (Kluckhohn, 1951, str. 397).

¹² Klakhon, specifičnije, insistira na kako iskustvenom, tako i konceptualnom razlikovanju „željenog“ i „poželjnog“. Kateksa (željeno) i evaluacija (poželjno) često su neraskidivo povezani, ali svugde na svetu postoje ljudi koje nešto žele i *osuduju* sebe zbog tih želja ili makar ne osećaju ili ne smatraju da je to opravdano (npr. bračno neverstvo; provođenje slobodnog vremena u konzumaciji alkohola itd.). U takvom slučaju radilo bi se o negativnom vrednovanju; prisustvo elementa vrednovanja transformiše željeno u nepoželjno ili ambivalentno željeno (Kluckhohn, 1951). Ova razlika bitna je i u još jednom smislu – fokusiranje na poželjno omogućava nam da se u određenju vrednosti udaljimo od trenutnih fizioloških i drugih stresova i pritisaka specifičnih, efemernih situacija.

¹³ Na tom tragu su i neka razmatranja koja razliku između vrednosti doživljenih kao željene i kao poželjne vidi u razlici između biološki utemeljenih potreba (željeno) i uticaju opštijeg društvenog konteksta na pojedinca (poželjno) (Ciecuch, 2017). U tom smislu, moguća je situacija kada su vrednosti i željene i poželjne, ali i situacija kada neka vrednost koja je poželjna nije istovremeno i nešto što je željeno.

1980; Kluckhohn, 1951; Kuzmanović, 1995a; Morris, 1956; Pantić, 1981; 1990; Rokeach, 1973; Williams, 1968). Razlikovanje poželjnih krajnjih stanja, odnosno, ponašanja nalazi se u osnovi Rokičeve (Rokeach, 1973) podele na instrumentalne i terminalne vrednosti ili, recimo, Kuzmanovićevog (1995b) razlikovanja vrednosti-ciljeva i vrednosti-sredstava. Većina humanističkih psihologa, međutim, samo konačna, terminalna stanja posmatra kao vrednosti, ne dajući takav status bilo čemu što ima instrumentalni karakter. Isticanjem ove karakteristike indirektno se tvrdi da su vrednosti inherentno pozitivne. Čak i one koje se nalaze na dnu vrednosne hijerarhije neke osobe i dalje se opažaju pozitivno, tj. kao važne. To ih čini veoma moćnim motivatorima ponašanja, a budući da su sve vrednosti makar donekle bitne, sve mogu biti podsticaji na akciju (Roccas & Sagiv, 2017). Ova pozitivnost ogleda se i na još jedan način – ljudi teže da budu veoma zadovoljni svojim vrednostima (Roccas et al., 2014).

<p>ΣΕΕΤΟΥ ΓΝΩΜΑΙ Изреке Секстове</p>		
<ul style="list-style-type: none"> • Bolje je doživeti poraz govoreći istinu, nego nadvladati obmanjivanjem. • Najbolje je uopšte ne grešiti: sgreši li se, bolje je priznati greh nego ga poricati. • Bolje je da služiš drugima, nego da drugi služe tebi. • Bolje je umreti od gladi nego pretovarenim stomakom naštetiti duši. • Bolje je ne posedovati ništa nego posedovati mnogo i ne deliti sa drugima. (Anonimus, <i>Izreke sekstove</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> • Bolje u kolibi pevati nego u dvoru plakati. • Bolje suv hleb s poštenjem nego kolač s nepoštenjem. • Bolje je biti pijevac jedan dan nego kokoš mjesec. • Bolje s mirom nego s činom. • Bolje je prazna vreća nego vrag u vreći. • Bolje je nepravo trpeti nego nepravo činiti. • Bolje je ništa ne znati nego kojekako. (V. S. Karadžić, <i>Srpske narodne poslovice</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> • Bolje živa kukavica nego mrtvi heroj. • Bolje živjeti sto godina kao milijunaš, nego sedam dana u bijedi. • Bolje nešto od nečega nego ništa od ničega. • Bolje je biti bogat i zdrav jer ako si siromašan, džaba ti što si bolestan. • Bolje izdati knjigu nego prijatelja. • Bolje biti bogat nego ne biti. • Bolje piti vodu nego naftu. (Junaci stripa <i>Alan Ford</i>)

U vezi sa ovim, bitno je i jedno drugo pitanje koje detaljnije elaborira Švarc (Schwartz, 1992). On se pita kako možemo znati da li ljudi u odgovorima govore o svojim ličnim vrednosnim preferencijama ili izveštavaju o normativno odobrenim idealima svoje grupe ili kulture? To posebno dobija na značaju jer je ono poželjno u smislu „treba“ vrlo često normirano unutar grupe. Švarc, međutim, navodi dva važna argumenta koja ne idu u prilog tezi o vrednostima kao normiranim idealima. Prvo, kada bi odgovori ispitanika bili determinisani kulturnim idealima, onda bismo mogli očekivati veliki grupni konsenzus s obzirom na značaj vrednosti (a to nije slučaj, uvek

se registruju velike individualne varijacije); drugo, ako bi se radilo o determinaciji kulturnim idealima, onda bi sva individualna varijacija mogla biti shvaćena kao greška merenja ili greška u percepciji kulturnih ideala. Ipak, u oba slučaja ne bismo mogli očekivati da te „greške“ budu sistematično povezane sa individualnim razlikama u sociodemografskim karakteristikama, stavovima i ponašanjima, a one to zapravo jesu (Schwartz, 1992). Stoga, zaključuje Švarc, radi se o individualnim vrednosnim prioritetima¹⁴.

1.1.3. Vrednosti su relativno stabilne

Vrednosti se tipično konceptualizuju kao **relativno stabilne** dispozicije, tokom vremena i u različitim situacijama (Hitlin & Piliavin, 2004; Roccas & Sagiv, 2017; Rokeach, 1973; Schwartz, 1992). Ovo podrazumeva da značaj vrednosti prevazilazi specifične situacije; osoba koja visoko vrednuje jednakost, vrednovaće je i na poslu i kod kuće i na raznim drugim mestima. Istraživanja pokazuju da su jednom usvojene vrednosti relativno stabilne tokom života, recimo, unutar perioda od nekoliko godina (Vecchione et al., 2016). Ova odrednica vrednosti je u velikom broju teorijskih određenja prisutna u vidu isticanja opštosti vrednosti, tačnije, isticanja različitih nivoa opštosti različitih vrednosti (Kluckhohn, 1951; Kuzmanović, 1995a; Pantić, 1981; 1990; Schwartz, 2007). Bilo da se vrednost posmatra kao stabilna dispozicija (Barton, 1963), trajno uverenje (Rokeach, 1973), trajni odnos (Rot & Havelka, 1973) ili relativno stabilna dispozicija (Pantić, 1981; 1990), vrednosti se posmatraju kao duboko ukorenjene i teško promenljive karakteristike pojedinca koje ponašanju daju doslednost i konzistentnost.

Jedna važna implikacija ove karakteristike vrednosti jeste da mogu da predvide i specifične i opštije oblike ponašanja (Roccas & Sagiv, 2017), mada se uobičajeno pokazuju kao intenzivnije povezane sa opštijim oblicima ponašanja (Maio, 2017). Druga važna implikacija jeste otpornost vrednosti na promene, što je pitanje kojim ćemo se detaljno baviti kasnije. Stabilnost vrednosti, odnosno, mogućnost njihove promene i jeste pre empirijsko (nešto što bi trebalo objasniti), nego konceptualno pitanje.

1.1.4. Vrednosti su rukovodeći principi

Vrednosti su **rukovodeći principi**, upravljaju selekcijom i evaluacijom ponašanja, ljudi i događaja (Rohan, 2000; Rokeach, 1973; Schwartz, 1992), što je posledica centralnosti dispozicije u strukturi ličnosti čoveka koja ga intenzivno i kontinuirano pokreće na određene aktivnosti (Roccas & Sagiv, 2017; Rokeach, 1973) i ujedno je odraz konativnog aspekta vrednosti (Kluckhohn, 1951). Jednostavnije rečeno, tamo gde postoji posvećenost nekoj

„Postoji samo jedan način da se na Zemljinoj kugli srećno proživi vek,
A to je: ili treba imati čistu savest, ili je ne treba imati ni za lek“. (Ogden Neš, *Interno saopštenje*)

¹⁴ Važna implikacije ovih razmatranja je da uprosečavanjem individualnih odgovora u ovom smislu možemo doći do zaključaka o kulturnim vrednosnim orijentacijama, ali ne i o normativnim idealima kulture neke grupe.

vrednosti, njena aktuelizacija je, takođe, u nekoj meri željena; bliska veza između vrednosti i motivacije upravo je ono što razlikuje evaluativne od drugih vrsta sudova (Tappolet & Rossi, 2016). Rukovodeću ulogu vrednosti svakako duguju svom normativnom ili „treba“ kvalitetu (Feather, 1995); poželjni krajnji ciljevi čijem ostvarenju se teži neminovno u sebe uključuju i ideju o tome kojim sredstvima se to postiže.

Slika 3. Kako bi trebalo živeti je pitanje koje su ljudi sebi postavljali od davnina. Tokom 2016. godine, arheolozi su otkrili mozaik iz trećeg veka pre nove ere u Južnoj Turskoj. Slogan ispisan iznad prikazanog skeleta kaže: „budi veseo, živi život“ (Fotografija: Dosseman CC by SA 4.0). Pre nekoliko godina, takva *Carpe diem* parola doživela je i svoju virtuelnu popularnost pod acronymom YOLO izvedenim od engleskog *You Only Live Once* (tj. samo jednom se živi).

Vrednosti usmeravaju ponašanje na više načina, recimo, putem podsticanja na zauzimanje određenih pozicija u pogledu društvenih tema (Rokeach, 1973), dok se političke teme često formulišu i komuniciraju upravo u vrednosnim terminima (Roccas & Sagiv, 2017). Neki autori pominju uticaj koje vrednosti imaju na izbor dostupnih načina, sredstava i ciljeva akcije (Kluckhohn, 1951), njihovu ulogu u postavljanju kriterijuma pomoću kojih ljudi ranguju svoje intenzitete želja (Catton, 1954), kriterijuma za preferenciju (Williams, 1968) ili usmeravanje ponašanja (Pantić, 1981; 1990). Ocena “entiteta” prema našim vrednosnim standardima često je proces bez prevelikog kognitivnog napora. Vrednosti služe kao latentni vodiči za evaluaciju sveta i retko su svesno primenjeni na ponašanje (Feather, 1995; Schwartz 1996). Njihova uloga u ponašanju je u nekom smislu neartikulisana (Hitlin & Piliavin, 2014), mada se, kao što ćemo kasnije videti, dinamika odnosa vrednosti i ponašanja može posmatrati i na drugi način.

Ovim razmatranjima ćemo se vratiti kada budemo detaljnije prikazivali pojedinačne modele vrednosti, ali je ovde važno osvrnuti se na jedno načelno pitanje. Rohanova ističe da je pitanje toga šta ljudi žele, odnosno pitanje toga *principi za šta* su zapravo vrednosti složeno i ima neke važne implikacije (Rohan, 2000). Kao što ćemo na narednim stranama videti, često se ističe činjenice da se vrednosti mogu posmatrati u terminima potrebe da se preživi (i doslovno i figurativno) u (socijalnom) okruženju. Ali, i naši primeri s početka ove knjige očigledno ilustruju da su vrednosti više od uputstava za *preživljavanje* – ljudi će u nekim situacijama pre umreti, nego se odreći bitnih vrednosti. Jesu li vrednosti pravila o tome šta je *dobro*? Iako su težnje ka moralnom i etičkom ponašanju inherentno ljudske karakteristike, povezane sa vrednostima, to su istovremeno i idiosinkratička pravila, u tom smislu što ljudi uglavnom ne žele ili ne teže nečemu zato što to ocenjuju dobrim, već, kao što to poznata Spinozina teza kaže, dobrim smatraju ono što žele i čemu teže (Rohan, 2000).

„Treba praštati i žaliti.
Treba reći celu istinu.
Treba voleti sve.
Treba u nesrećnom životu biti srećan.
Treba biti potpuni idiot ili naučnik.
Treba se navići na mirno podnošenje rđavih, naopakih mišljenja o sebi.
Treba biti kao lampa, zaklonjen od spoljašnjeg uticaja (...) pritom biti čist, prozračan i žarko goreti.
Radi ono što treba, nek bude šta bude”. (Tolstoj, *Kako živeti*)

Rešenje koje Rohanova predlaže jeste posmatranje vrednosti u terminima sudova o kapacitetima nekog entiteta (npr. stvari, ljudi, akcija, aktivnosti) da omoguće *najbolji mogući život*. Vrednosti se stoga tiču onih aspekata sredine na koje ljudi *moraju* obratiti pažnju. tj. tiču se „problema“ koje ljudi u odnosu sa socijalnim i fizičkim svetom moraju da reše (videćemo da se upravo na takvim osnovama i razvijaju neke teorije vrednosti, na primer, Švarcova).

Veoma važna dalekosežna implikacija ovakvog gledišta jeste da ista sredina, usled specifičnih iskustava i ličnih karakteristika, za rezultat ima varijacije u pogledu toga šta najbolji mogući život za svakoga od nas znači, kao i to da se, sa promenom okolnosti ili ličnih karakteristika, vrednosni prioriteti menjaju (Rohan, 2000).

1.1.5. Vrednosti su međusobno strukturisane

Konstatacijom da su vrednosti **međusobno strukturisane** verovatno u najopštijem smislu možemo da opišemo različita naglašavanja činjenice da vrednosti nisu izolovane karakteristike već da su uvezane u *strukture* (Rokeach, 1973; Schwartz, 1992; Rohan, 2000), da se, eventualno, mogu rangirati s obzirom na *relativan značaj* ili da su u nekoj vrsti hijerarhijskog ili *međuzavisnog* odnosa. Najbolje je, verovatno, manifestovana u Rokičevom shvatanju da je ukupan broj vrednosti koje pojedinac ima relativno mali (Rokeach, 1973), pri čemu svi ljudi poseduju iste vrednosti u različitom stepenu, organizovane u vrednosni sistem. Ljudi istovremeno prihvataju više vrednosti koju su pak odraz nekih potreba koje mogu biti kompatibilne, inkompatibilne ili irelevantne jedna za drugu (Schwartz, 1992), što ih stavlja u sasvim specifične, međuzavisne veze.

Vrednosna stremljenja, kao što smo ranije spominjali, mogu biti vrlo slična širom sveta, vrednosne hijerarhije pak vrlo idiosinkratične (svako ima neki svoj „redosled“ prioriteta), a da generalna struktura među vrednostima i dalje bude predvidljiva. Ovakva razmatranja poseban značaj imaju unutar Švarcovog modela koji

je, kao što će uskoro biti pojašnjeno, nadasve specifičan i postulirane su veoma razrađene, „cirkularne“ veze među vrednostima.

1.2. Šta vrednosti „nisu“

O distinktivnom statusu vrednosti u konceptualnom smislu možemo dodatno suditi imajući u vidu razlike vrednosti od niza srodnih koncepata sa kojima se one često dovode u vezu. Drugim rečima, definiciju pojma vrednosti neophodno je uskladiti sa definicijama nekih drugih srodnih pojmova, a njegovu potrebu opravdati ukazivanjem na njegove specifičnosti (Havelka, 1975; Rokeach, 1973). Ovde ćemo ukazati na vezu vrednosti i pet pojmova koji su sa njima u bitnoj vezi, ali koji „nisu“ isto što i vrednosti. To su *potrebe, crte ličnosti, stavovi, socijalne norme i ideologija*. Ako je to uopšte potrebno isticati, o konceptualnim razlikovanjima vrednosti i drugih pojmova, tj. pitanja o tome šta vrednosti „jesu“ ili „nisu“, možemo govoriti samo uslovno. Ne shvataju svi ove pojmove na isti način niti polaze od istih određenja, te su ova pojmovna razlikovanja moguća samo ukoliko govorimo o nekim tipičnim shvatanjima jednog i drugog, i razlikama koje iz toga proističu. Ali, treba imati u vidu da razlikovanje, recimo, vrednosti i stavova za onog ko u vrednostima vidi vrstu stavova nema mnogo smisla (jer vrednosti tada „jesu“ stavovi). Kao i u razmatranjima toga koje su ključne odrednice vrednosti, i izlaganja u nastavku ima osnove samo ako imamo u vidu tipična ili najčešća shvatanja vrednosti i drugih pojmova koje ćemo razmatrati. Drugim rečima, kada kažemo da vrednosti nešto „nisu“, mislimo da to najčešće nije tako shvaćeno, ne moraju *to* biti, ali to ne znači nužno da ne mogu.

1.2.1. Vrednosti i potrebe

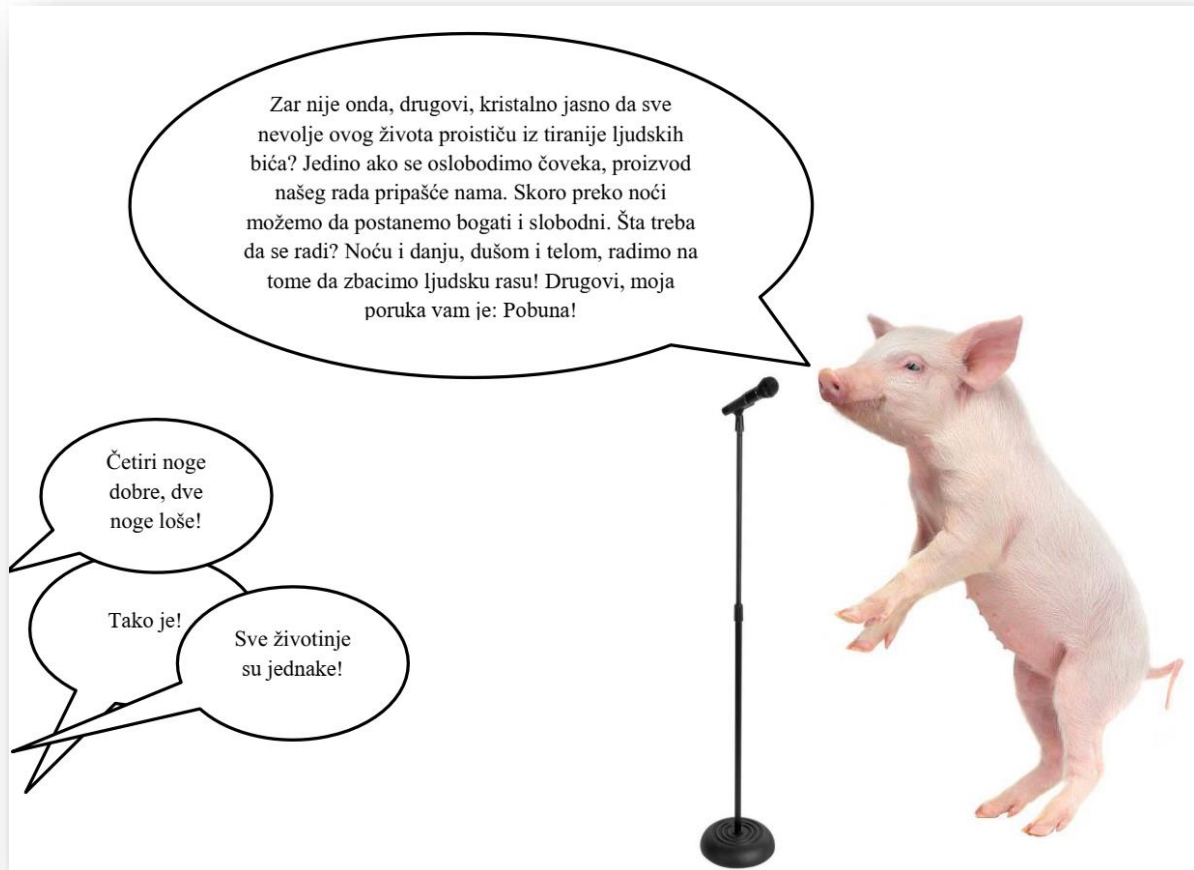
Vrednosti se vrlo često poistovećuju sa potrebama i motivima. Maslov o samoaktualizaciji govori i kao o vrednosti i kao o potrebi višeg reda (Maslow, 1967; 2001). Kao što ćemo kasnije videti, neki modeli vrednosti direktno se nadovezuju na Maslovljevo učenje (npr. Inghartov model) i „poreklo“ vrednosti vide u najvažnijim nezadovoljenim potrebama; u Švarcovej teoriji radi se o mentalnoj reprezentaciji potreba. Vrednosti i potrebe su, uostalom, slične i na fenomenološkom i na

„(...) kada bi vrednosti bile isto što i potrebe (...) onda bi se i za običnog pacova, u meri u kojoj bi se moglo reći da ima potrebe, moglo reći da ima i vrednosti“ (Rokeach, 1973, str.

konceptualnom nivou: osoba može želiti (čitaj: imati potrebu) da nešto uradi i osećati da bi to trebalo da uradi, dok vrednost nije samo uverenje o tome šta bi trebalo uraditi, već i želja da se to uradi (Rokeach, 1973).

Ali, vrednosti su **kognitivne reprezentacije i transformacija** potreba (npr. potreba za seksom prevodi se u vrednost ljubavi ili intimnosti), a to je distinktivno ljudska karakteristika (Rokeach, 1973; Schwartz, 1992).

Dodatno, vrednosti su kognitivne reprezentacije ne samo individualnih potreba, već i **društvenih i institucionalnih zahteva** („pritisaka“ da se internalizuju određene koncepcije poželjnog), te stoga imaju društvene funkcije jednako koliko i individualne (Rokeach, 1973). Tako reprezentovane, vrednosti mogu biti branjene, opravdavane, zagovarane kao lično i socijalno poželjne. Kada znamo da neko drži do nekih vrednosti, mi zapravo znamo i kakve su njegove ili njene potrebe, ali samo u izvesnoj

Slika 4. Vrednosti nisu isto što i potrebe. Ako bi vrednosti i potrebe bile jedno, pozive na oslobođenje i pobunu životinja protiv ljudi koje tako rečito u svojoj knjizi „Životinjska farma“ opisuje Džordž Orvel mogli bismo razumeti kao motivisane vrednovanjem *slobode* i *jednakosti*, a fikcija bi postala realnost (Ilustracija: Z.P.).

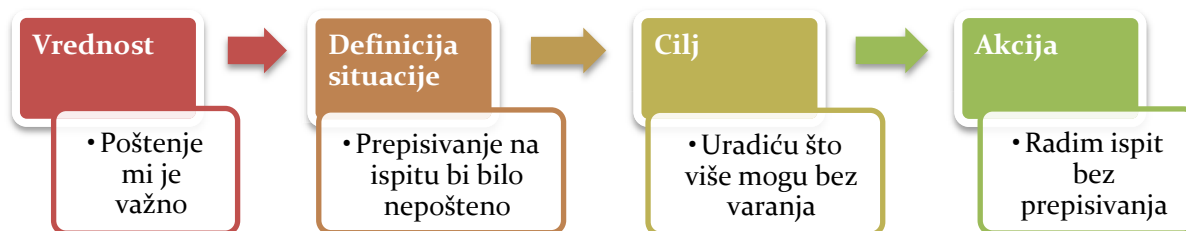
meri jer **ne postoji izomorfizam** između potreba i vrednosti (Rokeach, 1973). Taj odnos je složen; „vrednosti proističu iz jednih, ali stvaraju neke druge potrebe (...) služe delimično različitim potrebama, neke druge delimično inhibiraju, a treće delimično zadovoljavaju i blokiraju“ (Kluckhohn, 1951, str. 428). Moguće je, u krajnjoj liniji, imati potrebu ili želju (npr. za snom) u kojoj vrednosti nemaju praktično nikakvu ulogu (Williams, 1968), a i ljudi se mogu ponašati suprotno od onoga što bi želeli na nivou potreba, upravo zato što vrednosti inhibiraju motivaciju na nivou potreba (Cieciuch, 2017).

Međutim, pitanje odnosa vrednosti i potreba dodatno se komplikuje uzimanjem u obzir razlikovanja između nekih drugih povezanih aspekata ljudske motivacije. Potrebe su samo jedan od njih; motivi i ciljevi su takođe relevantni, kako u razmatranju ljudske motivacije, tako i u odnosu sa vrednostima. Ovde nećemo ulaziti u previše detalja oko konceptualnih finesa i poslužićemo se nekim rešenjima koja se mogu pronaći u literaturi pri debatovanju oko odnosa vrednosti i povezanih pojmova (videti npr. Maio, 2017). Fiziološke i psihološke **potrebe**, kao stanja viška ili manjka „nečega“, **motivi** (kao specifične kognitivne, emocionalne i bihevioralne orijentacije) i specifični **ciljevi** (koji su aktivirani motivima) međuzavisni su aspekti ljudske motivacije.

Korisna distinkcija između ovih koncepata jeste ona koja proizilazi iz Levinovih teza (Lewin, 1952) da ljudi nikada ne teže tome da dosegnu vrednost samu po sebi. Vrednosti namesto toga definišu situaciju, aktiviraju ciljeve i usmeravaju akcije koje

vode dostizanju ciljeva (Maio, 2017; Schwartz, 2017; Verplanknen & Holland, 2002). Na primer, ljudi nikada ne mogu u potpunosti dostići jednakost na nivou ideala, ali mogu se ponašati na takav način unutar zadate situacije (Ilustracija 2). Međutim, sama akcija, kao i ciljevi kojima se teži, može biti samo delom motivisana vrednošću. Ukratko, vrednosti izražavaju potrebe i motive, dok istovremeno aktiviraju ciljeve koji promovišu vrednosti. Sve vrednosti, drugim rečima, reprezentuju ciljeve, ali nisu svi ciljevi vrednosti (Sagiv et al., 2017).

Ilustracija 2. Odnos ciljeva, vrednosti, definicije situacije i akcije

Izvor: adaptirano prema Maio, 2017, str. 57.

Ove distinkcije imaju posebnu važnost za kasnija razmatranja nekih teorijskih modela vrednosti kao ciljeva, a u nekim uticajnim studijama (Grouzet et al., 2005) pravi se razlika između ciljeva i vrednosti, između ostalog, i na nivou toga kako se ciljevi mere. Ciljevi se, makar u nekim koncepcijama, odnose na to šta će ljudi uraditi ili šta se trude da rade (npr. „Biću zdrav“), tj. naglasak je na budućim (životnim) planovima. Vrednosti se, s druge strane, tiču kontinuiteta životne trajektorije – prošlosti, sadašnjosti i budućnosti (Maio, 2017).

1.2.2. Vrednosti i crte ličnosti

I crte ličnosti, kao i vrednosti, opisuju tendenciju ljudi da razmišljaju, osećaju i deluju na konzistentan način tokom vremena i u različitim situacijama (Roccas et al., 2002). Kao i u slučaju tzv. leksičke hipoteze u vezi sa crtama ličnosti, i u razumevanju vrednosti jezik ima fundamentalnu ulogu; vrednosti moraju biti kognitivno reprezentovane na taj način da mogu biti komunicirane (Schwartz, 1992). Slična je i logika u izučavanju crta ličnosti i vrednosti, makar u vezi sa dominantnim modelima u obe oblasti – teži se tome ne da se identifikuju sve moguće ili specifične crte ličnosti/vrednosti, već da utvrdi *opseg* glavnih tipova, tj. da se, u nekom smislu, pokrije ono „glavno“ (Maio, 2017). Kasnije ćemo, takođe, videti da jedna teorija vrednosti polazi od, u psihologiji dobro poznate, leksičke hipoteze.

Ipak, nekoliko je glavnih razlika crta ličnosti i vrednosti (Roccas et al., 2002). Vrednosti se tiču onoga što ljudi smatraju **poželjnim** i vrednim dostizanja, ali ne nužno i toga kako se ljudi zaista ponašaju; vrednosti se **pozitivno ocenjuju** od strane gotovo svih ljudi, dok crte ličnosti mogu pak imati i pozitivnu i negativnu konotaciju, kako od strane drugih ljudi, tako i od strane osobe koja ih poseduje (npr. nekoga može karakterisati crta ličnosti koju ne smatra previše dobrom ili poželjnom); vrednosti **opravdavaju** uverenja i postupke, dok to za crte ličnosti ne stoji (crtama ličnosti uglavnom se objašnjava neki postupak, ali to nije sredstvo opravdavanja). Najzad, kao što smo više puta naglašavali, vrednosti su relativno stabilne karakteristike. To implicira da su u neku ruku fleksibilnije dispozicije, više pod uticajem konteksta koji

ih može aktivirati i poseduju veći **potencijal za intraindividualne promene**, tj. promene tokom vremena (Maio, 2017).

Smislene i dosledne veze između crta ličnosti (merenih petofaktorskim modelom) i bazičnih vrednosti postoje, ali su one relativno umereno povezane; veza je uglavnom dvosmerna, a doprinosi objašnjenju varijacija u ponašanju nezavisni (Roccas et al., 2002).

Kao što ćemo videti, u domaćoj literaturi nisu retke situacije da se pod vrednošću podrazumevaju i crte ličnosti (Pantić, 1981; Kuzmanović, 1995a), uglavnom kao instrumentalne vrednosti ili vrednosti-sredstva. Takvo gledište odraz je shvatanja da o vrednostima govorimo kada god se bavimo ne time da li osoba poseduje neke karakteristike ili ne, već da li teži da ih poseduje (bez obzira na to koliko ih stvarno ima) (Kuzmanović, 1995a), a to se može odnositi i na crte ličnosti.

1.2.3. Vrednosti i stavovi

Stavovi se često poistovećuju sa vrednostima, makar u tom smislu da se ti pojmovi smatraju veoma sličnim, a ponekad i sinonimnim (npr. kao kada se pod vrednostima podrazumevaju evaluativni *stavovi*). I vrednosti i stavovi uključuju kognitivnu, afektivnu i motivacionu komponentu (Maio, 2017; Rokeach, 1973), i zadovoljavaju slične psihološke potrebe (Katz, 1960; Maio, 2017; Rokeach, 1973). Ipak, razlike između stavova i vrednosti su brojne i bitne (Hitlin & Piliavin, 2014; Maio, 2017; Rokeach, 1973).

Dok se stavovi tiču odnosa u terminima dopadljivosti ili sviđanja, vrednosti su stvar **pridavanja važnosti ili značaja**. Svako od nas bi verovatno za sve vrednosti koje se tipično izučavaju rekao da mu se „sviđaju“, ali bi se razlike pojavile u pogledu toga koliki značaj različite vrednosti imaju za nas.

Budući da će se pre težiti onome što se smatra važnim, nego onom što nam se sviđa (ako ga istovremeno ne smatramo i važnim), vrednosti su, u poređenju sa stavovima, **izraženije preskriptivne** prirode (videti i kasniji prikaz Rokićeve teorije).

Jedna od glavnih razlika između stavova i vrednosti jeste u **nivou opštosti**. Dok se stavovi odnose na specifične objekte ili situacije (Rohan, 2000), vrednosti su uverenja generalne prirode koja prevazilaze specifične objekte ili situacije, transsituacione su prirode (Hitlin & Piliavin, 2014; Rokeach, 1973; Schwartz, 1992). Tipično se podrazumeva da su vrednosti opštije kategorije i da determinišu konkretnije stavove (i posledično ponašanje). Stoga se procenjuje da se „broj vrednosti može iskazati u desetinama, a broj stavova u stotinama“ (Rokeach, 1973, str. 18). Upravo jedna od važnijih funkcija stavova jeste ekspresija vrednosti (Katz, 1960; Maio, 2017; Rokeach, 1973), pa, hipotetički, mala promena u jednoj vrednosti može voditi promeni niza relevantnih stavova. Ili, važnije, ne samo da vrednosti „utiču“ na stavove, već nas čine manje ili više ambivalentnim u vezi sa nekim našim stavovima (jer ćemo pre promeniti odnos vrednosti i stava, nego samu vrednost) ili manje ili više sklonim kompleksnom rezonovanju u vezi sa relevantnim temama (Tetlock, 1986).

Uvezanost/strukturisanost se, dalje, tipično smatra bitnijom stavkom vrednosti, nego stavova. Promene u preferencijama neke vrednosti tipično su povezane ili impliciraju promene u preferencijama neke druge vrednosti¹⁵, što nisu nužne pretpostavke u razmatranjima o prirodi stavova.

¹⁵ Pre svega u modelima koji impliciraju specifične odnose među vrednostima, kao, na primer, u Švarcovoju teoriji.

Najzad, vrednosti su daleko važnija konstituenta našeg samopoimanja, slike koju o sebi imamo, **centralnije** su u strukturi ličnosti nego stavovi (Hitlin & Piliavin, 2014; Maio, 2017; Rokeach, 1973).

Slika 5. Vrednosti su opštije od pojedinačnih stavova. Tako pozitivni stavovi prema pripadnicima različitih manjina ili njihovim pravima mogu biti izraz jedne vrednosti koja im leži u osnovi, npr. jednakosti (Fotografije: Nathan Dumlao, Samantha Sophia, i Sharon McCutcheon na Unsplash; CC-o).

1.2.4. Vrednosti i socijalne norme

Vrednosti (kao i stavovi) mogu podsticati ponašanje koje je u skladu sa socijalnim normama, propagiranim i prihvaćenim pravilima o ponašanju članova grupe. Norme imaju važnost za vrednosti jer su često naše vrednosti slične drugim članovima socijalne grupe (Bernard et al., 2006). Vrednosti, takođe, podrazumevaju ideale koji su direktno relevantni za specifične, često izučavane norme (npr. recipročnost) (Maio, 2017).

Razlika je, međutim, u tome što se socijalne norme odnose na ponašanja koja drugi smatraju poželjnim ili nepoželjnim, često i u onom normativnom, „treba“ smislu (Hitlin & Piliavin, 2014), dok se vrednosti tiču onoga što **mi lično** smatramo (ne)poželjnim; vrednosti su, u stvari, sličnije ličnim ili moralnim normama ponašanja (Schwartz, 1977). Rokič navodi i da su vrednosti više lične i **unutrašnje karakteristike** pojedinca, dok su norme konsenzualne i eksterne u odnosu na osobu (Rokeach, 1973); u nekom smislu su fenomen na nivou grupe i podrazumevaju slaganje među članovima grupe (Hitlin & Piliavin, 2014). Pored toga, vrednosti su na **visokom nivou apstrakcije** koji uključuje ne samo specifične bihevioralne „akte“ ili pravila ponašanja, već i željeni apstraktni cilj (Maio, 2017). Drugim rečima, vrednosti se odnose i na načine ponašanja i na krajnje ciljeve, a norme, tipično, samo na ponašanja. Vežanost za **specifičnu situaciju** razlikuje stavove i vrednosti, ali i socijalne norme i vrednosti – norme se odnose na ponašanje u specifičnim situacijama (Hitlin & Piliavin, 2014; Rokeach, 1973). Norme, naposljetku, mogu odražavati „primenu“ različitih odvojenih vrednosti, kao što i jedna ista vrednost može biti referentna tačka za veliki broj različitih normi (npr. u porodici, organizaciji); prihvatanje ili odbacivanje specifičnih normi je, najzad, dobrim delom vođeno prihvaćenim vrednostima (Rokeach, 1973).

1.2.5. Vrednosti i ideologija

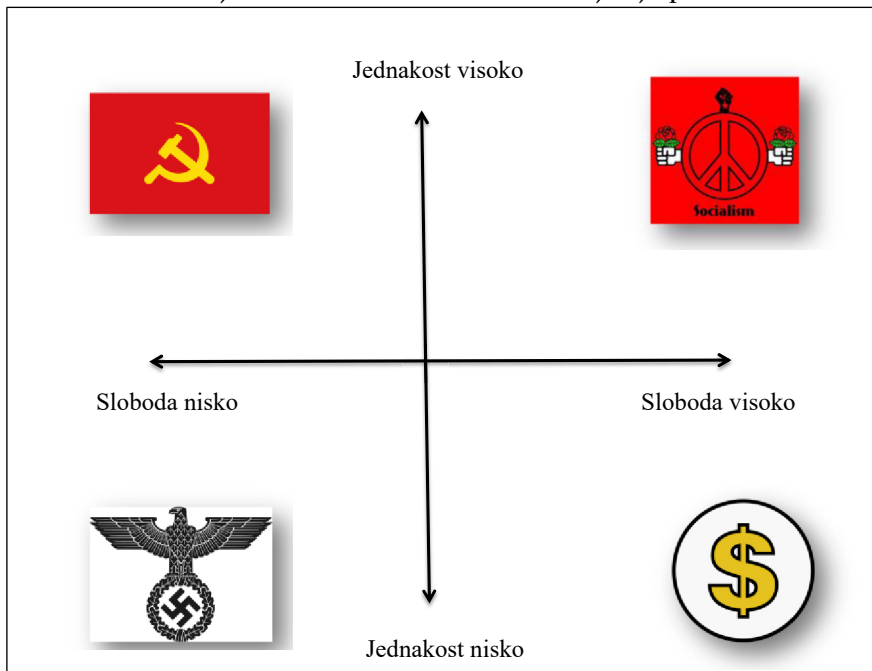
Ideologije se tipično određuju kao sistemi stavova i vrednosti koji su organizovani oko neke apstraktne teme (Converse, 2006), iz čega jasno sledi da su vrednosti i ideologije srodni pojmovi, ali da, kao što vrednosti determinišu i objedinjuju različite stavove, tako i ideologija **integriše veći broj vrednosti**. Na primer, ideologija konzervativizma, nausprot liberalizmu, obuhvata vrednovanje *tradicije*¹⁶, *konformizma*, *hijerarhije* (Jost et al., 2008), što je, dalje, povezano sa nekim sasvim specifičnim stavovima prema, recimo, odnosima među polovima, klimatskim promenama, abortusu, imigrantima, autoritetu i slično.

Odnosom političke ideologije i vrednosti posebno se bavio Rokič (1973), koji zagovara donekle specifično gledište. Kritikujući pojmove liberalizma i konzervativizma kao nejasne i promenljive u vremenskom i „prostornom“ smislu, Rokič zagovara vrednosni pristup razumevanju političke ideologije koji bi ujedno bio sistematičniji. Prema njegovom gledištu, dve su glavne vrednosti, *jednakost* i *sloboda*, koje definišu suštinu glavnih političkih ideologija i na koje mogu biti svedene sve

¹⁶ Kako bismo jasno ukazali na slučajeve u kojima terminima koji mogu imati razna druga uobičajena značenja u osnovnom tekstu označavamo specifične vrednosti koje su unutar nekih modela ili teorija tako imenovane, navodićemo ih kurzivom/italikom (npr. *tradicija*, *postignuće*...). Ovo važi sa sve buduće slučajeve ovog tipa, a biće od posebne važnosti u delovima kada se pojedinačne vrednosti budu često spominjale u osnovnom tekstu.

suštinske razlike između glavnih ideologija XX veka (Grafikon 1): socijalizma, komunizma, fašizma i kapitalizma.

Grafikon 1. Rokičev jednakost-sloboda model varijacija političkih ideologija

Tako je visoko vrednovanje i *slobode* i *jednakosti* karakteristika socijalističke ideologije; visoko vrednovanje *jednakosti* i nisko vrednovanje *slobode* odlikuje komunizam. Fašizam i kapitalizam dele nisko vrednovanje *jednakosti*, ali se u prvom slučaju tome pridružuje i nisko vrednovanje *slobode*, a u drugom visoko. Rokič zapravo ovakve razlike i dokumentuje analizom sadržaja glavnih političkih dokumenata, predstavnika svake od četiri ideologije, koja je za cilj imala da u njima

identifikuje različite vrednosti, između ostalog, učestalost zastupljenosti vrednosti *slobode* i *jednakosti* (Rokeach, 1973). Kada budemo govorili o vezi vrednosti i političkog ponašanja, ukazaćemo i na gledišta o ideološkom značaju nekih drugih vrednosti.

Vrednosti su, za ideologiju, bitne i u još jednom smislu. Kako je to ukazao i sam Rokič (Rokeach, 1973), a kasnije detaljnije elaborirala Rohanova (2000), jezik vrednosti dozvoljava opravdavanja ili racionalizacije ličnih i grupnih interesa. Rohanova zapravo razlikuje *ideološki vrednosni sistem* (kao deskripciju vrednosti grupe) i *ideologiju*, koja se odnosi na vrednosno relevantno **argumentovanje odluka**, bilo pre, bilo nakon što je odluka doneta (Rohan, 2000). Ideologija je, drugim rečima, ništa više od vrednosno zasićenih lingvističkih konstrukcija koje se koriste tokom procesa donošenja odluka ili nakon toga.

Kako studenti i studentkinje definišu slobodu kao vrednost (u sklopu predispitnih obaveza na sociopsihološkim kursevima)?

“Sloboda izbora i ponašanja - jednaka mogućnost za svakoga da samostalno kroji svoj život i identitet kroz odluke koje donosi”.

“Pod slobodom podrazumevam slobodu mišljenja i govora ... slobodnu diskusiju o svim temama i diskusiju o različitim vrednostima bez pokušavanja da nekome nametnemo sopstvene vrednosti, ili da neko pokuša da nama nametne neke vrednosti”.

“Svako je slobodan da konceptualizuje sebe, život i svet oko sebe na način koji njemu odgovara i u skladu s time bez posledica dela, ali tako da to ne ugrožava druge, njihove konceptualizacije i akcije, odnosno njihovu ličnu slobodu ili pak opstanak društva i samog života”.

KLJUČNE REFERENCE:

- **Kluckhohn, C. (1951).** Values and value orientations in the theory of action. In T. Parsons, & E. Shils (eds.), *Toward a general theory of action* (pp. 387-433). New York: Harper & Row.
Iako prirodu vrednosti razmatra iz jedne druge (kulturološke) perspektive, Kluckhohnovo poglavlje o vrednostima imalo je velikog uticaja na kasnija razmatranja vrednosti, pre svega u pogledu shvatanja vrednosti kao koncepcija o poželjnom i relevantnosti vrednosti za ponašanje pojedinca, ali i kao bitnog elementa kulture jedne zajednice.
 - **Rokeach, M. (1973).** *The nature of human values*. New York: The Free Press.
Klasično delo u kome je Rokič do detalja izložio svoju teoriju vrednosti; referenca od koje započinje moderno izučavanje vrednosti i koja je nezaobilazna prilikom bavljenja ovim fenomenom.
 - **Schwartz, S. H. (1992).** Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (pp. 1-65). San Diego, CA: Academic Press. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60281-6](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60281-6)
Još jedna nezaobilazna referenca u kojoj Švarc izlaže svoju teoriju vrednosti koja je do današnjih dana ostala, manje-više, neizmenjena.
 - **Rohan, M. J. (2000).** A rose by any name? The values construct. *Personality and social psychology review*, 4(3), 255-277. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0403_4
Autorka se bavi konceptualnom analizom pojma vrednosti, kritički razmatra različita određenja i pristupe, debatuje o bitnim karakteristikama ovog pojma i nudi neku vrstu konceptualnog aparata za baratanje ovim i povezanim pojmovima.
 - **Brosch, T., & Sander, D. (Eds.). (2015).** *Handbook of value: perspectives from economics, neuroscience, philosophy, psychology and sociology*. Oxford University Press.
Zbornik koji fenomenu vrednosti prilazi iz interdisciplinarnе perspektive i uključuje poglavlja o vrednostima iz ugla ekonomije, psihologije, sociologije, neuronauka itd. Posebno korisna jesu (čitljivo pisana i razumljiva) poglavlja o filozofskim razmatranjima prirode vrednosti, koja nisu tako čest predmet elaboracije u psihološkoj literaturi.
 - **Maio, G. R. (2017).** *The psychology of human values*. London: Psychology press.
Savremeneno referentno delo, udžbeničkog tipa, u kome jedan od vodećih socijalnih psihologa današnjice, daje pregled dosadašnjih saznanja o fenomenu vrednosti.
-

2. Kako se vrednosti „mere“

Ako bismo i mogli konstatovati da postoji neka vrsta konsenzusa na nivou konceptualizacije vrednosti, šta vrednosti jesu i šta su njihove esencijalne karakteristike, saglasnost na nivou operacionalizacije vrednosti, njihovog merenja, daleko je manja. Za to postoji nekoliko bitnih razloga koji su odraz fundamentalnih konceptualnih razmimoilaženja „iz prošlosti“, o kojima smo diskutovali u prethodnom poglavlju. Jedno od njih tiče se toga da li su vrednosti „atributi osobe koja 'vrednuje' ili objekta koji 'biva vrednovan'?“ (Braitwaite & Scott, 1991, str. 661); drugo se tiče toga da li su vrednosti *jeste* ili *treba* kategorije, ono što je *željeno* ili ono što je *poželjno*; problemi operacionalizacije tiču se i toga da ono što je mereno često nije u skladu sa definicijom vrednosti kao koncepcija o poželjnom, koje je često shvatano preširoko; najzad, vrednosti su tipično tretirane kao apstraktne kategorije, ali je nejasno treba li o vrednostima suditi na osnovu odgovora na specifične, stavovske ajteme ili direktnije, iz opštijih iskaza. S tim u vezi, postavlja se i elementarno pitanje: „u kojoj tački na kontinuumu specifično-opšte stavovi postaju vrednosti?“ (Braitwaite & Scott, 1991, str. 662). Sve ove dileme često su vodile tome da ono što je definisano i ono što je mereno imaju malo toga zajedničkog. Mnogo šta promenilo se sa teorijom Rokiča koji je uneo neku vrstu konceptualnog i metodološkog reda u razmatranje vrednosti (Braitwaite & Scott, 1991).

Neka od ranije spomenutih shvatanja vrednosti naglašavaju činjenicu da su vrednosti eksplicitne ili implicitne koncepcije (Kluckhohn, 1951), čime se želi ukazati na to da su neke od najvažnijih i najpervazivnijih vrednosti samo delimično i povremeno verbalizovane, a nekada se zapravo radi o izvedenim konstruktima kojima se objašnjavaju određene tendencije u ponašanju. Međutim, i implicitne koncepcije ostaju vrednosti jer mogu biti iskazane rečima, ako ne od strane samog aktera, nosioca vrednosti, onda od strane nezavisnog posmatrača, a sa čijim formulacijama se sam akter može složiti (Kluckhohn, 1951). Drugim rečima, „verbalizabilnost je nužni test vrednosti“ (ibid, str. 397). Imajući to u vidu, ne iznenađuje da se vrednosti predominantno ispituju verbalnim tehnikama – upitnicima.

No, način prevođenja vrednosti u reči, njihovog komuniciranja, presudno je određen shvatanjima o njihovoj prirodi. Ideja da vrednosti kao koncept imaju određene karakteristike, svog odraza imaju i u načinu na koji se one operacionalizuju i prevode u različite merne instrumente, prevashodno upitnike, ili druge, da tako kažemo, materijale (npr. slikovni, audio-vizuelni), koji bi kod osobe trebalo da izazove određenu vrstu odgovora kao pokazatelj vrednosti. U delovima koji slede biće više reči o glavnim modelima vrednosti koji zapravo određuju metodologiju njihovog izučavanja; tamo ćemo, usputno, praviti dodatne osvrtne i na načine ispitivanja vrednosti. Biće jasno da su pitanja merenja vrednosti, u nekim slučajevima, primarno determinisana teorijskim razmatranjima, i to ne samo u onom očiglednom smislu, u pogledu sadržaja instrumenta (npr. da li se u instrukcijama spominju rukovodeći principi, o kojim vrednostima se pita, šta je kriterijum ocenjivanja i sl.), već i u pogledu nekih čisto metodoloških odluka (npr. u proceduru rangovanja je ugrađena logika hijerarhijskog

„Daj malom dečaku čekić i on će shvatiti da sve sa čim se susreće treba malo čuknuti“. (*Zakon instrumenta* Abrahama Kaplana)

ili makar relativnog odnosa među vrednostima). Biće, međutim, takođe jasno da u nekim drugim slučajevima iza empirije, izuzev načelnog određenja koncepta vrednosti, nema mnogo drugih teorijskih razmatranja. U takvim situacijama postoji, da tako kažemo, onoliko i onakvih vrednosti koliko je to dobijeno u podacima – meri se ono što se na kraju ispostavi da se merilo. U ovom delu ćemo se usmeriti na neku vrstu sažete komparacije i sistematskog prikaza različitih i, možemo slobodno reći, najviše korišćenih instrumenata za merenje vrednosti, kao i na usputno razmatranje bitnih metodoloških pitanja.

Jedan od prvih sistematičnih prikaza instrumenata za merenje vrednosti (Braitwaite & Scott, 1991) uzeo je u obzir 15 do tada korišćenih mera, ukazujući na veliki diverzitet u pogledu njihovog **sadržaja**; **sudova** koje je ispitanici trebalo da donesu (u terminima preferencija, slaganja, ocene značaja, opravdanosti); „**stimulusa**“ (korišćene su apstraktne filozofske teme koje prevazilaze kulturne granice, širok opseg ciljeva i načina ponašanja, ali i usko lična ili interpersonalna ponašanja); **broju ajtema** (multiajtemne, ali i jednoajtemne mere vrednosti); prema **širini konceptualizacije** vrednosti; **kompatibilnosti** sa dominantnim konceptualizacijama vrednosti (npr. da li mere poželjne karakteristike?); **populacijama** na kojima su validirane; ili, u krajnjoj liniji, **psihometrijskim karakteristikama**. Identifikovane su, doduše, i neke teme na koje bi se sadržinska šarolikost različitih mera mogla u nekom smislu svesti¹⁷.

Mnogo šta izrečeno tada zapravo i dalje važi, s tim što su se stvari dodatno zakomplikovale. Jedan model vrednosti postao je toliko dominantan da, recimo, savremeni pregled mernih instrumenata u oblasti psihologije ličnosti i socijalne psihologije (Campbell, Jayawickreme & Hanson, 2015), izuzev revidirane verzije klasičnog Olportovog instrumenta, kao mere vrednosti opisuje još jedino dve verzije Švarcovih instrumenata, iako se broj mera, po prirodi stvari, uvećao. Neki drugi pregledi mera vrednosti na koje se ovde direktno nadovezujemo (Roccas & Sagiv, 2017) jedino se i bave različitim operacionalizacijama Švarcovih bazičnih vrednosti.

Ovde nam nije cilj da ispravljamo te „propuste“ i da prikazujemo sve (danas) relevantne merne instrumente vrednosti; o nekima od njih detaljnije ćemo govoriti kada budemo prikazivali različite teorije vrednosti. Suština pregleda koji sledi jeste ilustracija raznovrsnosti pristupa merenju vrednosti u pogledu toga šta različiti merni instrumenti mere; na koji način i u kojoj formi; pred kakav zadatak stavljaju ispitanika/cu; šta su bitna „pozadinska“ metodološka pitanja; koji su problemi i dileme sa kojima se istraživač suočava. Prvo ćemo se osvrnuti na klasična upitnička ispitivanja vrednosti, pod čime podrazumevamo ispitivanja putem skala ajtema ili pitanja sa više ponuđenih odgovora. Nakon toga, osvrnućemo se i na netipična upitnička (npr. eksploratorna) i neupitnička ispitivanja (npr. analiza sadržaja).

2.1. Klasične upitničke mere

U tabelama 2, 3 i 4 na narednim stranama dat je uporedni prikaz većeg broja različitih instrumenata za merenje vrednosti¹⁸. U Tabeli 2 prikazani su podaci koji se tiču, uslovno rečeno, rane faze ili klasičnih istraživanja vrednosti, zaključno sa

¹⁷ To su, konkretno, bile briga o drugima, željeni status, samokontrola, zadovoljstvo, individualizam, socijalne veštine i religioznost (Braitwaite & Scott, 1991).

¹⁸ Prikaz podataka u tabelama je delom zasnovan na modelu koji daju Roccas i Sagiv (Roccas & Sagiv, 2017).

Rokičevim i kros-kulturnim istraživanjima koja je sprovodio Hofstejde¹⁹. Tabela 3 prikazuje dalji razvoj operacionalizacija mera vrednosti, dok Tabela 4 prikazuje podatke o mernim instrumentima u našoj sredini. Tabele uključuju prikaz instrumenata koji su, najčešće, tipične upitničke mere po principu samoizveštaja ili samozadavanja sa pitanjima zatvorenog tipa i najpre ćemo se osvrnuti na neka fundamentalna pitanja tog načina merenja vrednosti. Prodiskutovaćemo opšte kriterijume po kojima se navedeni instrumenti razlikuju (videti i Roccas & Sagiv, 2017). Onu najočigledniju razliku – u **sadržaju** upitnika, onoga što se meri – za sada ćemo ostaviti po strani, budući da je skopčana i sa razlikama u teorijskim gledištima o vrednostima kojima ćemo posvetiti pažnju u narednom poglavlju.

Pre svega, činjenica da se vrednosti posmatraju kao apstraktne kategorije implicira da je pred osobama relativno **apstraktan zadatak**, najčešće u formi ispitivanja odnosa prema apstraktnim pojmovima, poput „slobode“ (primeri za to su, recimo, Rokičev upitnik²⁰ i prva verzija Švarcovog instrumenta). Ta vrsta zadatka za ispitanika/cu nije nimalo laka, otvara pitanje razlika u razumevanja apstraktnih pojmova, pa su činjeni naponi da se upitnici konkretizuju. Glavni način konkretizacije ogleđa se u postavljanju drugačije instrukcije/zadatka za ispitanike/ce: da sebe uporede sa opisima osoba čije vrednosne preferencije su date u formi kratkih, jasno formulisanih i razumljivih, opisa (npr. PVQ verzija Švarcovog upitnika).

Razlike u instrukcijama u pogledu toga da li se od osoba da ocene važnost ili značaj nečeg iskazanog ajtemom ili da se slože sa nekom tvrdnjom daleko su od trivijalnih. Neki instrumenti, da tako kažemo, vrednosti mere direktno, ne skrivajući od ispitanika da treba da ocene koliko su im važne one stvari koje se mogu smatrati vrednostima ili vodećim principima u životu (npr. Rokeach, 1973). To je sasvim u skladu sa uobičajenim konceptualizacijama vrednosti. Neki drugi instrumenti, međutim, do informacija o vrednostima dolaze posredno, na uobičajen način ispitujući stepen slaganja sa nizom tvrdnji koji su predstavljene ne kao mere vrednosti, već različita ili kontroverzna mišljenja (npr. Kluckhohn & Strodtbeck, 1961; Pantić, 1981), iz čega se naknadno zaključuje o vrednostima. Pojedini autori (npr. Gorlow & Noll, 1967) pribegavaju „srednjim“ rešenjima, gde od biranog uzorka ispitanika traže da generišu tvrdnje koje su vodeći principi u životu i slično, a onda na klasičan način ispituju stepen slaganja sa tim tvrdnjama kao merama vrednosti.

Naposletku, ako bismo želeli da terminološki „cepidlačimo“, ideja da se merenjem vrednosti na opisane načine meri (i) ono poželjno, više je implicitna nego eksplicitna. Ako kao sastavnicu poželjnog prihvatimo ono preskriptivno ili „treba“ karaktera, to je veoma retko eksplicitan zadatak osobe. Sasvim jasno se u instrukciji spominje kod, recimo, Lora i saradnika (Lorr et al., 1973), gde se od ispitanika traži ocena važnost poželjih ciljeva i „treba“ ponašanja; u ostalim slučajevima naglašeno je isticanjem važnosti nečega kao *vodećih principa u životu*. Da li će ona/j ko se nađe pred takvim zadatkom to shvatiti kao ono što je poželjno, u smislu nečega što se želi i oseća kao ispravno, ili pak samo kao ono što jeste, tj. čega se pridržava u životu iako bi

¹⁹ Postoji izvesna konfuzija u pogledu toga kako se izgovara ime i prezime ovog holandskog autora, koja je tog nivoa da na njegovom zvaničnom sajtu stoji instrukcija u pogledu toga kako bi ih trebalo izgovarati (videti na: geerthofstede.com/geert-hofstede-biography). Na srpskom jeziku javlja se nekoliko varijanti – Hofstede, Hofštede, Hofšted, Ofstede – a ovde ćemo slediti instrukcije koje postoje na zvaničnom sajtu i koristi transkripciju: Hofstejde.

²⁰ Sam Rokič je svoj upitnik vrednosti smatrao projektivnim testom, u doslovnom smislu, jer „izaziva odgovore – rangovanje – koji potiču od unutrašnjih zahteva, pre nego od eksternih karakteristika stimulusa“ (Rokeach, 1973, str. 51).

možda smatrao/la da bi trebalo da postupa drugačije, otvoreno je pitanje. U pojedinim slučajevima, same tvrdnje imaju „treba“ formu, čime se ovaj problem delom prenebrava. Pitanje je zapravo i ima li ovde uopšte problema u ovom smislu; vodeći autori, poput Rokiča i Švarca, željeno i poželjno gotovo da izjednačavaju ili primat daju ovom prvom.

Tabela 2. Osnovni elementi instrumenata za tipično upitničko merenje vrednosti – prvi deo

Instrument ²¹	Izvor	Šta se meri?	Broj pitanja	Format pitanja	Instrukcija	Primer ajtema
Study of Values (SOV) ²²	Vernon & Allport, (1931)	6 osnovnih vrednosti	120	Da/ne izbor, ponuđeni odgovori	Označiti preferenciju između dve „kontroverzne“ alternative; u dugom delu poredati 4 tvrdnje po preferencijama	„Glavni cilj naučnih istraživanja trebalo bi da bude otkriće čiste istine, a ne njihova praktična primena, (a) Da, (b) Ne“
Ways to Live	Morris & Jones (1955)	5 vrednosti	13	Skaliranje	Iskazati stepen sviđanja opisanih stilova života	Videti dalje u tekstu konkretnu ilustraciju
Value Orientations	Kluckhohn & Strodtbeck (1961)	4 vrednosne orijentacije	22	Kombinovano	Biranje preferirane opcije između dve „dileme“, rangiranje	„Dva čoveka provode slobodno vreme na različite načine. A (akcija) Jedan sve vreme uči ili pokušava stvari koje će mu pomoći na poslu B (biti) Jedan sve vreme priča, peva i slično sa prijateljima“
Personal Value Scales	Scott (1965)	12 dimenzija	240	Skaliranje	Oceniti kvalitete kojima se dive kod drugih	„Imati izraženu intelektualnu znatiželju“
Empirically Derived Values	Gorlow & Noll (1967)	8 dimenzija	75	Skaliranje	Oceniti važnosti sadržaja pojedinačnih ajtema	„Biti finansijski osiguran“
Survey of Personal Values	Gordon (1967)	6 vrednosti	30	Skaliranje i ponuđeni odgovori	Oceniti važnost opisanog načina života	„1. a. Biti u poziciji da radim ono što želim b. Biti nadležan za neki važan projekat c. Raditi za dobro drugih ljudi“
Personal Values Questionnaire (PVQ)	England (1967)	5 vrednosnih tipova	66	Skaliranje	Ocenjivanje na skali važnosti, sviđanja, dobro-loše, praktično	„Visoka produktivnost“
The Value Profile	Bales & Couch (1969)	5 vrednosnih dimenzija	143	Skaliranje	Označiti stepen slaganja sa tvrdnjama	„Nežnost je u ljubavi važnija od strasti“
Conceptions of the desirable	Lorr et al. (1973)	12 dimenzija	139	Skaliranje	Oceniti značaj/važnost kao poželjnih ciljeva i „treba“ ponašanja	„Isprobavati nove ideje“
Rokeach Value Survey (RVS)	Rokeach (1973)	Terminalne i instrument. vrednosti	36	Rangiranje	Rangirati značaj kao vodećih principa u životu	„Ugodan život (prosperitetan život)“
Values Survey Module (VSM) ²³	Hofstede (1980)	4 kulturne dimenzije	33	Skaliranje, ponuđeni odgovori	Kombinovana, uglavnom stepen slaganja sa tvrdnjama i ocena važnosti/značaja	„Kada biste birali idealan posao, koliko bi bilo važno ... Imati sigurno zaposlenje?“

Drugi važan kriterijum razlikovanja instrumenata kojima se vrednosti mere je njihova **dužina** i, kao što se iz prikazane tabele može videti, ona varira od desetak ajtema do varijanti sa preko 100 pitanja. Dužina upitnika direktno je zavisna od njegove „širine“ ili obuhvata. Duže varijante upitnika podrazumevaju da se pojedinačne vrednosti mere većim brojem ajtema (npr. Pantić svaku vrednosnu orijentaciju meri sa po pet ajtema), dok za kraće verzije važi obrnuto (npr.

²¹ Zadržani su originalni nazivi instrumenata na engleskom jeziku, jer su u tom obliku i, najčešće, u formi akronima prepoznatljivi i u srpskom jeziku.

²² Razvijena je „osavremenjena“, četvrta verzija skale vrednosti (Kopelman et al., 2003).

²³ Nedavno je razvijena individualna mera pet kulturnih dimenzija (Yoo et al., 2011).

Kuzmanović svaki od 36 ciljeva ispituje po jednim pitanjem). U slučaju istih vrednosti merenih upitnicima različite dužine (poput Švarcovih bazičnih vrednosti, SVS upitnik uključuje 5-6 ajtema za svaku od 10 bazičnih vrednosti u Švarcovom modelu, dok PVQ uključuje 2-3 ajtema po vrednosti), ovo pitanje postaje relevantno s obzirom na činjenicu da će verzija upitnika koja meri „uže“ konstrukte (s manjim brojem pitanja) tipično biti manje pouzdana, ali i da veza sa ponašanjem koje je specifičnije ili opštije može biti različita (videti Maio, 2017; Roccas & Sagiv, 2017).

Tabela 3. Osnovni elementi instrumenata za tipično upitničko merenje vrednosti – drugi deo

Instrument ²⁴	Izvor	Šta se meri?	Broj pitanja	Format pitanja	Instrukcija	Primer ajtema
Goal and Mode Values	Braithwaite & Law (1985)	14 dimenzija	79	Skaliranje	Oceniti značaj kao vodećih principa u životu	„Mudrost (imati zrelo razumevanje života)“
Schwartz Value Survey (SVS)	Schwartz (1992)	10 bazičnih vrednosti	57	Skaliranje	Rangirati značaj kao vodećih principa u životu	“BOGATSTVO (materijalna imovina, novac)”
Portrait Values Questionnaire (PVQ)	Schwartz et al. (2001)	10 bazičnih vrednosti	40	Skaliranje	Označiti sličnost opisane osobe sa sobom	“Za njega je veoma važno da pokaže svoje sposobnosti. Želi da se ljudi dive tome što on radi”
Computerized Paired Comparisons of Values (CPCV)	Bilsky et al. (2015)	10 bazičnih vrednosti	45	Poređenje parova	Označiti koja je od dve vrednosti važnija i u kom stepenu je važnija	“Konformizam” nasuprot “Sigurnost”
Chinese Value Survey (CVS)	Bond (1988)	2 dimenzije	40	Skaliranje	Označiti stepen važnosti svakog od 40 ajtema	„Poštovanje tradicije“
Basic Value Survey (BVS)	Gouveia et al. (2014)	6 vrednosti	18	Skaliranje	Oceniti značaj kao vodećih principa u životu	“Uživati u izazovima ili nepoznatim situacijama; tragati za avanturama”
The Psycho-lexical approach	De Raad et al. (2016)	5 faktora	641 ²⁵	Skaliranje	Oceniti značaj kao vodećih principa u životu	„Lepota“
World Values Survey (WVS)	Inglehart (2018)	Dve dimenzije vrednosti	10	Skaliranje / ponudeni odgovori	Varijabilna instrukcija u zavisnosti od pitanja, uglavnom stepen slaganja	„Većini ljudi se može verovati“
World Values Survey (WVS)	Welzel (2013)	Sekularne i emancipativne vrednosti	10	Skaliranje	Varijabilna instrukcija u zavisnosti od pitanja, uglavnom stepen slaganja	„Da li smatrate da se navedena ponašanja mogu opravdati ili ne? (1) Homoseksualnost“

Najzad, ne samo da se razlikuju instrukcije za obavljanje zadataka, već i način na koji se daju odgovori, tj. **format pitanja**. Dominantan format jeste skaliranje, ocenjivanje različitih ajtema na skalama sa varijabilnim brojem podeljaka. Rokičev upitnik, kao i prve verzije Švarcovih upitnika koji se direktno nadovezuje na Rokičeve radove, od osobe je tražio da ranguje, rasporedi ili uredi određen broj vrednosti po opadajućoj važnosti.

Ova razlika i nije tako bezazlena kao što na prvi pogled izgleda i ne radi se samo o metodološkim finesama. Rangovanje i skaliranje imaju neke svoje dobro poznate prednosti i mane (videti npr. Popadić, Pavlović & Žeželj, 2018), a u pozadini ideje sa rangovanjem stoje pretpostavke o tome da se vrednosti mogu urediti u hijerarhijski sistem (ubrzo će o tim pretpostavkama biti više reči). Spomenimo samo

²⁴ Zadržani su originalni nazivi instrumenata na engleskom jeziku, jer su u tom obliku i, najčešće, u formi akronima prepoznatljiviji i u srpskom jeziku.

²⁵ Radi se o vrednosnim deskriptorima izvođenim iz rečnika, te broj ajtema varira od jezika do jezika.

probleme rangovanja relativno velikog broja vrednosti; probleme rangovanja ajtema koji su u sredini liste – ljudi uglavnom lako identifikuju šta je na vrhu ili na dnu liste, ali je rangiranje srednjih ajtema često nasumično; nemoguće je iskazati jednako vrednovanje različitih vrednosti (pa rangiranje može izgledati arbitrarno i „veštačko“), a suma svih rangova je uvek ista za sve ispitanika, što stvara dodatne teškoće u statističkoj obradi podataka (Roccas & Sagiv, 2017).

Tabela 4. Upitnici za merenje vrednosti u domaćem kontekstu

Instrument	Izvor	Šta se meri?	Broj pitanja	Format pitanja	Instrukcija	Primer ajtema
Upitnik za merenje vrednosti i vrednosnih orijentacija	Rot & Havelka (1973)	8 vrednosti i 7 vrednosnih orijentacija	15	Skaliranje / rangovanje	Stepen slaganja sa ponuđenim tvrdnjama	
Upitnik za ispitivanje vrednosnih orijentacija	Pantić (1981)	Veći broj vrednosnih orijentacija; 21 u osnovnoj verziji	105	Skaliranje	Stepen slaganja sa tvrdnjama	„Smrtnu kaznu treba sasvim ukinuti“
Preferencije životnih stilova	Popadić (1995a)	10 načina života	10	Skaliranje ²⁶	Ocena u kojoj meri bi voleli da žive na opisani način	“Porodično-sentimentalni stil: Upoznati osobu koju voliš i koja te voli, zajedno sa njom osnovati porodicu i potpuno joj se posvetiti. Naći smisao života u porodici”
Uzori mladih	Popadić (1995b)	Uzori	2	Otvoreno pitanje	Navesti 3 osobe kojima se dive i 3 osobine zbog kojih se dive	“Navedi tri tebi poznate ličnosti, bilo savremene, bilo iz prošlosti, koje su ti uzor i na koje bi voleo da ličiš?”
Očekivanja od budućeg školovanja	Havelka (1995)	12 vrednosti	12	Skaliranje	Ocena značaja različitih očekivanja u pogledu budućeg zanimanja	„Da kroz svoje zanimanje pomažem ljudima koji su u nevolji, da im - i po cenu velikog napora i ličnog samoodricanja - činim dobro“
Upitnik o preferenciji ličnih i društvenih ciljeva	Kuzmanović & Petrović (2007)	Lični i društveni ciljevi	36	Skaliranje ²⁷	Ocena važnosti različitih životnih ciljeva ljudi i ciljeva čitavog društva	„Da me drugi ljudi poštuju, da uživam ugled među ljudima“

Rangiranje (ili poređenje parova) jeste u neku ruku teži ili vremenski zahtevniji postupak iz ugla ispitanika, ali otklanja jednu bitnu teškoću merenja vrednosti korišćenjem skala. Skaliranje ispitanike stavlja u situaciju da prave razlike između vrednosti koje su generalno sve od reda visoko poželjne. Pored toga, kako je to Rokič konstatovao: „Život je ipsativan“ (Rokeach, 1985, str. 162) u tom smislu što se u nekim bezazlenim ili manje bezazlenim životnim situacijama nalazimo u poziciji da vagamo i poredimo različite alternative po nizu kriterijuma i onda da donesemo odluku, na primer, koje ćemo pantalone kupiti. Rokič je na ovoj proceduri dosledno insistirao, smatrao je da rangiranje daje mogućnosti direktnijeg zaključivanja

Skorovi od 1 do 5: Likert skala.
Skorovi od -5 do -1: Dislikert skala.
(Sa društvene mreže *Twitter*)

²⁶ Dodatna instrukcija bila je da izabere način života koji se najviše sviđa i koji se najmanje sviđa.

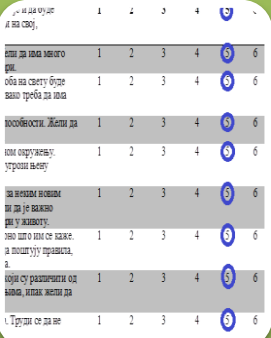
²⁷ U nekim istraživanjima, oceni o važnosti ličnih i društvenih ciljeva pridružuje se i zahtev da se ranguje pet najvažnijih, a potom izdvoji i jedan najvažniji cilj (npr. Kuzmanović & Petrović, 2008).

o vrednostima osoba, a manje je osetljivo i na efekte socijalne poželjnosti (Rokeach & Bell-Rokeach, 1989). Ono, u krajnjoj liniji, ima jednu veoma važnu implikaciju po interpretaciju rezultata – ipsativna priroda merenja, činjenica da odgovori na različite ajteme nisu nezavisni, podrazumeva da o vrednostima ispitanika možemo suditi samo u relativnom smislu, o značaju jedne u odnosu na neke druge vrednosti, a ne u apsolutnom smislu (intenziteta) prihvaćenosti neke vrednosti. Ovo se često gubi iz vida (biće relevantno i u vezi sa procedurom centriranja odgovora koju predlaže Švarc), kao i “dublja” logika u osnovu ove procedure koja podrazumeva da su vrednosti, po prirodi stvari, u međuzavisnim, pa i hijerarhijskim odnosima.

Skaliranje otklanja neke od ovih nedostataka (npr. daje mogućnost jednakog vrednovanja različitih vrednosti; vrednosti se ocenjuju nezavisno i u nekom „objektivnom“ smislu, tj. na zadatoj skali). Ono, dalje, omogućava veće i realnije razlike u distribuciji vrednosti. Dok rangiranje podrazumeva ekvidistantnost (razlika između prve i druge jednaka je razlici između, recimo, 17. i 18. vrednosti) i fiksiranu distribuciju za sve ispitanike, skaliranje omogućava ispitanicima da najvažnijom „proglase“ jednu ili više vrednosti, a isto važi i za drugi kraj distribucije.

Međutim, sve vrednosti o kojima ispitanike pitamo jesu, po definiciji, poželjne karakteristike, što bi značilo da će biti pozitivno ocenjene. Da osoba ne bi prosto konstatovala da joj je sve važno, koriste se različiti podsticaji ili, nazovimo ih, tehnička rešenja. Jedno je nuđenje asimetrične skale koja ima više podeljaka/finiju diferencijaciju na pozitivnom ekstremu, nego na negativnom (npr. u SVS upitniku, raspon se kreće od -1 do 7, Schwartz, 1992)²⁸. Sličnu logiku primenjuju i neki naši autori. Kuzmanović i Petrović (2007) pri ocenjivanju važnosti društvenih i ličnih ciljeva, ispitanicima/cama nude odgovore: “malo je važno” (kod ličnih ciljeva “malo mi je važno”), “osrednje je važno”, “prilično je važno”, “jako je važno” i “izuzetno mnogo je važno”, pri čemu ih mole da ovaj poslednji odgovor zaokruže samo ako zaista smatraju ciljeve izuzetno značajnim.

Drugo rešenje za ove teškoće kod skaliranja jeste eksplicitno podsticanje ispitanika da pravi finije diskriminacije u odgovorima (videti i Maio, 2017; Roccas & Sagiv, 2017).

Švarc (Schwartz, 1994) zagovara konceptualnu superiornost skaliranja nasuprot rangiranju jer ima bolje statističke karakteristike, omogućava upotrebu dužih listi vrednosti i registrovanje negativnih vrednosti, a ne prisiljava ispitanika/cu da pravi razliku između jednako važnih vrednosti. U svojim analizama Švarc je primenjivao relativno stroge kriterijume za uključivanje ispitanika/ca u analizu. Bili bi isključeni iz analize ukoliko bi najviši skor iskoristili više od 21 puta (od 56 ajtema) ili ukoliko su bilo koji drugi skor iskoristili više od 35 puta. Takvi ispitanici/e su, po pretpostavci, učinili/e minimum napora da naprave diferencijaciju među vrednosnim prioritetima. Iz analize su isključivani i oni/e koji su odgovorili na manje od 41 pitanja. Prosečno 2% (s rasponom od 0 do 10%) ispitanika/ca bi bilo isključeno iz analize na osnovu ovih kriterijuma (Schwartz, 1992). Neki istraživači (Alwin & Krosnick 1985, Krosnick & Alwin 1988), međutim, pokazuju da, kada se oni/e koji prave premalo diferencijacije u svojim odgovorima uklone iz uzorka, rezultati analiza podataka zasnovanih na rangiranju vrlo su slični onima dobijenim na osnovu skaliranja (kao i da, usput, rangiranje „proizvodi“ negativne korelacije među vrednostima, dok skaliranje radi suprotno – podstiče pozitivne povezanosti).

²⁸ Švarc je postojanje negativnog podeljka na skali, -1, smatrao prilikom da se izmere i „negativne“ vrednosti, one koje ljudi teže da izbegnu ili promovišu kroz svoje izbore i ponašanje (Schwartz, 1992).

Ponekad su rešenja o merenju vrednosti donekle specifična (videti Tabelu 2). Jedno gledište o vrednostima, koje je elaborirao Inland šezdesetih godina prošlog veka (England, 1967), donosi i nešto drugačije metodološko rešenje u vezi sa merenjem vrednosti, povezano i sa njihovim kasnijim post-hoc klasifikovanjem, a ogleda se u primeni četiri različita modaliteta ocene. Glavni način ocene koncepata je na skalama evaluacije – važno/nevažno tipa. Ovo je zasnovano na klasičnoj ideji o tome da je opšta vrednost objekta ili ideje funkcija ocenjene važnosti. Pored toga, tri dodatna načina ocene korišćena su u cilju identifikacije razloga zbog kojih su neki koncepti važni ili nevažni. U skladu sa tim, ocenjivani su na skalama uspešno/neuspešno (tzv. pragmatički mod), ispravno/pogrešno (etičko-moralni mod) i prijatno/neprijatno (mod osećanja). Argumentacija za primenu ovih primarnih i sekundarnih modaliteta procene je ideja da bi se na taj način znatno uvećala prediktivna moć vrednosti za ponašanje.

2.2. Netipične upitničke i neupitničke mere

Kao što ćemo kasnije videti, često se mogu čuti glasovi o tome da izučavanju vrednosti treba prići potpuno drugačije, ne tako što se će neki skup vrednosti teorijski definisati, potom operacionalizovati, tj. prevesti u konkretne formulacije i stavke u upitnicima na koje onda ljudi reaguju, već tako što ćemo ljude prosto pitati šta su vrednosti koje su njima bitne u životu. Bio bi to neki induktivni pristup, koji, uslovno govoreći, izuzev ideje da su vrednosti nešto što ljudi smatraju važnim u životu ili imaju ulogu principa kojima se rukovode, polazi od „praznog lista papira“. Jedan takav pristup (Boyd et al., 2015) ispitanicima daje sledeću instrukciju:

„Sledećih 6 minuta (ili više) pišite o svojim centralnim i najvažnijim vrednostima koje Vas vode kroz život. Dobro razmislite i istražite svoje najdublje misli i osećanja o svojim osnovnim vrednostima. Možete razmišljati o principima koje koristite kako biste doneli teške odluke, stupili u interakciju s drugim ljudima i odredili stvari koje su važne u Vašem životu i životu onih oko vas. Pokušajte da opišete svaku od ovih vrednosti i njihov odnos prema tome ko ste Vi. Probajte da pišete sve vreme dok vreme ne istekne“.

Pristup ispitivanjima vrednosti je u ovom slučaju doslovce eksplorativan i nestrukturisan, iako i dalje upitnički. Procedura uključuje naknadno klasifikovanje dobijenih odgovora ispitanika, po principima tematske analize. Ova procedura se prosto ogleda u tome što se osobe u otvorenoj formi pitaju šta im je važno u životu, dok se kvantifikacija vrednosti izvodi jednostavnim prebrojavanjem specifičnih korišćenih reči.

Apstraktna priroda vrednosti i s time povezani teški zadaci pred koje se ispitanici stavljaju, podstakle su istraživačke poduhvate i u pravcu razvoja varijanti instrumenata koji su namenjene deci (Tabela 5), a u kojima se od njih traži da sude o slikama ili audio-vizuelnim sadržajima na kojima su prikazani objekti, situacije ili akcije (tzv. *Picture-Based Values Survey, PBVS-C*). Jedan takav primer jeste instrument Doringove i saradnika (Döring et al., 2010). Oslanjajući se na Švarcov teorijski model, od dece se traži da sortiraju slike na kojima je prikazano vrednosno zasićeno ponašanje, u formi albuma sa sličicama. Na primer, na jednoj slici prikazana je osoba koja se izležava na suncu ispod palme, kao operacionalizacija *hedonizma*; moć je

operacionalizovana slikom koja prikazuje kralja, osobu sa krunom na glavi kako sedi na prestolu; jedna osoba koja pomaže drugoj da ustane nakon što je pala sa bicikla je ilustracija *benevolentnosti* itd. Uključuje ukupno 20 slika (po dve slike za svaku od deset bazičnih vrednosti); biraju se dve koje se ocenjuju kao najviše važne, dve kao najmanje važne, četiri kao važne i četiri kao nevažne; ostale su pokazatelj indiferentnog odnosa. Instrument se može koristiti već sa decom na uzrastu od 6 godina.

Tabela 5. Osnovni elementi instrumenata za netipično upitničko ili neupitničko merenje vrednosti

Instrument ²⁹	Izvor	Šta se meri?	Broj pitanja	Format pitanja	Instrukcija	Primer ajtema
Social Value Orientation Instrument	Van Lange et al. (1997)	3 tipa socijalne vrednosne orijentacije	9	Izbor jednog odgovora	Izabrati određenu strukturu "isplata"	A B C Vi dobijate 480 540 480 Drugi dobija 80 280 480
Value lexicon	Bardi et al. (2008)	10 bazičnih vrednosti	30	Prebrojavanje	-	„Moć“
Animated Values Instrument (AVI)	Collins et al. (2017)	10 bazičnih vrednosti	105	Skaliranje po principu najbolje-najlošije opcije	Prevući žutog smajlija do najomiljenije animacije i crveno namršteno lice do najmanje omiljene animacije	“Želim da budem najbolji” (animirani ajtem koji kombinuje verbalne, vizuelne i auditorne informacije)
Picture-Based Value Survey for Children (PBVS-C)	Döring et al. (2010)	10 bazičnih vrednosti	20	Rangiranje	Smestiti slike u skladu sa značajem koji im se pridaje	Slike na kojima su prikazane scene koje ilustruju vrednosno kompatibilna ponašanja
MEM-derived values	Boyd et al. (2015)	16 tema		Otvoreno pitanje	Svojim rečima opisati glavne vrednosti koje su vodeći principi	-

Van Langeov upitnik za ispitivanje socijalne vrednosne orijentacije (Van Lange et al., 1997) donosi jednu drugu specifičnost. Od osobe koja ga popunjava traži se da se stavi u hipotetičku situaciju i napravi preraspodelu resursa između sebe i druge osobe, u jednoj od zadatih srazmera, tj. biranjem jednog od ponuđenih odgovora. Vrednosti se ispituju upitnikom, ali bismo mogli slobodno reći da se radi o bihevioralnoj meri – od osobe se traži da donese odluku, koja se, u zavisnosti od tipa odluke, interpretira kao pokazatelj jednog od tri tipa socijalne vrednosne orijentacije (videti kasniji opis van Langeovog pristupa vrednostima).

Naposletku, zasebnu grupu tehnika ocena vrednosti čine one zasnovane na analizi arhivske građe, pre svega analizi sadržaja. Koristio ju je još Rokič u analizi političkih dokumenata, analizirajući prisustvo vrednosti *jednakosti* i *slobode* (Rokeach, 1973). Najsistematičniji pristup jeste, međutim, onaj koji je zasnovan na Šavrcovom modelu vrednosti (Bardi et al., 2008). Sastoji se od leksikona vrednosti, skupa pojmova koji najbolje odražavaju svaku vrednost. Za svaku vrednost definisana su tri pojma (npr. moć, snaga, kontrola za vrednost *moći*; postignuće, ambicija, uspeh za *postignuće* itd.), ukupno trideset. Specifičnom pretragom interneta i arhiva medijskih sadržaja (pritom, u veoma dugom vremenskom periodu od 101 godine) utvrđeno je da se reči koje teorijski reprezentuju jednu vrednost u kombinaciji zaista češće javljaju zajedno nego u kombinaciji sa rečima koje predstavljaju neke druge vrednosti. Drugim rečima, prisustvo i intenzitet svake vrednosti moguće je „izmeriti“

²⁹ Zadržani su originalni nazivi instrumenata na engleskom jeziku, jer su u tom obliku i, najčešće, u formi akronima prepoznatljiviji i u srpskom jeziku.

pretragom verbalnog materijala, na primer, prebrojavanjem veb-sajtova na kojima se pojavljuju sve tri reči koje odražavaju specifičnu vrednost (Bardi et al., 2008).

Opisana raznovrsnost metodoloških pristupa izučavanja vrednosti istraživača/icu stavlja pred važan zadatak promišljanja o dobrim stranama i ograničenjima specifičnih procedura, važnosti shvatanja suštine vrednosti i, u krajnjoj linji, karakteristika uzorka u planiranom istraživanju. Od svih ovih elemenata zavisi i adekvatnost opisanih mernih instrumenata i kvalitet odluke u pogledu izbora mernog instrumenta (ili njegove konstrukcije, naravno).

KLJUČNE REFERENCE:

- **Braithwaite, V. A., & Scott, W. A. (1991).** *Values*. In J. P. Robinson, P. R. Shaver, & L. S. Wrightsman (Eds.), *Measures of social psychological attitudes, Vol. 1. Measures of personality and social psychological attitudes* (p. 661–753). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-590241-0.50016-2>

Poglavlje predstavlja prvi sistematičan prikaz mernih instrumenata vrednosti. Iako iz današnje perspektive ima više istorijsku vrednost, ostaje relevantno zbog razmatranja suštinskih pitanja merenja vrednosti koja su i danas aktuelna.

- **Campbell, J. B., Jayawickreme, E., & Hanson, E. J. (2015).** *Measures of values and moral personality*. In G. Boyle, D. Saklofske, & G. Matthews (Eds.), *Measures of Personality and Social Psychological Constructs* (pp. 505–529). London: Academic Press.

Poslednja verzija pregleda mera u psihologiji ličnosti i socijalnoj psihologiji, koja daje prikaz mera i pristupa koji nisu pokriveni u klasičnom delu (poput Švarcovog modela), kao i ažuriranih i osavremenjenih verzija postojećih upitnika (poput Olportove mere). Uključuje i prikaz povezane oblasti istraživanja psihologije morala.

- **Roccas, S., & Sagiv, L. (Eds.). (2017).** *Values and behavior: Taking a cross cultural perspective*. Cham: Springer.

Iako je u fokusu ove knjige odnos vrednosti i ponašanja, nekoliko poglavlja posvećeno je problemu merenja vrednosti. Dati su pregledi koji su slični onima koji su dati i u ovoj knjizi, s tim što je naglasak primarno na Švarcovoju teoriji vrednosti i različitim varijantama instrumenta za merenje vrednosti koji on postulira.

3. Teorijski modeli i tipologizacije vrednosti

Izučavanje vrednosti unutar (socijalne) psihologije ima dugu tradiciju. Kao što je iz izlaganja na prethodnim stranama to do sada svakako jasno, šarolikost teorijsko-metodoloških gledišta čini relativno sistematičan i pregledan prikaz dominantnih teorija vrednosti veoma zametnim poduhvatom (okviran prikaz broja različitih pristupa vrednostima prikazana je na ilustraciji 3). No, teško da može biti spora oko toga da neki pristupi imaju veći značaj, nego neki drugi, i u nastavku ćemo se usmeriti na prikaz glavnih aspekata nekoliko teorijskih modela vrednosti koji u tom smislu imaju glavnu ulogu kako u inostranoj, tako i u domaćoj literaturi.

Nećemo se, pri tom, fokusirati isključivo na razmatranja o vrednostima unutar psihologije, koja ih primarno posmatraju kao individualne dispozicije. Neki teorijski modeli, često nazivani *kulturološki*, danas su postali veoma uticajni i istraživani, pa ćemo u skladu sa tim dužnu pažnju pokloniti i malom broju takvih teorija vrednosti. Ovakve teorije vrednosti proistekle su iz među-kulturne psihologije i kulturne sociologije (npr. Hofstede, 1980; Inglehart & Welzel, 2005) i vrednosti smatraju sržnim elementom kulture jedne zajednice, razvijene kao odgovor zajednice na makro-kontekstualne izazove i probleme sa ciljem njenog opstanka i blagostanja (Kluckhohn, 1951). Vrednosti se, iz te perspektive, tiču socijalno „deljenih“, široko prihvaćenih uverenja unutar neke grupe (von Scheve, 2016). Značaj tih teorija ogleda se i u drugačijem fokusu istraživanja, pa su tako vrlo česti problemi analize oni aspekti fenomena vrednosti koji u psihologiji imaju manji značaj, poput promene vrednosti na nivou zajednice, važnost (antecedentnih) socijetalnih, makro-karakteristika za vrednosti (npr. nivoa ekonomskog razvoja društva) ili institucionalnih „efekata“ vrednosti (npr. veze sa političkim sistemom). Same kulturne vrednosti u nekom smislu tvore i kontekst razvoja individualnih vrednosti onako kako se one shvataju unutar psiholoških teorija.

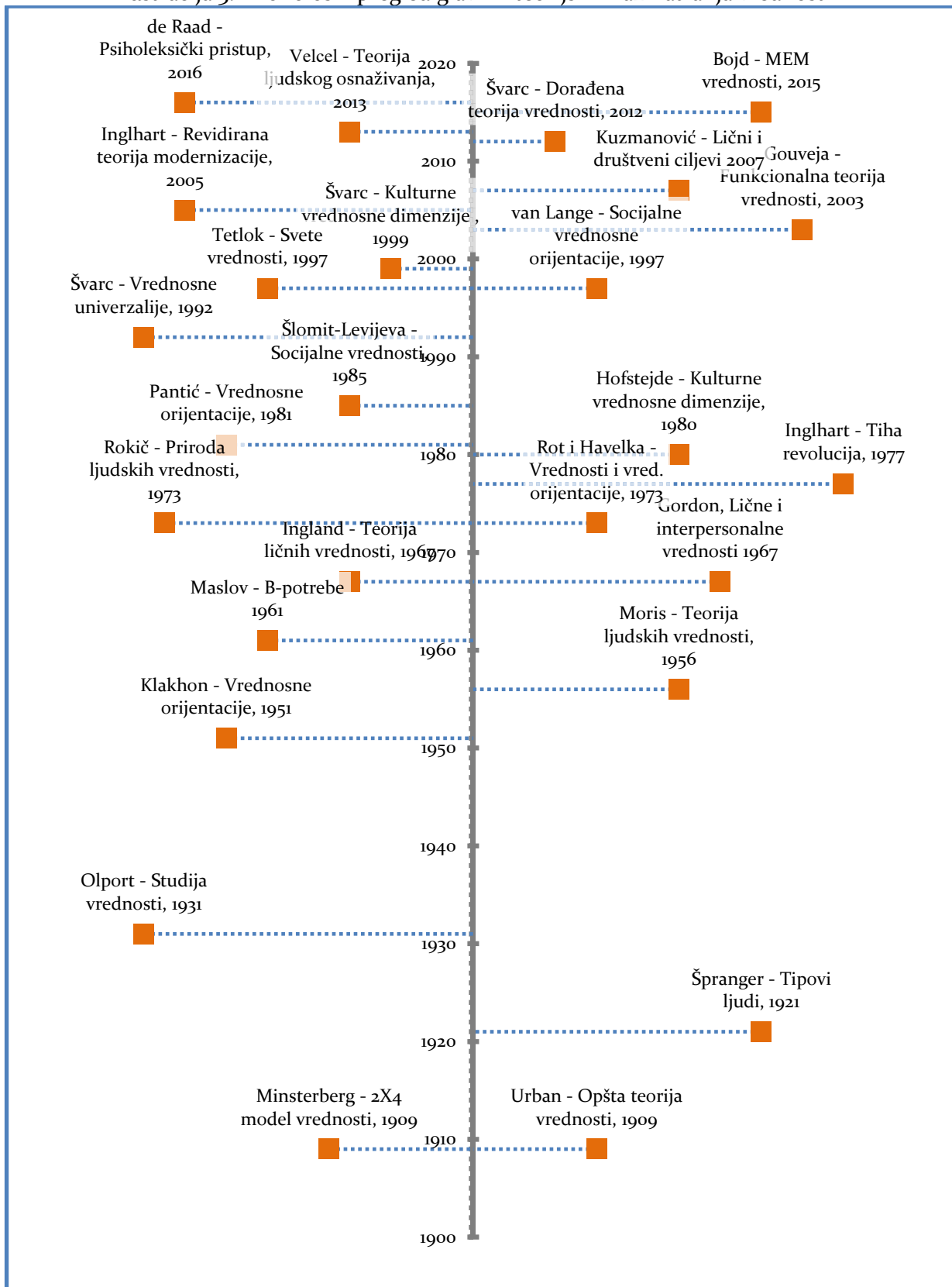
Fokus će, međutim, biti na kulturološkim gledištima koja vrednosti smatraju karakteristikama koje je moguće identifikovati i na individualnom nivou. Tako, recimo, dve sociološke teorije vrednosti koje ćemo obraditi (Inglehart, 2018; Welzel, 2013), vrednosti analiziraju i na individualnom i na agregatnom nivou (iako je naglasak na ovom poslednjem). I Švarc, autor jedne od danas najuticajnijih psiholoških teorija vrednosti, elaborira i teoriju kulturnih vrednosnih orijentacija (Schwartz, 2004; 2007), do kojih se dolazi agregiranjem individualnih vrednosnih preferencija. Napravićemo, doduše, jedan izuzetak. Budući da danas postoje pokušaji da se i Hofstejdeove dimenzije, inače dimenzije razlikovanja *kultura*, a ne pojedinaca, identifikuju i mere na individualnom nivou (Yoo et al., 2011), njegovo veoma uticajno gledište biće opisano samo u najkraćim crtama, u meri u kojoj je to relevantno upravo za ta savremena razmatranja.

Svemu navedenom treba dodati i to da je selekcija teorijskih modela koji će biti prikazani vođena i nekim dodatnim kriterijumima. Nećemo se detaljnije baviti onim gledištima o vrednostima koja se tiču samo nekih specifičnih oblasti života ljudi (rada, porodice, politike)³⁰ (npr. England, 1967), onima koja se bave bliskim, ali distinktivnim sferama poput moralnog suđenja (npr. Haidt, 2012) ili opštijim, a vrednostima bliskim, konceptima koji imaju veliku ulogu u kros-kulturnim istraživanjima (npr. individualizam-kolektivizam, Triandis et al., 1988). Fokus nam je, jednostavnije

³⁰ Sa svojim isključivim fokusom na sferu rada, Hofstejde je još jednom izuzetak.

rečeno, na shvatanjima koja se eksplicitno bave vrednostima, s posebnim naglaskom na onima koja su u proteklim decenijama imala važniju ulogu.

Ilustracija 3. Hronološki pregled glavnih teorijskih razmatranja vrednosti

Nakon kratke elaboracije dve rane teorije vrednosti koje predstavljaju početke naučnog interesovanja za fenomen vrednosti u psihološkoj nauci, teorijske modele vrednosti prikazaćemo u dve celine koje čine individualno-psihološke teorije i kulturološke teorije vrednosti. Cilj nam nije da svaku od uključenih teorija opišemo do najsitnijih detalja, već da ukažemo na neke specifičnosti odgovarajućeg teorijskog ili metodološkog pristupa, eventualnu novinu koju je takav pristup doneo, ali i da nadasve potcrtamo kontinuitet u rezonovanju o fenomenu vrednosti, činjenicu da se gledišta prirodno i neminovno nadovezuju jedna na druge.

Naposletku, važno je naglasiti da su neke od prikazanih teorija, samo uslovno – teorije. Modeli koji do detalja razrađuju fenomen vrednosti, objašnjavaju prirodu njihovog porekla, njihove međusobne odnose, mesto u dinamici ličnosti, ulogu u ponašanju i slično, jesu malobrojni i, ako bismo želeli da do kraja budemo precizni, adekvatnije bi bilo konstatovati da će biti opisane neke teorije vrednosti i neka gledišta o tipologizacijama vrednosti u kojima vrlo često ima malo toga teorijskog. Verovatno je fundamentalna podela u ovom smislu na one pristupe koji bismo mogli nazvati deduktivnim (teorijskim) i one koje bismo mogli opisati kao induktivne (empirijske). Ovi prvi očekivanja o broju, vrsti i prirodi vrednosti izvode iz nekih teorijskih pretpostavki, *a priori*, koja se potom proveravaju u podacima; ovi drugi pak upravo u podacima tragaju za vrednostima *a posteriori*. Dodirna tačka ove dve linije razmatranja je malo šta, izuzev načelne saglasnosti da se pod vrednostima, najopštije rečeno, podrazumevaju poželjni ciljevi i životni principi.

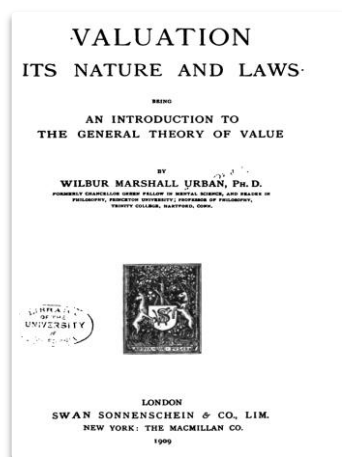
„Ni za šta se ne može reći da je rezultat novih istraživanja“. (Leonardo da Vinči, *Predskazanja*)

3.1. Rane teorije vrednosti

Tipično se korenima izučavanja vrednosti smatraju razmatranja Huga Minsterberga (Münsterberg, 1909a) o „večnim“ vrednostima (videti npr. Hanel, Litzellachner & Maio, 2018)³¹. Minsterbergovo učenje o vrednostima je filozofsko i u nekom smislu apsolutističko, a pristup vrednostima „objektivan“. Njega ne interesuje šta je to „što je vrednovano ili odbacivano, ovde i tamo, sada i nekad (...) drugi treba da sude o tome da li bi bilo dobro ili loše, korisno ili opasno, prihvatiti ili odbaciti određene evaluacije“ (Münsterberg, 1909a, str. 6). Namesto toga, u fokusu su pitanja poput onih “postoji li išta u svetu vredno izuzev naših ličnih svidanja i zadovoljstava, išta bezvredno osim izvora našeg lične nelagode? Postoji li ijedna vrednost koju bi trebalo da uvažimo bez referiranja na našu ličnost? Postoji li ijedan moralni ili logički ili estetski ili religiozni greh koji bi trebalo da odbacimo bez pozivanja na lična nesvidanja?” (Münsterberg, 1909a, str. 6). Iz ovih zapitanosti jasno je da se radi o nekoj vrsti apsolutističkog idealizma, odnosno, vrednosnog realizma, u smislu u kome smo o tome govorili u uvodnim delovima.

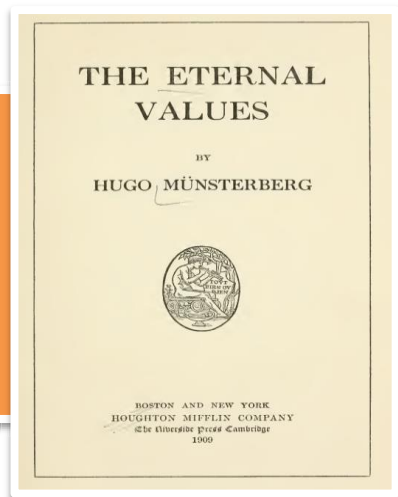
³¹ Prva razmatranja ovog tipa verovatno su i ranija. Neki autori (npr. Rohan, 2000) upućuju na radove Aleksandera Šenda (Shand, 1896) u kojima razmatra tipologizaciju karaktera – konfiguraciju sentimentata – koja vodi razlikama u stavovskim i bihejvioralnim reakcijama na okolni svet. Tu se, međutim, sva sličnost sa pojmom vrednosti završava, a u Šendovom radu se ni u kom bitnijem smislu ne elaboriraju evaluativni kognitivni procesi, van generalnih teza o tome da je odnos prema određenim objektima, sentiment, kombinacija afektivnog tona i konativne tendencije ka specifičnoj vrsti reakcije (ni termini „evaluacija“, „vrednovanje“, „vrednost“ i slično, uopšte se ne spominju).

Njegova razmatranja kontrastirala su životne ili „naivne“ i kulturne (ili svrsishodne ili svesno elaborirane) vrednosti na jednoj dimenziji³², i estetske, logičke, etičke i metafizičke vrednosti, na drugoj dimenziji. Kombinacija ove dve dimenzije za rezultat je davala osam tipova vrednosti (2 x 4) koje Minsterberg zapravo smatra sistemima vrednosti. Logičke vrednosti su, na nivou naivnih, životnih vrednosti, **vrednosti egzistencije** (stvari, osoba, samih evaluacija), a na nivou kulture **vrednosti povezanosti** (priroda, istorija, razum). Estetske vrednosti su, na nivou neposrednog iskustva, **vrednosti zajedništva** (harmonija, ljubav, sreća), a na nivou kulture **vrednosti lepote** (lepa umetnost, literatura, muzika). Etičke vrednosti su **vrednosti razvoja** (rast, napredak, samorazvoj), odnosno **vrednosti postignuća** (privreda, zakoni, moralnost). Najzad, metafizičke vrednosti čine **vrednosti celovitosti** (postanje, otkrovenje, spasenje) i **vrednosti apsolutizma** (svet, čovečanstvo, nadindividualno) (Münsterberg, 1909a). Neki autori (Hanel, Litzellachner & Maio, 2018) u ovim razmatranjima vide sličnosti sa tzv. funkcionalnom teorijom vrednosti (Gouveia et al., 2014) koju ćemo opisati nešto kasnije.

Knjiga „Vrednovanje: Njegova priroda i zakoni“ Vilbura Urbana publikovana je 1909. godine i predstavlja jednu od prvih naučnih studija vrednosti. Pala je zaborav, budući da se tipično ne spominje u istorijskim razmatranjima teorija vrednosti.

Knjiga „Večne vrednosti“ Huga Minsterberga, publikovana je iste godine kada i Urbanova knjiga (1909. g.) daleko je poznatije delo. Često se navodi kao početna studija u naučnoj analizi vrednosti.

Iste godine, 1909 g, pojavljuje se jedna druga studija o vrednovanju (Urban, 1909), koja se gotovo ne spominje u teorijskim razmatranjima teorija vrednosti. U poređenju sa Minsterbergovom teleološko-epistemološkom studijom apsolutističkog idealizma, Urbanova studija je pozitivistička, a pristup vrednostima relativistički (videti i Münsterberg, 1909b). Njegov pristup je, u doslovnom smislu, striktno

³² Ova podela donekle odražava naglašavanje trenutnih iskustava pojedinca, nasuprot kolektivnim ili akumuliranim iskustvima.

psihološki. "Nema problema, naučnog ili nenaučnog, koji nema svoju psihološku stranu", kaže Urban (1909, str. 9), dok su i "vrednosna iskustva" (engl. *worth experience*), sama po sebi, psihološki materijal.

Pojmovi stavova, konacije i afekata, dispozicione prirode stavova, kreiranja značenja (u smislu evaluacije ili ocenjivanja) imaju ključnu ulogu u vrednosnim iskustvima, a samo vrednovanje je kontinuirana i sistematična determinacija toka konacije i osećanja u umu osobe. Ovime se zagovara jedinstvo afekata i konacije, a „emocije su upravo kratka forma želje i volje“ (str. 103). Vrednovanje je stoga oblik osećanja, odnosno, osećanje je psihološki ekvivalent vrednosnog, što je gledište koje je vrlo često u svim kasnijim razmatranjima vrednosti.

Vrednost je, u skladu sa tim „utemeljeno afektivno-voljno značenje objekta (...) njegov kapacitet da postane objekat osećanja i želje kroz aktualizaciju dispozicionih tendencija u vidu pretpostavki i sudova“ (Urban, 1909, str. 53). „Osećaj vrednosti“ je osećajni aspekt konativnog procesa – ukupnog procesa razvoja putem kojeg se afektivno-voljno značenje stiče, a koji uključuje kako trenutno iskustvo, tako i dispozicione elemente.

Iskustva vrednovanja su konkretni afektivni stavovi koji imaju svoju sopstvenu logiku i razvoj. Međutim, ova trenutna i afektivno zasićena iskustva postaju dekontekstualizovana, emotivno „umrtvljena“, manje intenzivni oblik evaluacije, čime zapravo dobijaju transsituacioni karakter, postaju neka vrsta vrednosnih pretpostavki koja se može primeniti na nešto što trenutno nije tu. Ova vrsta transfera ili vrednosnog „pomaka“ znači da se jednostavna ocena nekog objekta može produbiti i prošiti svoj referentni okvir na opštiji sistem nejasno pretpostavljenih značenja.

Taj razvoj opisan je zakonima evaluacije i vrednovanja, poput *zakona praga* (koji kaže da snaga objekta da izazove vrednosna osećanja i sud jeste funkcija dispozicija koje su kreirane ranijim osećanjima) ili *zakon opadajuće koristi/vrednosti* (promena kapaciteta objekta za vrednovanje funkcija je efekata prethodnih vrednosnih osećanja); definisani su i zakon *komplementarne vrednosti, kontrasta, ukupnog poretka i krajnjih osećanja*.

Ove komplikovane formulacije zapravo opisuju situacije koje su lako razumljive i bliske svakodnevnom iskustvu, a tiču se generalizacije evaluacija sa pojedinačnih objekata na klasu objekata i sticanja neke vrste generalizovanih predispozicija da se na određeni način afektivno reaguje, ali i onog što je u psihologiji poznato kao funkcionalna automonija motiva. Tako zadovoljenje nekih potreba koje su u početku intrinzičke (npr. vežbanje) može postati intrumentalno za neke ideale ili krajnje ciljeve (npr. vežbanje postane svesno vrednovano kao sredstvo za ostvarivanje mentalnog zdravlja); ili obrnuto, novac u početku može biti sredstvo za neke ciljeve, pa postati cilj za sebe.

Paralelno sa razvojem ovih vrednosnih osećanja, razvijaju se i objekti vrednovanja. Oni mogu biti (1) **objekti** (u doslovnom smislu reči) ili **uslovi**, (2) **personalni kvaliteti i dispozicije** koje cenimo kod drugih ili (3) **nadindividualni ili nepersonalni** entiteti (poput morala ili ekonomije).

Iako se ona danas retko spominju, kasnije teorije vrednosti sadrže mnoge paralele sa Urbanovim razmatranjima. Spomenimo samo očigledno razlikovanje instrumenata i ciljeva na nivou vrednosnih evaluacija, isticanje složenosti vrednosti (uključivanje kognitivne, afektivne i konativne komponente) i njihovog transsituacionog karaktera, ali i implikacije zakona vrednovanja koje sugerišu da su vrednosti u neku ruku adaptacije, da se menjaju u zavisnosti od efekata u prethodnim situacijama, kao i naznake gledišta da je suština vrednosti kognitivno reprezentovanje

važnih motivacionih ciljeva (Urban, 1909). Kao što ćemo ubrzo videti, do identičnih zaključaka dolaze i gotovo sva kasnija razmatranja vrednosti.

3.2. Individualno-psihološke teorije vrednosti

3.2.1. Studija vrednosti Gordona Olporta

Prva značajnija teorija vrednosti bila je ona koju je formulisao Gordon Olport (Allport, 1961; Vernon & Allport, 1931). Olport je o vrednostima promišljao unutar okvira teorije ličnosti i koncipirao ih kao individualne razlike koje omogućuju holistički opis ljudskog bića. Smatrao je da ćemo osobu najbolje upoznati ukoliko znamo kakvu vrstu, da tako kažemo, budućnosti razmatra, što primarno počiva na njenim ličnim vrednostima (Allport, 1961). Olportova psihologija vrednosti stoga je zapravo psihologija ličnosti.

Vrednosti, po Olportu, imaju centralnu ulogu u ličnosti, mada, kada govori o vrednostima, Olport sinonimno koristi i pojmove *interesa* i *evaluativnih stavova*, tj. *evaluativnih sudova*. U kasnijim radovima, o vrednostima govori kao o „uverenju putem kojih osoba deluje u skladu sa preferencijama“ (Allport, 1961, str. 454). Oslanjajući se na Šprangerovu tipologiju ličnosti, Olport razlikuje šest tipova vrednosti ili evaluativnih stavova (Vernon & Allport, 1931):

1. **Teorijski.** U fokusu je otkriće istine, do koje se dolazi putem „kognitivnog“ stava, posmatranjem i rezonovanjem. Interesi „teorijskog čoveka“ su empirijski, kritički i racionalni; često se radi o naučnicima i filozofima ili generalno o onima kojima je cilj sistematizacija znanja.

2. **Ekonomski.** Interes je na onome što je korisno i praktično – proizvodnja i upotreba dobara, akumulacija resursa (za tadašnje pojmove, dobro opisuje pojam biznismena). Radi se o stavovima koji su često u konfliktu sa drugim vrednostima (npr. ne vidi se značaj obrazovanja ukoliko ono nema praktične implikacije).

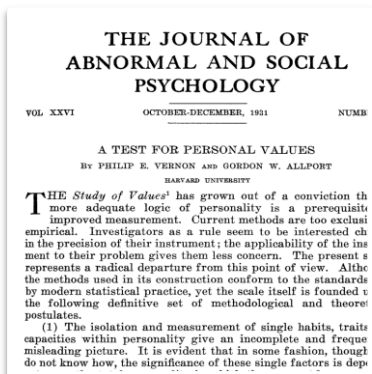
3. **Estetski.** Harmonija i forma su najviše vrednosti, a simetrija i skladnost glavni kriterijumi vrednovanja iskustva; lepota je istina. Pristup životu u celini je u nekom smislu artistski. Ova vrednost je u suprotnosti sa *teorijskim* vrednostima koje naglasak stavljaju na različitost, kao i sa *ekonomskim* vrednostima jer su one antiteza onome što se smatra vrednim. Vrednuju individualizam i samodovoljnost.

4. **Socijalni.** Najveća vrednost je ljubav prema drugim ljudima; čovek je mera stvari i cilj za sebe. Izražava se u različitim oblicima prijateljstva i filantropije. Radi se o prijatnim, saosećajnim i nesebičnim osobama. *Teorijski*, *ekonomski* i *estetski* stavovi su iz ove prizme hladni i lišeni ljudskosti.

5. **Politički.** Ključna reč u ovom slučaju je moć. Ne radi se nužno o aktivnostima koje su ograničene na usko političku ravan (kako naziv sugerše); karakteriše lidere različitog tipa. Uticaj, kompeticija, borbenost, kontrola nad ljudima – u fokusu su vrednosti ovog tipa.

6. **Religijski.** Jedinstvo je vrhunska vrednost. Religijski čovek teži shvatanjima univerzuma kao celine i uvažavanja sveukupnosti. Religijska iskustva mogu se dostići kako kroz afirmaciju života i aktivnu participaciju, tako i kroz povlačenje iz života, u formi transcendencije, kroz samoodricanje.

Odstupajući od Šprangerove ideje, Olport pretpostavlja da „jednostrani“ čovek ili čist tip zapravo ne postoji, već da svaki vrednosni stav, u različitom stepenu, može biti identifikovan kod svakog čoveka. Ličnost svakog pojedinca sinteza je različitih tipova, pri čemu je jedan dominantan, nadređen ostalima. Pored toga, neki tipovi „lakše“ i češće idu jedan s drugim, tj. kompatibilniji su (npr. *ekonomski* i *politički*; *socijalni* i *religijski*).

Tokom nekoliko decenija nakon publikovanja, upitnik koji je s vremenom postao poznata kao Olport-Vernon-Lindzijeva mera vrednosti (Study of Values, SOV) bio je veoma korišćen. Precizno govoreći, do 1970. g. bio je to treći najpopularniji/najcitiraniji neprojektivni test ličnosti (posle MMPI i EPPS); peti sveukupno (Kopelman et al., 2003). Tokom 1970-ih gubi na popularnosti, pada na šesto mesto, a na 17. mesto u ranim osamdesetim godinama prošlog veka (prosečno citiran jednom godišnje). Do 1989. je gotovo pao u zaborav (Kopelman et al., 2003). Deo razloga za to leži u pojavi novih mere vrednosti, Rokičeve i Švarcove, ali deo i u zastarelosti, pa i problematičnosti terminologije koja je korišćena, a koja je po savremenim standardima neadekvatna i neprimerena, pristrasna i seksistička (generičko obraćanje u muškom rodu; spominjanje katedrala, ali ne i džamija i sinagoga; primeri su isključivo beli muškarci, žene se jedva spominju i slično). Četvrta revizija upitnika (Kopelman et al., 2003) otklanja ove nedostatke.

Upitnik koji su konstruisali Olport, Vernon i Lindzi (ranije spomenuti SOV upitnik) dugo je bio jedan od najpopularnijih instrumenata za merenje vrednosti. Podaci dobijeni na taj način su ipsativni – tiču se samo relativne, a ne apsolutne izraženosti svake vrednosti (Allport, 1961), što može stvoriti određene probleme pri analizi podataka (Braitwaite & Scott, 1991), a poređenja između osoba nisu moguća; ovo je najvećim delom odraz Olportovog idiografskog pristupa ličnosti (Campbell et al., 2015). Pored toga, proveravan je uglavnom na uzorcima sačinjenim od studenata i studentkinja i dobro obrazovanim osobama, a kritikovan i zbog toga što se njime mere preferencije, interesovanja, uverenja, izbori i bihevioralne namere, dok se manje od 20% ajtema tiče koncepcija poželjnog (Braitwaite & Scott, 1991)³³. Tu su i problemi verbalnih formulacija (videti okvir).

Relativno nedavno, SOV upitnik je revidiran. Izmenjeno je 15 od originalnih 45 stavki i promene su primarno vršene u pravcu „rodno-senzitivnog jezika, veće religijske inkluzivnosti i ažuriranih kulturnih konvencija“ (Kopelman et al., 2003, str. 206). Zadržano je ono što je relativno distinktivno u odnosu na druge mere vrednosti jer se od osoba traži da ocene relativnu preferenciju određenih aktivnosti i ishoda, a ne da ocene vrednosti u nekim apstraktnim terminima.

3.2.2. Životni stilovi Čarlsa Morisa

Druga, danas klasična teorija vrednosti jeste Morisova teorija ljudskih vrednosti (Morris, 1956; Morris & Jones, 1955). Moris polazi od Kluckhohnove definicije vrednosti (Kluckhohn, 1951) kao koncepcije o poželjnom, koju operacionalizuje preko preferencija životnih stilova ili koncepcija o tome šta je „dobar život“, onako kako su one najčešće iskazane u važnim religijskim i etičkim tradicijama. I Moris, kao i Olport, pretpostavlja da postoji neki ograničeni univerzum relevantnih vrednosti koje ljudi mogu vrednovati u različitoj meri. Sa saradnicima realizuje istraživanje u kome je od uzoraka osoba iz SAD, Norveške, Japana, Kine i Indije tražio da na sedmostepenoj skali ocene u kojoj meri im se svaki od ponuđenih 13 životnih stilova dopada. Stilovi su se ticali toga kakav život bi osoba volela da vodi, a ne kakav je on trenutno.

Opisi životnih stilova davani su u elaboriranoj formi (videti Ilustraciju 4), a sažeto bi mogli biti opisani na sledeći način (Dempsey & Dukes, 1966; Morris, 1956): 1.

³³ Podnaslov instrumenta, doduše, i jeste ukazivao na nešto širi „zahvat“ – „skala za merenje dominantnih interesovanja u ličnosti“.

očuvati ono najbolje što je čovek stekao; 2. gajiti nezavisnost ljudi i stvari; 3. pokazati saosećajnu brigu za druge; 4. naizmenično doživljavati veselost i samoću; 5. delovati i uživati u životu kroz učešće u grupi; 6. stalno ovladavati okolnostima koje se menjaju; 7. integrisati akciju, uživanje i promišljanje; 8. živeti sa celovitim, bezbrižnim uživanjem; 9. biti otvorenog uma; 10. stoički se kontrolisati, 11. meditirati o unutrašnjem životu; 12. avanturistički rizikovati; 13. pokoriti se kosmičkoj svrsi.

Na osnovu prikupljenih podataka, faktorskom analizom identifikovano je pet faktora koji su opisani kao pet glavnih tipova vrednosti (Morris & Jones, 1955):

1. **socijalna ograničenja i samokontrola**; naglasak je na očuvanju postojećeg reda stvari, a ne na iniciranju promene, ali ne u smislu povlačenja, već osveščene i odgovorne participacije u svetu, s naglaskom na velikim idealima.

2. **uživanje u aktivnosti**; naglasak je na vitalnosti, uživanju, bez preterane samodiscipline.

3. **povlačenje i samodovoljnost**; okrenutost sebi i samokontrola su od primarnog značaja, kao i bliskost prirodi; kontrola drugih osoba i stvari se izbegava.

4. **receptivnost i saosećanje**; osetljivost za potrebe drugih i posvećenost njihovom ispunjavanju ima primarni fokus, zahteva kontrolisanje pohlepe, brige za sebe itd.

5. **ugađanje sebi**; naglasak je na avanturističkim aktivnostima u cilju zabave i zadovoljstva, prisutan je manjak samokontrole, ali i potrebe da se drugi kontrolišu; drugi su tu za zabavu, ali bez postajanja zavisnim od njih.

Morisov pristup je donekle specifičan jer je prototipskog tipa, tj. zasnovan na ideji da ljudi o svetu rezonuju tako što ocenjuju različite konfiguracije karakteristika koje onda upoređuju sa prototipovima (Rohan, 2000).

Ilustracija 4. Dva životna stila iz Morisove skale vrednosti i njihove naknadne revizije

Prvi stil	Drugi stil	Prvi stil (revizija)	Drugi stil (revizija)
<ul style="list-style-type: none"> • U ovom „dizajnu življenja“ osoba aktivno učestvuje u društvenom životu svoje zajednice, ne da bi ga prvenstveno promenio, već da bi razumeo, ceni i sačuvao ono najbolje što je čovek postigao. Treba izbegavati prekomerne želje i tražiti umerenost. Čovek želi dobre stvari iz života, ali na uredan način. Život znači imati jasnost, ravnotežu, prefinjenost, kontrolu. Treba izbegavati vulgarnost, veliki entuzijazam, iracionalno ponašanje, nestrpljenje, popustljivost. Prijateljstvo treba poštovati, ali nije laka bliskost sa mnogim ljudima. Život je imati disciplinu, razumljivost, dobre manire, predvidljivost. Društvene promene treba vršiti polako i pažljivo, kako se ne bi izgubilo ono što je postignuto u ljudskoj kulturi. Pojedinac treba da bude fizički i društveno aktivan, ali ne na užurban ili radikalan način. Suzdržanost i inteligencija treba da daju red aktivnom životu. 	<ul style="list-style-type: none"> • Osoba bi uglavnom trebalo da „krene sama“, osiguravajući sebi privatnost, imajući puno vremena za sebe, pokušavajući da kontrolišu svoj život. Treba naglašavati samodovoljnost, refleksiju i meditaciju, znanje o sebi. Pravac interesovanja treba da bude dalje od bliskih veza sa društvenim grupama i od fizičke manipulacije predmetima ili pokušaja kontrole fizičkog okruženja. Treba težiti pojednostavljenju svog spoljašnjeg života, ublažavanju onih želja čije zadovoljenje zavisi od fizičkih i socijalnih sila izvan njega samog, i usredsrediti pažnju na usavršavanje, pojašnjenje i usmeravanje sebe. Ne može se mnogo učiniti ili postići „životom spolja“. Treba izbegavati zavisnost od ljudi ili stvari; centar života treba naći u sebi. 	<ul style="list-style-type: none"> • Osoba treba aktivno da učestvuje u društvenom životu svoje zajednice, ne primarno da ga menja, već da razume, ceni i sačuva najbolje što je čovek postigao. Život treba da ima jasnoću, ravnotežu, prefinjenost, kontrolu. 	<ul style="list-style-type: none"> • Osoba bi većinom trebalo da „ide sama“; da ima mnogo vremena za sebe, stavljajući fokus na samodovoljnost, razmišljanje i meditaciju, znanje o sebi. Središte života treba naći u sebi.

“Negde mora biti lakšeg života, vedrine događaja, što se slivaju kao čisti i hladni, prijatni, penušavi slapovi. Odseliti se treba zato, otići nekuda, smiriti se negde, na nečem čistom, bistrom, glatkom kao što je površina dubokih, gorskih jezera. Živeti po svojoj volji, bez ove strašne zbrke, idući za svojim životom, za koji se beše rodio. Idući nečem vanrednom, što je, kao i nebo, osećao da sve pokriva”. (Miloš Crnjanski, *Seobe*)

Morisovo teoretisanje i operacionalizacija vrednosti bili su predmet i nekih kritika. Pasusi korišćeni u ispitivanjima životnih stilova smatrani su previše kompleksnim i pomalo umetnički sročnim; u njima je dosta raznih ideja, pa je nemoguće znati kako ih ispitanici vagaju i na osnovu čega daju svoj sud; sadržaj pasusa više se tiče željenog, nego poželjnog (Braitwaite & Scott, 1991).

U kasnijoj revidiranoj verziji instrumenta (Dempsey & Dukes, 1966), 13 pasusa je detaljno analizirano metodom Q sortiranja. Pokazalo se da postoje brojne neusaglašenosti unutar opisa i relativno problematičan status tvrdnji koje su formulisane u negativnoj formi. Formulirana je kraća, homogenija verzija životnih puteva ili stilova (Grafikon 4), zasnovana na empirijski identifikovanim ključnim izrazima (Dempsey & Dukes, 1966). Ni ta verzija nije bez svojih slabosti – na primer, problematičan „jezik“ ili mogućnost da se neki ajtemi više tiču stavova i uverenja nego vrednosti (Braitwaite & Scott, 1991) – ali ova verzija instrumenta je svakako značajno poboljšanje.

Morisova teorija i način operacionalizacije vrednosti kao preferiranih životnih stilova bili su, kao što ćemo to kasnije videti, dosta korišćeni u radovima domaćih autora.

3.2.3. B-vrednosti i metapotrebe u teoriji Abrahama Maslova

Više puta ukazali smo na značaj teorije motivacija Abrahama Maslova za teoretisanje ne samo o odnosu vrednosti i potreba, već i o odnosima samih vrednosti koji se grade po paraleli sa hijerarhijom potreba o kojoj govori Maslov. Značaj koji se učenju Abrahama Maslova pridaje nikako ne iznenađuje. Radi se o jednom od najuticajnijih autora u istoriji psihologije i jednom od najistaknutijih predstavnika tzv. „treće sile“ u psihologiji, odnosno, humanističke psihologije, unutar kojih ljudske vrednosti imaju posebno i značajno mesto.

I van granica psihologije, Maslov je najpoznatiji po tezi o hijerarhiji potreba (npr. Maslov, 2001). Ona pretpostavlja da su potrebe koje ljudi imaju uređene po biološkoj važnosti ili snazi i da postoji svojevrсна zakonitost u njihovom javljanju. Potrebe nižeg reda ili **nedostatka** (npr. fiziološke potrebe), kada nisu zadovoljene, imaju primat nad potrebama višeg reda ili **potrebama rasta**. One pak „na dnevni red dolaze“ tek pošto su potrebe koje su niže u hijerarhiji zadovoljene do izvesnog nivoa. Na vrhu hijerarhije nalazi se potreba za samoaktualizacijom, ostvarivanjem svojih punih potencijala.

Ova teza, pojednostavljeno rečeno, znači da nikada nećemo imati želju da komponujemo muziku ili kreiramo matematički sistem, ukoliko je naš stomak prazan većinu vremena ili ukoliko smo konstantno žedni (Maslow, 1954). Ali, zadovoljena želja, više nije želja. Organizmom dominiraju i njegovo ponašanje je organizovano

Slika 6. Jedan od specifičnih vidova protestne aktivnosti jeste štrajk glađu. Budući da često ilustruje situaciju davanja većeg značaja apstraktnim temama, poput ljudskih prava i sloboda, odnosno motivisanost „višim“ ciljevima, direktno ugrožavajući potrebe nižeg reda (npr. one fiziološke), pa i fizičku egzistenciju, predstavlja problem za pretpostavku o hijerarhiji potreba o kojima govori Maslov (Fotografija: "On hunger strike to save his Dad". od alisdare1 - CC BY-SA 2.0).

jedino nezadovoljenim potrebama (Maslow, 1954; Maslov, 2001)³⁴. Čovek koji jedva preživljava neće brinuti o višim stvarima poput izučavanja geometrije, prava na glasanje i slično; potreban je izvestan stepen gratifikacije nižih potreba koji bi ga doveo do nivoa na kojem je dovoljno „civilizovan“ da se oseća frustriranim zbog većih ličnih, socijalnih ili intelektualnih stvari (Maslow, 1954)³⁵.

O osobama koje su dostigle aktualizaciju selfa Maslov govori kao o osobama koje su posvećene ciljevima koji ih prevazilaze, nečemu što je „veće“ od njih, a što on naziva vrednostima „bića“ (odatle i B-vrednosti) (Maslow, 1967; Maslow, 1962; Maslov, 2001). Važno je, stoga, prvo primetiti da se o ovim vrednostima govori kao o onima koje „biraju“ samo neki ljudi ili, kako sam Maslov konstatuje, „bilo bi neophodno da prihvatimo činjenicu da su najviše B-vrednosti one koje biraju ne prosto pripadnici 'relativno dobrog' uzorka, već *najbolji* uzorak ljudskog roda“ (Maslov, 2001, str. 30)³⁶. To, međutim, ne isključuje mogućnost da svi ljudi teže tim vrednostima na kraju (jer, u stvari, teže aktualizaciji selfa) i da, kada imaju izbor, ljudi teže da biraju B-vrednosti.

³⁴ Takva razmatranja izlaze van okvira ove studije, ali često se pogrešno pretpostavlja da neka niža potreba mora biti 100% zadovoljena da bi se sledeća potreba „pojaviła“. Maslov je, međutim, sam tvrdio da bi najpreciznija bila konstatacija da je većina članova nekog društva delimično zadovoljila bazične potrebe i delimično ih nije zadovoljila (Maslow, 1954). Realističnija deskripcija hijerarhije bi stoga bila u terminima opadajućeg stepena zadovoljenja kako se uspinjemo uz hijerarhiju prioriteta.

³⁵ Kao što ćemo kasnije videti, ova razmatranja osnova su Inghartove teorije vrednosti.

³⁶ Na drugom mestu Maslov, međutim, iznosi ocenu da samo *neke* osobe koje su aktualizovale self prihvataju B-vrednosti (Maslow, 1996).

No, pritisnuti bazičnijim i moćnijim potrebama, ovih viših vrednosti najakše se odričemo (Maslow, 1967). Drugim rečima, „ljudi koji nisu aktualizovali self nisu prvenstveno motivisani (to jest bazičnim potrebama); oni su prvenstveno metamotivisani (to jest metapotrebama = B-vrednostima)“ (Maslov, 2001, str. 42), mada su svi ljudi do izvesne mere metamotivisani.

Radi se stoga o karakteristikama osoba „pune ljudskosti“, kao i njihovim preferencijama; to su, dalje, karakteristike sopstva u vrhunskim iskustvima, karakteristike idealne umetnosti, idealne dece, idealne matematičke demonstracije idealnih eksperimenata i teorija, udaljeni ciljevi svega idealnog (Maslow, 1962). Na ove karakteristike osoba koje su aktualizovale self ukazuju same te osobe, kao i ljudi koji su im bliski i odnose se, uopšteno govoreći, na „preferencije, izbore, desiderata, vrednosti samoaktuelizovanih ljudi u njima samima, drugim ljudima, svetu“ (Maslow, 1962, str. 55). Proizvoljno i, mogli bismo reći, spekulativno, Maslov dolazi do liste od 15 B-vrednosti (Tabela 6).

B-vrednosti su inherentni deo ljudske prirode, deo ljudske suštine i na taj način što su doslovce deo našeg biološkog života (Maslow, 1967). One su „instinktoidne prirode to jest one su potrebne da bi bila (a) izbegnuta bolest i (b) dostignuta puna ljudskost ili rast“ (Maslov, 2001, str. 46) i „uključuju značajnu ulogu naslednih faktora, determinaciju koja važi za vrstu“ (ibid, str. 55). Duhovno je u tom smislu jednako animalno kao i niže potrebe, samo „višeanimalno“; ali su i više potrebe i motivacije biološki ukorenjene. Lišavanje ovih potreba izaziva metapatologiju iliti (emocionalne) „bolesti“, pokazatelje „opale ljudskosti“ (Maslow, 1967; 1996; Maslov, 2001).

„Izgleda mi da postoji mnogo dokaza da stvari koje su ljudima potrebne nisu mnogobrojne. To nije mnogo komplikovano. Potrebno im je osećanje zaštite i bezbednosti, osećanje da neko brine o njima dok su mladi tako da se osećaju bezbedno. Drugo, potrebno im je osećanje pripadanja, neka vrsta porodice, klana, grupe ili nečega za šta osećaju da mu pripadaju i da su njegov deo. Treće, oni moraju da imaju doživljaj da ih ljudi vole, da su dovoljno vredni da budu voljeni. I četvrto, oni moraju da doživljavaju poštovanje i vrednovanje. I to je sve“ (Maslov, 2001, str. 116).

Ono što je od posebne važnosti i po čemu se Maslovljevo shvatanje o vrednostima razlikuje praktično od svih drugih gledišta jeste tretiranje ovih B-vrednosti kao potreba, u doslovnom smislu. To su, doduše, *metapotrebe*, ali i njihovo nezadovoljenje izaziva neku vrstu „patologije“, tačnije *metapatologije*. Važno je, međutim, razumeti da ovo zapravo ne znači da su više vrednosti epifenomeni nižih vrednosti ili potreba; one imaju isti kvalitet, kao i biološke i psihološke stvarnosti, samo se razlikuju po hitnosti i snazi. „Niže i više jednako je 'realno' i jednako ljudsko“ (Maslov, 2001, str. 56). Same metapotrebe su pak jednake moći – među njima nema hijerahije – mada često zapravo jesu hijerahijski uređene kod pojedinačnih osoba

(Maslow, 1967). Takođe, za razliku od potreba nižeg reda/nedostatka, koje se mogu u potpunosti zadovoljiti, „rast vam nikada ne dosadi. Nikada“ (Maslov, 2001, str. 72).

Ova razmatranja imaju neke važne implikacije. Imajući u vidu opisanu dinamiku, principi i vrednosti, kako se Maslov izražava, očajnog i psihološki zdravog čoveka (Maslow, 1954), moraju biti različiti na nekoliko različitih načina. Oni imaju potpuno različite percepcije fizičkog i društvenog sveta, kao i privatnog psihološkog sveta, čija organizacija i ekonomija su barem delom „odgovornost“ vrednosnog sistema pojedinca. Za bazično depriviranog pojedinca, svet je opasno mesto, naseljeno onima kojima se može dominirati i onima koji njime mogu dominirati. Bazično zadovoljeni

čovjek, nasuprot tome, može sebi priuštiti da ove potrebe i njihovo zadovoljstvo uzme zdravo za gotovo i može se posvetiti višim gratifikacijama. Ovo znači da njihovi vrednosni sistemi jesu i moraju biti različiti (Maslow, 1954).

Tabela 6. Spisak B-vrednosti, njihovih patogenih lišavanja i specifične metapatologije³⁷

B-vrednost	Patogena lišavanja	Specifična metapatologija
Istina	Nepoštenje	Nepoverenje; cinizam
Dobrota	Zlo	Sebičnost; mržnja; nihilizam
Lepota	Ružnoća	Vulgarnost; gubitak ukusa; sumornost
Jedinstvo; Celovitost	Haos; atomizam, podele	Dezintegracija; arbitrarnost
Život; Proces Jedinstvenost	Mrtvost; mehanizacija života	Robotizacija; gubitak osećanja; dosada
Savršenstvo	Istost; uniformnost	Osoba oseća da je zamenjiva, anonimna
Dovšenost; Finalitet	Nesavršenost; neurednost	Obeshrabrenost; beznadežnost
Pravda	Nedovršenost	Beznadežnost; prestanak težnji i pokušavanja
Jednostavnost	Nepravda	Nesigurnost; bes; bezakonje
Bogatstvo; Totalitet	Zbunjujuća složenost	Konfuzija; zbunjenost; konflikt
Lakoća	Siromaštvo; rasparčanost	Depresija; nedostatak zainteresovanosti za svet
Igra	Napor	Zamor; napor; nespretnost
Samodovoljnost	Nedostatak smisla za humor	Zlovolja; gubitak sposobnosti da se uživa
Smislenost	Slučajnost; zavisnost od okolnosti	Zavisnost od drugih
	Besmislenost	Besmislenost; očajanje

Izvor: adaptirano prema Maslov, 2001, str 48-49.

Pored toga, preduslovi za metamotivisani život su brojni, ne samo u pogledu neophodnosti zadovoljenja bazičnih potreba, već i u terminu raznih „dobrih uslova“ (bolje okruženje, raznovrsnost izbora, bez ekonomske nestašice, odgovarajuće društvene institucije i sl.) (Maslow, 1967; Maslov, 2001). Ove vrednosti su, drugim rečima, potencijal, a ne aktuelnost. „Zdrav“ čovek je prvenstveno motivisan potrebama da razvije i aktualizuje svoje pune potencijale. Ukoliko čovek ima drugih bazičnih potreba u bilo kom aktivnom ili hroničnom smislu, on je jednostavno „nezdrav“ čovek. Budući, dakle, da je čovek „bolestan“ kada je hronično osujećen, da je takvo hronično osujećenje moguće jedino od strane sila van pojedinca, onda bolest u pojedincu mora u krajnjoj tački poticati od bolesti u društvu (Maslow, 1954). A zdravo društvo je ono koje pojedincu dopušta da se njegove najviše svrhe pojave, zadovoljivši njegove bazične potrebe. Da bi pojedinac bio u potpunosti human, zadovoljenje i jednih i drugih potreba je neophodno, te bi ih u skladu sa tim trebalo posmatrati i kao prirodna prava čoveka (Maslow, 1954).

Naposletku, isticanjem toga da su B-vrednosti *potrebe*, što bi praktično značilo da su zajedničke ljudima kao vrsti, implicira se njihova univerzalnost, o kojoj sam

³⁷ Neke B-vrednosti uključuju podvrste, a lišavanja i metapatologije su brojnije od ovde prikazanih. Tabela za cilj ima samo ilustraciju; za iscrpnu kategorizaciju videti: Maslow, 1967; 1962; Maslov, 2001. Sam Maslov je donekle nedosledan u broju metapotreba jer na nekim mestima govori o 16 metapotreba (Maslow, 1996); ovde ih je 15, a u jednom od prvih radova u kojima ih spominje (Maslow, 1962) opisano ih je 14.

Maslov na nekoliko mesta govori (npr. Maslow, 1954). Putevi do ostvarenja ciljeva (npr. samopoštovanje) mogu biti varijabilni, ali su ciljevi po sebi daleko univerzalniji nego putevi za njihovo ostvarenje. Proglašenjem vrednosti ljudi koji su aktuelizovali self za univerzalne vrednosti ljudskog roda, Maslov je izbegao normativnost jer on ne kaže „to treba“, već „to jeste“; ili, kako sam kaže, u idealnom slučaju se „želi“ i „treba“ spajaju u jedno.

Poistovećenje B-vrednosti sa potrebama ima i jednu dodatnu specifičnost, koju Maslov samo skicira. B-vrednosti nisu, kao u koncepcijama nekih drugih autora, drugo ime za kognitivno-afektivni odnos koji imamo prema nekim „entitetima“ i Maslov insistira na razlikovanju B-vrednosti od naših ličnih stavova ili emocionalnih reakcija prema njima. Ti stavovi uključuju ljubav, strahopoštovanje, divljenje, čuđenje, oduševljenost itd. (Maslow, 1967). No, to nisu vrednosti, već zapravo reakcije na vrednosti koje su u nekom smislu zahtevane, tražene, odgovarajuće, i posledica su shvatanja da se B-vrednosti doživljavaju kao vredne i da zahtevaju određene reakcije koje se ne mogu sprečiti kod onih koji su aktuelizovani (Maslow, 1967; 2001). To su ultimativni „zadovoljavači“ i donose sa sobom osećaj perfekcije, završetka, ispunjenja i sl. (Maslow, 1962), što je u skladu sa pretpostavkom o tome da su vrednosti isto što i potrebe, mada Maslov stvari dodatno komplikuje pretpostavkama da se osoba može poistovetiti sa B-vrednostima, poput istine, slobode ili pravde koje se potom introjektuju, spolja unose u sebe (Maslow, 2001).

Na Maslovljeva gledišta ćemo se vraćati na stranama koje slede, pa je ovde dovoljno konstatovati da je, reklo bi se, veći značaj za razumevanje fenomena vrednosti imalo njegovo učenje o hijerarhiji potreba, nego eksplicitna elaboracija B-vrednosti (pod pretpostavkom da se ova dva mogu razdvojiti). Od značaja i u saglasju sa raznim drugim gledištima jeste ideja o veoma izraženom dinamičkom potencijalu vrednosti, ideji da one kontinuirano pokreću osobu na aktivnost, da su vrednosti u vezi sa (ne)zadovoljenim potrebama, kao i nadasve humanistička ideja o pozitivnoj i benevolentnoj prirodi čoveka. Bitno je i Maslovljevo naglašavanje o neophodnosti socijalne psihologije, tj. stavljanje fokusa na socijalni kontekst kao determinante „zdravlja“ i „bolesti“. Međutim, iako se B-vrednostima smatraju oni principi i vrednosti koji se redovno pojavljuju kao bitne stavke gotovo svih drugih modela vrednosti, pretpostavke o njihovom biološkom poreklu, zavisnosti od zadovoljenja nekih drugih potreba, odsustvo gledišta o vrednostima kao svesnom izboru osobe, pa i izjednačavanje pojmova vrednosti i potreba, krajnje su specifične pozicije teoretisanja o vrednostima, koje su često bile predmet i oštih kritika (npr. Rokeach, 1973).

3.2.4. Lične i interpersonalne vrednosti Leonarda Gordona

Iako praktično korišćen i u istraživanjima novijeg datuma, model vrednosti Leonarda Gordona (Gordon, 1967) je relativno nepoznat. Slično gledištima koja su već bila formulisana ili onima koja će doći kasnije, Gordon je smatrao da osobe mogu biti opisane u terminima motivacionih dispozicija, od kojih su vrednosti samo jedan primer. Vrednosti su bitne jer utiču na izbore koje ljudi prave i napor koji ulažu u ono što rade. Njihove kratkoročne ili dugoročne odluke determinisane su njihovim vrednosnim sistemom, a stepen zadovoljstva time u kojoj meri njihove vrednosti nalaze izraza u njihovom svakodnevnom životu (Gordon, 1960; 1967; Gordon et al., 1963).

Gordon je smatrao da vrednosti determinišu način na koji se osoba bori sa problemima svakodnevnog života i razlikovao je tri tipa vrednosti: **interpersonalne**,

socijalne i lične. U cilju njihovog merenja razvio je dve skale vrednosti, namenjene oceni ličnih i interpersonalnih vrednosti (smatrao je da treći tip, socijalne vrednosti, treba istraživati u javnomnjenjskim istraživanjima). **Lične vrednosti** odnose se na one aspekte života u čijem fokusu nije interakcija sa drugima. Na osnovu pregleda dotadašnje literature, Gordon izdvaja sedam mogućih vrednosnih konstrukata, ali je empirijskim putem identifikovao šest ličnih vrednosti: *praktičnost*, *postignuće*, *raznovrsnost*, *odlučnost*, *organizovanost* i *orijentacija na ciljeve* (Ilustracija 5).

Ilustracija 5. Lista ličnih i interpersonalnih vrednosti prema Leonardu Gordonu

Lične vrednosti

- **Praktičnost** (brinuti o novcu, stvarima koje se poseduju, raditi stvari koje se isplate)
- **Postignuće** (raditi na teškim problemima, imati zahtevan posao, težiti ostvarenjima, imati visoke standarde)
- **Raznovrsnost** (raditi nove i drugačije stvari, imati raznovrsna iskustva, putovati na neobična mesta)
- **Odlučnost** (imati čvrsta gledišta, brzo donositi odluke, biti direktan/na i jasan/na, držati se odluka)
- **Organizovanost** (imati dobro organizovane radne navike, biti uredan/na, sistematičan/na)
- **Orijentacija ka cilju** (imati jasne ciljeve, uporno raditi na rešavanju problema, znati kuda se stremi)

Interpersonalne vrednosti

- **Podrška** (biti tretiran/na sa razumevanjem i uvažanjem, dobijati ohrabrenje od ljudi)
- **Konformizam** (raditi ono što je socijalno ispravno, slediti pravila, raditi ono što je prihvaćeno i pristojno, biti konformista)
- **Uvažavanje** (biti važan/na i uvažavan/na, biti u centru pažnje, osoba kojoj se dive)
- **Nezavisnost** (imati pravo da se radi ono što neko želi, biti samostalan/na u donošenju odluka, raditi stvari na svoj način)
- **Benevolentnost** (raditi stvari za druge ljude, deliti sa drugima, biti velikodušan/na, pomagati onima kojima je pomoć potrebna)
- **Liderstvo** (biti nadređen/a drugim ljudima, imati autoritet, biti na liderskoj ili poziciji moći)

Interpersonalne vrednosti tiču se vrednosti koje ukazuju na to kakav je odnos osobe sa drugim ljudima i njihov sa njom. Ovo su vrednosti koje su važne u ličnom, socijalnom, bračnom i profesionalnom kontekstu (Gordon, 1960). Inicijalno je na osnovu pregleda literature identifikovano deset važnih vrednosnih konstrukata, ali je empirijskom proverom na kraju izolovano sedam faktora. Naknadnim analizama prvobitno identifikovana *agresivnost* je, usled vrlo niske pouzdanosti, izbačena i lista interpersonalnih vrednosti svedena na šest vrednosti. To su *benevolentnost*, *konformizam*, *nezavisnost*, *liderstvo*, *uvažavanje* i *podrška*.

U duhu dobre psihološke prakse u nekim drugim oblastima izučavanja individualnih razlika, Gordon je u drugoj polovini prošlog veka publikovao i dva praktikuma za zadavanje i ocenjivanje instrumenata za merenje ličnih i

interpersonalnih vrednosti, koji su 2003. godine doživeli svoje revizije³⁸. Kao što smo već napomenuli, radi se o instrumentu koji je i u savremenom kontekstu korišćen za merenje vrednosti, često među adolescentima ili u školskom kontekstu (npr. Molero Jurado et al., 2016; 2017; Sullivan & Olson, 1974).

Gordonova koncepcija vrednosti kritikovana je sa pozicija nejasnog statusa pojma vrednosti i njegove nedovoljne razdvojenosti od pojma potrebe (u slučaju skale interpersonalnih vrednosti) ili crta ličnosti (u slučaju skale ličnih vrednosti), odnosno, upitnog merenja poželjnog (Braitwaite & Scott, 1991).

3.2.5. Empirijski izvedene vrednosti Gorloa i Nola

Kritikujući Morisov i Olportov pristup kao previše apstraktne i neutemeljene u empiriji, Gorlou i Nol (Gorlow & Noll, 1967) polaze od empirijskog pristupa analizi vrednosti. Njihov pristup je, mogli bismo reći, ateorijski i induktivan. Smatrajući da su vrednosti koji bi bile definisane u manje apstraktnoj formi psihološki smislenije, oni najpre od grupe ispitanika traže da generišu tvrdnje o “izvorima smislenog života”, od druge o “ciljevima života”, a od treće o “izvorima zadovoljstva u životu”. Potom je na tako generisanom i dodatno selekcionisanom uzorku tvrdnji faktorskom analizom identifikovano osam faktora koje autori zapravo smatraju tipovima osoba³⁹:

- *Afilijativni-romantici* (npr. osetljivost na druge, emocionalna rezpozivnost);
- *Status i sigurnost* (npr. sigurnost, bogatstvo, postignuće);
- *Intelektualni humanisti* (npr. tragati za istinom, solidarnost za ljudskim rodom);
- *Porodični tipovi* (npr. ljubav, brak, deca);
- *Snažni individualisti* (npr. individualnost, nezavisnost, samoća);
- *Pasivno-nezahtevni* (npr. stabilnost, opuštanje);
- **tip “Izviđača”** (engl. *boy scout*; npr. koristan, optimističan, aktivan);
- **tip „Don Žuana”** (npr. fizička atraktivnost, senzualnost, seks).

Iako ne bimo mogli reći da ovo gledište donosi neku posebno bitnu novinu u razmatranju fenomena vrednosti, vredi istaći jedan zaključak koji autori donose. Njihova procedura za rezultat je dala vrednosti/konstrukte koji su bitno drugačiji od onih koji su do tada u literaturi bivali predlagani. To su, u neku ruku, bila „čista“ vrednosna usmerenja koja su imala malo toga zajedničkog sa dimenzijama koje su Gorlou i Nol identifikovali. Stoga je njihov pristup zapravo više predlog nove metodološke procedure za izučavanje vrednosih konstrukata onakvih kakvi postoje u nekoj grupi ispitanika, nego teoretisanje o vrednostima (Gorlow & Noll, 1967). To bi donekle impliciralo da bi se drugačije vrednosne konstrukcije pojavile u nekoj drugoj i specifičnoj grupi, a da je izučavanje vrednosti različitih grupa jednim te istim instrumentom donekle neadekvatno.

Krajnji rezultat ovakve procedure jesu vrednosti koje nisu široke ili apstraktne poput onih u, recimo, Rokičevoj koncepciji, ali svakako odražavaju ponašanja koja

³⁸ Videti npr. recenziju Gordonovih testova od strane Britanskog društva psihologa (*British Psychological Society*) na <https://ptc.bps.org.uk/test-review/gordons-survey-personal-values>.

³⁹ Takvo rezonovanje argumentovano je specifičnim obrascima korelacija identifikovanih dimenzija sa sociodemografskim karakteristikama.

prevazilaze specifične objekte i situacije (Braitwaite & Scott, 1991). Ovo je ujedno i jedan od prvih induktivnih pristupa razmatranjima vrednosti, koji nema gotovo nikakvih teorijskih propozicija u osnovi, izuzev najopštije teze o prirodi vrednosti kao važnim životnim ciljevima i principima.

3.2.6. Profil vrednosti u interpersonalnim interakcijama Bejlsa i Kouča

Sličan, empirijski zasnovan pristup vrednostima zauzimaju Bejls i Kouč (Bales & Couch, 1969). Bejls, inače dobro poznat po studiji interakcije u malim grupama i autor poznatog Bejlsovog sistema kategorija (Bales, 1950), i fenomenu vrednosti prišao je na sličan način. Sa ciljem bolje konceptualizacije varijeteta vrednosnih pozicija koje se mogu opaziti u grupnoj interakciji u laboratorijskoj situaciji, vrednosti su identifikovane na osnovu diskusije grupe osoba o situaciji koja se ticala ljudskih odnosa. Živa i na momente napeta diskusija za rezultat je dala veliki broj izjava od kojih je približno petina (20%) iskaza mogla biti kategorisana u “izražava mišljenje” u Bejlsovom sistemu kategorija. Četvrtina tih iskaza, tj. 5% ukupnih izjava, eksplicitno je izražavalo uopštene vrednosne premise ili pozicije; primera radi, jedan ispitanik je, recimo, konstatovao da “morate poštovati autoritet, a kada prestanete da poštujete autoritet, Vaša situacija ne vredi mnogo” (Bales & Couch, 1969, str. 3).

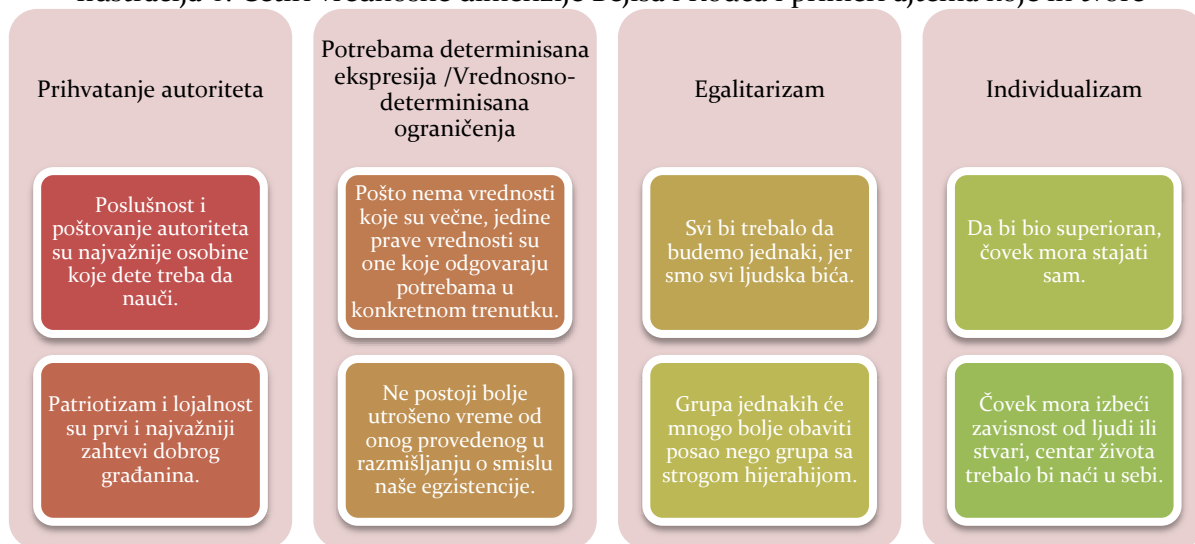
Bejls je želeo da po tom principu analizira kakav to tip vrednosnih tvrdnji može biti iznešen u grupnoj diskusiji i da dođe do neke praktične i empirijski utemeljene koncepcije, do koje se, po njegovom mišljenju, ne može doći dedukcijom iz nekih drugih izvora, poput strukture ličnosti, ideologije usvojene kroz učenje ili konteksta u kome se vrednosne konstatacije prave (Bales & Couch, 1969). U tom smislu, Bejls insistira na diskurzivnoj prirodi vrednosnih izjava i tretira ih kao “govorne reakcije”, ispoljene u specifičnom kontekstu. Generalizovane vrednosne izjave pojavljivale su se kao tačke fokusa u diskusionoj grupi; nekada bi podstakle rasprave koje bi se otele kontroli, nekada bi proizvele slaganje; nekada pokušaj da se primeni “sankcija” na druge koji odstupaju od nekih gledišta (Bales & Couch, 1969). Time su vrednosni iskazi zadobijali veoma važnu ulogu kako u pogledu “bojenja” konkretne sesije, tako i za dugoročno strukturisanje grupe.

Spontano generisanim vrednosnim izjavama smatrani su iskazi dužine jedne rečenice; deklarativni po formi (iskazani u cilju da se sa nekim složi ili ne složi); oni koji su za temu imali neku opštu klasu objekata čiji primeri se mogu pronaći u tekućoj diskusiji; koji tvrde da neka opšta klasa orijentacija, stavova ili akcija treba da bude prihvaćena kao normativno obavezujuća za one koji takve iskaze donose ili one koji se sa njima slažu. Vrednosna izjava u ovom kontekstu je, drugim rečima, “izjava o postojećoj normi ili predlog nove norme” (Bales & Couch, 1969, str. 4). Bejls posebno ističe ovaj interaktivni i kontekstualizovani karakter vrednosnih izjava; nije uopšte ista stvar da se reaguje na vrednosni iskaz ili da se on samostalno i spontano formuliše, konstatuje. Ako se od osobe zatraži da van konteksta reaguje na pisane izjave (u formi tvrdnji ili ajtema), možda joj nije jasno ko to izjavljuje, koji su specifični objekti uključeni u opštu klasu, kakva radnja se implicira, ko će je obaviti i prema kome itd. Većina ovih stvari može ostati nejasna pri klasičnom upitničkom ispitivanju vrednosti, što je, međutim, upravo način na koji i Bejls i Kouč prikupljaju podatke u ovoj studiji.

U formulaciji konačne verzije vrednosnih iskaza koja je zadata uzorku osoba, autori se, pored ajtema formulisanih na osnovu izjava u grupnoj diskusiji, oslanjaju i na postojeće upitnike vrednosti (Olportovu i Morisovu meru), F skalu Adorna i

saradnika (Adorno et al., 1950), ali i neke mere ličnosti⁴⁰. Ukupno je uključeno 144 od preliminarnih 252 ajtema koji su zadati na tipičan način (u upitničkom formatu skaliranja). Faktorskom analizom identifikovano je četiri faktora (Ilustracija 6). Prvi je nazvan **Prihvatanje autoriteta** i praktično se poklapa sa onim na šta se odnosi pojam autoritarne ličnosti (Adorno et al., 1950). Drugi faktor, **Potrebama-determinisana ekspresija** nasuprot **vrednostima-determinisanih ograničenja**, odnosi se na teme koje se tipično smatraju pokazateljima hedonizma, ali se ovde radi o nekoj vrsti aktivnijeg uživanja; agresivni, kao i seksualni impulsi grupisani su zajedno za drugim apetitima. **Egalitarizam** je treći identifikovani faktor i ima svoje uobičajeno značenje; donekle se radi o tendencijama koje su u suprotnosti sa prvim faktorom. Poslednji faktor je **Individualizam** i podrazumeva shvatanje da je sama osoba u neku ruku izvor autoriteta. Bejls i Kouč zaključuju da je struktura dobijena u njihovim analizama vrlo slična onoj o kojoj govori Moris, i pored razlike u terminologiji, sadržaju, pa i broju identifikovanih dimenzija (Bales & Couch, 1969).

Ilustracija 6. Četiri vrednosne dimenzije Bejlsa i Kouča i primeri ajtema koje ih tvore

Bejlsov pristup ima neke očigledne dobre strane, pre svega u pogledu širokog obuhvata mogućih vrednosnih domena, kao i nekih metodoloških rešenja, na primer, u pogledu načina prikupljanja vrednosnih tvrdnji, što je bila vrlo ekstenzivna procedura, koja je dobrim delom bila zasnovana na posmatranju verbalnog *ponašanja* ljudi. Lako je, međutim, primetiti da bi mnogi ajtemi koji su korišćeni u Bejlsvoj analizi pre mogli biti smatrani stavovima ili crtama ličnosti nego vrednostima, a i jezik je na momente problematičan (Braitwaite & Scott, 1991). Razvijena je i modifikacija Bejlsovog instrumenta koja je za rezultat dala daleko kraću verziju upitnika koja uključuje 12 pitanja (po tri ajtema koja pokazuju najviše zasićenje na svakom od četiri identifikovana faktora) (Withey, 1965).

⁴⁰ Bejls i Kouč ne elaboriraju odluku da se oslone i na druge instrumente, ali stiče se utisak da je to vođeno idejom da se u neku ruku napravi obuhvatniji univerzum vrednosnih ajtema, tako što bi se onima koji već postoje dodali oni koji su nastali produkcijom u grupnoj diskusiji. Ovo je posebno bitno jer je uključena i F skala, bez nekog posebnog obrazloženja, izuzev konstatacije da su mnoge izjave koje su se mogle čuti u diskusiji „podsećale na ajteme iz F skale“ (Bales & Couch, 1969, str. 3).

3.2.7. Priroda ljudskih vrednosti u teoriji Milтона Rokiča

Milton Rokič (Rokeach, 1973) bi se s pravom mogao smatrati utemeljivačem savremenih pristupa istraživanja vrednosti, te ćemo stoga njegovoj teoriji vrednosti posvetiti malo više prostora. Rokič je kritikovao Olportovo gledište, smatrajući listu predloženih vrednosti previše uopštenom i neadekvatnom za razlikovanje ljudi na profilima zasnovanim na (samo) šest tipova vrednosti. Na primer, profil dvoje ljudi za koje su dominantne političke vrednosti može biti vrlo različit, pa čak i radikalno drugačiji ako je jedan od njih prihvatio levičarske vrednosti, a drugi desničarske. Poput Olporta, i Rokič vrednosti koncipira unutar okvira teorije ličnosti, ali je njegov pristup vrednostima kognitivistički.

Jedan od centralnih pojmova u Rokičevom teoretisanju je pojam *uverenja* (Rokeach, 1973; 1976). Ličnost je sastavljena od podistema uverenja, organizovanih od najznačajnijih ka perifernim, s vrednostima pozicioniranim visoko u organizovanom i funkcionalno integrisanom sistemu koji čine uverenja, stavovi i vrednosti. Uverenja su, drugim rečima, glavna kategorija za opisivanje vrednosti, a vrednosti su osnovna jedinica za opisivanje ličnosti.

Rokič detaljno elaborira različite elemente svog teoretisanja o vrednostima i ovde ćemo ukratko prikazati osnovne elemente shvatanja o **prirodi** vrednosti, **sistemima** vrednosti i **funkciji** vrednosti i vrednosnih sistema.

Priroda vrednosti

Kao što je u uvodnim razmatranjima već istaknuto, Rokič pojam vrednosti definiše kao „trajno uverenje da je određen način ponašanja ili egzistencije lično ili socijalno poželjniji nego suprotni ili obrnuti način ponašanja ili egzistencije“ (Rokeach, 1973, str. 5). U ovoj definiciji, direktno ili indirektno, vidljivo je nekoliko glavnih karakteristika vrednosti na kojima insistira Rokič, a o kojima smo, delom, već i diskutovali.

Pre svega, vrednosti su (1) **relativno trajne karakteristike**. „Kada bi vrednosti bile potpuno stabilne“, kaže Rokič, „nikakva individualna ili socijalna promena ne bi bila moguća“ (Rokeach, 1973, str. 5). Slično, njihova nestabilnost onemogućila bi bilo kakav kontinuitet na individualnom ili socijalnom planu. Neophodno je, stoga, da koncept vrednosti ne implicira ni jedan od dva ekstrema (niti potpunu stabilnost niti potpunu promenljivost). Jedan od glavnih faktora, koji, po mišljenju Rokiča, „kumuju“ relativnoj stabilnosti vrednosti jeste činjenica da se vrednosti uče nezavisno jedna od druge i to u apsolutnom, sve-ili-ništa smislu (niko nije naučen da bude malo pošten ili da vrednuje delimičnu slobodu ili da tome teži samo ponekad). To, delom, garantuje njihovu stabilnost. Kasnijim razvojem i iskustvima sa situacijama koje uvek provociraju dve ili više vrednosti one se uvezuju u integrisani sistem, uređene s obzirom na relativnu važnost. Ova razmatranja imaju posebnu važnost u vezi sa pitanjima mogućnosti promene vrednosti, koje su onda, po definiciji, teško promenljive.

Vrednosti su, dalje, (2) **uverenja**. Rokič razlikuje tri vrste uverenja: *deskriptivna* (ona koja mogu biti tačna ili netačna, npr. „Brokoli je crvene boje“), *evaluativna* (pri čemu objekat uverenja može biti dobar ili loš, npr. „Brokoli je dobar za zdravlje“) i *preskriptivna* uverenja (kojima se neki ciljevi ili sredstva ocenjuju kao poželjni ili nepoželjni, npr. „Treba jesti brokoli“) (Rokeach, 1968). Vrednosti su upravo preskriptivna uverenja. To u Rokičevim razmatranjima podrazumeva da vrednosti, kao

i druga uverenja, imaju kognitivnu, afektivnu i bihevioralnu komponentu. Reći da neko drži do neke vrednosti znači da osoba kognitivno zna ispravan način ponašanja ili ispravno krajnje stanje kojem se teži; da je afektivno „za“ ili „protiv“ nečega, odobrava ili ne odobrava itd; da postoji bihevioralna komponenta, u tom smislu da je vrednost intervensivna varijabla koja vodi akciji kada je aktivirana (Rokeach, 1973).

Možemo verovati da su poželjni načini delovanja, recimo, biti uredan, iskren, pravedan, saosećajan, ili težiti *krajnjim stanjima* ili oblicima postojanja poput sigurnosti, sreće, slobode. Vrednosti se, u skladu sa tim, odnose na (3) **načine ponašanja ili krajnje ciljeve egzistencije**. Ovo je zapravo centralna distinkcija vrsta vrednosti za Rokiča, na vrednosti koje reprezentuju *sredstva* i *ciljeve*, na instrumentalne i terminalne vrednosti (Rokeach, 1973). **Instrumentalne vrednosti** imaju oblik koji bi se mogao iskazati konstatacijama poput „Verujem da je takav-i-takav način delovanja (npr. hrabrost, iskrenost) lično ili socijalno poželjniji u svim situacijama u odnosu na sve objekte“. **Terminalne vrednosti** imaju oblik „Verujem da je takvo-i-takvo krajnje stanje ili postojanje (npr. *mir u svetu, jednakost*) lično ili socijalno vredno dostizanja“.

Terminalne vrednosti, dalje, mogu biti *lične* (fokusirane na sebe, intrapsihičke, npr. *unutrašnji mir*) ili *socijalne* (sociocentrirane, interpersonalne, npr. *svetski mir*). Razlikuju se i dve vrste instrumentalnih vrednosti. One se, s jedne strane, tiču *moralnih vrednosti*, tj. oblika ponašanja koji krše ili su u skladu s važećim socijalnim normama ili konvencijama; interpersonalne su po prirodi i njihovo kršenje izaziva krivicu zbog lošeg delovanja. Druga vrsta instrumentalnih vrednosti su *vrednosti kompetencije*. Za razliku od moralnih vrednosti, one imaju lični fokus, pokrivaju aspekte samoostvarenja, a njihovo kršenje izaziva sramotu zbog lične nekompetentnosti. Drugim rečima, ponašati se odgovorno vodi osećaju da se ponašamo moralno, dok ponašanje na logičan, razuman ili kreativan način vodi osećaju kompetentnosti.

Vrednosti su (4) **preferencije kao i koncepcije o poželjnom**. U literaturi se često insistira na tome da se vrednosti primarno odnose na koncepcije o poželjnom, a ne na ono što se želi. Elaborirajući razmatranja o tome da li se u slučaju vrednosti radi o „poželjnom“ ili onom što se „prosto želi“⁴¹, Rokič, međutim, naglašava da su vrednosti i jedno i drugo, budući da je „poželjno“ veoma teško definisati. Drugim rečima, „pojam o poželjnom“ je ništa drugo do poseban oblik preferencije – jednog oblika ponašanja ili cilja nasuprot nekom drugom.

„(...) Gospode, daj mi čednost i uzdržanost, samo ne još“.

Sveti Avgustin

Najzad, poslednji element Rokičevog shvatanja vrednosti tiče se pretpostavke da su

vrednosti (5) koncepcije o nečemu što je **lično ili socijalno** poželjno. Reći da je nešto poželjno neminovno je skopčano sa potpitanjem – za koga? Kada osoba saopšti da nešto vrednuje, ne može, po Rokičevom mišljenju, biti pretpostavljeno da on ili ona nužno nameravaju da te vrednosti primene u jednakoj meri na sebe i na druge. Vrednosti mogu biti „deljene“ ili ne, i korišćene kao pojedinačni ili dupli standardi. One se mogu odnositi „jednako na sebe i na druge, na sebe ali ne na druge, na druge ali ne na sebe, na sebe više nego na druge, na druge više nego na sebe“ (Rokeach, 1973, str. 10).

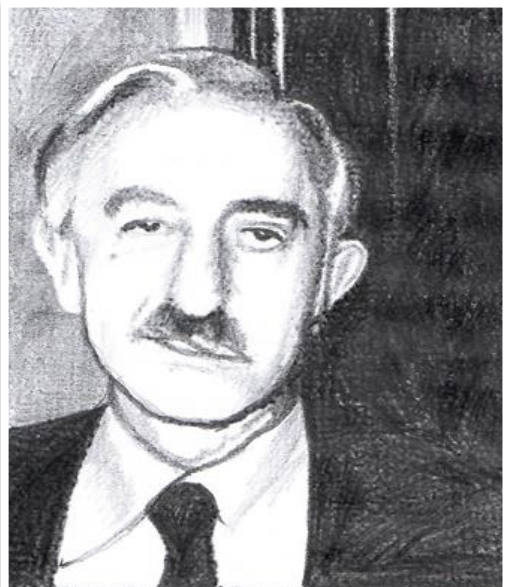
⁴¹ Na engleskom je ta distinkcija u jeziku možda jasnija, „desirable“ nasuprot „merely desired“ ili „preferences“ nasuprot „preferable“.

Priroda sistema vrednosti

Rokič koristi i pojam vrednosnog sistema, hijerarhijske organizacije vrednosti u smislu njihovog relativnog značaja. **Vrednosni sistem** je trajna organizacija uverenja koja se tiču preferiranih oblika delovanja ili krajnjih stanja egzistencije duž kontinuuma relativne važnosti (Rokeach, 1973). Nakon što se vrednost usvoji, ona postaje integrisana u sistem vrednosti gde je svaka vrednost pozicionirana s obzirom na prioritet u odnosu na druge vrednosti.

Koliko zapravo vrednosti svako od nas stoga ima? Rokič je nastojao da formuliše katalog vrednosti koji bi bio što potpuniji. Na intuitivnim, teorijskim i empirijskim osnovama procenio je da broj vrednosti koje ljudi imaju nije veliki i da osoba verovatno ima stotine stavova o specifičnim objektima i situacijama, ali svega tuce instrumentalnih i nekoliko terminalnih vrednosti (Rokeach, 1973). Ukupan broj vrednosti je, drugim rečima, ipak ograničen. Rokič je pretpostavljao da postoji više instrumentalnih nego terminalnih vrednosti, a da je, opet, ukupan broj vrednosti približno jednak ili ograničen biološkim i socijalnim funkcionisanjem ljudi i njihovim potrebama. U skladu sa tim razmatranjima, predložio je spisak od ukupno **36 vrednosti**, sastavljenih od jednakog broja terminalnih i instrumentalnih vrednosti (Tabela 7). Koristio je ove kategorije razvijajući ranije opisani merni instrument (RVS) u kojem ispitanici rangiraju 18 vrednosti u svakoj listi, od one koja ima najmanje važan značaj kao vodeći princip u životu, do onih najvažnijih.

Terminalne i instrumentalne vrednosti trebalo bi razumeti kao dva odvojena, ali funkcionalno međuzavisna sistema. Postoje, međutim, i mišljenja koja relativizuju gledište po kome je distinkcija između ova dva sistema fundamentalna u psihološkom smislu (Maio, 2017); štaviše, mnoge instrumentalne vrednosti mogu i u jezičkom smislu biti preformulisane kao terminalne i obrnuto (npr. *biti uredan* prema *urednost*).

Jedan od centralnih pojmova u delima Milтона Rokiča (1918-1988) bila su uverenja. Njima se, na jedan sasvim specifičan način, bavio u knjizi „Tri Hrista u Ipsilantiju“ (Rokeach, 1964). U centru te studije bile su tri osobe, Klajd Benson, Džozef Kasel i Leon Gabor, koje su delile jedno isto uverenje – da su Isus Hrist i sva trojica bila su hospitalizovana u psihijatrijskoj ustanovi Ipsilant, u Mičigenu. Verujući da uverenja imaju centralnu ulogu u samopoimanju, Rokič je pretpostavio da će njihovo međusobno „suočavanje“ za posledicu imati korigovanje slike o sebi. U tu svrhu, organizovao je i podsticao njihove međusobne interakcije. Do očekivane promene, međutim, nije došlo i jedini rezultat bila je čvrsta ubeđenost pojedinačnih „Isusa“ da su oni drugi „lažnjaci“ i da ne zaslužuju da budu u instituciji u kojoj su se nalazili. Jedan je tvrdio da su druga dvojica zapravo mrtvi i da mašine unutar njih proizvode njihove lažne tvrdnje; drugi je pak kontradikciju objašnjavao tezama da su ostala dvojica „ludi“ i „prevaranti“, ne misle stvarno ono što govore. Studija je, usput, doživela neuspeh i kritikovana i sa etičke tačke, budući da je Rokič manipulisao i drugim aspektima života ovih ljudi, tako što im je, recimo, slao lažne poruke od stvarnih i imaginarnih ljudi. Rokič je nakon svega ponudio i neku vrstu izvinjenja, rekavši u pogovoru jednog kasnijeg izdanja knjige: „Zaista nisam imao pravo, čak ni u ime nauke, da se igram Boga i prestanto mešam u njihove živote“.

(Na slici je prikazan Milton Rokič; crtež Z.P.)

Tabela 7. Lista instrumentalnih i terminalnih vrednosti

Terminalne vrednosti	Instrumentalne vrednosti
Udoban život (prosperitetan život)	Biti ⁴² ambiciozan (marljiv, težiti uspehu)
Uzbudljiv život (stimulativan, aktivan život)	Biti otvorenog uma (slobodnog uma)
Osećaj ostvarenosti (trajni doprinos)	Biti sposoban (kompetentan, efikasan)
Mir u svetu (bez sukoba i konflikata)	Biti veseo (razdragan, zabavan)
Lepota (lepota prirode i umetnosti)	Biti uredan (čist, pažljiv)
Jednakost (bratstvo, jednake mogućnosti za sve)	Biti hrabar (boriti se za svoja uverenja)
Porodična sigurnost (briga o bližnjima)	Biti milostiv (spreman da oprostí drugima)
Sloboda (nezavisnost, sloboda izbora)	Biti uslužan (raditi za dobrobit drugih)
Sreća (povezanost)	Biti iskren (istinoljubiv)
Unutrašnja harmonija (bez unutrašnjih konflikata)	Biti maštovit (izazivački, kreativan)
Zrela ljubav (seksualna i duhovna intimnost)	Biti nezavisan (oslanjati se na sebe, samodovoljan)
Nacionalna sigurnost (zaštita od napada)	Biti razuman (inteligentan, refleksivan)
Zadovoljstvo (život pun zadovoljstva, opuštenost)	Biti logičan (konzistentan, racionalan)
Spasenje (večni život)	Biti brižan (emotivan, nežan)
Samopoštovanje (samouvažavanje, dignitet)	Biti poslušan (uvažavati, držati se pravila)
Socijalno uvažanje (poštovanje drugih, divljenje)	Biti ljubazan (dobrih manira, uctiv)
Pravo prijateljstvo (bliski prijateljski odnosi)	Biti odgovoran (pouzdan)
Mudrost (zrelo razumevanje života)	Biti samokontrolisan (samodisciplinovan, suzdržan)

Izvor: Rokeach, 1973, str. 28.

I pored malog ukupnog broja vrednosti, pretpostavka hijerarhija implicira da je moguć zapravo veliki broj kombinacija među njima. Razlike među ljudima upravo se i pojavljuju ne u smislu idiosinkratičnih ili jedinstvenih kombinacija različitih vrednosti, već u smislu razlika u značaju istog ograničenog skupa vrednosti, tj. u hijerarhiji vrednosti. Ipak, brojni faktori zapravo ograničavaju hipotetsku raznovrsnost. Sličnosti kulture, socijalnog sistema, pola, obrazovanja itd. čine vrednosne sisteme barem donekle sličnim. To praktično znači da su presudni antecedenti vrednosti kultura i društvo sa svojim institucijama, kao i druge karakteristike ličnosti (Rokeach, 1973).

Funkcije vrednosti i vrednosnih sistema

Vrednosti, za Rokića, primarno služe kao **standardi za aktivnosti**, a vrednosni sistemi imaju važnu ulogu u **rešavanju konflikata i donošenju odluka**.

Kao standardi, vrednosti upravljaju ponašanjem na nekoliko načina (Rokeach, 1973): vode zauzimanju određenih pozicija u pogledu društvenih tema; određuju

⁴² Stvar sa prevodom instrumentalnih vrednosti je složena. One su, u originalu, date kao pojedinačni pridevi (npr. *ambitious*). Ovdje je to prevedeno u formi sintagmi „biti + pridev“. Utisak je da to bolje odražava prirodu instrumentalnih vrednosti koje se tiču ponašanja koja se mogu ili ne moraju oponašati ili upražnjavati, a ne osobina ličnosti, toga kakav neko u ovom trenutku jeste, na šta prve asocijacije na pridevske opise upućuju. Neka kasnija razmatranja Rokićevog upitnika i u engleskom jeziku uvode ovu novinu (videti prikaz modela Brejtvajtove i Loua nešto kasnije). Data je samo varijanta u muškom rodu prideva.

prihvatanje određene političke ili religijske ideologije nasuprot drugoj; postavljaju standarde za predstavljanje sebe drugima; determinišu sudove o zaslugama i odgovornostima sebe i drugih; suštinske su za proces komparacije; ubeđivanje i uticaj na druge; u osnovi su racionalizacija i opravdanja inače neprihvatljivih ponašanja i ciljeva.

Vrednosti, takođe, služe kao ekspresija važnih ljudskih potreba. Mogu imati svojevrsnu funkciju prilagođavanja ili utilitarnu funkciju; funkcija vrednosti može biti i odbrambena, ali i sazajna ili mogu služiti u svrhe samoaktualizacije (radi se zapravo o istim onim funkcijama stavova o kojima govori i Kac [Katz, 1960]). Rokič, međutim, izrazito insistira na tome da vrednosti nisu isto što i potrebe, kritikujući, recimo, Maslovljevo gledište.

Sistemi vrednosti su, pored toga, generalni „planovi“ za donošenje odluka i razrešavanje konflikata. Bilo koja životna situacija zapravo nikada se ne tiče samo jedne vrednosti, a osoba se nikada ne može ponašati na taj način da to bude kompatibilno sa svim njenim vrednostima. Razne životne situacije zapravo „provociraju“ dve ili više vrednosti koje su često u konfliktu jedna s drugom (npr. sukob između *jednakosti* i *slobode*). Ovakva razmatranja poseban značaj imaju i u Švarcovoju teoriji vrednosti. Vrednosni sistem stoga predstavlja naučenu organizaciju pravila za donošenje odluka i razrešavanje konflikata – između načina delovanja ili krajnjih ciljeva kojima se teži (Rokeach, 1973).

Teza o sistemskoj uvezanosti vrednosti trajno je nasleđe Rokičevog gledišta o vrednostima u smislu uticaja na kasnije istraživače (videti i Maio, 2017). Pored toga, veliki uticaj na kasnija promišljanja imala je i teza o centralnoj važnosti vrednosti za sliku o sebi (pri tim razmatranjima se u velikoj meri oslanjao na teoriju kognitivne disonance). Kako vidimo sebe u velikoj meri determinisano je našim vrednostima, koje u tom smislu imaju centralnu poziciju u strukturi ličnosti. Ovo ima važne implikacije ne samo u pogledu toga da vrednosti „utiču“ na širok dijapazon stavova i ponašanja, već i da se vrednosti, iz istog razloga, „opiru“ promeni. Na tim osnovama Rokič razvija specifičnu proceduru za iniciranje i ispitivanje promene vrednosnih prioriteta (Rokeach, 1973; Ball-Rokeach & Rokeach, 1984). Još jedan izuzetno vredan aspekt Rokičevog bavljenja vrednostima jeste ekstenzivno analiziranje povezanosti vrednosnih prioriteta i veoma raznovrsnih oblika ponašanja (o tome će biti više reči u kasnijim delovima knjige).

Međutim, ne možemo izgubiti iz vida činjenicu da Rokič zapravo ne elaborira i ne nudi nikakvu teoriju o strukturi vrednosti, te se, striktno govoreći, radi o „spisku nepovezanih reči koje se odnose na vrednosti“ (Rohan, 2000, str. 260).

Pored toga, tipične zamerke njegovom instrumentu za merenje vrednosti tiču se njegove ipsativne prirode (relativne mere značaja vrednosti), merenja vrednosti

“ - Ne idi – rekao je kralj, koji je bio tako ponosan što ima jednog podanika, - Ne idi, imenovaću te za ministra!

- Ministra čega?

- Ministra ... pravde!

- Ali nema kome da se sudi!

-To se ne zna – rekao je kralj. – Još nisam obišao svoje kraljevstvo. Veoma sam star, nemam mesta za kočije, a zamara me da idem peške.

- Ah! ali ja sam već sve video – rekao je mali princ i nagnuo se da baci još jedan pogled na drugu stranu planete. – Ni tamo nema nikog...

- Onda ćeš suditi samom sebi – rekao je kralj. – To je najteže. Mnogo je teže suditi samom sebi nego drugim. Ako uspeš da sebi dobro sudiš, to znači da si pravi mudrac“. (A.D. Sent-Egziperi, *Mali princ*)

putem samo jednog pitanja/ajtema i problematične validnosti na mlađim uzrastima (Braitwaite & Scott, 1991).

Postavljano je i pitanje stepena u kome je podela na terminalne i instrumentalne vrednosti konceptualno smislena. Moguće je da je prosto posledica činjenica da se te dve skupine vrednosti odvojeno ispituju, a i drugačije su formulisane (imenice vs. pridevi); terminalna vrednost lako može biti prevedena u instrumentalnu i obrnuto (Maio, 2017; Schwarz & Bilsky, 1987; 1990). Švarcove analize na 40 uzoraka u 20 država (Schwartz, 1992) nisu potvrdile pretpostavku o konceptualnoj razlici terminalnih i instrumentalnih vrednosti, kada i sam Švarc konačno odustaje od tog kriterijuma klasifikovanja vrednosti, od koga je inicijalno krenuo.

Bilo je, naposljetku, i prigovora u pogledu pretpostavljene sveobuhvatnosti univerzuma vrednosti. Rokičevom spisku vrednosti, po mišljenju nekih autora (Braithwaite & Law, 1985), nedostaju četiri bitne stavke, tj. relevantne vrednosti. Radi se o onima koje se odnose na 1. *fizički razvoj i blagostanje* (npr. dobro zdravlje), 2. *individualna prava* (npr. privatnost, dostojanstvo), 3. *štedljivost* (npr. briga o novcu), i 4. *bezbrižnost* (npr. spontanost).

3.2.8. Struktura vrednosti i koncepcije o poželjnom Morisa Lora

U skladu sa drugim koncepcijama vrednosti koje su prethodile, pre svega Klakhonovog i Rokičevog shvatanja, Lor sa saradnicima vrednosti određuje kao „relativno dugotrajno uverenje koje se tiče poželjnosti specifičnog načina ponašanja ili krajnjeg stanja koje osobu čini sklonom da reaguje na preferirani način“ (Lorr et al., 1973, str. 140); tiču se uverenja da je određeni način ponašanja ili cilja poželjan ili se preferira u odnosu na alternativne ciljeve i sredstva. Takva ponašanja služe kao standardi i „upravljaju“ sudovima i akcijom – na osnovu vrednosti, ljudi donose sudove o dobrom i lošem, ispravnom i pogrešnom. Ocena važnosti ili poželjnosti odraz je afektivne komponente vrednosti.

Slično Rokiču, Lor vrednosti posmatra kao centralne i dinamičke dispozicije, organizovane u sistem koji predstavlja skup pravila za donošenje odluka, rešavanje konflikata i opravdavanje preferencija. Budući da su vrednosti standardi poželjnog postupanja, one sa sobom nose osećaj obaveze i dužnosti u onom „treba“ smislu. Time se u određenju vrednosti veći značaj stavlja na ono poželjno (normativno), nego željeno. Vrednosti su „standardi onoga što bi trebalo da bude urađeno ili postignuto nezavisno od toga šta osoba želi ili preferira“ (Lorr et al., 1973, str. 140).

Pristup Lora i saradnika je, poput Gorloa i Nola, pa i Bejlsa, faktički empirijski ili induktivni. Oslanjanjem na u tom trenutku raspoložive merne instrumente vrednosti, formulisan je skup tvrdnji koje su se odnosile na *a priori* definisan skup bipolarnih kontrukata: *autoritarnost – sloboda od vlasti, postignuće – hedonizam, altruizam – usmerenost na sebe, kontrolisanost – spontanost, avanturizam – opreznost, religioznost – sekularizam, suzdržanost – komfor, intelektualizam – pragmatičnost i principijelnost – oportunističnost* (Lorr et al., 1973). Reference na ove konstrukte abitrarno su klasifikovane u tri grupe ciljeva: **lični ciljevi, društveni ciljevi i načini ponašanja** koji su lično ili socijalno poželjni.

Na taj način, empirijski je identifikovano 12 dimenzija ili vrednosnih skala (Tabela 8). One su, faktorskom analizom drugog reda grupisane u četiri opštije dimenzije koje su nazvane **Prihvatanje autoriteta** (zasićeno autoritarnim, religioznim i elitističkim vrednostima prvog reda), **Protestantska etika** (težnja postignuću, oslonjenost na sebe, stoicizam i avanturizam) i **Humanitarizam** (briga o

drugima, intelektualizam i savesnost) i **Hedonistička orijentacija** (hedonizam i primat ličnih interesa). Ove opštije dimenzije smatrane su odrazom specifičnih i distinktivnih etika. Vredi skrenuti pažnju na veliko preklapanje ovde identifikovanih dimenzija drugog reda i onih do kojih su u svojim analizama došli Bejls i Kouč (Bales & Couch, 1969).

Ovaj pristup vrednostima ima svoje dobre strane koje se tiču relativno velikog obuhvata vrednosti koje su operacionalizovane u skladu sa preovlađujućim koncepcijama vrednosti i tog vremena (Braitwaite & Scott, 1991), ali i u savremenom smislu.

Tabela 8. Dvanaest vrednosnih skala

Vrednosne skale (primeri tvrdnji)	Vrednosne skale (primeri tvrdnji)
Autoritarnost (poštuje autoritet)	Avanturizam (hrabro rizikuje)
Religioznost (veruje u Božije providenje)	Brižnost prema drugima (pokazuje saosećanje sa drugima)
Elitizam (smatra da su neki ljudi superiorni)	Intelektualizam (razume smisao i svrhu stvari)
Oslonjenost na sebe (sam/a rešava probleme)	Savesnost (nikada ne laže)
Stoicizam (nosi svoje breme bez jadikovanja)	Hedonizam (uživa u životnim zaovoljstvima)
Težnja postignuću (teži da napreduje)	Briga o svojim interesima (brine pre svega o sebi)

Izvor: adaptirano prema Lorr et al., 1973, str. 143.

3.2.9. Lični, socijalni ciljevi i načini ponašanja Brejtvajtove i Loua

I Brejtvajtova i Lou (Braitwaite & Law, 1985) razvijaju konceptualizaciju vrednosti koja se direktno nadovezuje na Rokičevu teoriju i uključuje **36 ličnih ciljeva, 18 društvenih ciljeva i 71 način ponašanja**. Iskorak u odnosu na mnoge druge konceptualizacije vrednosti ogleda se u jasnom izdvajanju socijalnih ciljeva, kao onih koji su usmereni na prirodu društva, pre nego na ponašanje pojedinca.

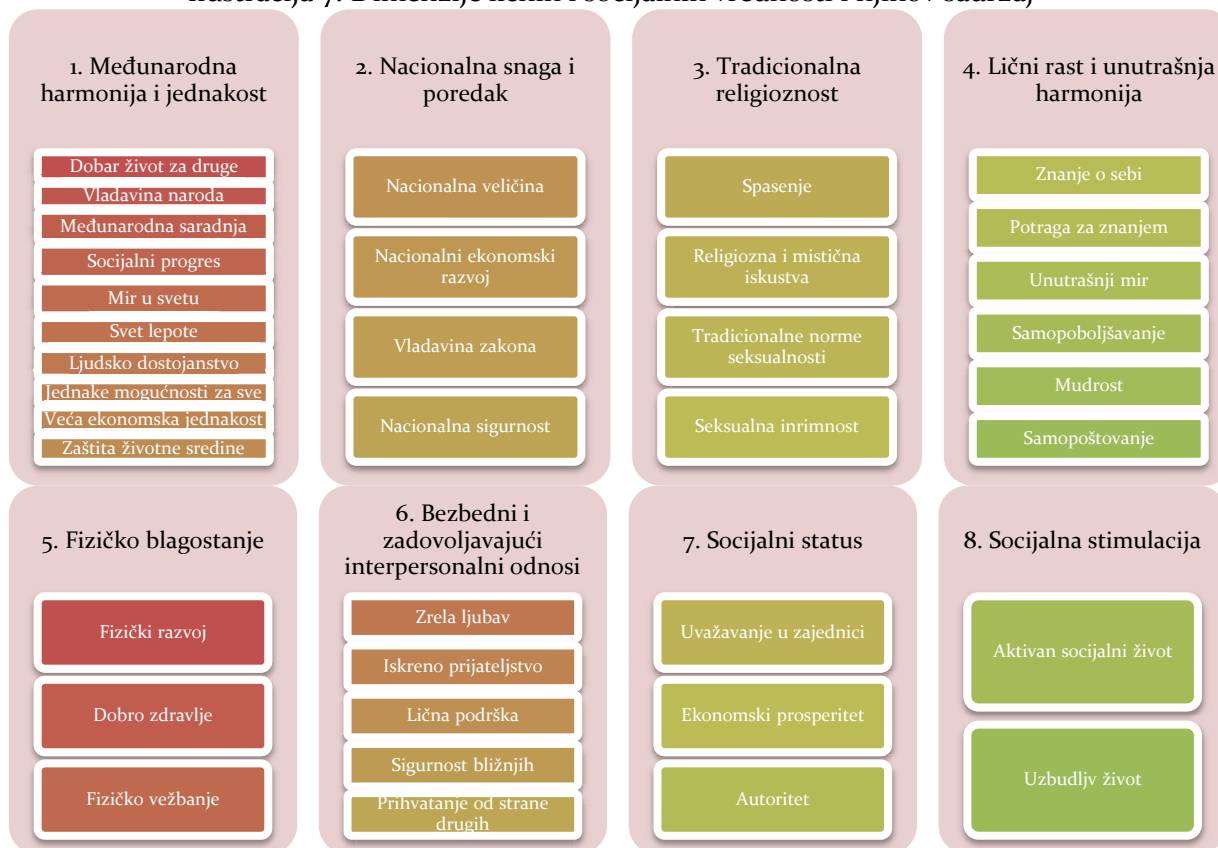
Njih dvoje zapravo ne polaze od drugačije konceptualizacije vrednosti u odnosu na Rokiča, ali načelno postavljaju pitanje njegove relativno intuitivne i arbitrarne selekcije vrednosti, tj. adekvatnosti Rokičevog spiska vrednosti kao sveobuhvatnog i reprezentativnog, kako je to sam Rokič smatrao (Rokeach, 1973). Stoga se u potrazi za reprezentativnim uzorkom vrednosti, oni obraćaju – ljudima (u ovom slučaju stanovnicima jednog velikog australskog grada), smatrajući, kao i neki drugi pre njih, da se oslanjanje na literaturu, ranije upitnike ili intuiciju istraživača u identifikaciji vrednosti koje su smislene za populaciju od interesa nije najadekvatnija procedura (Braitwaite & Law, 1985).

Na toj osnovi, oni uvode četiri bitne promene u odnosu na Rokičevu proceduru. Prvo, intervjuišu mali broj ljudi sa kojima diskutuju o Rokičevom spisku vrednosti; rezultat toga bilo je uvećanje broja vrednosti, budući da su neki od Rokičevih originalnih ajtema razdeljeni na nekoliko užih komponenti. Drugo, umesto rangiranja, uvode proceduru skaliranja (ocenu svakog pojedinačnog ajtema). Treće odstupanje od Rokičeve ideje bilo je podela životnih ciljeva na dva dela; ispitanici su dosledno razlikovali lične ciljeve (npr. *osećaj postignuća*) od socijalnih ciljeva (npr. *mir u svetu*), smatrajući ove druge za nešto na šta ne mogu direktno da utiču. Poslednja promena jeste pojašnjenje načina ponašanja, instrumentalnih vrednosti, dodavanjem reči „biti“

ispred svakog načina ponašanja. Ovo je za cilj, između ostalog, imalo i dodatno naglašavanje da se radi o oceni o obrascima ponašanja koje oni mogu ili ne mogu da oponašaju, pre nego crtama koje opisuju tip osobe koji oni jesu (Braitwaite & Law, 1985).

U narednom koraku je faktorskom analizom identifikovano nekoliko vrednosnih dimenzija (Ilustracija 7).

Ilustracija 7. Dimenzije ličnih i socijalnih vrednosti i njihov sadržaj

U pogledu ličnih i socijalnih ciljeva izdvojeno je devet faktora, ali je naknadnim proverama za osam pokazano da imaju zadovoljavajuće psihometrijske karakteristike: (1) **međunarodna harmonija i jednakost** (predstavlja političku ideologiju usmerenu ka postizanju kooperativnijeg, nepristrasnijeg i humanijeg društvenog poretka); (2) **nacionalna snaga i poredak** (dostizanje ekonomske i političke moći zajedno sa unutrašnjim redom); (3) **tradicionalna religioznost**; (4) **lični rast i unutrašnja harmonija**; (5) **fizičko blagostanje**; (6) **bezbedni i zadovoljavajući međuljudski odnosi**; (7) **društveni položaj**; (8) **socijalna stimulacija**⁴³.

Pored ličnih i socijalnih vrednosti, identifikovano je i deset dimenzija u vezi sa načinima ponašanja, ali je za šest pokazano da imaju zadovoljavajuće karakteristike (Ilustracija 8): (1) **pozitivna orijentacija prema drugima** (toplota, briga i ljubaznost u odnosima sa drugima), (2) **kompetentnost i efikasnost** (kapacitet da se uradi posao, želja da se zadatak dobro obavi), (3) **uljudnost i lepi maniri** (ponašanje na

⁴³ Deveti, „izbačeni“ faktor tvorio je vrednosti koje se odnose na individualna prava (npr. privatnost, slobodno vreme i slično).

konvencionalan i pristojan način), (4) *posvećenost religiji* (zanemarivanje ličnih interesa zarad više svrhe), (5) *asertivnost* i (6) *napredovanje*⁴⁴.

Ilustracija 8. Dimenzije načina ponašanja

1. Pozitivna orijentacija ka drugima	2. Kompetentnost i efikasnost	3. Uljudnost i lepi maniri	4. Religiozna posvećenost	5. Asertivnost	6. Napredovanje
☐ Biti tolerantan/na	☐ Biti bistar/ra	☐ Biti pristojan/na	☐ Biti posvećen/a	☐ Boriti se za svoja gledišta	☐ Biti ambiciozan/na
☐ Biti od pomoći	☐ Biti prilagodljiv/a	☐ Biti patriota	☐ Biti pobožan/na	☐ Izražavati mišljenja	☐ Biti kompetitivan/na
☐ Praštati	☐ Biti sposoban/na	☐ Biti tačan/na	☐ Biti samopožrtvovan/a	☐ Biti odlučan/na	
☐ Davati drugu šansu ljudima	☐ Biti snalažljiv/a	☐ Biti prefinjen/a	☐ Biti idealističan/na		
☐ Biti taktičan/na	☐ Biti samodisciplinovan/a	☐ Biti čist/a			
☐ Biti uvidajan/na	☐ Biti efikasan/na	☐ Biti uredan/na			
☐ Biti saradljiv/a	☐ Biti realističan/na	☐ Biti pouzdan/a			
☐ Biti osećajan/na	☐ Biti informisan/a				
☐ Biti poverljiv/a	☐ Biti uporan/na				
☐ Biti zahvalan/na	☐ Biti progresivan/na				
☐ Imati razumevanja	☐ Biti vredan/na				
☐ Biti prijateljski nastrojen/a	☐ Biti logičan/na				
☐ Biti darežljiv/a	☐ Razmišljati unapred				

Jedna od verovatno najvećih prednosti ovog pristupa jeste ispitivanje vrednosti višejtemnim skalama, uključiv i one Rokičeve (Braitwaite & Scott, 1991). Krajnji rezultat je, pored toga, finija diferencijacija univerzuma vrednosti, bilo u pogledu opštije klasifikacije ciljeva i načina ponašanja, bilo u smislu izdvojenih dimenzija/vrsta vrednosti unutar opštih kategorija vrednosti.

3.2.10. Struktura socijalnih vrednosti u radovima Šlomit Levijeva

Jedan sasvim specifičan pristup fenomenu vrednosti jeste i onaj koji je zagovarala Šlomit Levijeva (Levy & Guttman, 1985), a koji je, mogli bismo slobodno konstatovati, najava onoga što je kasnije naširoko popularisao Šalom Švarc.

Levijeva polazi od tzv. *facetne teorije* i razvija model koji je primarno uputstvo za odabir stavki i empirijsku verifikaciju odnosa među vrednostima⁴⁵. Pristup nekom konceptu iz ugla facetne teorije generalno znači da se o njemu razmišlja u multivarijantnim terminima. Kako Levijeva zaključuje, svaki od dotadašnjih pokušaja elaboracije modela vrednosti oslanjao se samo na jedan segment multifacetnog koncepta; mora, međutim, postojati nešto što sve to „drži na okupu“, a komonalitet bi trebalo tražiti u terminima zajedničkog opsega. Taj opseg ajtema uglavnom se, u ranijim teorijama, ticao uređenosti od pozitivnog do negativnog pola u terminima „značaja“, i to značaja za ostvarivanje specifičnih ciljeva (Levy & Guttman, 1985). Domen ciljeva međutim može biti veoma šarolik: sama *ocena* značaja može biti shvaćena kao *kognitivno* ponašanje pojedinca ili grupe; cilj koji se ocenjuje može biti

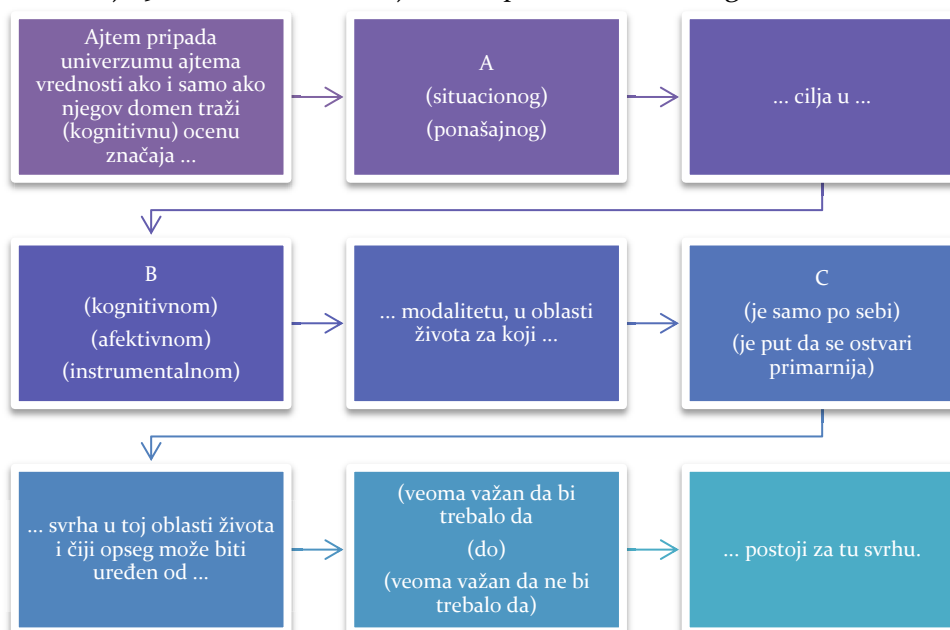
⁴⁴ Dodatni faktori bili su *povlačenje od drugih* (npr. *biti nezavisan*), *bezbrižnost* (npr. *biti spontan*), *iskrenost* (npr. *biti otvoren*), *štedljivost* (npr. *biti štedljiv*).

⁴⁵ Facetnu teoriju formulisao je Luis Gutman (npr. Gutman & Greenbaum, 1998) i ona, pojednostavljeno rečeno, pretpostavlja da je pri bavljenju kompleksnim fenomenima prvo neophodno konceptualizovati i definisati u suštinskim, sadržinskim terminima šta je to što se izučava. Konstrukcija i izbor varijabli obavlja se putem tehnike *sekvencionalnog mapiranja* (predstavlja formalni okvir definisanja nekog skupa opservacija u skladu sa konceptualnim klasifikacijama varijabli), a njihovi pretpostavljeni odnosi se potom u podacima analiziraju multivarijantnim statističkim tehnikama, poput onih za predstavljanje podataka u prostoru (npr. *smallest space analysis*).

situacija ili ponašanje, može biti kognitivnog, afektivnog ili instrumentalnog modaliteta i može biti lociran u bilo kojoj oblasti života: porodica, prijatelji, politika, religija itd. Povrh svega, cilj može biti *cilj za sebe* (unutar datog konteksta) ili *sredstvo* za dostizanje (nekog drugog) cilja.

U skladu sa ovim razmatranjima, Levijeva daje jednu relativno komplikovanu formalnu definiciju vrednosti koja definiše glavne facete ili elemente vrednosti. Tako se za ajtem može reći da pripada univerzumu vrednosti ako i samo ako njegov domen traži (kognitivnu) ocenu: „značaja *situacionog/bihejvioralnog* cilja u *kognitivnom/afektivnom/ instrumentalnom* modalitetu u oblasti života za koju je taj cilj svrsishodan *sam po sebi/ili služi bazičnijoj svrsi* i čiji opseg je uređen od veoma bitnog da bi *trebalo/ne bi trebalo* da postoji za tu svrhu“ (Levy & Guttman, 1985, str. 207; Ilustracija 9)⁴⁶. Vrednost je zapravo samo specijalan slučaj ili posebna vrsta stava, naročito u Gutmanovom smislu (Guttman, 1982).

Ilustracija 9. Formalna definicija koncepta vrednosti iz ugla facetne analize

Izvor: adaptirano prema Levy & Guttman, 1985, str. 207.

Formalno gledano, vrednosti stoga imaju tri sadržajna aspekta. Radi se o „značaju“ cilja koji može biti *situacioni*⁴⁷ (npr. jednakost) ili *ponašajni* (npr. pomagati drugima), što čini prvi aspekt sadržaja. Ponašanje može biti *afektivne* prirode (npr. voleti) ili *kognitivne* (npr. učiti) ili *instrumentalne* (npr. zaraditi novac); isto se odnosi i na situacije koje mogu biti afektivne („sreća“), kognitivne („nejednakost“) ili instrumentalne („bogatstvo“). Ovo se tiče drugog aspekta sadržaja.

Ovi ponašajni ili situacioni ciljevi mogu se, najzad, ticati dva nivoa, *primarnog* (cilja po sebi) ili *sekundarnog* (sredstva da se ostvari neki primarni cilj). Tako se postignuće može vrednovati samo po sebi, ali i kao način da se, recimo, dobije bolji posao, veća plata i slično (ovo je dobro poznata distinkcija rokičevskog tipa). Povrh

⁴⁶ Ovu definiciju bi trebalo „čitati“ tako što se na „/“, tj. ili-ili situacijama „bira“ jedna varijanta, na primer, značaj *situacionog* cilja u *kognitivnom* modalitetu ... Drugim rečima, ajtem se samerava prema tome da li je uklopiv u bilo koju kombinaciju facetno definisanih domena.

⁴⁷ Iako se i doslovno koristi termin „*situational*“, verovatno bi najpreciznije tumačenje bilo da se radi o nečemu što se doslovce ne tiče ponašanja, već nekih kontekstualnih aspekata ili stanja.

svega, Levijeva postavlja i pitanje koga se zapravo tiču vrednosti (za koga su od značaja) i njen odgovor je – za „dobro države“. Radi se, drugim rečima, o oceni važnosti određenih terminalnih i instrumentalnih vrednosti za šire društvo (na nivou primarne svrhe).

Definišući tri specifična aspekta ili faceta sadržaja vrednosti, mapiran je u neku ruku redosled ili sled koraka koji bi trebalo da dovede do formulacije ajtema, kao i hipoteza u pogledu empirijske strukture odnosa među vrednostima. Na taj način, formulisano je deset fundamentalnih vrednosti (Tabela 9). One su orijentisane ka jednom od tri „primaoca“: **samoj osobi** (lične vrednosti, potencijalno i egoistične), **drugim osobama** (interpersonalne vrednosti, mogu biti i altruistične) i **transcedentalnom biću** (nepersonalne vrednosti).

Drugačije rečeno, ocena osobe o značaju toga da ljudi ispoljavaju pozitivno ponašanje koje je orijentisano ka *sebi/drugima/nepersonalnom* entitetu u *kognitivnom/afektivnom/ instrumentalnom* bihevioralnom modalitetu jeste ono na šta se pojam fundamentalnih vrednosti odnosi (Levy & Guttman, 1985).

Tabela 9. Fundamentalne vrednosti i njihovi sadržajni aspekti

	„Objekat“ vrednosti	Ponašajni modalitet
Za dobro države, važno je da većina ljudi u njoj:		
Naporno radi	Nepersonalni	Kognitivni, instrumentalni
Razume i pomaže drugima	Interpersonalni/altruistički	Kognitivni, instrumentalni
Poštuje roditelje	Interpersonalni/altruistički	Kognitivni
Veruje u Boga	Nepersonalni	Kognitivni
Poštuje vlast	Interpersonalni/altruistički	Kognitivni
Živi ugodno	Lični/egoistički	Instrumentalni, afektivni
Oseća se bezbedno	Lični/egoistički	Instrumentalni, afektivni
Uživa u lepoti	Lični/egoistički	Afektivni
Vodi računa o koristi i ceni svojih dela	Nepersonalni	Kognitivni
Ponaša se u skladu sa osećanjima	Lični/egoistički	Afektivni
Sláže se o tome šta je dobro a šta zlo	Nepersonalni	Kognitivni

Izvor: adaptirano prema Levy & Guttman, 1985.

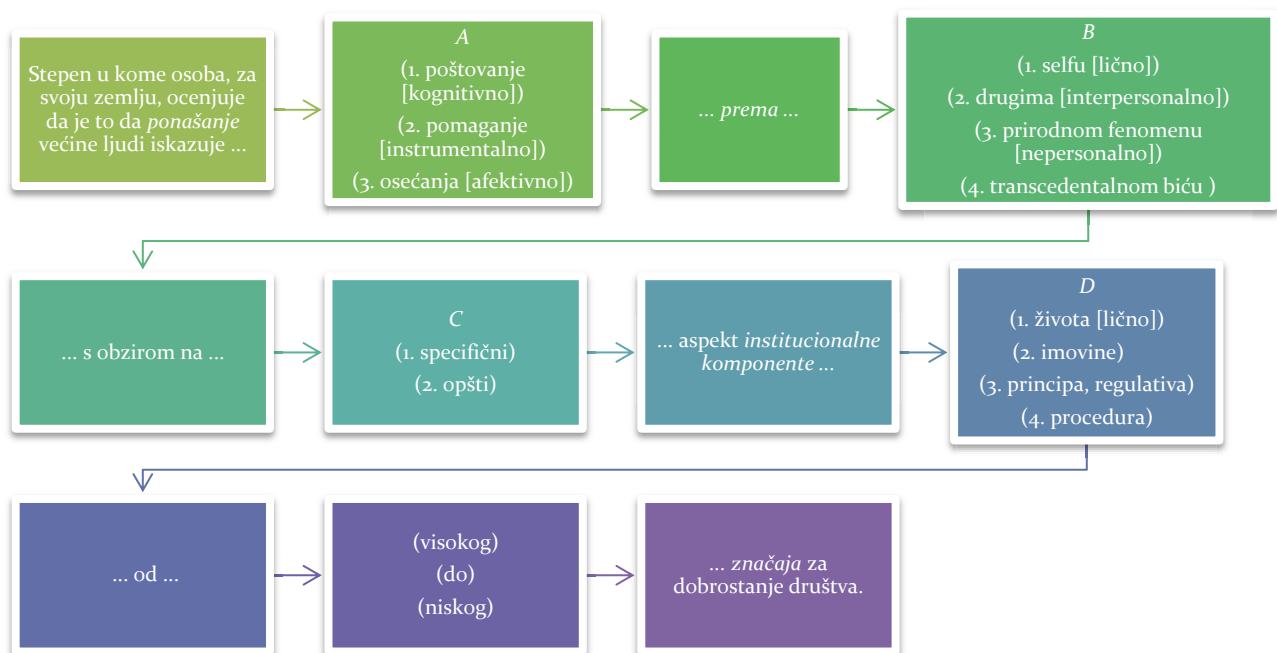
Tražeci od osoba da ocene značaj ciljeva od „veoma značajnog da bi cilj trebalo da postoji za tu svrhu“ do „nije značajan toliko da ne bi trebalo da postoji za tu svrhu“ i sprovodeći specifičnu statističku analizu (tzv. *smallest space analysis*), Levijeva, na izraelskom, švajcarskom i britanskom uzorku, pronalazi organizaciju vrednosti upravo prema aspektima sadržaja s obzirom na objekat vrednosti, kao i s obzirom na ponašajni modalitet. Drugim rečima, generisana je cirkularna struktura ili redosled regiona – povezanost među analiziranim vrednostima takva je da se one u „prostoru“ grupišu s obzirom na dva faceta njihovog sadržaja, orijentaciju ka objektima (personalne, interpersonalne i nepersonalne vrednosti) i modalitet vrednosnog ponašanja (kognitivne, afektivne i afektivno-instrumentalne vrednosti).

Naknadne elaboracije za rezultat su imale i nešto detaljniju razradu faceta sadržaja vrednosti, kao i uvođenje novih bitnih aspekata. U obzir je uzet i socijalni okvir vrednosnog odnošenja, te je i struktura mapiranja donekle revidirana. Pored tri modaliteta ponašanja (kognitivno/afektivno/instrumentalno) i nešto detaljnijeg razlikovanja objekta vrednosti (self, drugi, transcedentalno biće i neljudski prirodni

fenomen), kao važni aspekti sadržaja vrednosnih ajtema predložene su i komponente socijalnih institucija kojih se date vrednosti u nekom smislu tiču (život, imovina, principi/regulacije, procedure) i njihova uopštenost (specifični, opšti). Na taj način, definisana su četiri ključna faceta fundamentalnih vrednosti koji bi za cilj trebalo da imaju olakšanu konstrukciju ajtema fundamentalnih vrednosti (Ilustracija 10).

Više nego kao specifičnu teoriju vrednosti, pristup Levijeve bismo mogli okarakterisati kao metateoriju – tiče se razrade konceptualnog aparata za baratanje različitim aspektima fenomena vrednosti i razrade teorije o tome kako bi teorije vrednosti trebalo da budu formulisane i empirijski validirane. Šalom Švarc bio je jedan od onih koji je te poruke sasvim dobro čuo i sledio.

Ilustracija 10. Revidirana formalna definicija koncepta fundamentalnih vrednosti iz ugla facetne analize

Izvor: adaptirano prema Levy & Guttman, 1985, str. 219.

3.2.11. Cirkularni model vrednosti Šaloma Švarca

Jedan od danas najuticajnijih modela vrednosti jeste onaj izraelskog socijalnog psihologa Šaloma Švarca. I Švarc, kao i Olport i Rokič, vrednosti smatra važnim konstituentima ličnosti i postavlja pitanje treba li praviti konceptualnu razliku između vrednosti i ličnosti, jer vrednosti mogu biti viđene kao vrsta ličnosne dispozicije (Blisky & Schwartz, 1994). Švarcovo određenje vrednosti zapravo kombinuje Rokičevo kognitivno razumevanje vrednosti kao ciljeva i Olportov motivacioni sadržaj vrednosti kao istovremeno i interesovanja i evaluativnih stavova (Cieciuch et al., 2015).

U uvodnim delovima skrenuli smo pažnju na Švarcovo određenje vrednosti koje, u nešto elaboriranoj formi, ukazuje na sedam karakteristika vrednosti (Schwartz & Cieciuch, 2021): (1) vrednosti su koncepti ili uverenja koja se tiču poželjnih krajnjih ciljeva ili stanja; (2) kada su aktivirane, vode buđenju emocija; (3) prevazilaze

specifične situacije; (4) motivišu ponašanje, percepciju i stavove; (5) služe kao standardi za evaluaciju ponašanja, ljudi i događaja; (6) njihovi efekti rezultat su odnosa, „razmene“ među relevantnim vrednostima; (7) vrednosti su uređene u relativno stabilan hijerarhijski sistem, s obzirom na značaj (videti i Blisky & Schwartz, 1994; Cieciuch et al., 2015; Schwartz, 2017a).

Budući da nam spomenute opšte karakteristike ne pomažu da razlikujemo jednu vrednost od druge, ono što zapravo međusobno pravi razliku jeste motivacioni sadržaj vrednosti, direkcija u kojoj vrednost usmerava aktivnost ljudi koji je smatraju važnom (Schwartz 1992; 1994; Schwartz et al., 2012; Schwatz & Cieciuh, 2021). Vrednosti su, drugačije rečeno, **kognitivne reprezentacije važnih ljudskih ciljeva ili motiva** o kojima moraju komunicirati u cilju koordinacije ponašanja. Stoga sadržaj koji najznačajnije razlikuje jednu vrednost od druge jeste vrsta motiva ili cilja koju ta konkretna vrednost reprezentuje. Preciznije, Švarc, posebno u početnim radovima (Schwartz & Bilsky, 1987; 1990), podrazumeva da su faceti sadržaja različitih vrednosti *tip ciljeva* (Rokičeva podela na terminalne i instrumentalne), *interesi* kojima vrednosti služe (lični, socijalni, mešoviti) i *motivacioni domen* ili teme (veći broj domena) (ovo treba razumeti upravo u onom smislu u kome o tome govori i Šmit Levijeva).

Na osnovu teorijske analize univerzalnih zahteva ljudske situacije i egzistencije, Švarc dolazi do razlikovanja **deset tipova vrednosti** koje, po pretpostavci, ne isključuju nijednu bazičnu ljudsku vrednost⁴⁸. To su *univerzalizam*, *benevolentnost*, *tradicija*, *konformizam*, *sigurnost*, *moć*, *postignuće*, *hedonizam*, *stimulacija* i *samousmerenost* (**Tabela 10**). Ova tipologija vrednosti zasnovana je na ideji da vrednosti u formi svesnih ciljeva reprezentuju tri univerzalna zahteva ljudske egzistencije: 1. neophodnost zadovoljenja bioloških potreba, 2. zahteve za koordinacijom socijalnih interakcija i 3. zahteve za preživljavanjem i funkcionisanjem grupe. Tako, na primer, seksualne potrebe bivaju transformisane u vrednosti *intimnosti* i *ljubavi*, zahtevi za koordinacijom razmene resursa u vrednosti *jednakosti* ili *poštenja*, a zahtevi za opstankom grupe u vrednosti *nacionalne sigurnosti* i *mira*. Drugim rečima, vrednosti mogu biti „izvedene“ iz univerzalnih zahteva koji su odraženi u potrebama (organizmu), socijalnim motivima (interakcija) i zahtevima socijalnih institucija (Schwartz & Bilsky, 1987; 1990). Budući da su ovi zahtevi ljudske egzistencije „univerzalni“, takva su i vrednosna stremljenja ljudi, pa postoji i svojevrsni pan-kulturni konsenzus u važnosti analiziranih deset tipova vrednosti. *Benevolentnost*, *samousmerenost* i *univerzalizam* su vrednosti kojima se dosledno pridaje najveći značaj, *moć*, *tradicija* i *stimulacija* su najmanje važne, a *sigurnost*, *konformizam*, *postignuće* i *hedonizam* su negde između ova dva kraja (Schwartz & Bardi, 2001).

Šalom Švarc (1936), izraelski socijalni psiholog, autor je jedne od najuticajnijih teorija vrednosti. Njegovi radovi citirani su skoro 120.000 puta, a samo jedan od glavnih radova na temu vrednosti (Schwartz, 1992) citiran je skoro 20.000 puta.

(Na slici je prikazan S. Švarc; crtež Z.P.)

⁴⁸ U početku je najpre teoretisao o 8, da bi empirijski verifikovao 7 motivacionih tipova (Schwartz & Bilsky, 1987; 1990), a potom je teoretisao o 11, da bi konačno elaborirao 10 motivacionih ciljeva (Schwartz, 1992).

Tabela 10. Deset bazičnih vrednosti i motivacioni ciljevi koji im leže u osnovi

Bazična vrednost	Sržni motivacioni ciljevi	Izvor
Univerzalizam	Razumevanje, uvažavanje, tolerancija i zaštita dobrobiti ljudi i prirode	Grupa Interakcija
Benevolentnost	Očuvanje i ojačavanje dobrobiti ljudi s kojima je osoba često u ličnom kontaktu	Organizam Interakcija Grupa
Tradicija	Poštovanje, posvećenost i prihvatanje običaja i ideja koje kultura i religija propisuju	Grupa
Konformizam	Ograničavanje akcija, težnji i impulsa koji bi uznemirili ili oštetili druge ili prekršili socijalne norme i očekivanja	Interakcija Grupa
Sigurnost	Bezbednost, harmonija i stabilnost društva, odnosa i selfa	Organizam Interakcija Grupa
Moć	Socijalni status i prestiž, kontrola ili dominacija nad ljudima i resursima	Interakcija Grupa
Postignuće⁴⁹	Lični uspeh kroz iskazivanje kompetencija u skladu sa socijalnim standardima	Interakcija Grupa
Hedonizam	Zadovoljstvo i senzualna gratifikacija	Organizam
Stimulacija	Uzbuđenje, novina, izazovi u životu	Organizam
Samousmerenost	Nezavisnost misli i aktivnosti biranja, stvaranja, istraživanja	Organizam Interakcija

Izvor: Schwartz, 1992; 2016; Schwartz et al., 2012.

Ova razmatranja čine svojevrsni filogenetski aspekt Švarcove teorije (Cieciuch, 2017; Cieciuch & Schwartz, 2017), koji praktično pretpostavlja da biologija ljudi, u formi bioloških potreba koje su važne za opstanak, prethodi i leži u osnovi vrednosnih preferencija i kulture. Time se delom objašnjava i ova univerzalnost strukture i preferencija (Cieciuch, 2017).

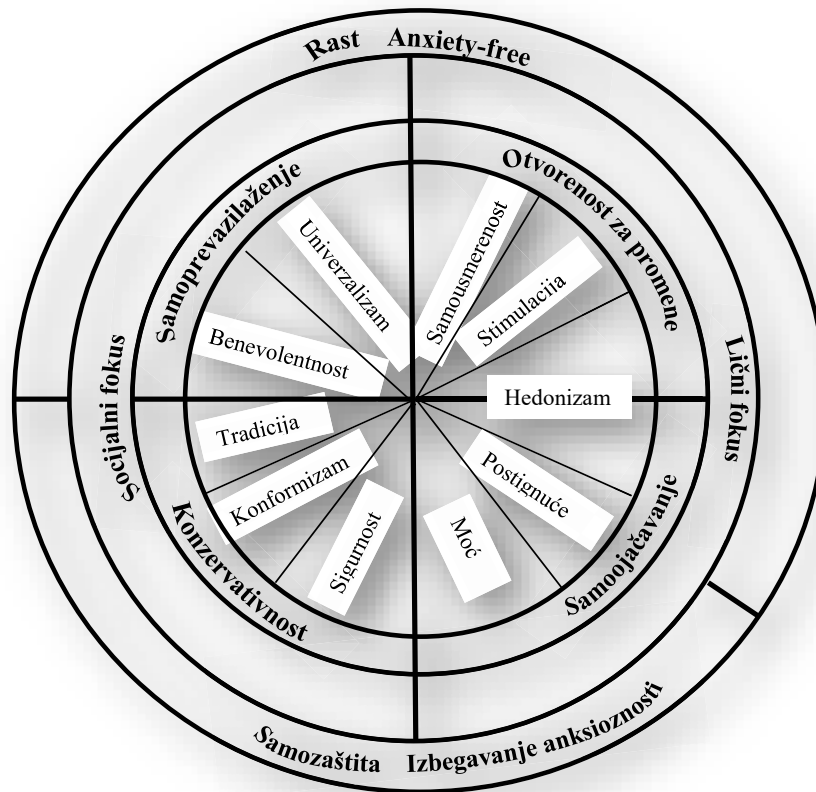
U ontogenetskom aspektu teorije (Cieciuch, 2017; Cieciuch & Schwartz, 2017), Švarc bitnu ulogu daje hijerarhiji vrednosti i pravi razliku između vrednosnih *hijerarhija pojedinaca* i strukture odnosa među *samim vrednostima* (Schwartz, 1992). Svaki pojedinac ima neki sebi svojstven redosled vrednosti, koji zapravo utiče na njegovo ponašanje i stavove. Ali, pored toga, odnosi između različitih vrednosti imaju inherentnu strukturu koja je po pretpostavci univerzalna i ima oblik kružnog motivacionog kontinuuma (Ilustracija 11, Schwartz, 1992).

Pretpostavku univerzalnosti trebalo bi razumeti u kontekstu strukture, odnosa među vrednostima u terminima njihove međusobne kompatibilnosti ili konfliktnosti, a ne u terminima vrednosnih prioriteta ili hijerarhija. Drugim rečima, Švarc ne tvrdi da svi ljudi sveta u istoj meri vrednuju iste vrednosti, već da bilo gde na svetu važi pravilo da je izraženije vrednovanje, recimo, *stimulacije* skopčano sa nižim vrednovanjem *konformizma*. Sve to posledica je činjenice da svi ljudi sveta moraju odgovoriti na slična pitanja i zahteve egzistencije i da su njihovi „vrednosni“ odgovori na te zahteve relativno slični. Ovo u Švarcovo interpretaciji ukazuje i na to da vrednosti kroz

⁴⁹ Vredi skrenuti pažnju na to da je Švarcovo određenje vrednosti *postignuća* različito od uobičajenog shvatanja motiva postignuća. Motiv postignuća tipično se odnosi na ispunjavanje nekih unutrašnjih standarda izuzetnosti i uspešnosti, koje je u Švarcovom modelu pre pokriveno vrednostima *samodirekcije* (videti: Schwartz, 2016), dok je kod postignuća naglasak na kulturnim standardima uspešnosti koji vode socijalnom odobravanju.

kulture imaju sličan smisao ili značenje u terminima motivacionih ciljeva koje zadovoljavaju (Schwartz, 1992). Univerzalna je, dakle, struktura među vrednostima, kao i njihov sadržaj, ali se ljudi razlikuju u pogledu toga koliki relativni značaj pridaju ovom univerzalno važnom skupu vrednosti.

Ilustracija 11. Cirkularni model vrednosti

Izvor: adaptirano prema Schwartz, 1992.

Cirkularnost odražava tri karakteristike ovakve strukture vrednosti (Cieciuch et al., 2015): 1. vrednosti koje su „susedi“ u kružnom sistemu su međusobno kompatibilne u smislu motivacionih ciljeva koje reprezentuju (npr. *tradicija*, *konformizam* i *sigurnost*), 2. kako raste udaljenost među vrednostima po krugu, sličnost vrednosti opada (npr. veća je sličnost između *sigurnosti* i *benevolentnosti*, nego između *sigurnosti* i *stimulacije*), 3. motivaciono suprotstavljene vrednosti pozicionirane su opozitno na krugu (npr. *tradicija* je suprotstavljena *stimulaciji*).

Univerzalan redosled odnosa među vrednostima objašnjen je putem tri principa (Cieciuch et al., 2015). Prvo, osoba može težiti ekspresiji/ostvarenju susednih vrednosti u jednom aktu (npr. *tradiciji* i *konformizmu* putem učešća u religijskim ritualima). S druge strane, ne može se istovremeno težiti ostvarenju vrednosti koje su na suprotnim stranama kruga u jednom aktu (ako se usled želje za *stimulacijom* upuštamo u neke rizične aktivnosti, time ugrožavamo *sigurnost*). Motivacioni domeni su, drugim rečima, motivaciono inkompatibilni i konceptualno različiti kada je praktično ili logički kontradiktorno davati visok prioritet vrednostima u oba domena istovremeno (npr. *stimulacija* i *konformizam*); simultana težnja obema vrednostima dovela bi do izraženog psihološkog ili socijalnog konflikta (Schwartz, 1992). Konceptualna bliskost

postoji ako vrednovanje obe vrednosti jeste kompatibilno (npr. *sigurnost* i *konformizam*).

Ovo je zapravo najvidljivije u organizaciji vrednosti u bipolarne dimenzije u drugom krugu. U osnovi ovih deset vrednosti leže dve opštije dimenzije: **otvorenost** nasuprot **zatvorenosti za promene** (*konzervativizam*) i **samoajačavanje** nasuprot **samoprevazilaženju**. Prva dimenzija suprotstavlja vrednosti sopstvenih nezavisnih misli i akcija i otvorenosti za promene i vrednosti submisivnog samoograničavanja, očuvanja tradicionalnih običaja i očuvanja stabilnosti. Druga suprotstavlja vrednosti koje naglašavaju prihvatanje drugih kao jednakih i brigu za njihovo blagostanje onima koji naglašavaju potragu za ličnim uspehom i dominacijom nad drugima⁵⁰.

Drugi princip koji organizuje redosled vrednosti jesu **interesi** kojima prihvatanje vrednosti služi. Vrednosti s desna su uglavnom one koje imaju lični fokus i regulišu izražavanje ličnih interesa i karakteristika. One s leva tiču se toga kako se osoba povezuje u socijalnom smislu i kako to utiče na njene interese.

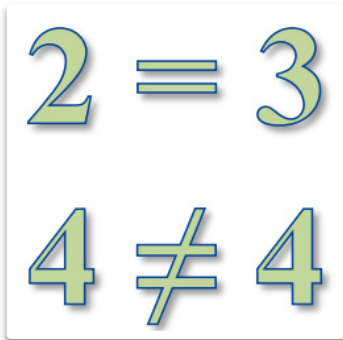
Veza vrednosti i anksioznosti je treći organizacioni princip. Vrednosti u donjoj polovini kruga zasnovane su na potrebi da se izbegne ili kontroliše anksioznost i pretnja i da se osoba zaštiti. Vrednosti *konzervativizma* naglašavaju izbegavanje konflikata, nepredvidljivosti i promene putem potčinjavanja i pasivnog prihvatanja *status quo* sistema. Vrednosti *moći* naglašavaju prevazilaženje izvora anksioznosti aktivnom kontrolom pretnje. S druge strane, vrednosti u gornjoj polovini kruga su tzv. *anxiety-free*, izražavaju rast, ličnu ekspanziju, samoostvarenje i sl., ali i promociju i dobrobit drugih⁵¹.

Činjenica da su vrednosti kružno organizovane bitna je u još jednom smislu. Moguće vrednosne težnje su i za Švarca relativno ograničene. Sve vrednosti koje su prepoznate u raznim kulturama locirane su na motivacionom kontinuumu. On može biti dodatno podeljen u specifičnije vrednosti, ali su njihovi međusobni odnosi zapravo predodređeni. Opisana struktura znači da se ne radi samo o listi ili grupi vrednosti, već da postoji sličnost susednih elemenata i razlika ili konflikti onih koji su na suprotnim stranama kruga. Na taj način, struktura može ukazati na motivacioni smisao bilo koje vrednosti kada se analizira njena pozicija, relativna u odnosu na druge vrednosti u cirkularnoj strukturi (Schwartz, 1992).

Pored toga, specifični odnosi među samim vrednostima u velikoj meri determinišu njihove moguće veze sa nekim „trećim“ varijablama. Određene spoljne ili zavisne varijable teže da na sličan način budu povezane sa susednim vrednostima, dok povezanost vrednosti sa spoljnim varijablama monotono opada kako se „krećemo“ po motivacionom krugu, od vrednosti koje pokazuju najpozitivnije, preko neznačajnih, do negativnih povezanosti (Schwartz, 1992; 2017a). Krajnji rezultat je tzv. **sinusoidni profil povezanosti** vrednosti sa drugim varijablama. U takvoj situaciji, čak i

⁵⁰ Rohanova predlaže drugačiju terminologiju za dve opisane Švarcove dimenzije kako bi se izbegla neka pogrešna tumačenja (Rohan, 2000). Tako bi *samoajačavanje/samoprevazilaženje* bila dimenzija *individualno* vs. *socijalno* kontekstualizovani ishodi, a dimenzija *otvorenost za promene/konzervativnost* bila bi dimenzija *moćnosti* – *organizacija*. Ovaj predlog nije bez osnova imajući u vidu, recimo, uglavnom pozitivnu konotiranost „otvorenosti“ i obrnuto.

⁵¹ Ova dimenzija ima neke jasne paralele sa, na primer, razlikovanjem intrinzičkih i ekstrinzičkih motiva u teoriji samodeterminacije (Ryan & Deci, 2000) ili distinkcijom koju pravi Higgins, kada govori o dva osnovna sistema samoregulacije (Higgins, 2016), sistem promocije (težnja nagrađujućim iskustvima i promocija dobitaka) nasuprot sistemu prevencije (reguliše izbegavanje negativnih posledica i gubitaka) (videti i: Schwartz, 2016).

Švarc insistira na specifičnoj proceduri računanja skorova iz odgovora osoba u, recimo, SVS ili PVQ upitniku. Budući da se pretpostavlja da su ispitanici/e generalno skloni da prihvataju sve vrednosti, kao i da postoje različiti stilovi odgovaranja na upitnicima, kako bi razlike bile makar donekle umanjene, preporuka je da se skorovi ispitanika centriraju – od skorova/ocena datih za pojedinačne vrednosti date na skali oduzima se prosečan skor osobe na svim tvrdnjama na skali u celini. To, međutim, podrazumeva da je dobijeni skor zapravo relativna mera važnosti vrednosti, što je sasvim u skladu sa Švarcovim teorijskim pretpostavkama, ali se redovno gubi iz vida kada se odgovori tumače. Razlike u skorovima su, drugim rečima, razlike u relativnom značaju vrednosti, a ne u apsolutnom smislu. To konkretno znači da prosečna vrednost „3“ na, recimo, vrednosti *tradicija* ima različito značenje za osobe koje su druge vrednosti ocenili na istom, nižem ili višem nivou. Ovo Švarcov pristup čini donekle sličnim Rokičevom i Olportovom idiografskom pristupu (videti i Campbell et al., 2015).

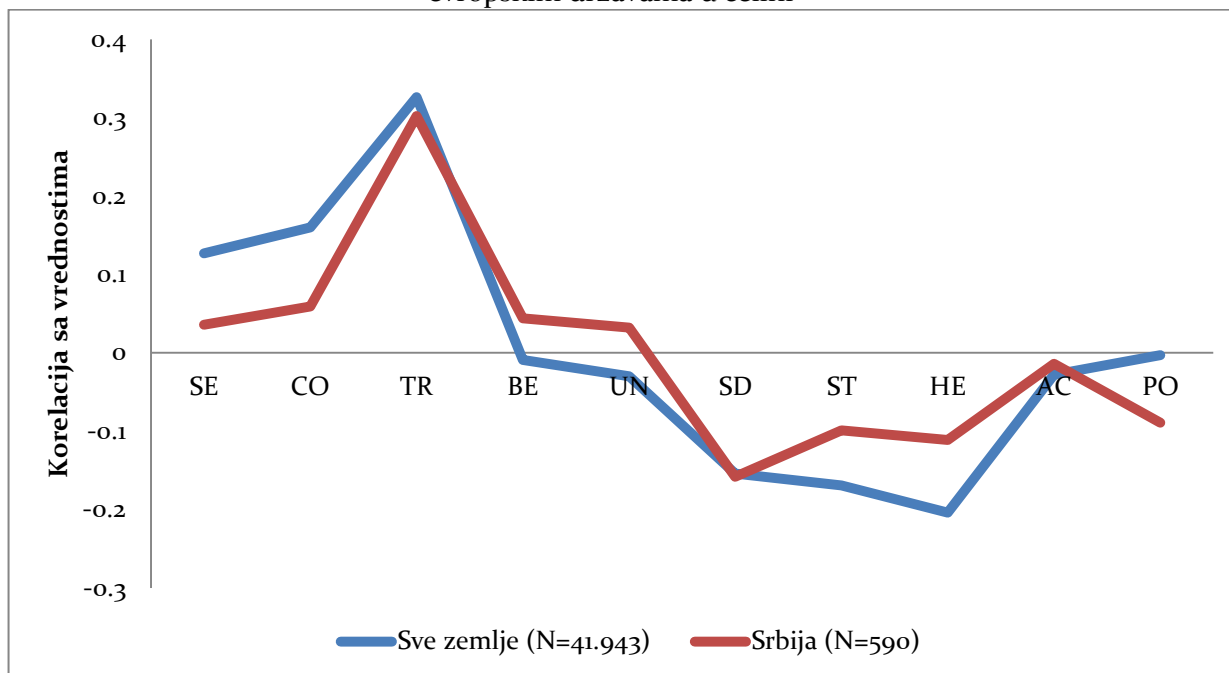
neznačajne povezanosti dobijaju (drugačiji) smisao, a test teorije više nisu pojedinačne korelacije, već čitav skup povezanosti.

Taj obrazac povezanosti ovde smo ilustrovali vezom vrednosti iz Švarcovog modela i religioznosti ispitanika u podacima koji su prikupljeni u ESS studiji (Grafikon 2). Na osnovu pretpostavki o sadržaju vrednosti, očekivali bismo da je religioznost ispitanika najintenzivnije i to pozitivno povezana sa vrednovanjem *tradicije*; donekle srodna povezanost bila bi očekivana i sa susednim vrednostima, *konformizmom* i *benevolentnošću*. Kako se dalje krećemo po krugu, korelacija bi trebalo da opada, eventualno postane neznačajna, da bi potom postajala značajna, ali negativna – najintenzivniju negativnu povezanost očekivali bismo sa vrednostima koje su inkompatibilne vrednosti *tradicije*, a to su *hedonizam* i *stimulacija*⁵².

Podaci prikazani na grafiku upravo ilustruju takav trend, kako na nivou podataka iz većeg broja evropskih država (doslednije u skladu sa očekivanjima), tako i samo na uzorku iz Srbije. Sinusoidan obrazac povezanosti više puta je ilustrovan i faktički se podrazumeva kao tipičan obrazac povezanosti bazičnih vrednosti i nekih drugih varijabli od interesa (videti npr. Maio, 2017; Roccas & Sagiv, 2017; Schwartz, 1992; 2016).

⁵² I ovde, a i u svim narednim situacijama kada budemo govorili o povezanosti Švarcovih vrednosti i nekih „trećih“ varijabli, podrazumevaćemo da čitalac ili čitateljka ne gubi iz vida ipsativnu, relativnu prirodu centriranih mera vrednosti (videti detaljnije pojašnjenje u daljem tekstu). Kada budemo konstatovali da je, recimo, vrednovanje *sigurnosti* povezano sa nekim oblikom ponašanja, pod time nećemo podrazumevati da oni ispitanici koji više vrednuju *sigurnost* u nekom „objektivnom“ ili apsolutnom smislu nešto rade češće ili ređe u odnosu na one koji manje vrednuju *sigurnost* (NE poredimo ispitanike međusobno), već da oni koji *sigurnost* vrednuju više u odnosu na druge vrednosti iz modela, nešto rade ređe ili češće (poredimo vrednosti međusobno). Ovo je suštinska i veoma bitna razlika. Poređenje ispitanika međusobno je, naravno, moguće, ali sa necentriranim merama, poređenjem skorova na skalama. Ovo nećemo neprestano ponavljati iz prostog razloga što podrazumevamo da je iz svih dosadašnjih izlaganja jasna logika relativnih mera, a bitno će rasteretiti intepretaciju prikazivanih podataka na narednim stranama.

Grafikon 2. Sinusoidan obrazac povezanosti deset bazičnih vrednosti i religioznosti u Srbiji i evropskim državama u celini

Napomena: podaci ESS (round 9⁵³). Prikazani su koeficijenti korelacije između bazičnih vrednosti i stepena religioznosti (iskazane na skali 0 – uopšte nisam religiozan/na/10 – veoma religiozan/na). Ponderisano tzv. *analysis weight* ponderom. SE – sigurnost, CO – konformizam, TR – tradicija, BE – benevolentnost, UN – Univerzalizam, SD – samousmerenost, ST – stimulacija, HE – hedonizam, AC – postignuće, PO – moć.

Već smo ukazali na to da je Švarc razvio specifičan merni postupak, tzv. *Schwartz Value Survey (SVS)*, koji je danas gotovo postao standard u ispitivanju vrednosti. Ima svoje različite forme i oblike, kao i razvijenu metodološku proceduru skorovanja rezultata. Dva osnovna merna instrumenta su SVS upitnik koji ima standardan format upitnika za samozadavanje i od osobe traži da oceni u kojoj meri svaku od većeg broja vrednosti sa spiska vrednosti smatra važnom.

Druga varijanta je tzv. *Portrait Values Questionnaire (PVQ)* koji je incijalno konstruisan za ispitivanje vrednosti kod dece, ali je kasnije ušao u širu upotrebu; postoji nekoliko varijanti PVQ mera različite dužine, *PVQ-5X* (Schwartz et al., 2012), *PVQ-R* (Schwartz et al., 2017), *PVQ-RR* (Schwartz & Cieciuch, 2021). Merenje vrednosti na taj način je implicitnije – ispitanik/ca ima zadatak da sebe uporedi s opisima hipotetičke osobe i oceni stepen sličnosti, i to druge osobe sa sobom, a ne obrnuto⁵⁴. Osim što je situacija socijalnog poređenja nešto sasvim prirodno u životu ljudi, olakšava zadatak onima čije vrednosti nisu dovoljno artikulirane (Schwartz & Cieciuch, 2021). Međutim, razvijeno je više različitih tipova instrumenata za merenje Švarcovih vrednosti. U poglavlju o merenju vrednosti već smo ukazali na neke od tih varijanti, pre svega na osnovne SVS, PVQ i alternativne mere sa audio-vizuelnim materijalom, a u Tabeli 11 navedeni su neki dodatni instrumenti upitničkog tipa.

⁵³ Realizovan 2018. godine u 29 evropskih država i na ukupno 49.519 ispitanika.

⁵⁴ Ova finesa u značenjima može imati bitnu ulogu jer u situaciji kada osoba poredi druge sa sobom, to, u ovoj test situaciji, usmerava pažnju ka dostupnim, usko fokusiranim informacijama o vrednostima druge osobe, za razliku od situacije poređenja sebe sa drugima, kada poređenje može biti zasnovano na drugim salijentnim aspektima slike o sebi, koji se ne moraju ticati vrednosti (Schwartz, 2017a; Schwartz & Cieciuch, 2021).

Dvadeset godina nakon klasične postavke osnovnih elemenata modela, cirkularni model je „rafiniran“ ili dorađen (Schwartz et al., 2012)⁵⁵. Izmene se, međutim, ni u kom smislu nisu odnosile na temeljne teorijske postavke modela, već samo na dalje „rasparčavanje“ dvodimenzionalnog prostora, odnosno, definisanje većeg broja vrednosti.

Tabela 11. Različite verzije upitnika za merenje Švarcovih vrednosti

Instrument ⁵⁶	Izvor	Vrste vrednosti	Broj pitanja	Format pitanja	Instrukcija	Primer ajtema
PVQ-21/European Social Survey (ESS)-human values scale	Davidov et al. (2008)	10 vrednosti	21 (2-3 ajtema za svaku)	Skaliranje	Označiti sličnost opisane osobe sa sobom	“Za njega je veoma važno da pokaže svoje sposobnosti. Želi da se ljudi dive tome što on radi”.
PVQ-RR	Schwartz et al. (2012)	19 vrednosti	57 (3 ajtema za svaku)	Skaliranje	Označiti sličnost opisane osobe sa sobom	“Zaštita slike u javnosti mu je važna”.
Short Schwartz’s Value Survey (SSVS)	Lindeman & Verkasalo (2005)	10 vrednosti	10 (po jedan ajtem za svaku)	Skaliranje	Oceniti značaj kao vodećih principa u životu	“Moć, tj. socijalna moć, autoritet, bogatstvo”.
Schwartz Value Best-Worst Survey (SVBWS)	Lee et al. (2008)	10 vrednosti	55-66 (11 podskupova, 5 ili 6 vrednosti u svakom)	Skaliranje po principu najbolje i najgore opcije	Odabрати najvažniju i najmanje važnu vrednost kao vodeći princip u životu	“Uspešan,” “Sposoban”... nasuprot “zaštita životne sredine,” “svet lepote”... nasuprot “spreman da pomogne”.
Short and Broad Schwartz Value Survey (SBSVS)	Sekerdeğ & Roccas (2016)	10 vrednosti	10 (po jedan ajtem za svaku)	Skaliranje	Oceniti značaj kao vodećih principa u životu	“Živeti bezbedno u organizovanom, stabilnom mestu. Učiniti da porodica bude sigurna i srećna”.
Ten Item Value Inventory (TIVI)	Sandy et al. (2016)	10 vrednosti	10 (po jedan ajtem za svaku)	Skaliranje	Označiti sličnost opisane osobe sa sobom	“On misli da je važno biti zainteresovan za stvari. Voli da bude radoznao i da pokušava da razume najrazličitije stvari”.
Twenty Item Value Inventory (TwIVI)	Sandy et al. (2016)	10 vrednosti	20 (po dva ajtema za svaku)	Skaliranje	Označiti sličnost opisane osobe sa sobom	“On misli da je važno da svaka osoba na svetu bude jednako tretirana”.

U izmenjenoj verziji cirkularnog modela, motivacioni krug podeljen je u 19 uže deifnisanih vrednosti i to uglavnom tako što su motivacioni domeni nekih vrednosti podeljeni na poddomene, tj. posebne vrednosti. Razlikuju se, tako, dve vrste *samousmerenosti* (misao i akcija), dve vrste *moći* (dominantost i resursi), *sigurnosti* (socijalna i lična), *konformizma* (pravila i interperesonalni), *benevolentnosti* (briga i zavisnost), i tri oblika *univerzalizma* (priroda, briga i tolerancija), kao i dve nove vrednosti: *ugled* (sigurnost i moć kroz očuvanje slike u javnosti i izbegavanje poniženja) i *poniznost* ili *skromnost* (svest o sopstvenoj beznačajnosti u sveukupnom poretku stvari). U Tabeli 12 prikazane su konceptualne definicije i motivacioni ciljevi 19 vrednosti.

Model je proveravan na 15 uzoraka u 10 zemalja i u 80% uzoraka, barem 17 od 19 vrednosti formiralo je distinktivne regione (u statističkom smislu)⁵⁷. Kasnije dodatne

⁵⁵ Sam Švarc je na nekim mestima (Schwartz, 2017a) isticao činjenicu da teorijski model vrednosti nije prerađen ili revidiran (tj. *revised*), već dorađen (tj. *refined*).

⁵⁶ Zadržani su originalni nazivi instrumenata na engleskom jeziku, jer su u tom obliku i, najčešće, u formi akronima prepoznatljiviji i u srpskom jeziku.

⁵⁷ Trebalo bi skrenuti pažnju na činjenicu da potvrda modela faktički implicira da se u velikoj većini uzoraka, analiziranih vrednosti ili pojedinačnih ajtema stvari odvijaju onako kako je to očekivano,

provere rađene su sa revidiranom verzijom instrumenta i na uzorku od 49 različitih kulturnih grupa (Schwartz & Cieciuch, 2021).

Tabela 12. Devetnaest bazičnih vrednosti i motivacioni ciljevi koji im leže u osnovi

Vrednost	Konceptualna definicija u terminima motivacionih ciljeva
Samousmerenost – misli	Sloboda da se razvijaju sopstvene ideje i sposobnosti
Samousmerenost – akcija	Sloboda da se određuju sopstvene akcije
Stimulacija	Uzbuđenje, novina i promena
Hedonizam	Zadovoljstvo i senzualna gratifikacija
Postignuće	Uspeh u skladu sa socijalnim standardima
Moć – dominacija	Moć ostvarena kroz kontrolu nad ljudima
Moć – resursi	Moć ostvarena kroz kontrolu materijalnih i socijalnih resursa
Ugled	Očuvanje slike u javnosti i izbegavanje poniženja
Sigurnost – lična	Sigurnost u nečijem neposrednom okruženju
Sigurnost – društvena	Sigurnost i stabilnost u širem društvu
Tradicija	Očuvanje i zaštita kulturnih, porodičnih i religioznih tradicija
Konformizam – pravila	Poštovanje pravila, zakona i formalnih obaveza
Konformizam – interpersonalni	Izbegavanje uznemiravanja i povređivanja drugih ljudi
Skromnost	Uvažavanje sopstvene beznačajnosti u opštijem poretku stvari
Univerzalizam – priroda	Zaštita prirodnog okruženja
Univerzalizam – briga	Posvećenost jednakosti, pravdi i zaštiti svih ljudi
Univerzalizam – tolerancija	Prihvatanje i razumevanje onih koji su drugačiji
Benevolentnost – brižnost	Posvećenost dobrobiti članova sopstvene grupe
Benevolentnost – poverljivost	Biti pouzdan i poverljiv član svoje grupe

Izvor: Schwartz et al. (2012), str. 669.

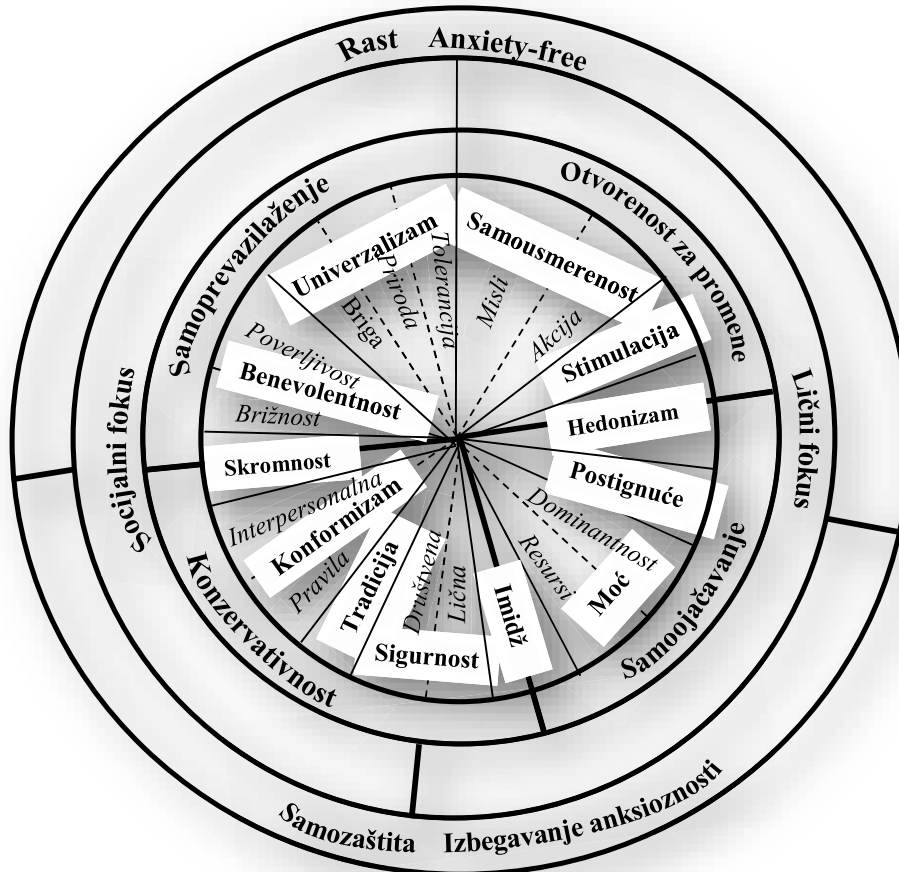
Ovih 19 vrednosti pokriva isti motivacioni kontinuum kao i 10 bazičnih vrednosti (Ilustracija 12), ali je korist od finijeg razlikovanja vrednosti očigledna. Uvećanjem broja vrednosti, svaka vrednost može biti uže definisana (čime se, između ostalog, uvećava i homogenost tog skupa ajtema i korelacija među ajtemima koji mere vrednost), a time i heuristička i prediktivna moć pojedinačnih vrednosti. Možda je najbolja ilustracija „potrebe“ za dodatnim parcelisanjem vrednosti činjenica da, recimo, *univerzalizam* obuhvata i toleranciju i zaštitu životne sredine. Takvo razlikovanje može biti veoma bitno u zavisnosti od toga da li se bavimo odnosom vrednosti i stava prema imigrantima ili vezom sa ponašanjem koje se tiče zaštite životne sredine.

Ovaj primer nam dodatno ilustruje i ono što sam Švarc dosledno ponavlja (Schwartz, 1992; Schwartz et al., 2012; Schwartz & Cieciuch, 2021). Vrednosti tvore motivacioni kontinuum koji sasvim legitimno može biti podeljen na oblasti na različite načine. Potrebe analize opštih pitanja motivacije mogu biti zadovoljene podelom na dve velike grupe vrednosti, dok to u nekim specifičnijim i konkretnijim

ali da analize zapravo uvek ukazuju na to da se postulirana struktura vrednosti ne dobija *uvek* i *svugde* i za *sve* vrednosti. Ilustracije radi, u analizama iz 1992. samo u jednom slučaju, uzorku studenata iz Finske, svih 56 vrednosti empirijski je bilo „tamo“ gde je to teorijski i očekivano (Schwartz, 1992). U svim ostalim slučajevima, dolazilo bi makar do nekih odstupanja, ali su ona po pravila vrlo mala i nikada suštinski ne dovode u pitanje postulirane generalne odnose.

analizama ne bi bilo dovoljno. Uopšteno govoreći, finije deljenje za rezultat može imati preciznije razumevanje i predikciju odnosa između vrednosti i drugih varijabli.'

Ilustracija 12. Redefinisani cirkularni model vrednosti

Izvor: adaptirano prema Schwartz et al., 2012, str. 669.

Ako sve ovo imamo u vidu, čak i analize koje ne potvrđuju u potpunosti predloženu tipologizaciju nisu, da tako kažemo, problem za Švarcovu teoriju. U analizi podataka prikupljenih u ESS istraživanju, Davidov i saradnici (Davidov et al., 2008) zaključili su da PVQ21 i ta studija pouzdano mere sedam vrednosti; tri para vrednosti, *univerzalizam-benevolentnost*, *konformizam-tradicija* i *moć-postignuće*, bila su tako isprepletana i blisko povezana da ih nije bilo moguće identifikovati kao odvojene domene. No, činjenica da je u opštem smislu potvrđena cirkularna organizacija motivacionog kontinuuma (koja se, na primer, ogleda u činjenici da to spajanje nije nasumično, već među susednim vrednostima) sasvim je u skladu sa Švarcovom teorijom (Davidov et al., 2008).

3.2.12. Tipovi socijalne vrednosne orijentacije van Langa

Teorija vrednosti koju je razvio van Lange sa saradnicima (Van Lange et al., 1997) u fokusu ima specifično socijalnu prirodu ljudi i težnju da se interakcijama sa drugima prilazi u, manjem ili većem stepenu, kooperativno, odnosno kompetitivno. U

odnosu na prethodno opisane modele vrednosti, van Langeov pristup je uži u tom smislu što se usmerava na jednu, mada fundamentalnu, vrednosnu dimenziju. Individualne razlike u socijalnoj vrednosnoj orijentaciji, koja je shvaćena kao “stabilna preferencija za određenom strukturom ishoda za sebe i druge” (Van Lange et al., 1997, str. 733), čine glavni element ovog modela vrednosti. Van Lange nije ni prvi ni jedini koji se bavi socijalnom vrednosnom orijentacijom u ovom smislu (videti npr. Messick & McClintock, 1968; Murphy et al., 2011; Liebrand, 1984). Njegov model će biti prikazan budući da je trenutno aktuelan i relativno teorijski zaokružen i testiran.

Socijalna vrednosna orijentacija razvijena je kao tipologija, zasnovana na ponašanju ili odlukama koje se donose u situaciji koja nalikuje na modele teorije igara; osoba je stavljena pred hipotetičku situaciju biranja određene strukture isplata za sebe i „drugu“ osobu i odgovori koje u toj situaciji daje, svrstavaju je u jednu od tri moguće kategorije ili vrednosna tipa. “**Prosocijalci**” teže kooperaciji, tzv. *win-win* situaciji, odnosno, maksimizaciji ishoda i za sebe i za druge, tj. minimizaciji razlika u ishodima za sebe i druge. Drugim rečima, karakteriše ih izražena egalitaristička pozicija. “**Individualci**” maksimizuju sopstvenu korist uz malo ili nimalo brige oko toga šta sleduje drugima, dok “**takmičari**” žele relativnu nadmoć u odnosu na druge – cilj je maksimizacija koristi u relativnom smislu, u odnosu na korist drugih (Van Lange et al., 1997).

Primeri odluka koje nose različitu strukturu ishoda za sebe i za druge prikazane su u Tabeli 13. Ukoliko imamo u vidu prvu situaciju, *prosocijalni* odgovor je opcija C (jednaka “isplata”), *individualistički* je opcija B (jer ta odluka nosi najveću isplatu za osobu), a *kompetitivni* je onaj pod A (najveća dobit u relativnom smislu – razlika u odnosu na drugu stranu je najizraženija – ali ne i u apsolutnom smislu).

“U ovom zadatku tražimo od Vas da zamislite da ste nasumično upareni sa drugom osobom, koju ćemo nazvati jednostavno ‘Drugi’. Ova druga osoba je neko koga ne poznajete i koga nećete upoznati u budućnosti. I Vi i ta ‘druga’ osoba ćete donositi odluke zaokružujući slovo A, B ili C. Vaši lični izbori će doneti poene i Vama i ‘drugoj’ osobi. Isto tako, izbor drugog će doneti bodove za njega/nju i za vas. Svaki poen ima vrednost: Što više bodova dobijete, to je bolje za Vas i što više bodova dobije ‘drugi’, to bolje za njega/nju” (instrukcija u zadatku merenja tipa socijalne orijentacije, Van Lange et al., 1997, str. 746).

Oslanjajući se na klasične radove Kelija i Tiboa (Kelley & Thibaut, 1978), u teoretisanju o socijalnoj vrednosnoj orijentaciji van Lange i saradnici usvajaju pristup **analize međuzavisnosti**, pretpostavljajući da su *prosocijalna*, *individualistička* i *kompetitivna* orijentacija delimično ukorenjene u različitim obrascima socijalne interakcije od ranog uzrasta do ranog odraslog doba, a potom dodatno oblikovane različitim obrascima interakcije tokom kasnijih perioda života (Van Lange et al., 1997). Teorija međuzavisnosti (Kelley & Thibaut, 1978) podrazumeva da su interpersonalni odnosi definisani međuzavisnošću koja se odnosi na proces putem kojeg, u širem smislu, osobe koje su u interakciji jedni drugima određuju iskustva, tj. imaju efekte na misli, osećanja, motive i ishode (videti i Van Lange & Balliet, 2014).

Sušтина je u tome da ishodi neke interakcije zavise od obe osobe i da je bilo koja interpersonalna interakcija funkcija karakteristika situacije i akcija i karakteristika osoba koje su u interakciji.

Tabela 13. Dva zadatka izbora različitih struktura isplata pri merenju socijalnih vrednosnih orijentacija

	A	B	C
(1) Vi dobijate	480	540	480
Drugi dobija	80	280	480
	A	B	C
(2) Vi dobijate	560	500	500
Drugi dobija	300	500	100

Izvor: van Lange et al., 1997, str. 746.

U skladu sa ovim razmatranjima, koncept socijalne vrednosne orijentacije odražava različite načine na koje su evaluirani ishodi interakcije za sebe i druge, uključiv i opštija razmatranja koja idu van realizacije trenutnih ličnih interesa. Takva opštija razmatranja su, prema teoriji međuzavisnosti, konceptualizovana u terminima *transformacija motivacije*. Ovaj pojam odnosi se na one situacije kada ponašanje u interakciji odražava pomak od trenutnih, ličnih interesa, koji je motivisan opštijim ciljevima osobe u situaciji interakcije. Mnoge situacije podstiču da se deluje na određeni način, recimo, kompetitivno u kompetitivnim situacijama, ali do pomaka dolazi zbog opštijih razmatranja u vezi sa specifičnom osobom ili opštijim socijalnim razmatranjima (zamislimo, recimo, da se sa druge strane nalazi nečije dete ili nečiji šef). Teza o transformaciji motivacije dozvoljava mogućnost da nisu sva ponašanja vođena ličnim interesima, a da motivi u interakciji mogu varirati; stvarna ponašanja ne poklapaju se u potpunosti sa inicijalnim bihevioralnim namerama jer postoji međuposredujući psihološki proces koji uključuje transformaciju situacije odražavajuću šire socijalne i interpersonalne faktore (Arriaga & Holmes, 2009). Neki motivi u interakciji mogu postati predovlađujući u specifičnom tipu interakcije, kao kada, na primer, roditelji interese dece uvek stavljaju na prvo mesto.

Date situacije međuzavisnosti bivaju transformisane u subjektivne situacije međuzavisnosti – ljudi čine nešto sa interakcijama i osmišljavaju ih na određeni način – koje u krajnjoj liniji vode međuzavisnosti u ponašanju. Takve stabilne transformacione tendencije oblikovane su iskustvima socijalne interakcije, koja predstavljaju funkciju karakteristika situacije i ponašanja dve ili više osoba koje su u nju uključene. Na primer, iskustvo saradničke interakcije je funkcija karakteristika međuzavisnosti koja definiše situaciju (tj. da li karakteristike situacije omogućavaju kooperativne ili nekooperativne izbore) i kooperativnog ponašanja ispoljenog od strane obe osobe (Van Lange et al., 1997).

Od posebne važnosti je jedna odlika situacije: **korespondentnost ishoda**, ili stepen u kome su preferencije korespondentne ili konfliktne. Situacije u kojoj postoji visoka korespondencija ne omogućuju kooperativne i nekooperativne izbore, u tom smislu da izbori osobe koji služe njenim ličnim interesima, u isto vreme služe i interesima drugih. Situacija sa umerenom korespondencijom omogućava (ne)kooperativne izbore, u tom smislu da dostizanje lične koristi može da se desi samo donekle u tuđu korist ili dobrobit. Savršena nekorespondencija postoji kada se javi potpuni konflikt interesa i nema osnove za obostranu dobrobit.

Transformacione tendencije mogu takođe biti oblikovane ponašanjima drugih. Ponovljeno iskustvo sa drugima koji idu za svojim interesima može navesti osobu da razvije individualističku ili kompetitivnu, pre nego prosocijalnu orijentaciju. Drugim rečima, iskustva socijalne interakcije, koja su funkcija karakteristika situacije ili dve ili

više uključenih osoba, osnova su za razvoj relativno stabilnih socijalnih vrednosnih orijentacija.

Ovaj model vrednosti, kao što ćemo kasnije videti, ima neke važne implikacije u pogledu važnosti ranog iskustva u porodici (na primer, u pogledu važnosti stilova afektivne vezanosti) za razvoj određenih tipova socijalne orijentacije. Kao posledica određenih iskustava u porodici, osoba može steći određene interpersonalne dispozicije, koje se odražavaju u verovatnoći da se određenim klasama međuzavisnih situacija pristupi na *prosocijalni*, *individualistički* ili *kompetitivni* način. Dodatna „podešavanja“ svakako su moguća u kasnijem životu, pa bi najpreciznije bilo konstatovati da osobe razvijaju preferencije i adaptacije na osnovu iskustava sa situacijama međuzavisnosti.

3.2.13. „Svete“ vrednosti Filipa Tetloka

Za mnoge ljude, posvećenost određenim vrednostima je apsolutna, a neke vrednosti, poput *ljubavi*, *časti* ili *pravde* smatraju se – svetim. Sama pomisao na to da bi se ovim vrednostima moglo u nekom smislu „trgovati“ ili među njima vagati je u neku ruku *tabu* i upravo takva razmatranja u fokusu su teorije o svetim (engl. *sacred*) vrednostima Filipa Tetloka (Fiske & Tetlock 1997; Tetlock, 2003; Tetlock et al. 2000). Ovakve vrednosti, često nazivane i *zaštićenim* (Baron & Spranca 1997) ili *tabu* vrednostima (Lichtenstein et al. 2007), odnose se na objekte ili standarde ponašanja za koje ljudi veruju da su apsolutni i zaštićeni od „razmene“ jer se tiču moralnih i etičkih principa ili su centralni za nečiji moralni identitet (Tetlock, 2003). Radi se, dakle, o vrednostima koje su „nenadoknadive“, nesamerljive ili, prosto rečeno, nisu „na prodaju“. Tetlok ih definiše kao „one vrednosti koje jedna moralna zajednica tretira kao da poseduju transcendentni značaj koji isključuje poređenja, vaganja ili bilo kakvo mešanje sa sekularnim vrednostima“ (Tetlock et al, 2000, str. 853)⁵⁸.

„Diže se Ježić, delija stara
galamdžijama odgovara:

Ma kakav bio moj rodni prag, on mi
je ipak mio i drag.
Prost je i skroman, ali je moj,
tu sam slobodan i gazda svoj.

Vredan sam, radim, bavim se lovom
i mirno živim pod svojim krovom.
To samo hulje, nosi ih vrag,
za ručak daju svoj rodni prag!

Zbog toga samo vas troje, znate,
čestite kuće i nemate.
Živite, čujem, od skitnje, pljačke
i svršićete – naopačke!“
(Branko Ćopić, *Ježeva kućica*)

Svete vrednosti su, samim tim, povezane sa veoma izraženim ili apsolutnim otporom pregovaranjima oko njih. Na primer, za većinu ljudi je moralno neprihvatljivo da se prave bilo kakvi kompromisi u vezi sa *slobodom*, *ljubavlju*, *ljudskim životom* itd. u odnosu na neke druge vrednosti ili, posebno, ekonomsku dob(rob)it. Prijateljstvo, recimo, nema cenu. Neprihvatljiva je pomisao da se kupuju ili prodaju organi i sl. Takva vrsta „trgovine“ svetim vrednostima je *tabu* jer ugrožava simboličku vrednost i značenje koji se vezuju za takve vrednosti ili sliku o sebi kao moralnom biću (Fiske & Tetlock 1997; Tetlock, 2003; Tetlock et al. 2000).

Tetlok je sa saradnicima (Tetlock et al, 2000; Tetlock, 2003) razvio tzv. model zaštite svetih vrednosti (engl. *sacred value protection model*, SVPM), koji predstavlja razradu teorije

⁵⁸ Iako su svete vrednosti često religioznog karaktera, one to ne moraju nužno biti. Kako sam Tetlok konstatuje, svete vrednosti su i fundamentalistička vera u Boga, ali i liberalno-socijalistička dogma rasne jednakosti ili vera u svemoć autonomije pojedinca (videti i Tetlock et al, 2000).

relacionih shema (Fiske, 1991). U skladu sa njim, ljudi tretiraju razmene kao tabu onda kada se tržišno-monetarna shema neadekvatno proširi na domene koji su normativno regulisani jednom od tri alternativne sheme: kooperativnim deljenjem odgovornosti (npr. odgajanje dece), hijerarhijom autoriteta (npr. obaveza služenja vojnog roka kao legitimni zahtev unutar pravnog sistema) i normom jednakosti (npr. jedan čovek = jedan glas) (Fiske & Tetlock, 1997).

Ljudi koji ova prava i obaveze smatraju otvorenim za monetarne razmene pokazuju prezir prema sferama pravde koje društvo izoluje od novčanih transakcija. Stoga, promišljanje o ceni ljudskog života, plaćanje drugima da služe vojni rok umesto nas ili prodaja i kupovina glasova, podrivaju sržne pretpostavke u osnovi odnosa koje su centralne za našu koncepciju sebe i našeg socijalnog sveta. Kada se svete vrednosti nađu pod sekularnim „napadom“, ljudi se bore da zaštite svoje privatno ja i javni identitet od moralne kontaminacije nečistim mislima i delima koja se impliciraju u tabu-predlozima (Tetlock et al., 2000).

SVPM se može opisati preko tri povezane pretpostavke: hipoteze o moralnom besu, hipoteze o moralnom čišćenju i hipoteze o realnim ograničenjima.

Kada ljudi ustanove da su članovi njihove zajednice kompromitovali svete vrednosti, oni tada doživljavaju negativno stanje – **moralni bes** – koji ima kognitivne (pripisivanje „loših“ karakteristika onima koji krše norme), afektivne (bes i prezir) i ponašajne komponente (podrška normi i kažnjavanje prekršilaca). Čak i samo razmatranje dodeljivanja određene novčane vrednosti prijateljstvu, deci, lojalnosti državi itd. znači diskvalifikovanje sebe kao člana određene moralne zajednice. Tabu cenkanja su u tom smislu moralno korozivna – “uporediti znači uništiti” (Tetlock et al., 2000, str. 854). Takva poređenja nisu samo kognitivno zbunjujuća, već i moralno uznemirujuća i u vezi sa dubljom ili konstitutivnom formom nesamerljivosti (videti Ilustraciju 13).

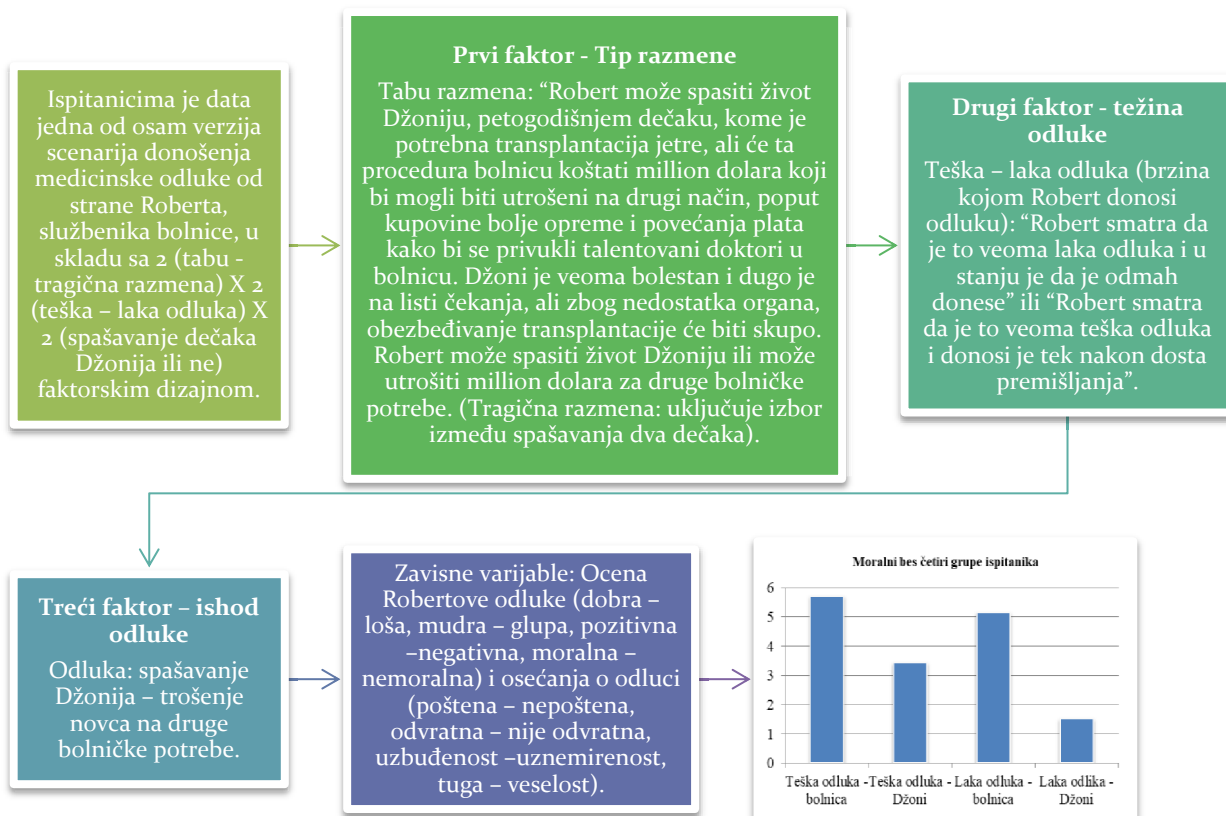
Ograničenost resursa, međutim, ljude često dovodi u vrlo blizak psihološki kontakt sa izazovima da se prave kompromisi oko svetih vrednosti. SVPM predviđa da se ugroženost doživljava čak i ukoliko se samo razmišlja o mogućim scenarijima koji ruše granicu između sekularnog i svetog i stoga se angažuju kako bi simboličnim aktima **moralnog pročišćenja** ponovo potvrdili solidarnost sa moralnom zajednicom. Za ovaj osećaj “kontaminiranosti” dovoljna je sama pomisao na to, ne i konkretno delovanje ili donošenje odluke; takođe, pretpostavka je da što duže neko razmišlja o onome što je tabu, sve ugroženije će se osećati, dok će negativne osude izazvati bilo kakvo promišljanje u toj situaciji, čak i kada se donese “ispravna” odluka.

Naposletku, model pretpostavlja da su ljudi iskreno posvećeni zaštiti svetih vrednosti, ali da se vrlo često nalaze u situacijama kada je istrajavanje u njihovu zaštitu otežano. Stoga, u ovom modelu se pretpostavlja da će, kada nema pritisaka da se konfrontiraju svete i sekularne vrednosti, ljudi biti motivisani da “okrenu glavu na drugu stranu”. U protivnom, rado će prihvatiti retoričke redefinicije situacije koje transformišu tabu razmene u prihvatljivije, rutinske razmene: jedna sekularna vrednost nasuprot drugoj (npr. robno-novčana razmena) ili tragična razmena (jedna sveta vrednosti nasuprot druge, npr. čast nasuprot životu).

Ugrožavanje svetih vrednosti u tom smislu prihvatljivo je jedino u situaciji tzv. *tragične razmene* (engl. *tragic tradeoffs*) kada se sukobe dve ili više svetih vrednosti. U takvoj situaciji je, recimo, lekar koji mora da odluči kome od dve jednako ugrožene osobe će biti presađen organ. Drugim rečima, tabu razmene su pod nekim okolnostima prihvatljive. Tetlok (Tetlock, 2003) je u svojim radovima pokazao da, iako je većina ljudi bila prvobitno zgrožena idejom kupovine i prodaje telesnih organa za

medicinsku transplantaciju, 40% je prekvalifikovalo svoje protivljenje kada su se uverili da su: (a) takve transakcije jedini način da se spasu životi koji bi inače bili izgubljeni; (b) preduzeti koraci za pomoć siromašnim donorima organa, kako bi bila sprečena njihova iznuđena prodaja. Štaviše, istraživanja (Tetlock, 2003) su dalje pokazivala da su svete vrednosti ponekad samo pseudosvete i, uz dobru argumentaciju i primamljive podsticaje, ljudi će napustiti gledišta da su određene vrednosti beskrajno važne. Političke elite su vešte u preoblikovanju tabu-razmena tako da poprime (politički prihvatljiviji) tragični ili sekularni oblik; elite, pritom, ne moraju biti retorički nadarene jer su ljudi spremni da „okrenu glavu na drugu stranu“ dokle god je u pitanju tabu-trgovina.

Ilustracija 13. Demonstracije oglada o tabu razmeni

Napomena: adaptirano prema Tetlock et al., 2000.

Tetlokova istraživanja značajna su i zbog nekih opštijih razmatranja procesa socijalne kognicije. Izbegavanje tabu-transakcija samo je jedna od normativnih proskripcija koje su „nametnute“ kognitivnim procesima. U seriji oglada (Tetlock et al., 2000) od ispitanika je, recimo, traženo da zamisle drugačiji sled istorijskih događaja, da sude o istorijskoj kauzalnosti razmišljajući u terminima toga „šta bi bilo kad bi bilo“. Te pretpostavke imale su oblik tvrdnji o sledu istorijskih događaja koje prolaze „test“ verodostojnosti, ali na koje mnogi ljudi reaguju sa ogorčenjem, jer podrivaju suštinu njihovih verskih uverenja. Iako bi sasvim lako prihvatili tezu da bi drugačiji sled događaja u nekim drugim okolnostima vodio drugačijim posledicama, teze poput „Da je Marija rodila još dece nakon Isusa, ne bi bila predstavljena kao Deva Marija“, ili „Da Isus nije odabrao Judu među svojih 12 učenika, ne bi bio izdan i razapet“ su, i doslovce, „jeretičke pretpostavke“ (Tetlock et al., 2000). Kauzalna shema koja je uobičajena u svakodnevnom životu, postaje kontroverzna kada se proširi na

vođe religijskih ili političkih pokreta jer podrivaju ideju da su se pokreti javili ne kao rezultat istorijskog slučaja, već kao rezultat neke više sile koja garantuje ispravnost “vere”.

Slično, dok se heurističko rezonovanje u psihologiji, poput onog koje zanemaruje bazičnu proporciju, smatra kognitivnom “falinkom” (videti Kaneman, 2017; Popadić, 2021), pokazuje se da su neke bazične proporcije – zabranjene. Radi se o onim proporcijama koje bi trebalo da budu uzete u obzir pri donošenju sudova, ali koje su uvredljive za određenu religijsku ili političku zajednicu; takve bazične proporcije uključuju, na primer, disproporcionalno visoke stope kriminala ili niskog postignuća na testovima određenih kategorija ljudi. Dakle, glavna prepreka oslanjanju na njih nije kognitivne, već moralne prirode. Štaviše, onaj ko bi se oslanjao na njih kada bi donosio sudove o drugim ljudima ne bi bio hvaljen kao dobar intuitivni statističar, već prezren zbog rasne ili rodne nesenzitivnosti (Tetlock et al., 2000).

Tetlokov razmatranja vrednosti stoga preispituju neke tipične koncepcije o ljudskoj racionalnosti. Nasuprot modela racionalnog čoveka, shvaćenog često u užem smislu kao „intuitivnog ekonomiste“ koji teži maksimizaciji koristi, ili „intuitivnog naučnika“ koji pokušava da dokuči regularnosti u svetu, istraživanja o svetim vrednostima čoveka predstavljaju (i) kao „intuitivnog teologa“ (Tetlock et al., 2000). Takav čovek je sumnjičav u pogledu maksimalne otvorenosti uma i slobodnog tržišta. Neke transakcije nikada ne bi trebalo da budu predložene, neke statističke istine nikada korišćene, a neke linije uzročnosti nikada razmatrane.

SVPM ima neke veoma dobre strane. Jasno ukazuje na poreklo i motivacionu prirodu vrednosnih konflikata. Adresira i fundamentalno pitanje, koje je kamen spoticanja u deontološkim razmatranjima o apsolutnim vrednostima, a to je kako ljudi izlaze na kraj sa činjenicom da će, ukoliko su sve vrednosti jednako apsolutne, onda neminovno biti u konfliktu. Takođe, Tetlokov sociokognitivistički pristup nudi pogled na vrednosti iz ugla relacionih shema i dovodi ih u kontekst uticajnih modela unutar socijalne kognicije. Daje, takođe, i neke dodatne uvide u prirodu socijalne kognicije ljudi u kojoj vrednosno-moralna pitanja imaju, kako se ispostavlja, važnu ulogu.

Otvorena su, međutim, i neka pitanja na koja model ne daje odgovore, a na koje sam Tetlok skreće pažnju. Model se ne bavi sadržajem vrednosti, ne specifikuje koje vrednosti su svete ili koje bi to vrednosti mogle biti, a namesto toga postulira

Neke stvari, poput prijateljstva, nisu predmet „trgovine“ ili transakcije i imaju svetu vrednost, kao što to grafit na zgradi u jednom beogradskom naselju ilustruje (fotografija: Z.P.). Takve „transakcije“ nailaze na moralnu osudu. No, čak i male stvari mogu dobiti sveto značenje. Kaneman je ukazao na tzv. „efekat posedovanja“ – ljudi zahtevaju više da se odreknu nekog predmeta, poput krigele ili olovke koji su upravo dali, nego što bi bili spremni da potroše da bi taj predmet nabavili (Kaneman, 2017). To nije u skladu sa ekonomskom logikom, ali ljudi za predmete vezuju specifična značenja. U nizu eksperimenata (McGraw, Tetlock, & Kristel 2003) pokazano je da tipičan 2:1 odnos u slučaju „efekta posedovanja“ u laboratorijskim uslovima raste na 8:1 za predmete dobijene u nekim porodičnim ritualima. Dokumentovan je i porast zbunjenosti i besa, kao i odbijanja da se uopšte razmotri dodeljivanje novčane vrednosti predmetima stečenim u intimnim vezama.

relativizam u ovom smislu. Svete vrednosti funkcija su pripadnosti različitim socijalnim grupama, relativne su u istorijskom, pa i ideološkom smislu (Tetlock et al., 2000). U tom smislu su pitanja o tome kako ljudi prave „odeljke“ u socijalnom svetu, podele na domene svetog i sekularnog, mislivog i nemislivog, od suštinske važnosti (Tetlock et al., 2000; Tetlock, 2003).

3.2.14. Vrednosti kao truizmi Meja i Olsona

Iako se vrednosti tipično posmatraju kao svesni ciljevi koji su, pre svega, stvar kognitivnih razmatranja (npr. Feather, 1995; Rokeach, 1973; Schwartz, 1992), postoje i gledišta koja ističu da je njihova uloga u životu ljudi „nesvesna“, da „deluju“ bez previše razmatranja i pre na nivou automatskih procesa. Budući da su vrednosti veoma čvrsto prihvaćene, da ih ljudi po pravilu nisu svesni, a i da su često prihvaćene i od većeg broja ljudi, što ukida potrebu da se gradi snažna kognitivna argumentacija za prihvatanje vrednosti, pre su zasnovane na snažnim emocijama i prošlim ponašanjima koja su povezana sa vrednostima, nego na kognitivnim „osnovama“. Ova teza poznata je kao hipoteza o **vrednostima kao truizmima** (Maio & Olson 1998; Bernard et al., 2003). Ona pretpostavlja da ljudi ne dovode u pitanje logičku osnovu svojih vrednosti i da one dobijaju kognitivnu podršku jedino onda kada se opazi da su vrednosti do kojih se drži dovedene u pitanje ili imaju vrlo malo opšte podrške (Bernard et al., 2003). Shvatanje da su vrednosti utemeljene u emocijama i ponašanjima implicira da one imaju centralnu ulogu u motivacionoj hijerarhiji ljudi, što je sasvim u skladu sa drugim gledištima.

Neka istraživanja zaista otkrivaju da osobe koje su u situaciji da analiziraju razloge za ili protiv nekih vrednosti značajno više menjaju ocenu važnosti tih vrednosti, u odnosu na one u kontrolnoj situaciji (Maio & Olson 1998; Bernard et al. 2003). Štaviše, efekat izostaje onda kada se ljudima pruži prilika da prvo izgrade kognitivnu podršku vrednostima. Bernard i saradnici (Bernard et al., 2003) utvrdili su da je vrednost *jednakosti* podložna jednostavnim persuazivnim napadima, ali ne i u situaciji kada je toj vrednosti najpre data kognitivna podrška. Slično, druge studije pokazuju da ljudi koji promišljeno analiziraju svoje razloge za prihvatanje vrednosti kasnije sa većom verovatnoćom ispoljavaju vrednosno-dosledno ponašanje (Maio 2010).

Naknadna istraživanja zapravo su pokazala da rezonovanje o razlozima koji leže u osnovi vrednosti ne predviđa konzistentno smer promene ocene značaja vrednosti, tj. da li će oni postati manje ili više važne. To bi, u stvari, značilo da nisu sve vrednosti jednako „truistične“ za sve ljude, odnosno, da određene grupe ljudi imaju izgrađenu argumentaciju za podršku specifičnim vrednostima (npr. vrednosti samoprevazilaženja za ljude koji su aktivisti za zaštitu životne sredine) (Maio & Olson, 1998). Najadekvatnija ocena bila bi da svako od nas ima kognitivnu podršku za jednu ili dve centralne vrednosti (Bernard et al., 2003). Pored toga, verovatno je da ove centralne i kognitivno podržane vrednosti jesu definišuće za osobu, što baca novo svetlo na nalaze koji ukazuju na to da su vrednosti koje su centralne za self prediktivnije za ponašanje (Verplanken & Holland, 2002).

U jednoj studiji (Bernard et al., 2003) studenti i studentkinje su raspoređeni/e u jednu od četiri eksperimentalne situacije koje su se ticale jedne od četiri vrednosti višeg reda u Švarcovoju teoriji: konzervativnosti, otvorenosti za promene, samoojačavanja i samoprevazilaženja ili u kontrolnu grupu. Od njih je traženo da analiziraju razloge zašto je određena vrednost važna ili nevažna. Zadatak je bio da se navede što više razloga kojih se mogu setiti. U kontrolnoj situaciji je traženo da analiziraju i navedu razloge zašto im se sviđa ili ne sviđa neko od četiri različite vrste pića (kafa, gazirani sok, mleko i sok od narandže). U ogledu je pokazano da analiziranje razloga za vrednosti vodi promeni ocene njihove važnosti. Pored toga, potvrđen je i jedan drugi nalaz, koji se redovno dobija u studijama ovog tipa – ljudi po pravilu daju relativno malo razloga za bilo koju od vrednosti. Štaviše, navodi se značajno više razloga za ili protiv nekog napitka ($M = 4,71$), nego za ili protiv vrednosti konzervativnosti ($M = 2,58$), otvorenosti ($M = 2,99$), samoojačavanja ($M = 2,74$) ili samoprevazilaženja ($M = 3,13$). Studija je zapravo pokazala neku vrstu deficita u rezonovanju o vrednostima, kako u Švarcovoju, tako i u, kasnije opisanoj, Inghartovoj teoriji.

Fotografija: Charles Gao na Unsplash

3.2.15. Funkcionalna teorija ljudskih vrednosti Validnija Gouveje

Jedan relativno noviji model vrednosti jeste i tzv. funkcionalna teorija vrednosti (Gouveia et al., 2014). Nastojeći da prevaziđe šarolikost pristupa u vezi sa rešenjima o broju vrednosti u raznim derivatima Švarcove teorije, Gouveja sa saradnicima nudi alternativni model vrednosti koji se usmerava na njihove psihološke funkcije. Ključna pretpostavka je da vrednosti imaju dve osnovne funkcije: (1) vode aktivnosti, tj. služe kao rukovodeći principi u ponašanju i (2) kognitivno izražavaju potrebe (Gouveia et al., 2014). Ove dve funkcije opisuju strukturu vrednosnih domena, tj. formiraju distinktivne funkcionalne dimenzije. Prva se odnosi na **ciljeve**; "upravljanje" ponašanjem može biti orijentisano prema cjevima koji su *lični*, *centralni* ili *socijalni*. Druga dimenzija odnosi se na **potrebe** kojima vrednosti služe, tj. koje izražavaju. Osnovna distinkcija na ovoj dimenziji je na potrebe *opstanaka* (engl. *survival*) i potrebe *rasta* (engl. *thriving*).

Slično pretpostavkama koje iznosi Švarc, i Gouveja pretpostavlja da se funkcije vrednosti javljaju usled uslova povezanih sa evolucijom ljudskog ponašanja. Opstanak je neminovno skopčan sa (1) uspostavljanjem odnosa sa drugim ljudima (uz važnost postojanja mogućnosti za donošenje odluka koje se tiču sopstvenog opstanaka), (2) odupiranjem ugrožavajućim zahtevima grupe i (3) osmišljavanjem višestrukih značenja koja su prisutna u svakoj socijalnoj interakciji. Sve ovo praktično znači da se mora delovati i autonomno i povezano sa većom grupom i najbolje se odražava u tipičnom razlikovanju ličnog nasuprot socijalnom domenu. Novina je i tzv. centralna pozicija, koja se odnosi na vrednosti koje nisu ograničene na dihotomiju lično-socijalno, već se tiču onih koje izražavaju uopštene životne svrhe povezane sa osnovnim, biološkim potrebama ili onim generalnijim, potrebama višeg reda.

Dimenzija koja je vezana za potrebe donosi pravljenje razlike između bioloških i socijalnih potreba koje su ugrožavajuće za opstanak pojedinca ili grupe kada nisu zadovoljene (Gouveia et al., 2014). Pridavanje značaja i razlikovanje potreba u ovom smislu vrlo je blisko Inghartovom gledištu (ubrzo će o njemu biti više reči), a oba zapravo odražavaju prihvatanje Maslovljeve ideje o hijerarhiji potreba. Ovde se prvi

razlika između *materijalističkih vrednosti*, zasnovanih na bazičnijim potrebama ljudi, i *humanističkih ili idealističkih vrednosti*, koje su zasnovane na potrebama koje postaju istaknute onda kada su one nižeg reda zadovoljene. Materijalističke vrednosti su u nekom smislu konkretnije, bave se pitanjima biološkog opstanka, dok se humanističke vrednosti tiču apstraktnih principa i ideja i ne moraju, u tom smislu, biti usmerene na neke konkretne ciljeve, već su uopštene.

Kombinacijom ove dve dimenzije dobija se šest skupina vrednosti ili specifičnih kombinacija funkcija (Tabela 14). **Vrednosti postojanja** (*zdravlje, stabilnost, opstanak*) izražavaju, na jednoj dimenziji, potrebe opstanka i, na drugoj dimenziji, preferenciju centralnih ciljeva; tiču se naglašavanja važnosti uslova za biološki i psihološki opstanak pojedinca.

Tabela 14. Elementi, dimenzije i bazične vrednosti u funkcionalnoj teoriji vrednosti

Vrednosti kao principi akcije (nivo ciljeva)				
		Lični ciljevi (osoba kao jedinka)	Centralni ciljevi (opšti smisao života)	Socijalni ciljevi (osoba u zajednici)
Vrednosti kao ekspresija potreba (nivo potreba)	Potrebe <i>rasta</i> (život kao izvor mogućnosti)	Vrednosti uzbuđenja Emotivnost Zadovoljstvo Seksualnost	Suprapersonalne vrednosti Lepota Znanja Zrelost	Interaktivne vrednosti Afektivnost Pripadanje Podrška
	Potrebe <i>opstanka</i> (život kao izvor pretnji)	Vrednosti promocije Moć Prestiž Uspeh	Vrednosti postojanja Zdravlje Stabilnost Opstanak	Normativne vrednosti Poslušnost Religioznost Tradicija

Izvor: adaptirano prema Gouveia et al., 2014, str. 42.

Vrednosti promocije (*moć, prestiž, uspeh*) odražavaju potrebe nižeg reda kroz preferenciju ličnih ciljeva. Veoma su bitne za socijalno funkcionisanje ljudi i tiču se pridavanja važnosti hijerarhiji, ali i ličnoj koristi i praktičnosti. **Normativne vrednosti** (*poslušnost, religioznost, tradicija*) takođe naglašavaju preživljavanje, ali imaju socijalni fokus. Prihvatanje ovih vrednosti implicira neku vrstu vertikalne orijentacije; važno je očuvanje kulture i konvencionalnih normi.

Potrebe višeg reda u sferi estetike i samoaktualizacije odražavaju se u **supraindividualnim vrednostima** (*lepota, znanje, zrelost*) i naglašavanju apstraktnih ciljeva i boljeg razumevanja fizičke i socijalne realnosti. **Vrednosti uzbuđenja** (*emotivnost, zadovoljstvo, seksualnost*) reprezentuju potrebe rasta sa fokusom na lične ciljeve; naglasak je na raznolikosti, inovaciji i promeni. **Interaktivne vrednosti** (*afektivnost, pripadanje, podrška*) takođe odražavaju više potrebe, ali kroz preferenciju socijalnih ciljeva. Ključne su u regulisanju i održavanju interpersonalnih odnosa, tiču se pripadanja i afilijacije.

Ovaj model vrednosti uspešno je testiran na studentskom i ne-studentskom uzorku, mada u malom broju država van Brazila (Gouveia et al., 2014), te nije ni blizu toliko popularan ili kros-kulturno validiran kao Švarcov. Razrada ovog modela vođena je teorijom – umesto spiska vrednosti koje se nakon istraživanja grupišu u dimenzije i

vrednosti onda na taj način „identifikuju“, ovaj okvir opisan je teorijski pre empirijske provere, a potom i empirijski validiran⁵⁹.

3.2.16. MEM vrednosti Bojda i saradnika

Većina do sada opisanih pristupa vrednostima je, da tako kažemo, deduktivnog tipa. Iz specifičnih teorijskih gledišta izvode se konkretne vrednosti, čiji značaj i važnost se onda ocenjuje. Takav pristup ima, naravno, neke svoje dobre strane, ali se od osoba traži da se izjasne o unapred definisanoj skupini vrednosti, među kojima se pojavljuju veze koje su, u neku ruku, ugrađene u logiku merenja vrednosti i skorovanja odgovora. Bojd je sa saradnicima (Boyd et al., 2015) krenuo drugačijom, induktivnom logikom, koristeći tehnike za analizu prirodnog govora ljudi, u ovom slučaju načina na koji ljudi opisuju svoje vrednosti i ponašanje, vodeći se bazičnim pitanjem koje je primarno metodološko – kako bi trebalo meriti vrednosti? Autori su u analizi koristili dve vrste materijala: verbalne opise vrednosti koje su davali sami ispitanici/ce i korpus objava na društvenoj mreži Fejsbuk. Ispitivana su i svakodnevna ponašanja koja su dovođena u vezu sa vrednostima.

U prvoj studiji je od uzorka osoba traženo da detaljno (1) opišu bazične vrednosti kojima se vode u životu, (2) opišu ponašanja u kojima su učestvovali tokom prethodne nedelje i (3) popune Švarcov SVS upitnik. Kao što smo to u poglavlju o merenju vrednosti već spomenuli, ova procedura podrazumevala je da se od osoba u otvorenoj formi eksplorativnog upitnika traži da napišu kratak esej o najvažnijim i centralnim vrednostima kojima se vode u životu.

Tako produkovan materijal analiziran je tehnikom modelovanja, koja se naziva metod ekstrakcije značenja (engl. *meaning extraction technique*, MEM); vrednosti (i ponašanja) su induktivnim putem identifikovani u tekstu. MEM pristup omogućava utvrđivanje ponovljenog zajedničko javljanje reči unutar nekog korpusa, što može ukazivati na psihološki smislene teme. Ovako identifikovane teme onda se tretiraju kao nezavisne dimenzije preko kojih tekstovi mogu biti kvantifikovani. Bojd i saradnici su na taj način identifikovali 16 tema u esejima o vrednostima (Tabela 15)⁶⁰.

Izdvojene teme su potom upoređene međusobno i sa podacima dobijenim putem SVS upitnika⁶¹. Neke dobijene veze su očekivane, na primer, osobe koje u esejima češće pominju temu religije veći značaj pridaju vrednosti *tradicije* u Švarcovom modelu, a manji vrednosti *samousmerenosti*; dobija se i tipičan sinusoidan obrazac povezanosti (Boyd et al., 2015). Međutim, dobijene veze su generalno niskog intenziteta, daleko niže od onoga što bi bilo očekivano u slučaju da obe mere odražavaju identične konstrukte. Drugim rečima, ideje koje ljudi opisuju kada su pitani o svojim sržnim vrednostima se razlikuju od deduktivnog, „odozgo-nadole“, teorijski vođenog pristupa u vidu vrednosti koje se mere SVS upitnikom. Oslanjanjem na lične vrednosti preko reči koje osobe koriste dobijamo konstelaciju vrednosti koja nije u potpunosti obuhvaćena pristupom koji je neminovno semantički užji, kao što je SVS upitnik.

⁵⁹ Pokazuje se, u stvari, da je dimenzija koja razlikuje vrednosti s obzirom na ciljeve donekle stabilnija od dimenzije koja reprezentuje vrednosti prema potrebama koje izražavaju (Gouveia et al., 2014).

⁶⁰ Identifikovano je i 27 tema u esejima o ponašanju, ali njih nećemo detaljnije prikazivati.

⁶¹ Odgovori na MEM identifikovane teme su kvantifikovani na taj način što je prebrojavano u kom stepenu se reči koje se tiču svake teme javljaju u esejima. Npr. osoba koja je iskoristila 10 od ukupno 100 reči koje se tiču empatije bi imala skor 10% na toj temi/vrednosti.

Tabela 15. Teme izdvojene putem MEM procedure u esejima pisanim na temu vrednosti

Tema	Primeri reči
Vera (Pozitivno)	Bog, Vera, Biblija, Crkva
Empatija	Ljudi, Uvažavanje, Ljubaznost, Saosećanje
Porodica	Porodica, Dete, Roditelji, Odgajanje
Posao	Posao, Rad, Napor, Cilj
Donošenje odluka	Donositi odluke, Situacije, Teškoće
Iskrenost	Iskreno, Poverenje, Istina, Lojalnost
Vera (Negativno)	Uverenje, Loše, Pogrešno, Religija
Socijalni odnosi	Život, Ljubav, Prijatelji, Odnosi
Rast	Učiti, Živeti, Rasti, Lako
Zadovoljstvo	Novac, Uživanje, Sloboda, Promena, Trošiti
Briga/znanje	Znati, Briga, Davati, Dozvoliti, Isitina
Otvorenost	Sreća, Um, Otvoren, Pozitivan
Sticanje znanja	Učiti, Razumeti, Iskusiti, Shvatiti
Principi	Voditi se, Princip, Situacija, Centralni, Slediti
Sloboda	Težiti, Akcija, Priroda, Lično, Sloboda
Sigurnost	Ispravno, Sigurno, Snažno, Misao

Izvor: Boyd et al., 2015.

U drugom delu studije, procedura iz prvog dela primenjena je na Fejsbuk objave 130.000 korisnika⁶². Leksikon vrednosti dobijen u prvoj studiji iskorišćen je za kvantifikaciju MEM identifikovanih vrednosti u objavama na Fejsbuku i tako dobijeni podaci dovedeni su u vezu sa Švarcovim vrednostima (deo korisnika Fejsbuka odgovarao je i na SVS upitnik) i ponašajnim temama koje su identifikovane na analogan način iz Fejsbuk statusa. Podaci dobijeni u prvoj fazi su tim putem samo dodatno validirani.

Opisani model je u svojoj biti sličan identifikaciji vrednosti u arhivskoj građi, po principima analize sadržaja u najoopštijem smislu. Kao takav daje velike mogućnosti korišćenja u savremenom kontekstu komunikacije putem društvenih mreža, kroz različite jezike, vreme ili prostor. Kasnije ćemo ukazati i na veze između ovako identifikovanih vrednosti i ponašanja koje su smislenije i koherentnije povezane sa svakodnevnim ponašanjem, nego ista ta ponašanja sa vrednostima merenim Švarcovim vrednostima. Takođe, iako su i neki prethodno opisani pristupi, poput Bejlsvog ili Golroua i Mola, induktivni, ovde su vrednosti identifikovane ne u putem tipične analize obrazaca korelacije među skaliranim aitemima na uzorku ispitanika, već u (spontano generisanom) govornom ponašanju.

3.2.17. Psiholeksički pristup vrednostima De Rada i saradnika

Prethodno opisani model daje dobru uvertiru još jednom pokušaju pristupa fenomenu vrednosti „odozdo“ ili „ateorijski“, a koji polazi od dobro poznatih leksičkih pristupa analizi psiholoških fenomena. Poput zamerki Bojda i saradnika, i sa ove strane mogu se čuti prigovori dominantnim pristupima u izučavanjima vrednosti, pre svega Švarcovom, koje se tiču dve vrste problema (De Raad et al., 2016). Prvi se odnosi

⁶² Analiza je rađena na podacima koji su dostupni u *myPersonality* projektu (Kosinski, Stillwell & Graepel, 2013).

na ograničeni obuhvat vrednosnih domena preko 10 (ili 19) vrednosti, a drugi pretpostavljene *etičke* prirode (kao suprotnosti *emičkoj*) iliti pretpostavljene univerzalne važnosti ograničenog skupa vrednosti. Dominantne vrednosne taksonomije, prema ovim gledištima, odražavaju (teorijske) prekonceptije autora tih taksonomija, dok upotreba istih instrumenata u različitim kulturama često ostaje slepa za kulturno specifične (emičke) karakteristike vrednosnih sistema (De Raad et al., 2016; 2017).

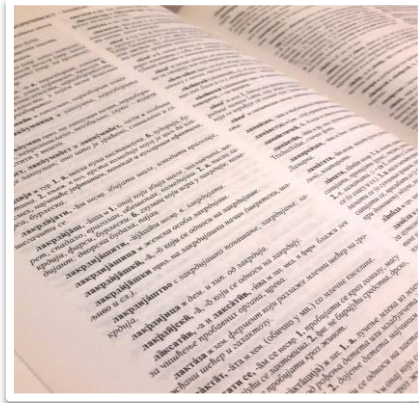
Leksički pristup, uopšteno govoreći, teži potpunom ili kompletnom mapiranju konceptata u oblasti koja je od interesa. Polazeći od nespecificovane ili najšire perspektive u vezi sa nekom oblašću od interesa – u slučaju vrednosti, na primer, kao fenomena koji se odnosi na vodeće principe u ponašanju i donošenju odluka (De Raad et al., 2016) – leksičkim pristupom tipično se generišu svi mogući „primeri“. Za razliku od teorijski vođenih pristupa koji unapred definišu i određuju opis univerzuma vrednosti, a koji u biti zavise od uvida i teorijskih preokupacija teoretičara, psiholeksički pristup je ekploratorne prirode i prati višestapnu, „odozgo-nagore“ proceduru u kojoj je univerzum vrednosti definisan pronalaženjem, identifikacijom i označavanjem svih (stotina ili čak hiljada) mogućih primera vrednosti (De Raad et al., 2016; 2017).

U osnovi logike ovog pristupa jeste pretpostavka da će sve vrednosne koncepcije važne za govornike određenog jezika ranije ili kasnije naći svog odraza u jeziku i postati deo jezika, a, doslovce, i rečnika; te koncepcije vrednosti mogu se stoga identifikovati u konkretnom „skladištu“ jezika, poput rečnika (Goldberg, 1981). Stoga, ukoliko neko želi da zna šta to ljudi smatraju važnim u životu, čini se očiglednim da treba upravo to da ih pita ili, manje nametljivo, da pronade postojeće „zapise“ o onome što im je očigledno važno.

Psiholeksički pristup proučava koncepcije o vrednom, pretpostavljajući da su takve informacije akumulirane u jezičkim rečnicima u obliku pojmova i izraza koji se koriste za prenošenje njihovih značenja (De Raad et al., 2016). Iako koristi opštedogovorena pravila za identifikaciju vrednosti u rečniku (što ima karakteristike etičkog pristupa), pristup uvek počinje od kompletnog rečnika određenog jezika ili kulture, što osigurava i da specifični kulturni aspekti budu uključeni u selekciju (emička karakteristika). Nakon toga sledi sistematsko strukturiranje tih vrednosnih primera na osnovu empirijskih nalaza. Sažeto rečeno, leksikon vrednosti je skup reči koje ljudi mogu iskoristiti da bi protumačili, razumeli i razjasnili sopstveno i ponašanje drugih ljudi (De Raad et al., 2016; 2017), a sve identifikovane leksički dostupne vrednosti kasnije se mogu organizovati na osnovu njihovih empirijskih odnosa.

Ovo se ne odnosi samo na jedan jezik ili kulturu, već na sve jezike i kulture sveta. Jezici se razlikuju po broju reči i izraza za opisivanje vrednosti; određene vrednosti ili grupe vrednosti mogu biti manje istaknute ili čak odsutne u jednoj kulturi ili jeziku u poređenju sa njihovim prisustvom u drugim jezicima i kulturama. Tako određene vrednosti ili grupe vrednosti mogu pokazati veću „gustinu“ u jednom jeziku (u smislu više reči i više nijansi) nego u drugom, što psiholeksički pristup relativno lako uzima u obzir (De Raad et al., 2017).

Prva analiza vrednosti u ovom smislu bila je studija na estonskom jeziku (Aavik & Allik, 2002) i u njoj je analizirano 560 reči koje se odnose na vrednosti i čija ocena je poređena sa prihvatanjem vrednosti iz Švarcove teorije. Analizom glavnih komponenti identifikovano je šest faktora koji su imenovani kao *benevolentnost*, *samoobjačavanje*, *širokounnost*, *hedonizam*, *konzervativizam* i *samoostvarenje*. Dobijene dimenzije bile

Osnovni materijal za identifikaciju vrednosti u psiholeskičkom pristupu je rečnik, a procedura selekcije vrednosnih reči i izraza vrlo složena. U jednoj studiji (De Raad et al., 2016) na tri jezika, holandskom, nemačkom i španskom, selekcija termina u holandskom jeziku podrazumevala je upotrebu kompjuterizovane baze rečnika holandskog jezika. Dvojica „sudija“ su, najpre, uklonile reči koje očigledno nisu mogle da posluže kao opis vrednosti. Potom su tri „sudije“ napravile prvi odabir reči, koristeći definiciju vrednosti kao „onoga što ljudi smatraju važnim“, dajući prednost imenicama. Dobijeni spisak reči ocenilo je 12 sudija prema stepenu u kojem bi se te reči mogle smatrati opisima vrednosti. Korišćene su njihove kombinovane ocene za konačan izbor. U procesu selekcije uklonjene su reči koje su imale sinonime, koje su upućivale na određene ideologije ili verska ubeđenja (npr. komunizam ili hrišćanstvo) i na određena seksualna opredeljenja (npr. biseksualnost). Postupak je doveo do konačne liste od 641 vrednosna deskriptora koji su potom korišćeni kao ajtemi i ocenjivani na skalama.

su samo umereno povezane sa Švarcovim vrednostima. Sve su zapravo bile objedinjene jednim faktorom drugog reda, ali je opšta struktura bila veoma slična onoj koju na nivou vrednosti višeg reda opisuje Švarc. Ova i neke druge analize (De Raad & Van Oudenhoven, 2008; Morales-Vives, De Raad & Vigil-Colet, 2012) pokazale su da postoje domeni vrednosti koji nisu (adekvatno) reprezentovani u Švarcovoju teoriji (npr. sfera estetskog), dok je nekim drugim vrednosnim domenima dat disproporcionalno veliki značaj u poređenju sa psiholeksički izvedenim sistemima (npr. *sigurnost*)⁶³.

Leksičku hipotezu, međutim, do sada najsystematičnije proveravaju de Rad i saradnici (De Raad et al., 2016; 2017). Autori polaze od tri različita jezika i tako identifikovanih vrednosnih taksonomija u holandskom (641 vrednost identifikovana u rečniku), austrijskom (496 vrednosti) i španskom jeziku (566 vrednosti). Tako odabrani vrednosni pojmovi ocenjivani su od ispitanika i ispitanica, a s obzirom na značaj koji imaju kao vodeći principi u ponašanju i pri donošenju odluka, i ti podaci su dalje empirijski analizirani.

Balansirajući etičku i emičku perspektivu, najpre su poređene tri strukture vrednosti dobijene putem analize glavnih komponenti u pojedničnim jezicima; zatim su dobijene strukture poređene na nivou parova jezika, da bi se potom tri „emičke“ baze podataka objedinile na osnovu vrednosti koje su zajedničke dvama ili u sva tri jezika, kako bi se identifikovala struktura zajednička kroz sve tri baze podataka (i poređenja parova rađena su na skupu vrednosti koja su zajednička za dva ili sva tri jezika) (De Raad et al., 2016).

Glavni nalaz ove studije jeste da se unutar svake države kao najinterpretabilnije identifikuje petofaktorsko rešenje (Ilustracija 14). Faktori, svaki sa po četiri faceta, imenovani su kao **Interpersonalna povezanost** (zasićen vrednostima brige o drugima, poverenja, komunikacije i sl.), **Status i uvažavanje** (komfor, prestiž, rizikovanje i sl.), **Posvećenost i tradicija** (vrednosti dobronamernosti, religije, vrlina, humanosti i sl.), **Kompetentnost** (samoostvarenje, ekspertiza, savesnost i sl.) i

⁶³ Sam Švarc je ove nalaze opisivao kao „iznenađujuće“ i „sumnjive“ (Schwartz, 2017b, videti i De Raad et al., 2017).

Autonomija (originalnost, pobuna, idealizam i sl.). Sadržaj i značenje dobijenih faktora su intuitivno lako razumljive, pa ih ovde nećemo detaljnije elaborirati.

Ilustracija 14. Komponente vrednosti identifikovane unutar svakog od tri jezika i njihovi faceti (primeri vrednosti)

<p>Interpersonalna povezanost</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zadovoljstvo (dobro raspoloženje, sreća, ljubav, društvo itd.) • Briga i podrška (zahvalnost, ljubaznost, porodične veze, deljenje, filantropija itd.) • Poverenje i razumevanje (tolerancija, poštenje, razumevanje, jednakost, poverenje itd.) • Komunikacija (otvorenost, empatija, prihvatanje, komunikacija itd.)
<p>Status i uvažanje</p> <ul style="list-style-type: none"> • Komfor (stil, potrošnja, seksualnost, atraktivnost itd.) • Jedinstvenost (biti jedinstven/a, popularnost, čast, autoritet itd.) • Prestiž (liderstvo, znanje, ambicija, uspeh, uvažavanje itd.) • Rizikovanje (hrabrost, rizikovanje, angažovanost itd.)
<p>Posvećenost i tradicija</p> <ul style="list-style-type: none"> • Benevolentnost (mir, solidarnost, nesebičnost, humanost itd.) • Posvećenost (patriotizam, čistoća, posvećenost, religija, porodična tradicija itd.) • Vrlina (skromnost, umerenost, strpljenje, velikodušnost itd.) • Osvešćenost (sloboda veroispovesti, recikliranje, ekološka svest, altruizam itd.)
<p>Kompetentnost</p> <ul style="list-style-type: none"> • Samoostvarenje (uvid, razum, snaga volje, samokontrola itd.) • Ekspertiza (intelekt, sposobnost, odlučnost, produktivnost itd.) • Savesnost (upornost, disciplina, etično, pravda, nepristrasnost itd.) • Realizam (sposobnost, realizam, mudrost, hrabrost, objektivnost itd.)
<p>Autonomija</p> <ul style="list-style-type: none"> • Originalnost (diverzitet, kreativnost, emancipacija, feminizam itd.) • Pobuna (isprobavanje, anarhizam, jedinstvenost, tvrdoglavost itd.) • Idealizam (idealizam, pacifizam, priroda, umetnost itd.) • Progres (otpor, obnova, spremnost da se deluje, politika, ljudska prava itd.)

Izvor: De Raad et al., 2016, str. 16 – 17.

U narednom koraku, identifikovane su vrednosti koje su se na nivou reči (i nakon prevoda na engleski jezik) javile u sva tri jezika. Na taj način, izdvojen je manji skup od 139 vrednosti (De Raad et al., 2016) i na tom materijalu utvrđeno je postojanje pet faktora koji su nazvani **Samousmerenost**, **Vrlina**, **Zadovoljstvo**, **Spiritualnost** i **Ponos i reputacija** (Ilustracija 15). Tako izolovani faktori pokazali su smislene i značajne korelacije kako sa dimenzijama dobijenim na zajedničkih 139 vrednosti unutar tri pojedinačna jezika, tako i sa vrednostima koje su registrovane na inicijalnim, opsežnijim jezičkim leksikonima vrednosti. *Spiritualnost* (identifikovana na korpusu zajedničkih termina) je, recimo, bila značajno povezana sa vrednostima *Posvećenosti i tradicije* (registrovana na „emičkim“ bazama), a vrednosti *Status i uvažavanja* sa vrednostima *Ponosa i reputacije* i sl. (visina korelacija, tj. izražena povezanost u većini slučajeva ukazivala je na korespondenciju jedan-prema-jedan između faktora). To implicira da su strukture vrednosti dobijene unutar i između jezika slične i mogu biti korišćene za opis kako zemalja, tako i osoba unutar njih (De Raad et al., 2016).

Ilustracija 15. Pet faktora dobijenih na skupu zajedničkih 139 vrednosti i primeri ajtema koji ih zasićuju

Izvor: De Raad et al., 2016, str. 12.

Ovakav pristup analizi vrednosti ima neke nesporno dobre strane. Dok razne druge taksonomije, posebno one vođene teorijama, mogu izgledati kao „nametnuta etička“ razmatranja i, u krajnjoj liniji, odraz gledišta pojedinačnog autora o važnosti određenih vrednosti, leksički pristup barata *kompletnim* spiskom vrednosnih deskriptora. Pored toga, sasvim je očekivano da se vrednosni koncepti relevantni u jednom jeziku pojave i u nekom drugom jeziku, ali i da to za neke druge vrednosne termine ne važi. To je u ovoj analizi posebno bilo vidljivo budući da su se u svakom jeziku javile vrednosti koje se nisu javile u nekom drugom jeziku (De Raad et al., 2016), što najdirektnije sugeriše osetljivost ovakvog pristupa za kulturne specifičnosti, tj. ono *emičko*.

Dodatno, na relevantnost ili „adekvatnost“ ovako identifikovanog vrednosnog sistema ukazuju i neke postojeće psihološke teorije, poput teorije samodeterminacije (Deci & Ryan, 2000), koja, sasvim u skladu sa razmatranjima, pa i terminologijom leksičkog pristupa, postulira tri univerzalne ljudske potrebe: za povezanošću, kompetentnošću i autonomijom.

Naposletku, kao što autori to sami ističu (De Raad et al., 2016; 2017) analogne strukture identifikovane u tri udaljene evropske kulture i različita jezika upućuju na čvrste empirijske osnove zaokruženog sistema vrednosti, koji je lako razumljiv i logičan i, nadasve, odraz onoga što važnim smatraju obični ljudi, a ne apriorna teorijska razmatranja.

3.3. Konceptije vrednosti u radovima domaćih autora

Izučavanje vrednosti u domaćem kontekstu ima dugu tradiciju. Interesovanje za vrednosna usmerenja mladih za vreme bivše SFR Jugoslavije i tokom vremena socijalizma bio je veliki i istraživanja na uzorcima mladih bila su relativno česta i razvijena. U poslednjih nekoliko decenija i vrednosni sistemi odraslih dolaze u fokus istraživanja, pre svega zahvaljujući razvoju anketnih istraživanja javnog mnjenja od 1990. g. naovamo, kao i realizacije raznih komparativnih projekata, poput WVS i EVS, i u Srbiji.

Kao i u slučaju prikaza teorijskih modela na prethodnim stranama, ni ovde se nećemo baviti prikazima i sintezom *nalaza* istraživanja o vrednostima. Takva vrsta informacije može se naći na drugim mestima (npr. Kuzmanović & Vasović, 1989;

Pavlović, 2012; 2017). Umesto toga, usmerićemo se na konceptualizaciju u radovima istaknutih autora u našoj sredini. Sticajem okolnosti, radi se istraživačima koji su svoj glavni doprinos u sferi istraživanja vrednosnih preferencija ostavili baš izučavajući vrednosti mladih, ali to nam u ovom trenutku nije od posebnog značaja. Sva razmatranja vrednosti su unutar okvira individualno-psiholoških teorija, ali ih prikazujemo u zasebnom odeljku sa ciljem da razmatranja fenomena vrednosti u našoj sredini prikažemo kao zaokruženu i koherentnu celinu, a i da potcrtamo neke specifičnosti koje, u odnosu na ranije prikazane teorije, postoje.

Kao što je to Havelka primetio pre skoro pola veka (Havelka, 1975), istraživanja kod nas su i tada, a, reklo bi se, i danas, bez nekih širih teorijskih postavki vrednosti. Napori se prevashodno usmeravaju na to da se što jasnije formulišu kriterijumi za selekciju i defnisanje osnovnih pojmova, uz eventualno oslanjanje na opšte teorijske sisteme u psihologiji (i ne samo psihologiji), a danas i na teorije razvijene u inostranoj literaturi. Kao što će ubrzo postati jasno, teorijske elaboracije vrednosti u radovima domaćih autora uglavnom se oslanjaju na koncepcije vrednosti koje smo već prikazali, te će i prikaz na narednim stranama biti usmeren na glavne momente tih shvatanja i, eventualno, neke specifičnosti u pristupu i metodologiji. Od ranih istraživanja (videti npr. Kuzmanović & Vasović, 1988), pa sve do danas, pristup vrednostima je generalno fenomenološki; zaobilaze se aksiološka pitanja (priroda vrednosti, pitanje vrhovnog dobra itd.); fokus je na poželjnom – onome što se ne samo želi, već što je praćeno i osećajem da bi to trebalo želiti – mada postoje izvesne specifičnosti u pogledu pridavanja motivacionog značaja vrednostima. U tom smislu, razmatranja vrednosti u saglasju su sa razmatranjima u inostranoj literaturi.

U jednom drugom i načelnom smislu, istraživanja vrednosti u našoj sredini veoma su heterogena i po mnogo čemu specifična. Tokom vremena socijalizma, bila su veoma česta, specifična s obzirom na *sadržaj* vrednosti koji je izučavan (s fokusom na sistemski relevantnim vrednostima poput *samooupravne orijentacije*, *egalitarizma*, *religioznosti* itd.), *faktore* njihovog usvajanja (npr. članstvo u Savezu komunista Jugoslavije kao činilac usvajanja vrednosti), *populaciju* od interesa (fokus na mladima, sa idejom da bi kod njih efekti političke socijalizacije trebalo da budu najvidljiviji). Pristup vrednostima je, nazovimo ga tako, induktivni, kako u teorijskom smislu – odsustvo nekih detaljno razrađenih teorija iz koje se izvode pretpostavke o prirodi vrednosti i odnosima među njima – tako i, donekle, u empirijskom smislu – veze među vrednostima i sistemi vrednosti utvrđivani su uglavnom empirijskim putem, korelacionim i faktorskim analizama (npr. Kuzmanović & Vasović, 1989; Pantić, 1981; 1990).

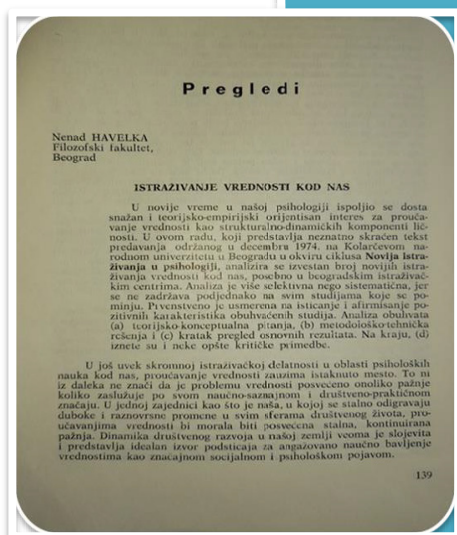
No, možda i najdistinktivnija karakteristika izučavanja vrednosti na ovim prostorima jeste gledište o tome da su vrednosti i šire društvene okolnosti neraskidivo uvezane. Ne samo da su turbulentne društvene okolnosti istraživače/ice stavljale pred svršen čin i analizu vrednosti činile neizbežnom, nego su išle ruku pod ruku sa turbulentnim vrednosnim previranjima. Ovo pridavanje značaja kontekstu vidljivo je na nekoliko različitih načina. Neka određenja vrednosti podrazumevaju da se radi o dispozicijama koje su formirane pod uticajem preovlađujućih, aktuelnih društvenih okolnosti (npr. Pantić, 1981). Interpretacija dobijenih empirijskih podataka o vrednostima tipično je uključivala razmatranja u sferi širih društvenih okolnosti koje su mogle biti razlog, recimo, promene određenih vrednosnih stremljenja, poput rasta *anomije*, pada *religioznosti*, *demokratske vrednosne orijentacije* itd. (Kuzmanović & Vasović, 1988; Pantić, 1990; Pavlović, 2009a; 2010).

To je svakako najvidljivije u sferi selekcije vrednosti koje su bile predmet razmatranja. Oduvek su, rekli bismo, na ceni bile vrednosti koje su društveno relevantne (Kuzmanović & Vasović, 1988; Pantić, 1981; 1990; Pavlović, 2010). Nezaobilazni deo istraživanja činile su one vrednosti na kojima je preovlađujući politički sistem (bilo socijalistički, bilo demokratski) zasnovan i čiji opstanak (je) presudno zavisi(o) od prihvatanja kompatibilnih vrednosti od strane građana i građanki. Ovo nisu, naravno, bile jedine vrednosti koje su bile predmet istraživanja, ali je ovo u neku ruku *differentia specifica* razmatranja fenomena vrednosti u našoj sredini. Možda bismo ove istraživačke tendencije, u kontekstu svih ranijih razmatranja, najbolje mogli opisati kao davanje primata socijalnim vrednostima – pod čime podrazumevamo analizu značaja ciljeva koji se odnose i na druge ljude i društvo u celini – u odnosu na lične vrednosti.

U nastavku ćemo, hronološkim redom, prikazati osnovne elemente razmatranja vodećih istraživača u našoj sredini. Pažnju ćemo usmeriti na gledišta onih autora koji su se tematikom vrednosti bavili kontinuirano i sistematično, ne prikazujući sve pojedinačne, nesporno bitne studije nekih drugih autora (iako i ta istraživanja

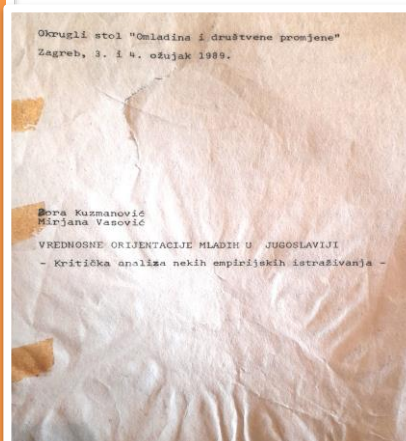
Jedan od prvih pregleda izučavanja vrednosti u našoj sredini (Havelka, 1975) ubedljivo ilustruje šarolikost pristupa u izučavanju vrednosti. Havelka pravi pregled vrednosti koje su, do tog trenutka, bile izučavane na ovim prostorima i navodi sledeće vrednosti:

1. samoupravljanje kao vrednost i kao vrednosna orijentacija
2. nacionalna vezanost kao opšti stav
3. jugoslovenstvo kao vrednost
4. bratstvo-jedinstvo kao vrednost
5. izolacionizam-otvorenost prema svetu
6. demokratija-autokratija
7. autoritarnost
8. socijalizam-neravnopravnost žena i muškaraca
9. egalitarizam-neegalitarizam
10. religioznost-areligioznost
11. društveno odlučivanje kao vrednost
12. vođstvo kao vrednost
13. prestiž kao vrednost
14. materijalna korist kao vrednost
15. uzori i ideali
16. osobine prijatelja
17. osobine vršnjaka
18. jugoslovenska vezanost
19. ravnopravnost - neravnopravnost žena i muškaraca

Pregled empirijskih istraživanja pojedinačnih vrednosti s kraja osamdesetih prošlog veka (Kuzmanović & Vasović, 1989) uključio je sledeće vrednosne orijentacije:

- Tradicionalizam – modernizam
- Zatvorenost – otvorenost prema svetu
- Religioznost – nereligioznost
- Humanizam i humanitarizam
- Samoupravna orijentacija
- Odnos prema privatnoj i društvenoj svojini
- Individualizam – kolektivizam
- Egalitarizam – Neegalitarizam
- Materijalna – nematerijalna orijentacija
- Aktivizam kao vrednosna orijentacija

neminovno uključuju teorijska pozicioniranja u pogledu prirode vrednosti, što bi i njihov prikaz činilo potencijalno relevantnim).

3.3.1. Vrednosti i vrednosne orijentacije srednjoškolske omladine

Početak sedamdesetih godina prošlog veka, Rot i Havelka (1973) sproveli su jednu od prvih sistematičnih studija na mladima u našoj sredini, na uzorku srednjoškolaca iz Beograda i Kragujevca, sa glavnim fokusom na oblicima nacionalne vezanosti i vrednostima. Kao što je ranije već rečeno, njihovo određenje vrednosti naglašava one uobičajene elemente pojma vrednosti: pozitivnost/poželjnost ciljeva, stabilnost, motivacioni potencijal. Rot i Havelka, međutim, prave razliku između vrednosti i vrednosnih orijentacija⁶⁴. Pod **vrednostima** podrazumevaju prihvaćene i cenjene ideje o društvenim odnosima koje nastojimo da ostvarimo, dok se pod **vrednosnim orijentacijama** podrazumevaju opšti principi ponašanja i delovanja u vezi sa određenim ciljevima čijem se ostvarivanju teži i koji se manifestuju u brojnim i raznim oblicima aktivnosti (Rot & Havelka, 1973).

Tako bi, recimo, hedonizam i altruizam bile vrednosne orijentacije, dok bi demokratija ili socijalizam bile vrednosti. Kod vrednosti je, dakle, naglasak na opštim vrednostima, tj. odnosu prema društveno važnim pitanjima koji ima uticaj na socijalno ponašanje ljudi. Radi se o odnosu čija realizacija se smatra važnom, postoji spremnost za zalaganje za njeno ostvarenje, ali i vezanost za objekat vrednosnog odnosa (što ih bitno razlikuje od stavova); taj objekat je od izrazitog ličnog značaja, „vredi“ za osobu i ima značenje. Vrednosti su u tom smislu uvek i „duboko“ lične (Rot & Havelka, 1973)⁶⁵. Važno je, takođe, skrenuti pažnju na to da se naglašava da su vrednosti „izrazito pozitivan odnos“, što donekle implicira da nisu dimenzija, odnosno da značaj koji se pridaje vrednostima ne varira i da nije stvar stepena (videti i Kuzmanović & Vasović, 1989).

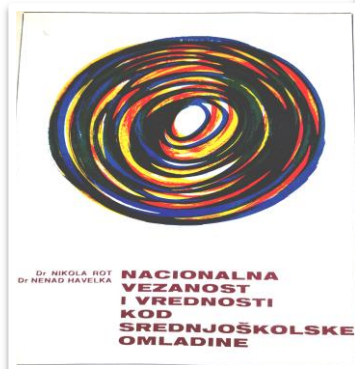
Mogući društveno relevantni odnosi su brojni, ali se Rot i Havelka odlučuju za analizu četiri društveno važne pojave, odnosno, četiri vrednosti definisane preko opozitnih polova: **demokratija – autokratija** (sistem u kome svi imaju jednako pravo glasa nausprot sistemu u kome nekoliko ljudi ima vlast ističući da je to korisnije), **socijalizam – kapitalizam** (najpravedniji i najbolji mogući društveni sistem nasuprot principu privatne svojine i slobodne konkurencije), **religioznost – areligioznost** (postojanje i delovanje natprirodnog božanstva nasuprot neprihvatanju takvih uverenja) i **puna ravnopravnost – neprihvatanje pune ravnopravnosti žena** (prihvatanje jednakih sposobnosti muškaraca i žena nasuprot odbijanja određenih prava ženama).

⁶⁴ Iako izgleda kao terminološko cepidlačenje, razlikovanje pojmova vrednosti i vrednosnih orijentacija često je u literaturi ozbiljno debatovano (npr. Kuzmanović & Vasović, 1989; Kluckhohn, 1951); neki autori otvoreno propagiraju sinonimnu upotrebu ili uslovno razlikovanje (Kuzmanović & Vasović, 1989), dok je kod drugih to više implicitno (Pantić, 1981).

⁶⁵ Rot i Havelka kasnije skreću pažnju na jedan važan momenat u ispitivanju vrednosti. Značaj određenog odnosa prema nekim društveno relevantnim fenomenima za ličnost osoba, inače u njihovom shvatanju definišuća karakteristika vrednosti, nije proveriv, nemoguće ga je proveriti kao kriterijum vrednovanja. Stoga su vrednostima smatrani odnosi prema onim objektima za koje je ocenjeno da su od društvenog značaja i da utiču na socijalne vrednosti. Međutim, kako se dalje pretpostavlja, i neki drugi odnosi, poput različitih oblika nacionalne vezanosti mogu biti važni lični odnosi koji utiču na socijalno ponašanje, a samim tim i vrednosti.

U svojoj analizi vrednosnih orijentacija, Rot i Havelka zapravo polaze od Olportove klasifikacije vrednosti i prihvataju njegovu podelu na teorijsku (nazivaju je **saznajnom**), ekonomsku (imenuju je **ekonomsko-utilitaristička**), socijalnu (tj. **altruistička**), **estetsku** i političku (tj. **orijentacija usmerena na moć i uticaj**)⁶⁶. Smatrali su, međutim, da spisak ovih vrednosnih orijentacija nije iscrpan, tj. da je nepotpun, i u analizu uključuju i **hedonističku** vrednosnu orijentaciju (shvatanje da je u životu najvažnije osigurati što više neposrednog zadovoljstva) i **delatnu/aktivnu** vrednosnu orijentaciju (shvatanje po kome je osnovni cilj života delovanje, stvaranje i ispoljavanje onoga što čovek ume i može). Na taj način, razlikovano je sedam vrednosnih orijentacija, koje su zapravo bliske operacionalizaciji vrednosnih orijentacija preko preferiranih životnih stilova.

Autori sami konstatuju da nisu polazili od izgrađenih teorijskih osnova⁶⁷, već su se oslanjali na postojeće klasifikacije (pre svega, Morisove i Olportove) i sopstvene empirijske provere; ne bi trebalo zaboraviti da je glavni fokus studije zapravo bio na oblicima nacionalne vezanosti. Pristup vrednostima bliži je, pritom, njihovom dovođenju u vezu sa ličnosno-dispozicionim karakteristikama i stavovima, nego tezama o vrednostima kao kognitivnim reprezentacijama važnih potreba osobe. To je

Jedan od nalaza iz studije Rota i Havelke (1973) možemo slobodno smatrati „legendarnim“ – istraživanje je pokazalo da su određene kategorije srednjoškolaca (konkretno, industrijskih škola u Kragujevcu) na F skali za merenje autoritarnosti imali skorove (5,30) koji su bili viši od skorova koje su na toj skali imali zatvorenici u poznatom američkom zatvoru Sen Kventin (4,73)! Autori su taj nalaz, međutim, uzeli s rezervom i interpretirali ga u kontekstu socijalnog učenja, tj. odrastanja u tradicionalno-patrijarhalnoj sredini.

skopčano i sa velikim, pa i isključivim naglaskom na procesima socijalnog učenja kao glavnim determinantama prihvatanja vrednosti i vrednosnih orijentacija.

Pored toga, razmatranja međusobnog odnosa vrednosti, u terminima njihove strukture ili hijerarhijskog odnosa,

nisu detaljno elaborirana. Pretpostavljeno je da će većina mladih zapravo prihvatati veći broj vrednosnih orijentacija, što je bilo pitanje koje je uslovalo i neke metodološke procedure⁶⁸, ali su očekivanja o odnosima vrednosti više implicitna, nego eksplicitna. Veza vrednosti i vrednosnih orijentacija sa drugim dispozicijama (oblicima nacionalne vezanosti, socijalnom distancom, autoritarnosti), kao i veza vrednosti i vrednosnih orijentacija je analizirana, ali pre, da tako kažemo, *post hoc*, na nivou empirijskih povezanosti, nego *a priori* vođenim teorijskim očekivanjima o njihovoj strukturi.

⁶⁶ Iz spiska je isključena religiozna orijentacija za koju su autori smatrali da u lokalnom kontekstu, u originalnom obliku, ne bi bila jasna.

⁶⁷ Uz jednu iskrenu i simpatičnu konstataciju da „za sistematski izrađenu klasifikaciju vrednosnih orijentacija, kao i za konstruisanje instrumenata za utvrđivanje postojanja i distribucije pretpostavljenih orijentacija nismo imali ni vremena ni mogućnosti“ (Rot & Havelka, 1973, str. 178).

⁶⁸ Pored klasičnog skaliranja, iz ovog razloga je od ispitanika traženo i da rangiraju navedene vrednosne orijentacije.

3.3.2. Istraživanja vrednosnih orijentacija mladih

Dragomir Pantić, jedan od autora koji se vrednostima na našim prostorima najsystematičnije i najdugoročnije bavi, polazi od nekoliko pretpostavki o pojmu vrednosti ili, kako se izražava, “aksioloških stavova” (Pantić, 1981, str. 12). Te temeljne odrednice tiču se gledišta po kome su vrednosti *dijalektičke* kategorije (prostije rečeno, bipolarne su dimenzije); *relacione* su prirode (imaju svoje nosioce i ispoljavaju se kroz njihov odnos prema objektima); predstavljaju i *individualne dispozicije i socijalne entitete* (elementi društvene svesti); *istorijski su određene* kategorije (nisu univerzalni apsoluti niti kulturni relativiteti); prevashodno su *racionalne* prirode, *racionalizacija* su postojećeg stanja, ali i pokušaj *prevazilaženja* ljudske prakse i nisu specifične, već *generalne* dispozicije (Pantić, 1981). Ranije navedena definicija vrednosti koju Pantić daje zapravo odražava ili uključuje ove elemente.

Ovo gledište, drugim rečima, naglašava sve one bitne elemente poimanja vrednosti sa kojima smo se već dobro upoznali: stabilnost, poželjnost, intelektualnu zasićenost, hijerarhijsku ustrojenost. Pored toga, pridavanjem velikog značaja “dejavstvu” društveno-istorijskih, aktuelno-socijalnih i individualnih činilaca, u shvatanje o vrednostima unose se elementi gledišta o mogućnosti različitog porekla koncepcija o poželjnom koje su odraz potreba, ali i grupnih interesa, kao i da se varijacije javljaju makar na dva nivoa – „unutarslojnom“ (kao posledica razlika u individualnim karakteristikama), međugrupnom (kao posledica značaja aktuelno-socijalnih činilaca) i nacionalnom (kao odraz razlika u kulturno-istorijskim faktorima) (Pantić, 1981; 1990). Pantić je eksplicitan u gledištu da su vrednosti adaptacije, tj. da je „osnovna psihološka funkcija vrednosti ... olakšavanje snalaženja u svetu i društvu“ (Pantić, 1981, str. 16). Osnovna društvena funkcija poželjnog upravo i jeste društvena integracija. Ovime se u teoretisanju o vrednostima mnogo veći značaj daje, najopštije govoreći, socijalnim aspektima vrednosti, ali i, kao što ćemo na to još ukazivati, drugačijem poimanju samog socijalnog, u odnosu na ono uobičajeno gledište o socijalnom u inostranoj literaturi, kao, recimo, o percepciji vrednosnih sistema drugih ljudi (Rohan, 2000) ili pokazateljima odnosa osobe prema drugim ljudima (npr. Gordon, 1960).

U svojim istraživanjima, Pantić je usmeren na analizu raširenosti vrednosnih orijentacija i činilaca njihove varijacije, kako na uzorcima mladih (uglavnom velikim i reprezentativnim), tako i na nivou uzoraka koji su reprezentativni za odraslu populaciju. U prvim istraživanjima razvija mini-skale (svaka sa po 5 ajtema) vrednosnih orijentacija, ukupno 21 skalu Likertovog tipa (Tabela 16), koje je kasnije u raznim minimalno izmenjenim (Pantić, 1990) ili modifikovanim verzijama (bilo u pogledu broja skala ili broja ajtema unutar pojedinačnih skala) koristio – u nizu istraživanjima (npr. Pantić, 2002; 2003; Pantić & Pavlović, 2009).

O sistemima vrednosti, Pantić uglavnom govori više u empirijskom, nego u teorijskom smislu. Faktorskom analizom su u prvoj (Pantić, 1981)⁶⁹ i drugoj studiji (Pantić, 1990)⁷⁰ izolovani faktori koji su opisani kao sistemi vrednosti. Prva studija ukazala je na postojanje četiri faktora: **samoupravni aktivizam** – **nesamoupravni pasivizam** (zasićen *političkom potentnošću, ambicioznošću, solidarnošću*), **samoupravna tolerancija** – **nesamoupravna netolerancija** (tvorili su ga

⁶⁹ Istraživanje je realizovano tokom 1979. godine, na reprezentativnom uzorku od približno 1.800 mladih, uzrasta od 16 do 27 godina.

⁷⁰ Istraživanje je realizovano 1988. godine, na reprezentativnom uzorku od 1.086 mladih od 15 do 27 godina.

modernizam, kolektivizam, otvorenost prema svetu i samoupravna orijentacija), asketski egalitarizam – hedonistički neegalitarizam (zasićen primarno asketizmom i egalitarizmom) i nerepresivna orijentacija – represivna orijentacija (humanizam, humanitarizam i neautoritarnost) (Pantić, 1981). U drugoj studiji, deset godina kasnije, identifikovano je 12 faktora prvog reda, a potom i četiri faktora drugog reda – sistemsko angažovanje, tolerantnost – netolerantnost, liberalizam – etatizam i društveni položaj – koji su po svojoj strukturi vrlo srodni faktorima identifikovanim u prvoj studiji (Pantić, 1990).

Tabela 16. Spisak vrednosnih orijentacija u Pantićevim istraživanjima i njihovo određenje

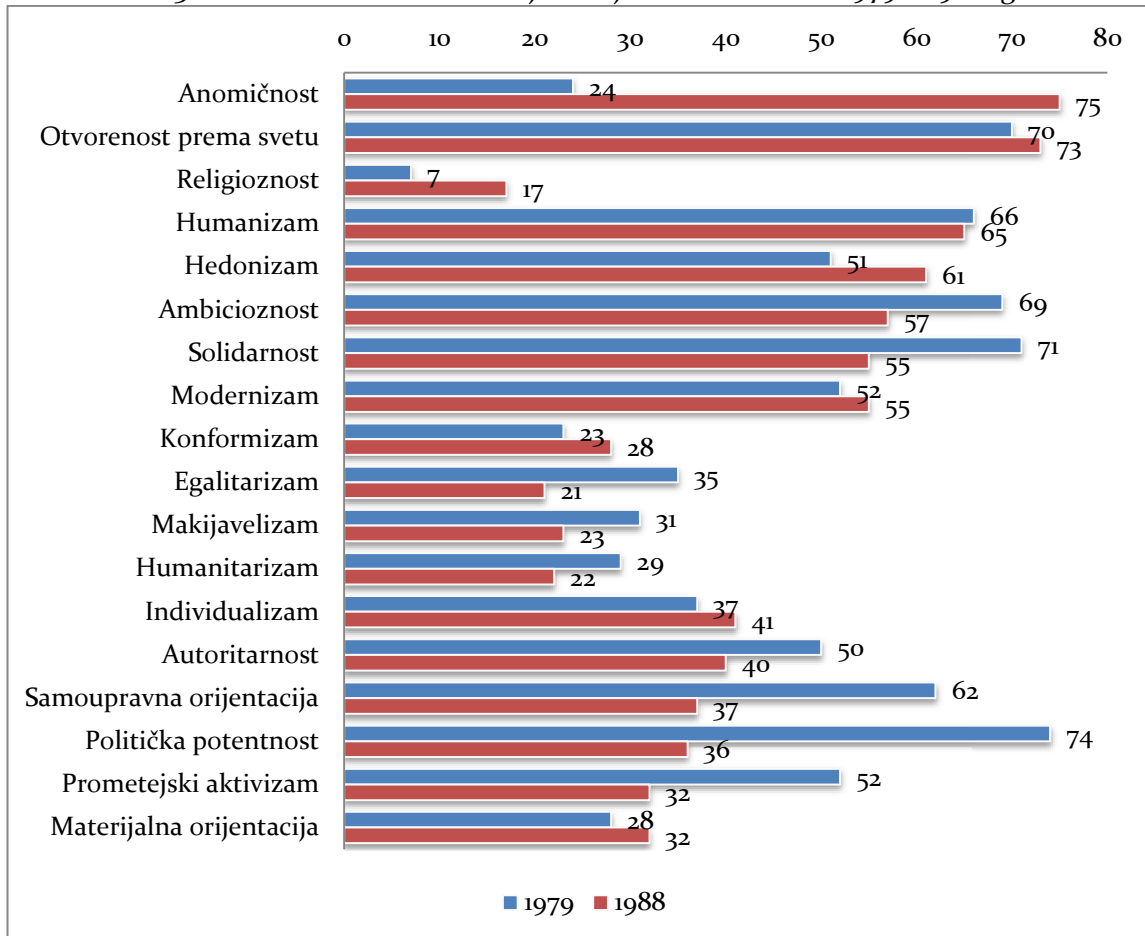
Naziv vrednosne orijentacije	Opisna definicija ⁷	Naziv vrednosne orijentacije	Opisna definicija
NAJOPŠTIJE (KULTURNE) VREDNOSNE ORIJENTACIJE			
Religioznost – areligioznost	Verovanje u natprirodne moći, divljenje prema natprirodnom biću, dinamički stavovi prema obavljanju verskih obreda i sl.	Egalitarizam-neegalitarizam	Odnos prema razlikama koje nastaju u sferi raspodele i uopšte o materijalnim razlikama.
Solidarnost – nesolidarnost	„Solidarnost uopšte“, tj. shvatanja o benevolentnosti ljudske prirode, odnos prema međusobnom ispomaganju itd.	Humanitarizam-nehumanitarizam	Odnos prema ratu, kažnjavanju kriminalaca, opravdanost postojanja smrtnih kazne.
Humanizam – nehumanizam	Opšti odnos prema čoveku, shvatanje da je najvažniji cilj društva da se ostvari sreća svakog čoveka, ljudi su cilj, a nikako sredstvo itd.	Materijalna-nematerijalna orijentacija	Odnos prema sticanju, pozitivan odnos prema novcu, vrednovanje materijalnog bogatstva.
Hedonizam – asketizam	Odnos prema čulnom uživanju i udobnom životu, nasuprot uzdržavanja i svesnog odricanja.		
IDEOLOŠKE VREDNOSNE ORIJENTACIJE			
Otvorenost prema svetu – zatvorenost	Odnos prema različitim vrstama etničkog pripadanja, od najuže, lokalne, zajednice, do najšire, svetske zajednice.	Modernizam-tradicionalizam	U najopštijem smislu, odnos prema potrebi, razmerama, tempu i sredstvima društvenih promena.
Samoupravna – nesamoupravna orijentacija	Odnos prema najopštijoj ideologiji samoupravljanja, načinu organizovanja društva, načinu odlučivanja, decentralizaciji.	Individualizam-kolektivizam	Odnos prema interesima pojedinca i grupe, tj. da li se daje primat ličnim interesima ili se ovi potčinjavaju grupnim interesima.
Orijentacija na društveno – privatno vlašništvo	Odnos prema društvenoj svojini nasuprot odnosu prema privatnoj svojini.		
CRTE I TIPOVI LIČNOSTI KOJI SU UJEDNO I VREDNOSTI			
(Politička) kompetentnost – nekompetentnost	Uverenje da je vredno angažovati se, da se aktivnost “isplati”, osećanje moći i doraslosti situaciji, da se može efikasno delovati.	Autoritarnost - neautoritarnost	Uverenje o poželjnosti principa hijerarhije u društvenom životu uopšte, poštovanje vertikalne organizacije u svim socijalnim situacijama, glorifikovanje moći i poslušnosti.
Ambicioznost – nemambicioznost	Tendencija slična motivu postignuća, da se ostvari nešto što je vredno i čime će se istaći pred drugima.	Bespomoćnost	Opažena (ne)sposobnost da se utiče na događaje.
Anomičnost – neanomičnost	Stanje sukoba vrednosti, zbrka ciljeva na kognitivnom planu, udružena sa anhedonijom i povlačenjem i pasivnošću.	Makijavelizam - nemakijavelizam	Tendencija da se pribegava manipulaciji, oportunističkom i varanju u interepersonalnim odnosima.
Težnja za vođstvom – submisivnost	Težnja da se upravlja i koordinira aktivnost grupe i želja da se utiče na druge članove grupe.	Konformizam - nekonformizam	Prihvatanje mišljenja većine i nastojanje da se sopstveno ponašanje ne razlikuje od ponašanja većine drugih ljudi.
Prometejski aktivizam – pasivizam	Težnja da se aktivno utiče na vlastitu sudbinu, da se kontrolišu svet i društvo, da se menja zatečeno, da se istraje u aktivnosti, preuzme rizik i odgovornost.		

No, možda i važniji nalaz dve studije, sprovedenim na reprezentativnim uzorcima mladih sa jednom decenijom razmaka uz korišćenje istog upitnika, jesu trendovi promene vrednosnih orijentacija. Bila je ovo prva studija tog tipa na našim prostorima i ubedljivo je ukazala na to koliki značaj za analizirane vrednosne

⁷ Budući da Pantić ne daje eksplicitne definicije svih vrednosnih orijentacija, neka od navedenih određenja konstruisana su na osnovu opisa varijabli o kojima se govori.

orijentacije imaju društvene promene, tačnije, veoma turbulentne društveno-političke okolnosti tokom osamdesetih godina prošlog veka. U grafiku ispod prikazani su procenti mladih koje je karakterisala izraženost navedenih vrednosnih orijentacija.

Grafikon 3. Promene⁷² vrednosnih orijentacija mladih između 1979. i 1988. godine⁷³

Izvor: adaptirano prema Pantić, 1990, str. 68.

Podaci koji su pokazali drastični porast *anomije* među mladima (sa 24% na čak 75%), pad *solidarnosti*, raširenosti *samoupravne orijentacije* i *političke potentnosti*, a rast *religioznosti*, veoma su rečiti i naslutili su mnoge negativne društvene promene koje su usledile. U teorijskom smislu, reklo bi se da ovi podaci ubedljivo ilustruju teze o vrednostima kao “efektima” aktuelno-socijalnih faktora ili njihovu “adaptivnu” prirodu.

3.3.3. Preferencija ličnih i društvenih ciljeva

Još jedan socijalni psiholog koji se sistematično i tokom dužeg vremenskog perioda bavio vrednostima jeste Bora Kuzmanović (najčešće u saradnji sa Nebojšom

⁷² Prikazani procenti odnose se na procenat mladih koji je na odgovarajućoj skali vrednosnih orijentacija ostvario skor u rasponu od 17 do 25, tj. prihvatio imenovani pol vrednosne orijentacije (Pantić je teorijski raspon 5-25 delio na intervale od po tri jedinice koji označavaju tri modaliteta na svakom polu – jaka, osrednja i slaba, sa „mešanim tipom“ između, a u ovom prikazu su modaliteti sa pozitivnog pola skale objedinjeni).

⁷³ Neke vrednosne orijentacije iz prve studije, poput *bespomoćnosti*, *težnje za vođstvom* i *orijentacija na društveno vlasništvo*, nisu bile uključene u drugu studiju.

Petrovićem). Kuzmanovićevo shvatanje vrednosti već smo naveli u uvodnim delovima; vrednosti se shvataju u skladu sa dominantnim teorijskim tendencijama u radovima vodećih autora u oblasti (Rokič, Švarc i Inglehart), kao uopštene ideje ili shvatanja o poželjnom – poželjnim ciljevima, stanjima, odnosima, načinima ponašanja, vrstama aktivnosti. Iako se na različitim mestima (npr. Kuzmanović, 1990; 1995a; Kuzmanović et al., 1995) vrednostima bavio na različite načine, ovde ćemo pažnju posvetiti pristupu koji je najdugoročnije i najsystematičnije zagovarao, a odnosi se na preferenciju ličnih i društvenih ciljeva.

Kuzmanović polazi od pojma *cilja* kao oznake za vrlo opšte kategorije objekata i stanja kojima se teži kao vrednostima i životnim ciljevima (npr. materijalne vrednosti, skladna porodica) ili kao društvenim ciljevima (pravedno društvo, politička demokratija i sl.) (Kuzmanović & Petrović, 2007). Ovi uopšteni ciljevi tretiraju se kao sinonimni sa vrednostima, u skladu i sa nekim više implicitnim praksama da se vrednosti upravo i ispituju preko uopštenih i kratko imenovanih ciljeva (npr. Rokeach, 1973; Inglehart, 1990). Relativno uopšteni ciljevi kojima se svesno teži podrazumevaju izraženu evaluativnu dimenziju te se sasvim opravdano mogu smatrati vrednostima (Kuzmanović & Petrović, 2009).

Još dva momenta su u ovom gledištu od posebne važnosti. Insistiranjem na ka ciljevima usmerenoj aktivnosti, najšira teorijska paradigma je teleološka – shvatanje da čovek u svom ponašanju nije samo *guran* raznim uzrocima već i privlačen ciljevima i rukovođen svrhovitošću (Kuzmanović, 1995a; 1995b; Kuzmanović & Petrović, 2007; 2009).

Dodatno, razlikuju se lični i društveni ciljevi. U inostranoj literaturi je razlikovanje ličnog i socijalnog u kontekstu vrednosti sasvim specifično. Rohanova, kao što smo već naglasili, smatra da su društvene vrednosti, pre svega, percepcije vrednosti drugih ljudi (Rohan, 2000). To je, reklo bi se, neka vrsta individualističke perspektive socijalnog, te se pod terminom socijalne vrednosti uglavnom podrazumeva to kako pojedinac, koji ima neki svoj lični sistem vrednosti, vidi vrednosti drugih (ljudi, grupa, institucija, društava) (Rohan, 2000); vrlo je zapravo blisko pojmu socijalnih normi. Neki drugi autori koji su takođe pravili ovu distinkciju (Schwartz & Bilsky, 1987) društvene vrednosti vide kao vrednosti pojedinca koje on može ostvariti u prisustvu i uz pomoć drugih ljudi (npr. *ličnu sigurnost*); Gordon (Gordon, 1960) govori o interpersonalnim vrednostima koje se tiču odnosa prema drugim ljudima; kod Rokiča (Rokeach, 1973) su neke terminalne vrednosti, donekle neodređeno, sociocentrične ili interpersonalne itd. Kuzmanović, međutim, pod društvenim ciljevima kojima osobe teže podrazumeva one ciljeve čije ispunjenje nije vezano isključivo za njih same, već ima značaja za čitavo društvo u kome te osobe žive. I ovde se, kao i u slučaju ličnih ciljeva, radi o ličnom odnosu pojedinca prema nekom entitetu, ali je referentni okvir drugačiji. Lični ciljevi su izraz svesno doživljenih potreba ili interesa, dok se u slučaju društvenih ciljeva uzimaju u obzir i interesi drugih ljudi i društva u celini; radi se o ličnom viđenju društvenih prioriteta koji nadilaze individualni život i privatnu sferu (Kuzmanović & Petrović, 2007; 2009; 2010; 2013).

Oslanjajući se na radove drugih autora, pre svega u pogledu ličnih ciljeva, kao i na ranija istraživanja subjektivnog odnosa prema društvenim ciljevima u ispitivanjima javnog mnjenja, Kuzmanović i Petrović formiraju listu od 18 ličnih i 18 društvenih

ciljeva⁷⁴, srednjeg nivoa opštosti (Tabela 17), koje kasnije ekstenzivno proveravaju u nizu istraživanja.

Tabela 17. Spisak 18 ličnih i 18 društvenih ciljeva

Lični ciljevi	Društveni ciljevi
1. Ugled	1. Jaka privreda
2. Prijatelji	2. Dobri međunacionalni odnosi
3. Društvena moć	3. Borba protiv kriminala i korupcije
4. Samoaktualizacija	4. Jačanje odbrambenih snaga
5. Altruizam	5. Humaniji odnosi
6. Postignuće	6. Ekološki ciljevi
7. Uzbudljiv život	7. Zaposlenost
8. Podređenost	8. Socijalna jednakost
9. Sigurnost	9. Pravna država
10. Savesnost	10. Čuvanje tradicije
11. Ljubav	11. Ulazak u Evropsku uniju
12. Materijalni standard	12. Privatizacija
13. Znanje	13. Državni i teritorijalni integritet
14. Uživanje (hedonizam)	14. Demokratija
15. Društveno angažovanje	15. Životni standard
16. Samostalnost	16. Razvoj nauke i kulture
17. Popularnost	17. Socijalna pravda
18. Zdrav život	18. Jednpartijski sistem

Izvor: Kuzmanović & Petrović, 2007.

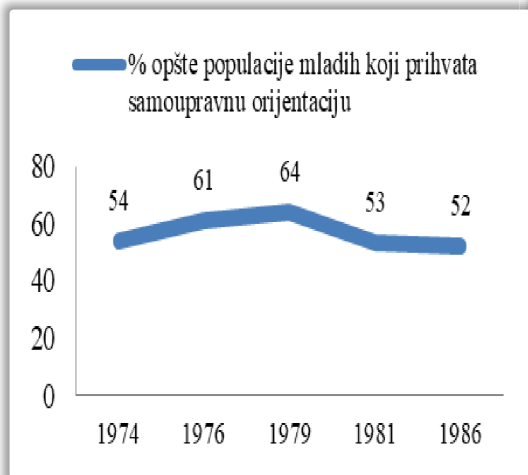
3.3.4. Drugi pristupi vrednostima

Očekivanja od budućeg zanimanja. U izučavanju vrednosti, pre svega u pogledu specifičnosti njihove operacionalizacije, korišćeni su i neki drugi postupci.

Jedan od njih jeste analiza veze između vrednosti i očekivanja od budućeg zanimanja, čime se detaljno bavio Nenad Havelka (Havelka, 1994; 1995; Havelka et al., 1990). Havelka polazi od ideje da mladi već na završetku osnovnog obrazovanja imaju formirane vrednosti i da u njihovom razmišljanju o budućem zanimanju značajnu ulogu imaju vrednosna očekivanja od tog zanimanja koje je, prema Havelki, put ostvarivanja vrednosti. U obimnom istraživanju na mladima završnog razreda osnovne škole u Srbiji (1989), a kasnije i u skromnijem istraživanju na deci istog uzrasta (1994), analizirana su vrednosna očekivanja gupisana u lično i socijalno usmerene (Tabela 18). **Ličnim**/individualnim vrednostima smatrane su one čiji fokus nije na interakciji sa drugima, iako se i one svakako ostvaruju na taj način, ali se primarno tiču sopstvene dobiti. **Socijalne** vrednosti su one koji podrazumevaju intenzivnu interakciju sa drugim ljudima i usmerene su na socijalno značajne ciljeve. Havelka smatra da je odnos između ličnih vrednosti osobe i profesije dvosmeran i uzajaman: vrednosti mogu uticati na izbor zanimanja, a izabrano zanimanje može potom selektivno delovati na istaknutost postojećih i prihvatanje novih vrednosti, što je važna pretpostavka u kontekstu promene vrednosti na koju ćemo se ubrzo vratiti.

Dalje razrađujući pojam vrednosnih očekivanja, Havelka (1998) se posebno bavio proučavanjem interakcije između preferencija pojedinih vrednosnih orijentacija

⁷⁴ Fokus je na početku bio samo na društvenim ciljevima i to na listi od 13 ciljeva (npr. Kuzmanović, 1995b; Kuzmanović et al., 1995).

Istraživanja u našoj sredini ubedljivo su ilustrovala međuzavisnost vrednosnih orijentacija, onako kako su one shvatane i izučavane u radovima domaćih autora, i preovlađujućih društvenih okolnosti. Jedan takav tipičan primer jeste tzv. *samoupravna orijentacija*, opšti odnos prema samoupravljanju kao modelu upravljanja organizacijama i društvenom zajednicom. Iako je sa samoupravljenjem kao društvenom i političkom praksom u istoriju otišla i *samoupravna orijentacija* (ili, da budemo precizni, makar njena istraživanja), gotovo neverovatno zvuče podaci da je pre nešto malo manje od pola veka, većina mladih na ovim prostorima zapravo prihvatala *samoupravnu orijentaciju*. Jedan pregled krajem osamdesetih godina XX veka (Kuzmanović & Vasović, 1989) pokazao je da *samoupravna orijentacija* karakteriše između polovine i dve trećine mladih tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka.

i *konteksta* u kojim se očekuje njihovo ostvarivanje. Oslanjajući se na, u literaturi tipično isticanu, ideju o *stabilnosti* vrednosti, ali i njihovu *kontekstualnu* uslovljenost, Havelka izabrane orijentacije postavlja u različite *kontekste*, smatrajući da se svaka vrednosna orijentacija može projektovati u različite oblasti ličnog i/ili društvenog života. Mogu se, recimo, videti kao lični atributi, principi življenja, ciljevi kojima se u životu teži, ali, takođe, mogu biti vezani za uže (npr. porodica, posao) ili šire socijalno okruženje (npr. obrazovanje, kultura).

“1. Da kroz svoje zanimanje pomazem ljudima koji su u nevolji, da im – i po cenu velikog napora i ličnog samoodricanja - činim dobro...
2. Da budem osoba koja je spremna da pomogne svakome ko je u nevolji, koja ne žali ni vremena, ni truda da bi pružila pomoć onome kome je potrebna...
3. Da moja porodica bude spremna da pomogne ljudima u nevolji, da niko od nas ne žali vremena, truda i samoodricanja da bismo pomogli tamo gde je pomoć potrebna...”
(operacionalizacija vrednosti pomaganja u tri konteksta, Havelka, 1995, str. 350).

Operacionalizujući *vrednosna očekivanja* adolescenata u odnosu na buduće zanimanje, sopstvenu buduću porodicu i sliku o sebi kao odrasloj osobi, Havelka ilustruje značaj konteksta za ekspresiju vrednosti, koji je, doduše, bio relativno umeren (Havelka, 1995). Razlike u stepenu procene vrednosti u različitim kontekstima su bile male, kao i posledične razlike u redosledu vrednosti. Na primer, najvažnije vrednosti u kontekstu buduće porodice i zanimanja bile su *sigurnost* i *saradnja*, a u kontekstu slike o sebi *lično usavršavanje*; *religioznost* i *medijska popularnost* su u

svim kontekstima bile najmanje bitne vrednosti. No, značaj konteksta za ekspresiju vrednosti je svakako ilustrovan.

Prefencija životnih stilova. Preferencija životnih stilova, načina života, je, kao što smo videli suština Morisovog shvatanja vrednosti (Morris, 1956). Direktno se nadovezujući na takva gledišta, Dragan Popadić (1990; 1995a) se u više navrata bavio preferencijom životnih stilova mladih, kao odrazom široko shvaćenih vrednosti kao onoga što osoba voli ili preferira. Zadatak ocenjivanja životnih stilova je, po pretpostavci, poziv na izjašnjavanje o vrednostima koji su eksplicirani u opisima. Analiziran je značaj 10 životnih stilova, po modelu koji je ustavnio Moris (Tabela 18 na prethodnoj strani), samo u konciznijoj formi (2–3 rečenice). Vredi skrenuti pažnju da

se kod preferiranih životnih stilova vrednosti sasvim eksplicitno iskazuju kao lični ili individualni ciljevi (videti i Kuzmanović & Vasović, 1989).

Tabela 18. Očekivanja od budućeg zanimanja i preferirani životni stilovi kao operacionalizacija vrednosti

Očekivanja od budućeg zanimanja (kratko određenje) (Havelka, 1995)	Preferirani životni stilovi (kratko određenje) (Popadić, 1995a)
Individualna usmerenost	1. Porodično-sentimentalni stil (osnovati porodicu, naći smisao života u porodici)
1. Sigurnost (lična sigurnost, pristojan život)	2. Altruistička orijentacija (biti od koristi, pomagati drugim ljudima)
2. Velika zarada (materijalna korist)	3. Saznajni stil (istraživati, saznavati, steći znanje)
3. Prijatnost (ugodnost, prijatni poslovi bez napora i odgovornosti)	4. Utilitarni stil (materijalna sigurnost, udoban život)
4. Samostalnost (nezavisnost, samostalno donošenje odluka)	5. Orijehtacija na popularnost (biti popularan, imati obožavaoce)
5. Usavršavanje (razvijanje sposobnosti, napredovanje)	6. Egoistička orijentacija (brinuti pre svega o svojoj dobrobiti, biti nezavisan)
Socijalno usmerene	7. Prometejski aktivizam (uporno se zalagati za bolje i pravednije odnose u okolini)
6. Uticajnost (socijalna moć, donositi odluke)	8. Hedonistička orijentacija (bezbržnost i zadovoljstvo)
7. Popularnost (status, biti poznat)	9. Religijsko-tradicionalni stil (biti dobar vernik, poštovati običaje)
8. Saradnja (rad sa ljudima koji se poštuju međusobno)	10. Orijehtacija na moć (biti na rukovodećem položaju, kontrolisati druge)
9. Korisnost (biti od koristi, proizvoditi konkretne stvari)	
10. Pomaganje (pomagati drugima)	
11. Saznanje (istraživati, saznavati)	
12. Pravednost (stvaranje boljeg društva)	

Preferencija uzora/idola. Isti autor (Popadić, 1990; 1995b; Kuzmanović et al., 1995) fenomenu vrednosti prilazi i iz ugla preferencije uzora. Fokus u ovom pristupu je na vrednostima koje se odnose na to kako čovek treba da se ponaša, koje osobine da razvija i kako da se ophodi prema drugima, koje, umesto apstraktne forme, postaju otelotvorene i personalizuju se u vidu nekih konkretnih ljudi koji ih poseduju. Oličene u konkretnim ljudima, vrednosti tada postaju istaknute i vidljive, kako u modelima koje društvo nastoji i želi da propagira, tj. institucionalizovane, tako i u ljudima iz neposrednog okruženja sa

kojima osoba može da se identifikuje i čije ponašanje može da podražava. U takvim situacijama se od osobe traži da imenuje osobu kojoj se divi, koja za nju predstavlja uzor, kao i da, najčešće, navede osobine zbog kojih se nekome divi.

U svim opisanim slučajevima, glavna specifičnost pristupa ogleda se u različitom načinu operacionalizacije vrednosti, koje su, međutim, shvaćene u uobičajenom smislu.

Domaća istraživanja vodećih teorija vrednosti. Naposljetku, vredi spomenuti da su u našoj sredini proveravani koncepti i modeli vrednosti koji su formulisani u inostranoj literaturi, pre svega oni koji su danas i najuticajniji, već opisana Rokičeva teorija (Radović & Kulić, 2011), Švarcova teorija (Marušić-Jablanović, 2016; 2018; Marušić & Oikonomou, 2013; Radović, 2010; Radović et al., 2019; Pavlović & Stepanović Ilić, 2021) i modeli vrednosti koji će tek biti opisani, Inghartov (Pavlović, 2006; 2008; 2009a; 2009b; 2009c; Pavlović, 2018; Petrović, 2020; Vasović, 1988) i Velcelov model (Pavlović, 2018)⁷⁵.

⁷⁵ Važno je napomenuti da postoje zvanični prevodi na srpski jezik Švarcovih SVS, PVQ₂₁ i PVQ-RR upitnika, kao i mera Inghartovih i Velcelovih vrednosti. U vezi s tim, konsultovati navedene reference, zvanične sajtove WVS, EVS i ESS i repozitorijum psiholoških mera na srpskom jeziku (Lazić et al., 2021) i repozitorijum Švarcovih upitnika (Schwartz, 2021).

KLJUČNE REFERENCE:

- **Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: The Free Press.**
Danas klasično (već preporučeno) delo u kome Rokič do detalja izlaže svoje shvatanje vrednosti.
 - **Schwartz, S. H., Cieciuch, J., Vecchione, M., Davidov, E., Fischer, R., Beierlein, C., Ramos, A., Verkasalo, M., Lönnqvist, J.-E., Demirutku, K., Dirilen-Gumus, O., & Konty, M. (2012). Refining the theory of basic individual values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 103(4), 663–688. <https://doi.org/10.1037/a0029393>**
Iako je Švarcova teorija svoje temelje dobila u nekim drugim radovima, njena aktuelna, dorađena verzija i elaboracija 19 bazičnih vrednosti prvi put izložena je u ovom tekstu.
 - **Maio, G. (2017). *The psychology of human values*. New York: Harper & Row.**
Knjiga udžbeničkog tipa sadrži, između ostalog, i kratak prikaz nekih teorijskih modela vrednosti koji su pokriveni i u ovoj knjizi.
 - **Rot, N. & Havelka, N. (1973). *Nacionalna vezanost i vrednosti srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju.**
Klasično delo domaće socijalne psihologije koje ima širi značaj od analize vrednosti i vrednosnih orijentacija i jedna je od prvih sistematičnijih studija ne samo vrednosti i vrednosnih orijentacija, već i oblika nacionalne vezanosti i autoritarnosti mladih.
 - **Pantić, D. (1990). *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.**
Knjiga sadrži prikaz obimne studije na reprezentativnom uzorku mladih Srbije, koja je realizovana u specifičnim socijalnim okolnostima, u osvit raspada tadašnje države. Pruža dragocene uvide u raširenost vrednosnih orijentacija među mladima i trendove promena u odnosu na istraživanje realizovano deceniju ranije.
 - **Tematski broj časopisa *Psihološka istraživanja*, broj 7, iz 1995. g.**
Ovaj broj časopisa Psihološka istraživanja najvećim delom je tematski, posvećen vrednostima mladih, ispitivanih na različite načine (skalama, preferencijom ciljeva, očekivanjima od budućeg zanimanja, preferencijom uzora). Fokus je i na uzrasnim i generacijskim razlikama u preferenciji vrednosti.
-

3.4. Kulturološke teorije vrednosti

Na prethodnih stranama prikazane su teorije vrednosti koje smo nazvali individualno-psihološkim i koje u vrednostima vide individualne dispozicije, subjektivni odnos osobe prema objektu vrednosti. Vrednosti su, međutim, karakteristike i većih društvenih grupa, kao što su nacije ili organizacije. Te vrednosti često se nazivaju kulturnim vrednostima i odnose se na zajedničke, apstraktne ideje o tome šta određena grupa ljudi smatra dobrim i poželjnim. Takvi pristupi vrednostima u njima vide važan element kulture jedne zajednice ili kriterijume po kojima se razlikuju kulture, ali i njihov produkt. Kulturne vrednosti se tiču ciljeva ka čijem dostizanju se članovi društvenih grupa usmeravaju, a koji su odgovori na „probleme“ sa kojima se određena zajednica suočava. Sve to ima važne implikacije – od poimanja vrednosti do načina njihovog ispitivanja i merenja.

Ovde se nećemo baviti debatovanjem o pojmu kulture i ulogom vrednosti u njenom određenju (koja je, usput, veoma važna), niti o raznim povezanim, primarno metodološkim pitanjima (na primer, možemo li agregiranjem odgovora pojedinaca doći do kulture neke zajednice koju ti pojedinci čine). Usmerićemo se na kulturološke teorije vrednosti koje u njima vide i individualne karakteristike, makar u tom smislu da se ljudi smatraju nosiocima kulture koju, između ostalog, tvore i vrednosti ili da vrednosti pokazuju i supkulturne i unutar nacionalne (a ne samo međukulturne) varijacije. Hronološkim redosledom biće prikazana Klakhonova, Hofstejdeova, Inghartova, Švarcova i Velcelova teorijska gledišta.

3.4.1. Vrednosti i vrednosne orijentacije u teoriji akcije Klajda Klakhona

Teoretisanje o vrednostima uticajnog antropologa Klajda Klakhona sredinom prošlog veka (Kluckhohn, 1951) prikazaćemo u najkraćim crtama, čime ćemo zapravo započeti prikaz teorija o vrednostima koje imaju snažan, pa i primaran kulturni ili kulturološki fokus.

Ranije smo već prikazali određenje vrednosti koje Klakhon daje. Polazeći od osnovne distinkcije na **egzistencijalne** (šta je ono što jeste ili ono što verujem da jeste⁷⁶) i **normativne** propozicije (šta je ono što želim ili što bi trebalo da želim), vrednosti su definisane kao koncepcije o poželjnom (koje mogu biti *eksplicitne* – što uglavnom podrazumeva osveščene i verbalizovane, ili *implicitne*). Poželjno je shvaćeno kao normativna kategorija, ne u smislu referenci na moralnost u klasičnom smislu, već, sa jedne strane, kao kombinacija onoga što se želi i onoga što bi trebalo da se želi, a, sa druge strane, kao sinteza afektivnog (poželjno), kognitivnog (koncepcija) i konativnog (selekcija). Kao što smo to ranije već isticali, ovo bi trebalo shvatiti kao insistiranje na razlikovanju *preferencija*, kao „neutralnih“ izbora, i *vrednosti*, kao izbora koji su neminovno skopčani sa osećanjima i idejama o tome da je to što se želi opravdano. Vrednosti se, drugim rečima, prevashodno odnose na ono što je „dobro“ ili „loše“, „ispravno“ ili „pogrešno“ (Kluckhohn, 1951).

⁷⁶ Da bismo izbegli terminološku konfuziju, važno je skrenuti pažnju na to da Klakhon pojam „uverenja“ rezerviše za oba egzistencijalna uverenja (ono što jeste i što verujem da jeste) i razlikuje ga od pojma vrednosti, koje u tom smislu nisu uverenja, kao kod, recimo, Rokiča. Pre bismo ih u tom smislu mogli smatrati apstrakcijama ili pojmovima (Kluckhohn, 1951).

Vrednosti, dalje, utiču na selekciju dostupnih načina, sredstava i ciljeva akcije; na delu su onda kada osoba sledi jednu liniju rezonovanja ili akcije pre nego neku drugu, u meri u kojoj je taj izbor pod uticajem uopštenih sudova, pre nego determinisan impulsima ili čistim racionalnim kalkulacijama i trenutnom korisnošću (Kluckhohn, 1951). Jednostavnije rečeno, ljudi imaju mogućnost izbora koji je pod uticajem vrednosti, ali Kluckhohn naglašava da se izbor tiče ograničenog opsega mogućnosti, ne samo u tom smislu što je taj opseg determinisan vrednostima, već da u spoljašnjem svetu različite mogućnosti realno postoje na raspolaganju. Ovime se zapravo želi reći da je bilo koji ponašajni akt kompromis između motivacije, situacionih uslova, dostupnih sredstava i sredstava i ciljeva interpretiranih u vrednosnim terminima. Vrednosti su, dakle, jedna od mnogih determinanti ponašanja, a ujedno pod uticajem jedinstvene životne istorije pojedinca i kulture kojoj pripada (Kluckhohn, 1951).

„(1) Ovo je realno i moguće (uverenje); (2) Ovo se tiče mene ili nas (interesi); (3) Ovo je dobro za mene ili nas, ovo je bolje nego nešto drugo što je moguće (vrednost)“ (Kluckhohn, 1951, str. 432).

Kluckhohn pravi razliku između vrednosti u terminima nekoliko dimenzija (ilustracija 16 na narednoj strani). Vrednosti se, tako, razlikuju s obzirom na modalitet ili **valencu**⁷⁷ i **sadržaj** koga se primarno tiču; slično mnogim drugim, kasnijim razmatranjima, razlikuju se i s obzirom na to da li se tiču **sredstava ili krajnjih ciljeva**; mogu, prema

dimenziji **opštosti**, biti sasvim specifične⁷⁸, vezane za specifičnu ulogu koja se obavlja ili temu koja se tiče velikog broja situacija; na **realizaciji** ili dostizanju određenih vrednosti može se insistirati u manjoj ili većoj meri, biti sankcionisano i slično, dok se druge mogu samo blago ohrabrivati; vrednosti se razlikuju i s obzirom na to da li su **verbalizovane** od strane samih aktera, kada su eksplicitne, ili se o njima zaključuje sa strane, na osnovu ponašanja (implicitne); mogu biti različitog **opsega**, ticati se jednog specifičnog pojedinca, na jednom kraju, ili celog čovečanstva, na drugom; najzad, vrednosti su u manjoj ili većoj meri **organizovane**, nisu nužno u hijerarhijskom odnosu, već pre u odnosima međuzavisnosti, što je poslednja dimenzija njihovog razlikovanja o kojoj govori Kluckhohn.

Kluckhohn pravi distinkciju između vrednosti i vrednosnih orijentacija. Pod **vrednosnim orijentacijama** podrazumeva vrednosne pojmove koji su (1) uopšteni, (2) organizovani i (3) uključuju egzistencijalne sudove. Radi se, dakle, o skupu povezanih prepostavki koje uključuju kako vrednosne (normativne), tako i egzistencijalne elemente. Svaka specifična grupa (ili kultura u celini) ima određena gledišta u vezi sa strukturom univerzuma, odnosima ljudi prema univerzumu (kako u prirodnom, tako i u natprirodnom smislu), i odnosima ljudi prema ljudima. Ova gledišta odraz su grupne definicije smisla ljudskog života, uključiv i racionalizacije frustracija i razočaranja.

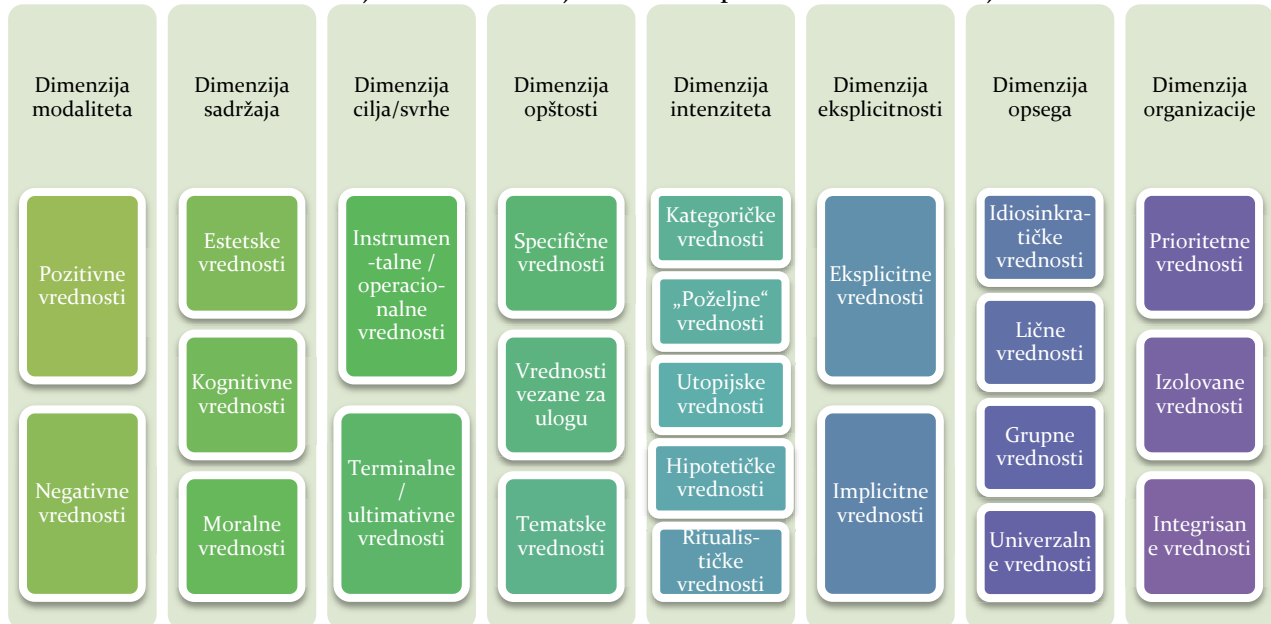
Ta „definicija životne situacije“ uključuje više od normativnih ili estetskih prepostavki; obuhvata i egzistencijalne pretpostavke o tome šta priroda „jeste“. Ilustracije radi, činjenica da ne možemo leteti kolima iznad Valjeva je egzistencijalna pretpostavka; činjenica da kroz Valjevo ne možemo juriti kolima vozeći 250 km/h je

⁷⁷ Iako se o pojmu vrednosti uglavnom govori kao o primarno pozitivnom fenomenu, Kluckhohn naglašava i mogućnost da se razlikuju pozitivne i negativne vrednosti. Negativne vrednosti su sve ono što i pozitivne, samo u terminima onoga što je „loše“ ili „pogrešno“.

⁷⁸ Kluckhohn navodi primer rituala Navaho Indijanaca tokom punog meseca.

stvar normativnog. Veza normativnog i egzistencijalnog je zapravo dvosmerna – normativni sudovi mogu biti zasnovani na idejama o tome kakve činjenice postoje, ali i ideja o tome šta „jeste“ može delom odražavati prethodne normativne orijentacije ili interese. „Šta 'mora biti urađeno' obično je blisko povezano sa tim šta se veruje da 'prirodan poredak stvari' jeste; ipak, uverenja o tome 'šta jeste' često su prurušene pretpostavke o tome 'šta bi trebalo da bude'“ (Kluckhohn, 1951, str. 410).

Ilustracija 16. Klasifikacije vrednosti prema osam dimenzija

Imajući sva ova razmatranja u vidu, Kluckhohn vrednosne orijentacije definiše kao „generalizovane i organizovane koncepcije koje utiču na ponašanje o prirodi, mestu čoveka u njoj, odnosima ljudi međusobno, i poželjnom i nepoželjnom koje se tiču veštački kreirane sredine i odnosa među ljudima“ (Kluckhohn, 1951, str. 411).

Proučavajući geografski bliske zajednice Mormona, Amerikanaca španskog porekla, Teksašane, Navaho Indijance i Zuni Indijance, identifikuje pet vrednosnih orijentacija koje ih razlikuju (Kluckhohn & Strodtbeck, 1961):

1. evaluacije ljudske prirode (loša – mešovita – dobra)
2. odnos ljudi prema svojoj prirodnoj sredini (pokornost – harmonija – ovladavanje)
3. vremenska orijentacija (prošlost – sadašnjost – budućnost)
4. orijentacija na aktivnost (postojanje – postojanje u postajanju – delovanje)
5. odnosi među ljudima (hijerarhijski odnosi – grupni odnosi – individualizam)

Kluckhohnovo teoretisanje o vrednostima je, reklo bi se, imalo veći teorijski, nego empirijski značaj; instrument koji je razvijen za merenje vrednosnih orijentacija (Kluckhohn & Strodtbeck, 1961, videti Braitwaite & Scott, 1991) nije doživeo širu primenu, ali je bio podsticajan za razvoj drugih instrumenata namenjenih merenju istih atributa (Braitwaite & Scott, 1991). Kluckhohn je pojmu vrednosti pridavao veliki značaj u ponašanju pojedinaca i funkcionisanju društava, čime je taj pojam doveo u fokus antropoloških i socioloških razmatranja, utičući na mnoga kasnija razmatranja vrednosti, poput onog Švarcovog, Hofstedeovog ili Inghartovog. Pored toga, ne treba

gubiti iz vida da se zapravo radi o jednom od prvih sistematično razvijenih gledišta o vrednostima, koje praktično nastaje paralelno sa Olportovim, te su neki elementi Klakhonovog teoretisanja od posebnog značaja. Lako pada u oči da (već) Klakhon govori o podeli na instrumentalne i terminalne vrednosti koje imaju centralni značaj u Rokičevim razmatranjima; da se razvija ideja o sistematskoj povezanosti različitih vrednosti, što je gledište koje ima značaj za praktično sve psihološke modele vrednosti; da govori o izvesnim vrednosnim univerzalijama. Ako to imamo u vidu, Klakhon je postavio temelje „kuće“ koje su gradili mnogi drugi nakon njega.

Slika 7. Svaka specifična grupa (ili kultura u celini) ima određena gledišta u vezi sa strukturom univerzuma, odnosima ljudi prema univerzumu (kako u prirodnom, tako i u natprirodnom smislu), i odnosima ljudi prema ljudima. Ona uključuju kako vrednosne, tako i egzistencijalne sudove, delom i kao odgovor na “probleme” sa kojima se život zajednice u određenim okolnostima odvija (Fotografije: Boston Public Library i Ian Macharia na Unsplash i Александр Велигура sa Pexels).

3.4.2. Kulturne dimenzije Gerta Hofstejdea

Hofstejdeovo razumevanje vrednosti svoje korene ima upravo u razmatranjima Klajda Klakhona (Kluckhon, 1951) i Rokiča (Rokeach, 1973). Kao što smo ranije napomenuli, radi se o modelu koji se usmerava na analizu elemenata po kojima se razlikuju kulture, a ne pojedinci i Hofstejde je eksplicitan u gledištu da vrednosne, tj. kulturne dimenzije mogu biti otkrivene samo na nivou države, a ne i na individualnom nivou (Hofstede, 1980; Hofstede et al., 2001; Hofstede et al., 2010). U tom smislu,

prikazom ovog modela vrednosti pravimo izuzetak od kriterijuma selekcije koji smo na početku postavili, ali, imajući u vidu značaj ovog pristupa, razlozi za to su opravdani.

Hofstejde kulturu definiše kao „kolektivno programiranje uma koje razlikuje pripadnike jedne grupe ljudi od druge“ (Hofstede, 1980, str. 25). U razumevanju ovih „mentalnih programa“ vrednosti, shvaćene kao „uopštena tendencija da se preferira određeno stanje stvari nasuprot nekog drugog“ (ibid, str. 19), jedan su od ključnih pojmova. Kultura uključuje sisteme vrednosti, tj. vrednosti su gradivni elementi kulture. One su shvaćene kao nespecifični „mentalni programi“, koji su stečeni rano u životu (samim tim su u nekom smislu „neracionalne“) i, u stvari, određuju našu subjektivnu definiciju racionalnosti. Pretpostavka je, takođe, da su vrednosti međusobno povezane, čine vrednosni sistem ili hijerarhije, i ne moraju biti u stanju harmonije (Hofstede, 1980).

Direktno se oslanjajući na goreopisane Klakhonove dimenzije, Hofstejde ističe da vrednosti imaju intenzitet i direkciju; imati neku vrednost stoga znači da je tema o kojoj se radi od određenog značaja za nas (intenzitet) i da određene ishode smatramo „dobrim“, a druge „lošim“ (direkcija). Pored toga, takođe na tragu Klakhonovih razmatranja, Hofstejde posebno insistira na razlikovanju vrednosti kao onoga što ljudi žele i onoga što bi trebalo da žele (engl. *desired* prema *desirable*). Daleko od toga da se radi o analitičkoj sitničavosti, Hofstejde u ovoj distinkciji zapravo vidi važne implikacije po niz aspekata rezonovanja o vrednostima (Tabela 19).

Tabela 19. Razlikovanje vrednosti kao željenog i poželjnog i povezane razlike

Priroda vrednosti	Željeno	Poželjno
Dimenzija vrednosti	Intenzitet	Direkcija
Priroda odgovarajuće vrednosne norme	Statističke, fenomenološke, pragmatičke	Apsolutne, deontološke, ideološke
Odgovarajuće ponašanje	Izbor i različita alokacija resursa	Odobranje i neodobranje
Dominantan ishod	Dela i/ili reči	Reči
Termini korišćeni u instrumentima	Važno, uspešno, privlačno, preferirano	Dobro, ispravno, mora, treba
Afektivno značenje termina	Aktivitet plus evaluacija	Samoevaluacija
Osobe na koje se referiše u instrumentima	Ja	Ljudi u celini

Izvor: adaptirano prema Hofstede, 1980, str. 21.

U svojim, danas klasičnim istraživanjima u kojima su učestovali zaposleni u filijalama IBM-a širom sveta⁷⁹, Hofstejde je, kao što smo više puta istakli, primarno zainteresovan za vrednosti kao elemente kulture i za dimenzije po kojima se kulture, kao veliki kolektiviteti, razlikuju. Najpre je identifikovao četiri (Hofstede, 1980), da bi potom razmatranja proširio na pet (Hofstede et al., 2001), pa na konačnih šest dimenzija kulture (Hofstede et al., 2010). Čine ih:

⁷⁹ Usput, fokus u Hofstejdeovim radovima je na vrednostima u oblasti rada; puni naslov knjige iz 1980. g. „Posledice kulture – Međunacionalne razlike u vrednostima povezanih sa poslom“, to najbolje ilustruje, kao, uostalom, i sadržaj ajtema u upitniku.

1. **Distanca moći**; stepen u kome manje moćni osobe u institucijama i organizacijama unutar države očekuju i prihvataju da je moć nejednako raspoređena. Bazično se radi o pitanjima nejednakosti u ljudskim odnosima.

2. **Izbegavanje nesigurnosti**; stepen u kome se pripadnici kulture osećaju ugroženima nesigurnim ili nepoznatim situacijama i okolnostima. U osnovi se tiče stepena u kome društvo pokušava da kotroliše nekontrolabilne situacije.

3. **Individualizam – kolektivizam**; stepen u kome se od osobe očekuje da brine o sebi ili ostane integrisana u grupe, obično oko porodice. Individualistička su ona društva u kojima su veze između osoba slabe, svako „gleda svoja posla“ i brine se o svojoj porodici. Kolektivistička društva su ona u kojima su ljudi praktično od rođenja integrisani u snažno kohezivne grupe, koje ih štite i traže apsolutnu lojalnost.

4. **Maskulinitet – feminitet**; obrazac emocionalnih uloga između polova. Pojam maskuliniteta tiče se stepena u kome su rodne uloge jasno razdvojene – od muškaraca se očekuje da budu asertivni, čvrsti i usmereni na materijalni uspeh, a od žena da budu skromne, nežne i da brinu o kvalitetu života. Feminina društva su ona u kojima se rodne uloge (u većoj meri) preklapaju.

5. **Dugoročna – kratkoročna orijentacija**; stepen u kome kultura „programira“ svoje članove da prihvate odloženo zadovoljenje svojih materijalnih, socijalnih i emocionalnih potreba. Dugoročna orijentacija opisuje podsticanje vrlina koje su usmerene na buduće nagrade, poput izdržljivosti i štedljivosti. Suprotni pol, kratkoročna orijentacija, tiče se podsticanja osobina koje se odnose na prošlost i sadašnjost, poput brige o očuvanju tradicije, slike u javnosti i društvenih obaveza.

6. **Zadovoljstva – uzdržanost**; ova dimenzija tiče se suprotstavljanja relativno slobodne i neometane gratifikacije osnovnih ljudskih potreba povezanih sa uživanjem u životu i zabavljanju, sa jedne, i ubeđenja da takva gratifikacija treba da bude regulisana strogim socijalnim normama, sa druge strane. Pol gratifikacije u nekom smislu opisuje hedonističke tendencije, pa bi se i ova dimenzija mogla smatrati distinkcijom između *hedonizma – asketizma*.

„Kako koristiti VSM (*Value Survey Module*)?

Mogu li da izračunam svoje lične VSM skorove?

Možete, ali oni ne otkrivaju Vašu kulturu.

Mogu li da koristim VSM za jednu državu?

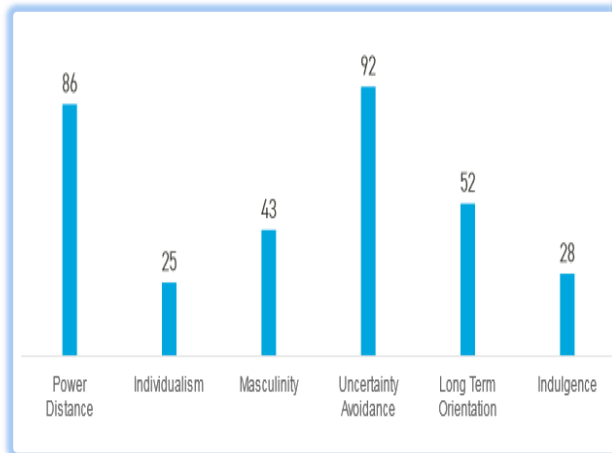
Ne.

Da li se skorovi dimenzija ažuriraju?

Retko“.

Pitanja i odgovori na zvaničnoj internet strani Hofstejdeove studije (www.geerthofstede.com).

Postojanje četiri dimenzije o kojima je Hofstejde govorio na početku, validirano je i iz, da tako kažemo, nezavisnog izvora. Korsiteći analizu vrednosti koju je sproveo Ng sa saradnicima (Ng et al., 1982), Hofstejde i Bond (Hofstede & Bond, 1984) dodatno analiziraju podatke i pokazuju da se i u podacima koje su prikupili Ng i saradnici – u 9 država, sa Rokičevom instrumentom (uz dodatak 4 vrednosti i skaliranje umesto rangovanja) – identifikuju slične dimenzije kulturnih varijacija. Kada su analizirali vezu Hofstejdeovih dimenzija i četiri diskriminativne funkcije koje su Ng i saradnici izlovali, dve dimenzije, *distanca moći* i *individualizam*, bilo je lako identifikovati; kada su dve baze podataka analizirane na sličan način, faktorskom analizom prosečnih skorova na nivou države, identifikovano je pet faktora u Ngovoj studiji, od kojih su četiri veoma visoko korelirala sa Hofstejdeovim dimenzijama (Hofstede & Bond, 1984).

Pozicija Srbije na šest Hofstejdeovih dimenzija (mogući raspon skorova 0-100) opisana je na sledeći način (podaci prikazani na grafiku generisani na www.hofstede-insights.com):

Distanca moći: Srbija je postigla visok skor na ovoj dimenziji (86), što znači da ljudi prihvataju hijerarhijski poredak u kojem je svima mesto i koji ne treba dodatno opravdavati.

Individualizam – kolektivizam: Srbija se sa niskom ocenom 25 smatra kolektivističkim društvom.

Maskulinitet – femininitet: Srbija je postigla 43 na ovoj dimenziji i stoga se smatra relativno femininim društvom.

Izbegavanje – nesigurnost: Srbija je na ovoj dimenziji postigla 92 poena i stoga ima vrlo veliku preferenciju ka izbegavanju neizvesnosti.

Dugoročna – kratkoročna orijentacija: Sa srednjim rezultatom 52, ne postoji jasna pozicija za Srbiju na ovoj dimenziji.

Zadovoljstva – uzdržanost: Niska ocena 28 na ovoj dimenziji ukazuje na to da je srpska kultura dominantno karakterisana ograničenjima.

Hofstejde je u svojim delima opširno i sistematično analizirao vezu kulturnih dimenzija i raznih drugih socijalnih pokazatelja koji bi mogli biti smatrani antecedentima (npr. nivo socioekonomskog razvoja), odnosno posledicama kulture (npr. razni institucionalni aranžmani). No, više puta istakli smo da njegova teorija nije teorija individualnih i ličnih vrednosti⁸⁰. U njegovim analizama, jedinica analize je država (tj. porede se grupe ispitanika koje su ujednačene po svim drugim relevantnim varijablama, izuzev kulture⁸¹), ključni „entitet“ je nacionalna kultura, a same mere odnose se na „ekološke“, agregatne (uprosečene) pokazatelje (koje vrlo često nije ni moguće sračunati na individualnom nivou, kao karakteristiku pojedinačne osobe). To ima neke važne implikacije, od kojih je svakako najočiglednija da se ne analiziraju niti pretpostavljaju individualne varijacije u korišćenim merama, tj. vrednostima. Ilustracije radi, skor na nivou države koji bi ukazivao na visok kolektivizam podrazumevao bi da su svi građani i građanke te države – kolektivisti. Kultura je u neku ruku kontekstualna varijabla i, u stvari, konstatna za sve njene članove.

Ne moramo previše isticati problematičnost ovih gledišta i razne implikacije koje ono ima. Kao pokušaj prevazilaženja ovih problema, nedavno je razvijena tzv. CVSCALE, skala od 26 ajtema koji ocenjuju pet Hofstejdeovih dimenzija (bez dimenzije zadovoljstvo – uzdržanost) kao individualnih kulturnih vrednosti, tj. na

⁸⁰ Kada je sam Hofstejde svoje podatke analizirao na individualnom nivou (Hofstede, 1980), utvrdio je veoma niske korelacije između kulturnih dimenzija, dok je na nivou države sve bilo bitno drugačije. Drugim rečima, identifikovane dimenzije postoje na agregatnom, ne i na individualnom nivou.

⁸¹ Sličan pristup je zapravo imao i Švarc, kada je, argumentujući specifičnosti izbora uzoraka ispitanika – učitelja i studenata, to pravdao činjenicom da se radi o poređenju grupa koje nisu nužno reprezentivne kulture kojoj pripadaju (nijedna pojedinačna grupa to nije), ali su ujednačeni po nekim drugim važnim socioekonomskim karakteristikama (Schwartz, 1992).

individualnom nivou (Yoo et al., 2011)⁸². Autori ukazuju na nužnost merenja kulturnih vrednosti na individualnom nivou, posebno, recimo, u situacijama država sa veoma heterogenom populacijom. Imajući, takođe, u vidu današnju mobilnost i komunikacionu povezanost građana/ki različitih država, pripisivanje svakom od njih jednog istog kulturnog „skora“ postaje sve manje smisljeno. Najzad, kao što smo spomenuli, Hofstejdeov naglasak je na vrednostima u oblasti rada, pa takve mere nemaju smisla za osobe koje su nezaposlene, penzioneri itd. Drugim rečima, postoji potreba za skalom koja bi bila šire kontekstualno primenjiva na sferu van rada. Jo i saradnici (Yoo et al., 2011) stoga predlažu CVSCALE kao meru pet kulturnih dimenzija na individualnom nivou i u generalnom kontekstu, sa zadovoljavajućim psihometrijskim karakteristikama. Iako se autori pri konstrukciji skale oslanjaju kako na Hofstejdeove originalne upitnike, tako i na mere drugih autora, ni u kom smislu ne revidiraju sadržaj i značenje dimenzija, koje su u tom smislu identične onima koje je definisao Hofstejde.

3.4.3. Revidirana teorija modernizacije Ronalda Ingharta

Ronald Inghart, američki sociolog koji je do nedavno bio na čelu istraživačkog tima Svetske studije vrednosti, komparativnog projekta koji se u velikom broju zemalja širom sveta sprovodi u periodičnim talasima od 1980. godine, svoju teoriju vrednosti razvio je upravo na WVS građi. WVS je neprocenjivi izvor empirijskih podataka koji je otvorio mogućnosti poređenja različitih društava i kultura po nizu relevantnih kriterijuma, analizu promena dominantnih vrednosnih obrazaca unutar društva s vremenom itd.

Iako su vrednosti od suštinskog značaja u Inghartovom teoretisanju, ono je, u poređenju s već prikazanim psihološkim teorijama vrednosti, po mnogo čemu specifično. Ne mislimo tu samo na onu već istaknutu konceptualnu razliku između vrednosti kao individualnih dispozicija i elementa kulture. Nasuprot rigoroznim teorijskim utemeljenjima koncepta i modela vrednosti u, recimo, Rokičevom i Švarcovom slučaju, Inghart o samom konceptu vrednosti veoma malo teorijski

Ronald Inghart (1934-2021), američki sociolog, bio je na čelu jednog od najvećih nekomercijalnih komparativnih istraživanja u istoriji društvenih nauka, Svetske studije vrednosti (WVS). Radi se o istraživanju koje se, od 1981. g., sa istim jezgrom upitnika, realizuje u talasima na svakih pet godina, na nacionalno reprezentativnim uzorcima. U njemu je do sada učestvovalo 120 država koje reprezentuju 94.5% svetske populacije. Upitnik uključuje ukupno 600 indikatora, a na osnovu prikupljenih podataka do sada je objavljeno preko 30.000 publikacija, koje sveukupno imaju preko 60,000 citata na *Google Scholar* servisu, a podaci se preuzmu skoro milion puta godišnje. Podaci su besplatno dostupni svim zainteresovanim na zvaničnoj internet strani projekta.

Na slici je prikazan Ronald Inghart (crtež: Z.P).

⁸² I ranije su postojali pokušaji da se razvijaju mere Hofstejdeovih dimenzija na individualnom nivou, ali su bile usmerene ili na pojedinačne kulturne dimenzije (npr. samo *individualizam-kolektivizam*) ili na nekoliko njih.

debatuje, a metodološke procedure i operacionalizacija vrednosti često izgledaju više određeni raspoloživošću empirijskog materijala, nego unapred definisanim teorijskim pozicijama (videti i: Pavlović, 2009a; 2009b; Schwartz, 2007). No, Inglehartovo delo je danas veoma uticajno i svakako zaslužuje detaljniji prikaz⁸³.

Ako postoji neka sličnost sa psihološkim promišljanjima o vrednostima, onda je to svakako pretpostavka o motivacionoj uslovljenosti vrednosti. Inglehartove teorijsko-empirijske analize vrednosti temelje se na dve osnove: Maslovljevoj analizi hijerarhije potreba (Maslow, 1970) i teoriji modernizacije koja govori o grubo predvidljivim posledicama socioekonomskog razvoja na dominantne vrednosti određene zajednice (Inkeles, 1969; Inkeles & Smith, 1974; Lerner, 1964; Smith & Inkeles, 1966).

Vrednosni prioriteti pojedinca, prema Inglehartovom shvatanju (Inglehart, 1971; 1990; Inglehart & Welzel, 2005), odražavaju socioekonomske uslove sredine, pri čemu se najveća subjektivna vrednost pridaje najvažnijim nezadovoljenim potrebama (tzv. **hipoteza oskudice**). Budući da su materijalne potrebe presudne za opstanak pojedinca, kada one nisu zadovoljene, uzimaju primat nad svim ostalim potrebama, uključujući i potrebe nematerijalnog tipa i obrnuto. U danas klasičnim razmatranjima o „tihoj revoluciji“ (Inglehart, 1971) koja je na delu u razvijenim demokratijama zapadnog tipa (mислеći pritom na kulturno-vrednosni pomak sa vrednovanja fizičke i materijalne sigurnosti ka vrednovanju slobode izbora i kvaliteta života – odražen u većem vrednovanju *postmaterijalističkih* vrednosti), Inglehart je tumači u kontekstu slabljenja egzistencijalnih pritisaka na mlade generacije, koje zadovoljenje osnovnih životnih potreba uzimaju „zdravo za gotovo“. Širenje postmaterijalističkih vrednosti u populacijama razvijenih demokratskih zemalja interpretirano je kao posledica dugoročnog ekonomskog razvoja u ovim sredinama nakon Drugog svetskog rata, koji je doveo do prosperiteta u kojima su odrastale mlade generacije koje su, samim tim, bile postmaterijalistički orijentisane (Inglehart, 1990).

Međutim, odnos materijalne oskudice i promene vrednosnih prioriteta na nivou zajednice nije trenutno jer vrednosti pojedinca, u najvećem stepenu, odražavaju uslove iz njegovih formativnih godina, tj. perioda rane socijalizacije, pa se vrednosti pre svega menjaju smenom generacija (tzv. **hipoteza socijalizacije**). Ovo, važno je primetiti, implicira da su jednom usvojene vrednosti teško promenljive. Takođe, ako dođe do dužeg perioda ekonomske i fizičke sigurnosti, mogu se očekivati značajne razlike između vrednosnih prioriteta mlađih i starijih grupa usled značajno različitih formativnih iskustava socijalizacije, što vodi velikim generacijskim razlikama (npr. u postmaterijalističkim vrednostima), ali i, u perspektivi, promenama dominantnih vrednosti na nivou populacije.

„Oni koji napadaju naše potrebe za sigurnošću – naše potrebe za zakonom i poretkom – zapravo napadaju i sve naše više potrebe i metapotrebe. Zašto? Zato što politički haos čini regresivnijim ljudsku motivaciju. Usred haotičnog društva, skoro svi postaju primorani da ostave po strani više motivacije i umesto toga regrediraju ka traganju za poretkom, stabilnošću, legalizmom, itd. Tada velika opasnost postaje autoritarnost. Zato, uvek, moramo da biramo između haosa i nihilizma, s jedne strane, i autoritarnosti, s druge strane“ (Maslov, 2001, str. 124).

⁸³ Ovaj prikaz delom je zasnovan na ranijim analizama (Pavlović, 2009a; 2009b; 2009c).

U početku je suštinski koncept Inglehartove teorije bila dimenzija (*post*)materijalističkih vrednosti (Inglehart, 1971). Međutim, od sredine devedesetih godina XX veka, dolazi do pomeranja teorijskog fokusa u radovima ovog autora i razvijanja teze o dve dimenzije kros-kulturnih varijacija, odnosno, posebno detaljnoj analizi jedne od njih, dimenzije vrednosti *preživljavanja/samoizražavanja* (Inglehart & Welzel, 2005).

Za razliku od klasičnih teoretičara, koji su proces društvene modernizacije posmatrali kao manje-više uniforman i pre svega linearan, modernizacija se, prema Inglehartovoj revidiranoj teoriji modernizacije, odvija kroz dve glavne faze – industrijsku i postindustrijsku – od kojih svaka sa sobom nosi promene u preovlađujućim pogledima na svet. Industrijska revolucija bila je povezana sa pomakom od tradicionalnih ka sekularno-racionalnim vrednostima, noseći sa sobom birokratizaciju, centralizaciju, standardizaciju i sekularizaciju autoriteta. Ovaj pomak, prema Inglehartu, ne predstavlja kritičko preispitivanje, već samo pomeranje osnove autoriteta od tradicionalno-religioznih ka sekularno-racionalnim izvorima (Inglehart & Welzel, 2005).

Pojava postindustrijskog društva dovodi do promene u drugom pravcu. Ekonomski rast i država blagostanja uvećavaju standard stanovništva do te mere da se zadovoljavanje materijalnih potreba može uzeti „zdravo za gotovo“. Rastući nivoi obrazovanja, širenje masovnih komunikacija i rad sa ljudima, simbolima i informacijama gde ljudi pre „misle nego što rade“ (Fukujama, 2002, str. 116) uvećavaju intelektualne veštine ljudi, dok rastuća socijalna kompleksnost, destandardizacija ekonomskih aktivnosti, ali i društvenog života uopšte, širi i diversifikuje ljudske socijalne mogućnosti. Sve to vodi **materijalnoj, intelektualnoj i socijalnoj autonomiji pojedinca**, što za posledicu ima preispitivanje nekontrolisanog i neograničenog autoriteta nad ljudima i osetljivost za ideje individualne slobode i jednakosti, tj. rastuću emancipaciju kako od religijskih, tako i od sekularno-racionalnih autoriteta (Inglehart, 2018; Inglehart & Welzel, 2005).

Izuzev zajedničke tendencije uvećanja egzistencijalne sigurnosti, industrijska i postindustrijska faza modernizacije suštinski se razlikuju prema stepenu razvijanja individualne autonomije. Iako obe promene dovode do preoblikovanja orijentacija prema autoritetu, „industrijska faza modernizacije donosi sa sobom sekularizaciju autoriteta, dok postindustrijska faza dovodi do emancipacije od autoriteta“ (Inglehart & Welzel, 2005a, str. 25). Ovaj proces odražava svojevrsnu **humanističku transformaciju modernizacije**, budući da rastuće prihvatanje vrednosti samoizražavanja postaje ključna kulturna manifestacija modernizacije. Ljudska sloboda izbora i emancipacija postaju vodeće teme u svim oblastima života, od politike do vaspitanja dece, radne motivacije, religijskih orijentacija, građanskog angažovanja i sl.

Sve to ima jednu izuzetno važnu društvenu posledicu – rastuće zahteve za efektivnim građanskim i političkim slobodama i demokratskim institucijama u društvu, tamo gde one ranije nisu postojale, odnosno jačanjem demokratskih institucija tamo gde one već postoje. U postindustrijskom društvu socioekonomski razvoj, vrednosti samoizražavanja i efektivna demokratija čine celinu, obezbeđujući sredstva, vrednosti i prava koja ljude čine sposobnim, voljnim i posvećenim oblikovanju sopstvenih života u skladu sa sopstvenim autonomnim izborima. Ovaj proces, po mišljenju Ingleharta, čini suštinsku karakteristiku ljudskog razvoja jer naglašava najdistinktivnije svojstvo čoveka: sposobnost da donosi odluke i ponaša se u skladu sa ličnim autonomnim izborima.

Na osnovu podataka iz Svetske studije vrednosti, Inglehart je faktorskom analizom identifikovao dve dimenzije kros-kulturnih varijacija (Inglehart, 1997; 2007; 2018; Inglehart & Baker, 2000, Inglehart & Welzel, 2005). Dimenzije su inicijalno identifikovane na osnovu podataka prikupljenih u četiri talasa Svetske studije vrednosti, koja obuhvata oko 200 istraživanja u preko 70 zemalja (naknadno je i broj država i istraživanja uvećan). Struktura dve dimenzije prikazana je u Tabeli 20.

Prvu dimenziju Inglehart naziva *tradicionalne* nasuprot *sekularno/racionalnim* vrednostima. Tradicionalni pol dimenzije tvore stavke koje se (većinski) tiču poštovanja autoriteta – religijskog, nacionalnog i porodičnog. Suprotnost ovim tradicionalnim vrednostima su *sekularno-racionalne* vrednosti, koje se često nazivaju moderne ili postmoderne vrednosti.

Tabela 20. Faktorska struktura dve dimenzije kulturnih varijacija (zasićenja)

Tradicionalno – sekularno/racionalne vrednosti			Vrednosti preživljavanja – samoizražavanja		
Tvrđnje	Ind. nivo	Agreg. nivo ⁸⁴	Tvrđnje	Ind. nivo	Agreg. nivo
Bog je veoma važan u životu	.70	.91	Materijalističke vrednosti	.59	.87
Važnije je da dete nauči poslušnost i religioznost, nego nezavisnost i odlučnost	.61	.88	Ispitanik/ca opisuje sebe kao ne baš srećnu osobu	.59	.81
Abortus se nikada ne može opravdati	.61	.82	Homoseksualnost se nikada ne može opravdati	.59	.77
Jak osećaj nacionalnog ponosa	.60	.81	Ispitanik/ca nikada nije i nikada ne bi potpisao peticiju	.54	.74
Naglašavanje većeg poštovanja autoriteta	.51	.73	Treba biti oprezan kada se veruje drugim ljudima	.44	.46
Objašnjena varijansa	26%	46%		13%	25%

Izvor: Adaptirano prema Inglehart & Welzel, 2005a, str. 49-51.

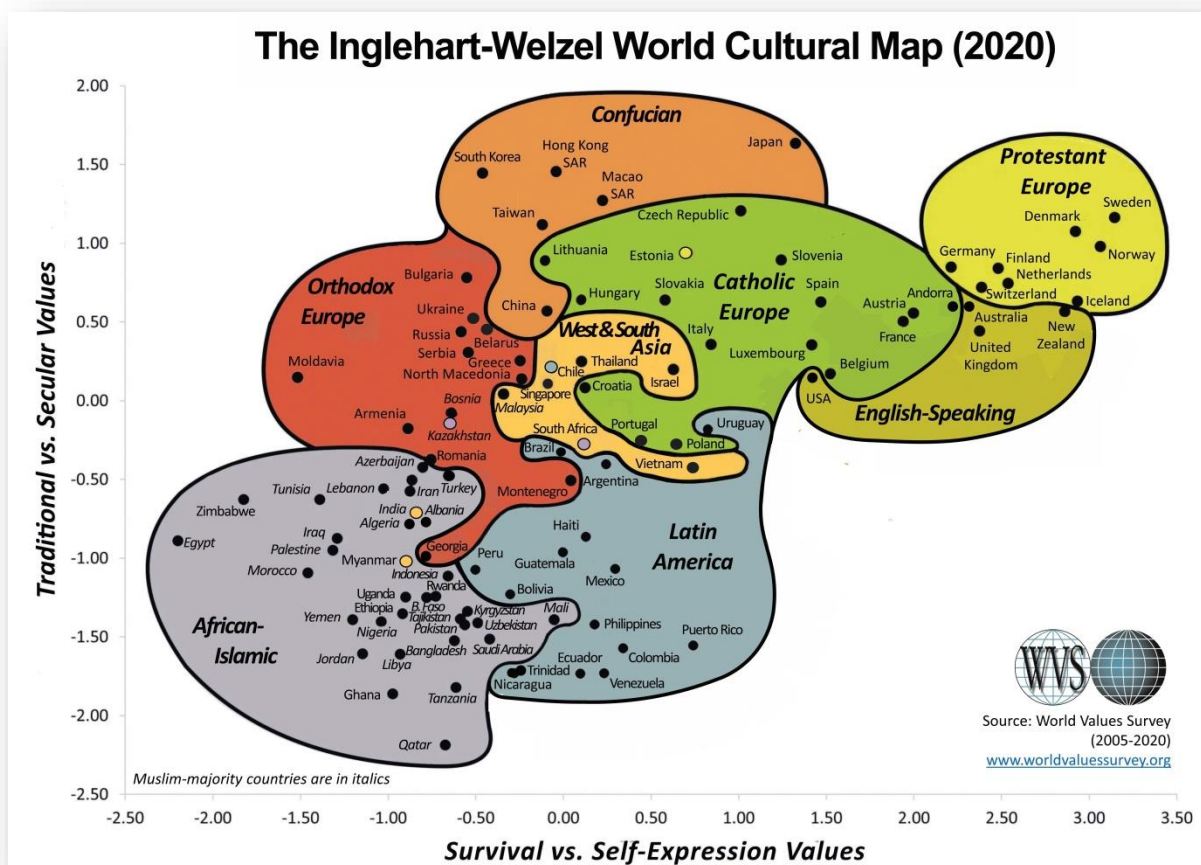
Drugu dimenziju čini kontinuum vrednosti *preživljavanja* i vrednosti *samoizražavanja*. U nekim od najranijih radova u kojima se detaljnija pažnja posvećuje ovom konceptu, dimenzija preživljavanje/samoizražavanje, opisana je kao „sindrom poverenja, tolerancije, subjektivnog blagostanja, političkog aktivizma i samoizražavanja koji se pojavljuje u postindustrijskim društvima koje karakteriše visok nivo sigurnosti“ (Inglehart & Baker, 2000, str. 25), a kasnije i kao „sindrom masovno prihvaćenih stavova u čijoj osnovi leži jedna dimenzija koja odražava naglašavanje slobode, toleranciju različitosti i participaciju“ (Inglehart & Welzel, 2005, str. 67). Glavna komponenta ove dimenzije jeste polarizacija između *materijalističkih* i *postmaterijalističkih* vrednosti, odnosno pomak sa naglaska na ekonomskoj i fizičkoj sigurnosti ka naglašavanju samoizražavanja, subjektivnog osećaja blagostanja i kvaliteta života.

Na osnovu dve identifikovane dimenzije i Hantingtonove klasifikacije civilizacija današnjice (Hantington, 1998), Inglehart konstruiše tzv. kulturnu mapu

⁸⁴ Analiza na agregatnom nivou podrazumeva upotrebu države kao jedinice analize, tj. prosečnih vrednosti relevantnih varijabli na nivou države.

sveta (Ilustracija 17) koju dovodi u vezu sa nivoom ekonomskog razvoja i pretpostavljenim uticajem koji on ima na dominantne vrednosti jednog društva. Socioekonomski razvoj teži da društva usmerava (u smislu vrednosnih promena) u grubo predvidljivom pravcu. Međutim, kulturne promene su u izvesnom smislu „omeđene“, tj. zavisne od puta kojim se određeno društvo kretalo u prošlosti (Inglehart & Welzel, 2005). Činjenica da je određeno društvo, recimo, istorijski protestantsko ili pravoslavno, manifestuje se u koherentnim kulturnim zonama koje karakterišu distinktivni vrednosni sistemi. Iako se promene vrednosnih sistema različitih društava odvijaju u istom smeru usled homogenizujućih uticaja faktora modernizacije, ne postoji njihova konvergencija, kako to klasična teorija modernizacije predviđa. Razlike određenih društava koje pripadaju različitim kulturnim zonama, u vezi sa određenim skupom vrednosti, jednako su velike danas, kao što su bile i pre dvadeset ili više godina (Inglehart & Welzel, 2005; Inglehart, 2018).

Ilustracija 17. Kulturna mapa sveta

Izvor: The Inglehart-Welzel World Cultural Map - World Values Survey 7 (2020) [Provisional version]. Source: <http://www.worldvaluessurvey.org>.

Empirijske analize potvrđuju neke od osnovnih Inglehartovih pretpostavki. Intenzitet raširenosti vrednosti *samoizražavanja* intenzivno je povezan sa nivoom socioekonomskog razvoja društva – što je društvo razvijenije, to su ove vrednosti izraženije (Inglehart & Welzel, 2005). Ove vrednosti su, sa druge strane, povezane sa širokim spektrom drugih stavova i vrednosti (Inglehart & Baker, 2000; Inglehart, 2007) i, što je posebno važno, visoko koreliraju sa merama drugih srodnih koncepata sa

kojima postoje teorijske sličnosti poput *individualizma – kolektivizma* o kome govori Hofstede (Hofstede, 1980) ili Švarcove dimenzije *autonomija – ukorenjenost* (Schwartz, 2007). Najzad, stepen raširenosti vrednosti *samoizražavanja* unutar jednog društva visoko korelira sa kvalitetom demokratskih institucija i, zajedno sa ekonomskim indikatorima, objašnjava oko 80% varijanse razlika u stepenu demokratičnosti⁸⁵ različitih zemalja (Inglehart & Welzel, 2005). Ova impresivna povezanost navela je Ingharta na zaključak da je „veoma verovatno da će se demokratija pojaviti tamo gde više od 45% građana jednog društva karakterišu vrednosti *samoizražavanja*” (Inglehart & Welzel, 2005a, str. 300). Vrednosti *samoizražavanja* na taj način postaju centralni aspekt Inghartove teorije, koja u njima vidi suštinu demokratske političke kulture i demokratskog potencijala pojedinca, a samu demokratiju shvata kao institucionalni odraz emancipativnih sila inherentnih ljudskom razvoju.

Inghartova teorija vrednosti je, kao što je iz ovog kratkog prikaza sasvim jasno, sociološka teorija i to više teorija društva nego specifično vrednosti. Vrednosti su u fokusu primarno kao odlika grupe ili nacije kao celine, a njihovi antecedenti ili posledice traže se u sferi makrosocijalnih faktora. Bila je, takođe, predmet (oštrih) kritika, u pogledu konceptualizacije vrednosti (Schwartz, 2007), adekvatnosti operacionalizacije i validnosti mera (npr. Davis & Davenport, 1999; De Graaf & Evans, 1996), pretpostavki socijalizacije i oskudice (Clarke et al., 1997; Dutch & Taylor, 1993; Pavlović, 2009a; 2009b) ili onih o političkom sistemu kao efektu vrednosti (npr. Hadenius & Teorell, 2005; Seligson, 2002). No, nesporno je da postoje aspekti Inghartove teorije koji su sasvim na tragu već iznetih psiholoških teoretisanja o vrednostima kao odrazu (ne)zadovoljenih potreba ili adaptacijama na preovlađujuće okolnosti (one iz lične i nacionalne prošlosti, doduše) i, najvažnije, uverenju o benevolentnoj i slobodarskoj prirodi čoveka koja izlazi na „svetlost dana“ onda kada se za to stvore odgovarajući sredinski uslovi.

3.4.4. Teorija osnaživanja ljudskih kapaciteta Kristijana Velcela

Na temeljima koje je postavio Inghart, jedan od njegovih najbližih saradnika, Kristijan Velcel, predlaže koherentniju koncepciju veze između modernizacije, kulturnih promena i njihovih institucionalnih posledica, koju opisuje unutar tzv. modela ljudskog osnaživanja (engl. *Human Empowerment Model*) (Welzel, 2013) i unutar kojeg vrednosti imaju ključnu ulogu.

Glavni fokus unutar ovog modela je na oceni korisnosti (univerzalnih) ljudskih prava i sloboda i poreklu ili „izvorima“ uviđanja njihovog značaja. Ljudski kapaciteti da upražnjavaju slobode su, po pretpostavci, zasnovani na raspoloživim resursima i zavisni od intelektualne, socijalne i materijalne dostupnosti resursa (Welzel, 2013), u onom smislu u kome o tome govori i Inghartova teorija. Kada su resursi (u najopštijem smislu) oskudni, ljudi imaju važnije brige na umu i za njih slobode imaju malu korist i posledično malu vrednost. Kada steknu kontrolu nad resursima („oruđa“, veštine i mogućnosti), tj. postanu **egzistencijalno osnaženi**, njihovi kapaciteti da upražnjavaju slobode i da uvide njihov značaj posledično raste (Ilustracija 18). U ovim

⁸⁵ Stepem “demokratičnosti” određenog društva odnosi se na pojam efektivne demokratije koji predstavlja indeks konstruisan na osnovu procena koje daju Freedom Haus (engl. *Freedom House*) i Transparensi Internešnal (engl. *Transparency International*).

gledištima je lako prepoznati Inghartove pretpostavke o vrednostima kao odrazu preovlađujućih životnih okolnosti i glavnim (ne)zadovoljenim potrebama.

Egzistencijalno osnaživanje ima, dalje, izražene psihološke posledice i vodi **psihološkom osnaživanju** – ljudi veći značaj pridaju vrednovanju slobode izbora i jednakim mogućnostima koje stvaraju prostor za javljanje *emancipativnih* vrednosti, kao glavnom elementu ovog psihološkog osnaživanja (Welzel, 2006; 2013). Suština *emancipativnih* vrednosti jeste “prioritet tolerancije nasuprot konformizmu, autonomije nad autoritetom, rodne ravnopravnosti nad patrijarhatom i participacije nasuprot sigurnosti” (Welzel & Inglehart, 2009, p. 140). One obuhvataju dve opštije orijentacije – liberalnu i egalitarnu – i odnose se na naglašavanje autonomije, slobode izbora, jednakosti i participacije ljudi u javnoj sferi. Drugim rečima, *emancipativne* vrednosti bi trebalo shvatiti kao građansku, prosvetljujuću i liberalizujuću snagu.

Ilustracija 18. Model osnaživanja ljudskih kapaciteta

Izvor: adaptirano prema Welzel, 2013, str. 44.

Kada je značaj sloboda prepoznat, a same slobode visoko vrednovane, socijalni pritisci da se one institucionalizuju (ukoliko to već nije slučaj) ili da postanu efikasnije (tamo gde su već garantovane) postaju veoma izraženi (Welzel, 2013). Ovo vodi **institucionalnom osnaživanju** – uvođenju ili jačanju formalnih garancija upražnjavanja univerzalnih sloboda u društvu u kome su *emancipativne* vrednosti prisutne (Welzel & Inglehart, 2009; Welzel, 2013).

Ukratko, rastuće (ekonomsko) blagostanje podstiče rast emancipativnih vrednosti, što vodi rastućim formalnim pravima ljudi, i to upravo ovim sledom. Institucionalne garancije sloboda (npr. demokratski sistem) odgovor su na rastuće vrednovanje sloboda (npr. rastuće prihvatanje *emancipativnih* vrednosti), tj. njihov su ishod, a ne „uzrok“ ovog procesa. Ovakva gledišta o primarnosti kulture nad strukturom, tj. teza da su društvene/političke/institucionalne promene *posledica* izmenjenih vrednosti, a ne „uzrok“ promene u vrednostima, čine suštinu tzv.

kulturološke škole, čiji su Inglehart i Welzel jedni od glavnih predstavnika (Eckstein, 1988; Inglehart & Welzel, 2005; Pavlović, 2016; 2018). Na ova razmatranja vratit ćemo se ubrzo, kada budemo govorili o promeni vrednosti.

I Welzelove analize zasnovane su na podacima prikupljenim u WVS. Iako najveći značaj pridaje konceptu *emancipativnih* vrednosti, on zapravo govori o dve dimenzije kros-kulturnih varijacija čiji su osnovni elementi prikazani u Tabeli 21 (Welzel & Inglehart, 2009; Welzel, 2006; 2013) – lako su uočljive paralele sa Inglehartovom kulturnom mapom sveta. Prvu dimenziju čine **sekularne vrednosti**, kao pokazatelj udaljavanja od eksternog autoriteta, poput srodne dimenzije u Inglehartovom modelu. One su neka vrsta prekursora internalizacije autoriteta, koji dolazi sa emancipativnim vrednostima. Sekularne vrednosti „demistifikuju“ različite vrste autoriteta nad ljudima, pre svega religijskog, patrijarhalnog, autoriteta države i preovlađujućih normi. Njihova operacionalizacija ogleda se u onim aspektima koje Welzel naziva *odbacivanje autoriteta*, *agnosticizam*, *relativizam* i *skepticizam*. Indikatori **emancipativnih vrednosti** su već spomenuta *mogućnost izbora*, *jednakost*, *sloboda govora* i *autonomija*.

Tabela 21. Sadržaj sekularnih i emancipativnih vrednosti

Sekularne vrednosti		Emancipativne vrednosti	
Ajtemi	Indikatori	Ajtemi	Indikatori
Nizak stepen ponosa na roditelje		Tolerancija abortusa	
Nizak nacionalni ponos	Odbacivanje autoriteta	Tolerancija razvoda	Mogućnost izbora
Odbacivanje poštovanja autoriteta		Tolerancija homoseksualnosti	
Neznačajnost religije		Rodna ravnopravnost u politici	
Neučestvovanje u religijskim obredima	Agnosticizam	Rodna ravnopravnost u obrazovanju	Jednakost
Nije religiozna osoba		Rodna ravnopravnost na radnom mestu	
Indiferentan prema podmićivanju		Veći značaj lokalnoj vlasti	
Indiferentan prema varanju	Realitivizam	Veći značaj nacionalne vlasti	Sloboda govora
Indiferentan prema utaji poreza		Sloboda govora	
Nepoverenje u policiju		Poslušnost nije bitna osobina dece	Autonomija
Nepoverenje u sudove	Skepticizam	Maštovitost bitna	
Nepoverenje u vojsku		Nezavisnost bitna karakteristika	

Izvor: Welzel, 2013, str. 68-71.

Na osnovu ove dve dimenzije konstruisana je i tzv. nova kulturna mapa sveta, na kojoj su prikazane pozicije velikog broja država s obzirom na prosečne vrednosti na dve dimenzije (Welzel, 2013), vrlo srodna ranije prikazanoj kulturnoj mapi.

Trend širenja *emancipativnih* vrednosti registrovan je širom sveta: ljudi na bilo kom delu planete postaju sve emancipovaniji (Welzel, 2013). Iako su socijalni i

individualni izvori *emancipativnih* vrednosti brojni, najvažnji mehanizam njihovog širenja je smena generacija; mlađe generacije više prihvataju *emancipativne* vrednosti nego starije. Poput Inglehartove socijalizacijske hipoteze (Inglehart, 1990; Inglehart & Welzel, 2005), vrednosne preferencije osobe predeterminisane su egzistencijalnim uslovima tokom formativnog perioda, kada su vrednosti, po pretpostavci, formirane i kasnije teško promenljive.

Slika 8. Istraživanja ukazuju na to da je učešće u protestima koji za cilj imaju zaštitu građanskih prava i sloboda blisko povezano sa prihvatanjem emancipativnih i pro-građanskih vrednosti. Vrednosti su u tom smislu građanski socijalni kapital koji podstiče udruživanje zarad emancipatornih ciljeva i učešće u oblicima kolektivne akcije, poput socijalnih pokreta (Fotografija Clay Banks na Unsplash).

Tokom prethodnih nekoliko decenija, mlađe kohorte svoje formativne godine provode u blagostanju (makar u razvijenim društvima), što ih po pretpostavci čini podložnim prihvatanju *emancipativnih* vrednosti (Welzel, 2013). Smena generacije time vodi pomaku ka većoj izraženosti *emancipativnih* vrednosti. Iako je taj trend izraženiji u društvima koja su doživela značajnije poboljšanje životnih uslova, on je registrovan u gotovo svim društvima, bez obzira na nivo socioekonomskog razvoja ili kulturu, što je, delom, interpretirano u kontekstu globalizacije i rastuće umreženosti sveta, pa i nekoj vrsti transfera ili difuzije vrednosti tim putem (Welzel, 2013).

Na individualnom nivou, *emancipativne* vrednosti povezane su sa većim interpersonalnim poverenjem, izraženijim društvenim aktivizmom, podrškom demokratiji, učešćem u pokretima za zaštitu životne sredine itd. (Welzel, 2006; 2013; Welzel & Inglehart, 2009). Na agregatnom nivou, izraženost *emancipativnih* vrednosti povezana je sa raznim indeksima zaštite ljudskih prava, kvalitetom demokratije,

merama blagostanja i slično (Welzel, 2013; Welzel & Inglehart, 2009). Obimna empirijska WVS evidencija ukazuje na to da, u skladu s pretpostavkom o primarnosti vrednosti/kulture nad institucijama, promene u *emancipativnim* vrednostima mogu da objasne posledične promene u poboljšanju garancije sloboda i prava, dok suprotno ne stoji (Welzel, 2013), mada postoje i neka alternativna gledišta o vezi promene izraženosti *emancipativnih* vrednosti i institucionalnih promena, makar na nivou pojedinačnih država (Pavlović, 2018).

3.4.5. Švarcova teorija kulturnih orijentacija

Švarcov ranije opisani model vrednosti često je korišćen i u kros-kulturnim istraživanjima i Švarc u skorije vreme razvija teoriju kulturnih vrednosnih orijentacija (Schwartz, 2004; 2007). Budući da smo njegovu teoriju prikazali veoma detaljno, ovde ćemo se samo ukratko osvrnuti na njegovu teoriju kulturnih orijentacija.

Kulturne vrednosne orijentacije sastoje se iz istih onih originalnih vrednosti koje su identifikovane na individualnom nivou, ali grupisanih na način koji bolje odražava kulturne specifičnosti⁸⁶. Švarc govori o sedam kulturnih vrednosnih orijentacija: **Intelektualnoj autonomiji** (*radoznalost, otvorenost uma*), **Afektivnoj autonomiji** (*zadovoljstvo, uzbudljiv život*), **Ovladavanju** (*ambicija, izazovi*), **Hijerarhiji** (*autoritet, skromnost*), **Ukorenjenosti** (*poslušnost, tradicija*), **Harmoniji** (*jedinstvo s prirodom, mir u svetu*) i **Egalitarizmu** (*socijalna pravda, jednakost*) (Ilustracija 19).

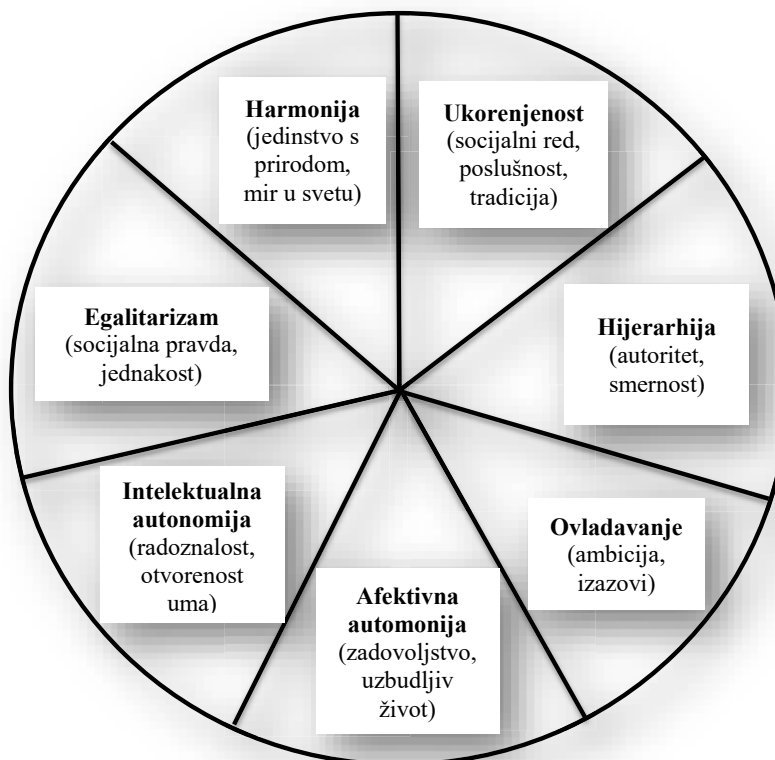
Kada govori o vrednosnim dimenzijama kao karakteristikama kulture, Švarc razlikuje tri dimenzije (Schwartz, 2004) koje su, kao i u slučaju vrednosti kao individualnih dispozicija, „odgovori“ na tri ključne teme sa kojima se svako društvo susreće. Prva tema je pitanje odnosa pojedinca i grupe: do koje mere su osobe autonomne, odnosno, ukorenjene u grupu? Ovo je odraženo dimenzijom **autonomija – ukorenjenost**. U autonomnim kulturama ljudi su nezavisni „entiteti“, oni izražavaju svoje preferencije, osećanja, ideje i nalaze smisao u svojoj jedinstvenosti. U ukorenjenim kulturama, ljudi su uronjeni u kolektiv kojem pripadaju. Smisao života potiče iz socijalnih odnosa, kroz identifikaciju sa grupom i učešće u zajedničkom životu. Ova dimenzija je vrlo srodna uobičajenom razlikovanju individualističkih i kolektivističkih kultura.

Drugi problem su mehanizmi garancije odgovornog ponašanja koji čuvaju tkivo društva. Ljudi moraju biti navedeni da brinu o drugima, da koordinišu aktivnosti i organizuju neizbežnu međuzavisnost (Schwartz, 2004; 2007). Jedan pol te dimenzije je **egalitarizam** – u egalitarnim kulturama svi su jednaki u moralnom smislu i dele bazične interese kao ljudska bića. Ljudi su socijalizovani da internalizuju posvećenost kooperaciji i brizi za dobrobit drugih. U **hijerarhijski** ustrojenim kulturama, postoji hijerarhija propisanih uloga koja za cilj ima da to obezbedi, uključiv i nejednakost moći koja se smatra legitimnom.

Treći problem je odnos ljudi prema prirodnom i socijalnom okruženju. Dimenzija **Harmonija** nasuprot **Ovladavanju** opisuje distinkciju između, s jedne strane, uklapanja u svet, uvažavanja i poštovanja, i, s druge strane, njegovog menjanja ili eksploatacije, samoostvarenje kroz ovladavanje i promenu prirodnog i socijalnog okruženja.

⁸⁶ Iz analiza je zapravo isključeno 11 ajtema iz SVS upitnika koji nisu pokazali zadovoljavajuću kros-kulturnu ekvivalentnost (Schwartz & Bardi, 2001).

Ilustracija 19. Kulturne dimenzije: prototipska struktura

Izvor: adaptirano prema Schwartz, 2007.

I Švarc ukazuje na vezu izraženosti kulturnih vrednosnih orijentacija u jednoj kulturi i nivoa socioekonomskog razvoja i drugih institucionalnih karakteristika društava, ukazujući na važne antecedente i konsekvence vrednosnih preferencija (npr. Schwartz, 2004), distinktivnost određenih svetskih regiona u pogledu vrednosti (Schwartz, 2004), ali i na mehanizme putem kojih se ostvaruju efekti opštijih društvenih okolnosti na promenu vrednosnih prioriteta (Schwartz & Bardi, 1997). Švarcovi nalazi su, u neku ruku, u skladu sa zaključcima koje iznose Inglehart i Velzel, na primer, da se vrednosti *autonomije* više vrednuju u razvijenijim društvima (Schwartz, 2004), dok su i same vrednosne dimenzije o kojima govori Švarc povezane sa onima o kojima govore Inglehart i Hofstejde (Inglehart, 2007). To pre svega važi za dimenziju *autonomija – ukorenjenost*; ona je povezana sa vrednostima *samoizražavanja* u Inglehartovim terminima i Hofstejdeovom dimenzijom *individualizam – kolektivizam*.

KLJUČNE REFERENCE:

- **Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences – International differences in work-related values*. New York: Sage.**
Prva sistematična kros-kulturna studija na velikom uzorku zaposlenih u ograncima iste kompanije u većem broju država širom sveta (uključiv i tadašnju SFR Jugoslaviju). Studija je uticala na sva kasnija razmatranja vrednosti kao dimenzija po kojima se razlikuju kulture.
 - **Inglehart, R. (2018). *Cultural evolution*. Cambridge: Cambridge University Press.**
Poslednje delo Ronalda Ingleharta u kome ne nudi previše toga novog u odnosu na ranije radove, ali daje sistematičan pregled revidirane teorije modernizacije i mnoštvo podataka zasnovanih na Svetskoj studiji vrednosti.
 - **Welzel, C. (2013). *Freedom rising*. Cambridge: Cambridge University Press.**
Delo Inglehartovog najbližeg saradnika, u kome do detalja izlaže teoriju ljudskog osnaživanja. Knjiga je dobila brojne vredne nagrade, uključiv i nagradu za najbolju knjigu iz oblasti političke psihologije koju dodeljuje Međunarodno udruženje za političku psihologiju (International Society of Political Psychology, ISPP).
 - **Schwartz, S. (2004). Mapping and interpreting cultural differences around the world. In H. Vinken, J. Soeters, & P. Ester (Eds.), *Comparing cultures* (pp. 43–73). Leiden: Brill.**
Ovo poglavlje sadrži kratak prikaz glavnih elemenata Švarcove teorije kulturnih orijentacija.
-

4. Poreklo vrednosti: lične i socijalne determinante vrednosnih preferencija

Odakle potiču vrednosti? Odgovor na ovo pitanje nije nimalo lak i jednostavan i determinisan je shvatanjem prirode vrednosti. Najopštija filozofska razmatranja ovom problemu prilaze iz *utilitarističke* perspektive; ljudi nešto vrednuju jer imaju dobre razloge da to rade, budući da to nešto zadovoljava njihove potrebe i interese (Boudon, 2001; von Scheve, 2016). Utilitaristički principi bliski su objašnjenju porekla vrednosti u *racionalnim* terminima; Imanuel Kant je, recimo, moralna osećanja smatrao utemeljenim u racionalnim principima. Srodna tome su i *konsekvencionalistička* shvatanja morala, koja naglasak stavljaju na posledice postupaka pri donošenju moralnih sudova o njima. *Deontološka* razmatranja, sa druge strane, naglašavaju obavezu ili poželjnost poštovanja principa i prava, bez obzira na njihove posledice.

No, mi ćemo takva filozofska razmatranja ostaviti po strani, jer ona izlaze van okvira ove knjige i fokusiraćemo se na objašnjenja procesa vrednovanja u psihološkim terminima. Ni tu, međutim, nismo pred nimalo lakim zadatkom.

„Zvezdano nebo iznad mene i moralni zakoni u meni”. (Kant, *Kritika praktičnog uma*)

Neka psihološka razmatranja prave razliku između dve opšte perspektive, filogenetske i ontogenetske (Sagiv et al., 2017). **Filogenetska perspektiva** pretpostavlja da grupe imaju krucijalnu ulogu u preživljavanju i da odatle potiču i vrednosti. Članovi grupe, kako bi uvećali svoje šanse da opstanu, moraju komunicirati i koordinisati svoje potrebe i ponašanja, te razvijaju zajedničke načine reprezentovanja potreba. Vrednosti su u ovom smislu reprezentacija socijalno poželjnih ciljeva i suštinski element kulture. Iz ugla ove perspektive, pan-kulturna slaganja u pogledu vrednosnih prioriteta koja istraživanja često registruju (Schwartz & Bardi, 2001) nisu iznenađujuća, budući da su zahtevi opstanka bilo gde na planeti Zemlji vrlo slični. Unutar svake zemlje, postoje, međutim, velike individualne razlike u pogledu toga šta se smatra vrednim, što je u fokusu **ontogenetske perspektive** (Sagiv et al., 2017). Kao što smo ranije videli, unutar psiholoških razmatranja dominantna su gledišta o vrednostima kao odrazu (nezadovoljenih) potreba i, s tim povezanim, gledištem da su vrednosti u nekom smislu adaptacije na zahteve ljudske egzistencije, bilo u organizmičkom, bilo u grupnom ili kulturnom smislu.

Generalno govoreći, nešto stiče vrednost putem raznih psiholoških mehanizama koje bismo mogli razlikovati u skladu sa onim što predlaže Higgins (Higgins, 2016).

Jedan od njih je **zadovoljavanje potreba**; nešto ima pozitivnu vrednost ukoliko doprinosi zadovoljavanju neke potrebe, redukovanju nagona ili nedostatka ili uvećava šanse za opstanak osobe u svetu. Ukoliko radi obrnuto, ima negativnu vrednost.

Internalizacija deljenih uverenja u određenom socijalnom kontekstu drugi je proces putem kojih vrednosti stiču valencu. Kada se govori o vrednostima poput slobode ili jednakosti, obično se ima u vidu ovo njihovo poreklo. Iako su ove vrednosti internalizovane, stečene su u socijalnom kontekstu i podeljene sa drugima (Schwartz, 1992). Ovom mehanizmu formiranja i prenošenja vrednosti poseban značaj pridaje se unutar onih shvatanja koja naglašavaju da vrednosti svoje poreklo imaju u

socijalizaciji i kulturnoj transmisiji (Parsons & Shills, 1951). Ljudi vrednuju one stvari koje su internalizovali tokom odrastanja. Ovakva razmatranja, međutim, imaju problem da objasne odakle uopšte te vrednosti koje se prenose, ali i kako određene vrednosti postaju podeljene unutar zajednice (von Scheve, 2016).

Dok se vrednosti koje su posledice deljenih uverenja na nivou društva obično nazivaju socijalnim vrednostima, vrednosti do kojih se dolazi **internalizacijom poželjnih i nepoželjnih krajnjih stanja koja imaju funkciju samoregulacije u interakciji sa značajnim drugim osobama**, tretiraju se kao lični standardi. Deca od malih nogu uče kakva to očekivanja njihovi roditelji/staratelji imaju od njih (ideali) i kakva su njihova uverenja o njihovim obavezama i dužnostima (dužnosti). Ova krajnja stanja postaju internalizovani lični standardi ili vodeći principi (engl. *self-guides*). Lične karakteristike (u najopštijem smislu) koje su u skladu sa *idealnim* ili *treba* principima imaju pozitivnu vrednost, dok one koje to nisu imaju negativnu vrednost.

Težnja ka izbegavanju bola i maksimizaciji prijatnosti, hedonistički princip, jedan je od temeljnih principa objašnjenja ljudskog ponašanja i pretpostavlja da su ljudi motivisani težnjama ka dostizanju zadovoljstava i izbegavanju bola. Nalazi da o mehanizmima hedonističke motivacije možemo govoriti i u terminima biološko-neuralnih aspekata i korelata (npr. Elingsen et al., 2016) samo dodatno svedoče o njenoj fundamentalnosti, pa i evoluciono-filogenetskoj utemeljenosti.

Hedonistički princip nije, po Higinu (Higgins, 2016), dovoljan, i u obzir se mora uzeti i sistem samoregulacije. Jedno isto "stanje" može biti različito evaluirano unutar dva sistema, **promocije** i **prevencije**. Očuvanje *status quo* sistema u sistemu promocije (na nivou *ideala*) nije neutralno iskustvo već ima negativnu valencu, zato što ometa dostizanje postavljenog cilja (napredovanje); u sistemu prevencije, *status quo* ima, međutim, pozitivnu valencu jer označava odsutstvo negativnog ishoda; zapravo, nemogućnost da se održi *status quo* ima negativnu valencu jer implicira prisustvo negativnog ishoda. Sve ove finese nije moguće razumeti samo uzimajući u obzir hedonistički princip. Princip ocene valence je, drugim rečima, stepen u kome je događaj ocenjen kao podržavajući ili ometajući za dostizanje postavljenog cilja (Higgins, 2016).

Još jedna situacija koja teško može biti objašnjena hedonističkim principom jeste težnja ljudi za **istinom** i **kontrolom** sopstvenog života, čak i onda kada je to bolno ili skopčano s neprijatnim iskustvima; vrednosti dolaze iz kontrole i omogućavanja da se nešto desi. Vrednosti proizilaze i iz **sklada**. Onda kada je orijentacija ka dostizanju ciljeva u skladu sa načinom na koji se ka tim ciljevima teži, ljudi osećaju da su stvari onakve kakve bi i trebalo da budu, da je sve "kako treba" i vrednuju ono što rade. S tim u vezi je i **intenzitet angažovanosti**; uključenost, zanesenost i zainteresovanost za nešto ne donosi, samo po sebi, valencu, ali doprinosi uvećanju privlačnih ili odbojnih sila prema nečemu (Higgins, 2016).

Ovim razmatranjima vredi dodati i još jedno gledište koje vrednosti vidi utemeljene u **emocijama**. Više puta isticali smo značaj koji afektivno ima u razumevanju vrednosti i značaj emocijama pridaje se na različite načine. Jedna fenomenološka teorija vrednosti (Scheler, 1973) pretpostavlja da su ljudi opremljeni osećajem, doživljajem (da ne kažemo „čulom“) vrednovanja koje je slično drugim osećajima i doživljajima, poput doživljaja boje. Ništa ne možemo opažati bez vrednovanja; evaluacije su neminovnost, sastavni deo kreiranja značenja, mada nisu primarno vođene intelektom, već srcem. Emocije su u tom smislu generisane percepcije vrednosti (gledište koje, usput, podrazumeva da je, recimo, divljenje nečemu posledice percepcije *divne* karakteristike, a to opet podrazumeva postojanje

nekih univerzalnih ili večnih vrednosti) (von Scheve, 2016). Emil Dirkem je zagovarao gledište da se vrednosti formiraju kroz kolektivne rituale i iskustvo povećanog emocionalnog uzbuđenja koje se povezuje sa simbolima i vrednostima koje reprezentuju, garantujući im evaluativni kvalitet, a potom i status poželjnog iznad i izvan onoga što je lično željeno i poželjno (von Scheve, 2016). I danas vrlo uticajna teorija moralnih osnova (Haidt, 2012) pretpostavlja da evaluativna osećanja imaju sržnu ulogu u moralnim sudovima i prethode svesnom rezonovanju o moralnim temama. Savremene analize toga kako afekti interaguju sa kognicijama zapravo sve jasnije pokazuju da se radi o fenomenima koji suštinski nisu razdvojivi; afektivni procesi sastavni su i prirodni deo kognicije, i obrnuto (Sokol-Hesner & Phelps, 2016). Ukratko, postoji saglasnost o tome da su osećanja kritičan element u genezi vrednosti, ali i bitne razlike u pogledu toga kako tačno osećanja postaju povezana sa konceptima i entitetima na koje se vrednosti odnose.

Slika 9. Kolektivni rituali, poput raznih ceremonija, vojnih parada i praznikovanja, tokom kojih se slave određeni „simboli“, jedan su od načina na koji ti simboli zadobijaju svoju emotivnu valencu i postaju vrednosti (fotografija: commons.wikimedia.org).

Jedno savremeno razmatranje (von Scheve, 2016) podrazumeva da vezi vrednosti i evaluativnih osećanja doprinosi socijalno oblikovanje emocija. Socijalno oblikovanje odvija se putem rasprostranjenih kulturnih praksi – putem stilova roditeljstva i socijalizacije, društvenih institucija, političkih programa, ideologija,

medija i umetnosti – koje doprinose nastanku zajedničkih „afektivnih sklonosti“ prema onome što se smatra „dobrim“ i „poželjnim“ i stoga vrednovanim u društvu (von Scheve, 2016). Ove društveno strukturirane afektivne reakcije javljaju se brzo, automatski i uglavnom “nesvesno”, poput pretpostavki o moralnim intuicijama (Graham et al. 2013; Haidt, 2012). Afektivni odgovori predstavljaju ključne komponente automatske i implicitne obrade informacija, kao i sudova koji odražavaju kako ljudi vrednuju i procenjuju različita pitanja. Društveno strukturirana evaluativna osećanja tako postaju i suštinska veza između apstraktnih vrednosti kao koncepcija poželjnog, s jedne strane, i društvenog delovanja, s druge strane (von Scheve, 2016).

Imajući sve rečeno u vidu, mogli bismo konstatovati da se vrednosti razvijaju kao zajednički “proizvod” potreba osobe, njenih karakteristika ličnosti i ličnih iskustava, različitih agenasa i izvora socijalizacije (npr. Kluckhohn, 1951; Knafo et al., 2008; Maio, 2017; Roccas, Sagiv, Schwartz, & Knafo, 2002; Rokeach, 1973; Schwartz, 1992). U najopštijem smislu, biće internalizovane one vrednosti sa kojima se osoba susreće u svom okruženju – one koje izražavaju roditelji, učitelji, vršnjaci, modeli u medijima, koje su oličene u važnim institucijama društva. Još važnija i opštija jeste pretpostavka da, poput bilo kojih drugih uverenja, i ona o tome šta je važno u životu su – naučena, i to kroz interakciju sa drugima. Ovo je gotovo nesporna konstatacija koja ne može, reklo bi se, biti precenjena, posebno imajući u vidu da, kako su to neki već konstatovali, onda kada se psiholozi bave vrednostima, njihov pogled na razvoj vrednosti je začuđujuće asocijalan (Hitlin & Piliavin, 2014).

Ovde ćemo se stoga usmeriti na glavne i tipične karakteristike koje se pokazuju kao važni izvori varijacija u vrednosnim prioritetima; neke od tih povezanosti dodatno ćemo ilustrovati na nivou podataka prikupljenim u više puta spomenutim istraživanjima vrednosti, s posebnim fokusom na podatke iz Srbije.

Prikaz koji sledi vođen je načelnim razmatranjima o tome da su vrednosni prioriteti pojedinca pod uticajem njihovih socijalnih iskustava, koja su opet determinisana i oblikovana pozicijom u socijalnoj strukturi. Zajednička iskustva, tj. slična pozicija u strukturi (npr. uzrast, pol, obrazovanje itd.) za rezultat bi mogla da imaju slične vrednosne preferencije. Pored toga, pojedinci imaju i sasvim jedinstvena iskustva (na primer, odnos sa roditeljima, traume različite vrste i slično) koja su u tom smislu bitna (Schwartz, 1992). Ovo nam, u stvari, ilustruje ranije spomenute teze o tome da jedinstvena kombinacija socijalizacijskih iskustava za rezultat ima različite koncepcije o tome šta je “najbolji mogući život” (Rohan, 2000). Povrh svega, značaj različitih sociodemografskih faktora nam primarno ukazuje na značaj razlika u socijalizacijskim iskustvima kao formativnim faktorima vrednosti (Schwartz, 2016).

Ako ne drugačije, ovo je u svim prethodnim razmatranjima bilo vidljivo u onim generalnim konstatacijama o vrednostima kao odrazu (ne)zadovoljenih potreba i činjenici da se pojedine grupe ispitanika, opisane prema nekim bitnim demografskim varijablama, razlikuju u pogledu toga kakav kvalitet života imaju, što posledično ima svog odraza u vrednosnim prioritetima. Ovakve interpretacije nudi Rokič (Rokeach, 1973), one su u temelju Inglehartovih pretpostavki (Inglehart & Welzel, 2005), a nisu daleko ni od Švarcovih promišljanja. Istraživanja tipično pokazuju da se ispitanici koji su, u najopštijem smislu, nepriviligovani, veći značaj pridaju vrednostima koje su odraz nezadovoljenih potreba nižeg reda (npr. *sigurnost*) i obrnuto.

No, vredi se još jednom podsetiti toga da je veza između potreba i vrednosti složena. Rokič izveštava o analizama koje su na tragu pretpostavki o tome da bi varijacije u vrednosnim prioritetima trebalo da sistematski budu povezane sa varijacijama u izraženosti odgovarajućih potreba. Tako je, recimo, izraženost motiva

za postignućem bila značajno povezana sa instrumentalnim vrednostima *nezavisnosti* i *intelektualizma*, a negativno sa *poslušnošću*. Slično, izraženost afilijativnog motiva bila je značajno pozitivno povezana sa vrednovanjem *pravog prijateljstva* ili *zrele ljubavi* (Rokeach, 1973). Međutim, neke očekivane veze su izostajale, te odnos potreba i vrednosti, kao njihovih kognitivnih reprezentacija, nije jedan-na-jedan. U vezi sa vrednostima postoji i element izbora (Roccas et al., 2002) i ljudi mogu svesno odlučiti o važnosti neke vrednosti.

Ova razmatranja ćemo stalno imati u vidu u nastavku izlaganja. Najpre ćemo napraviti kratak osvrt na razmatranja o razvoju vrednosti u detinjstvu, a potom ukazati na značaj dve velike grupe faktora za vrednosne prioritete – individualne karakteristike i socijalne, kontekstualne faktore. Spomenimo na kraju i činjenicu da je, što se tiče veze različitih drugih psiholoških konstrukata i vrednosti, Švarcov model vrednosti u današnjem kontekstu toliko dominantan, da je teško pronaći istraživanja koja ne polaze od te konceptualizacije vrednosti. Gde god je to bilo moguće, osvrnućemo se i na neka druga istraživanja, ali će se najčešće izveštavati o istraživanjima koja mere bazične vrednosti u Švarcovom smislu. I podaci iz Srbije najčešće će se ticati tog modela vrednosti, budući da je do ESS upitnika i Švarcov PVQ21.

„Osoba neku vrednost može rangovati nisko ili visoko zato što želi nešto što nema (...) ili ima ali želi još toga (...) zato što nije dovoljno zrela da nešto ceni (...) zato što to već ima i uzima ga zdravo za gotovo (...) ili zato što to niti ima niti želi“ (Rokeach, 1973. str. 62).

4.1. Razvoj vrednosti u detinjstvu

Istraživanja ukazuju na to da se vrednosna hijerarhija uspostavlja vrlo rano. Cirkularna struktura vrednosti, na nivou opštijih dimenzija vrednosti u Švarcovom smislu, javlja se već na uzrastu od 5 godina (Sagiv et al., 2017), ali se značaj različitih vrednosti nesporno menja tokom psihosocijalnog razvoja i, najverovatnije, stabilizuje tokom perioda adolescencije, a zatim ostaje relativno stabilan tokom daljeg života.

U tom smislu, lične vrednosti javljaju se kao rezultat razvoja osobe u kognitivnom, identitetskom, socijalnom i ličnosnom smislu. Budući da su po definiciji apstraktni koncepti, njihovo usvajanje podrazumeva određeni stepen razvoja kognitivnih veština i razne procese socijalnog učenja da bi se formirale (Boer & Boehnke, 2016). Stoga se, iz perspektive razvojne psihologije, o vrednostima debatuje iz ugla različitih aspekata razvoja.

Razmatranja iz ugla **kognitivnog (i moralnog) razvoja** impliciraju da se vrednosti *konfirmiranja* i grupno-orijentisane vrednosti javljaju ranije od vrednosti *autonomije* (Boer & Boehnke, 2016). Ili, već na stadijumu konkretnih operacija u pijaževskim terminima, deca imaju bazične koncepcije poželjnih ciljeva, što bi značilo da je intuitivno razumevanje vrednosti prisutno već na ovom uzrastu (Boer & Boehnke, 2016; Döring et al., 2010). Sa daljim razvojem formalnih operacija, tokom adolescencije na dnevni red dolaze i razna **identitetska pitanja** u kojima vrednosti imaju bitnu ulogu. Hitlin (Hitlin, 2003) postulira da su vrednosti pogonska sila razvoja identiteta jer povezuju različite socijalne identitete mlade osobe (videti i Boer & Boehnke, 2016). Tokom čitavog ovog perioda na delu su i procesi **socijalnog učenja** koji pretpostavljaju da su vrednosti aktivno naučene, da se stiču tokom socijalizacije, koja je, kao što ćemo kasnije videti, celoživotni proces.

U najopštijem smislu bismo, stoga, mogli reći da postoje izvesni razvojni preduslovi za usvajanje i formiranje vrednosti, kao i za njihovo međusobno uvezivanje. Kao što ćemo ubrzo detaljnije videti, gotovo se ne dovodi u pitanje pretpostavka da se o sistemu vrednosti kao relativno stabilnoj i koherentnoj strukturi može govoriti tek u periodu kasne adolescencije. Istraživanja (Döring et al., 2010), recimo, pokazuju da je, u terminima Švarcove teorije, diferencijacija bazičnih vrednosti među decom slabije izražena, npr. nema jasnog razlikovanja vrednosti *benevolentnosti* i *univerzalizma*, iako se identifikuje opšta dvodimenzionalna i cirkularna struktura.

Tipično se o mehanizmima formiranja vrednosti u ovom smislu govori kao o vertikalnoj i horizontalnoj transmisiji vrednosti (Boer & Boehnke, 2016).

Vertikalna transmisija odnosi se na međugeneracijski prenos vrednosti koji se ogleda u činjenici da roditelji i deca često imaju slične vrednosti (Boer & Boehnke, 2016; Knafo & Schwartz, 2009; Maio, 2017). Razlozi ove sličnosti su brojni i mogu ležati kako u *uticaju roditelja* na decu, u povratnom *uticaju dece* na roditelje, *kontekstualnim faktorima* (npr. SES) koji utiču na oba ili pak u zajedničkim *genetskim predispozicijama*. Ovo je u neku ruku dvostepeni proces tokom koga deca prvo opažaju vrednosti svojih roditelja, a potom biraju da prihvate ili odbace te vrednosti. Jasno je, međutim, da su brojni kontekstualni faktori transmisije vrednosti veoma bitni. Oni određuju selektivnost ovog procesa, koje vrednosti će biti prenete, ali i olakšavaju ili otežavaju njihov prenos; neki autori o ovome govore kao o zonama ili pojasevima transmisije (engl. *transmission belts*, Schonpflug, 2001; videti i: Boer & Boehnke, 2016) i oni su kako relacione prirode (npr. odnosi među roditeljima), tako i povezani sa resursima (npr. obrazovanje). Drugim rečima, razvojna i socijalizacijska trajektorija zavisi od raznih faktora.

Horizontalna transmisija odnosi se na važnost vršnjačkih interakcija. Počev od nalaza da intenzivni kontakti sa vršnjacima umanjuju uticaj porodice na vrednosne prioritete ili da, recimo, vršnjačko naglašavanje moralnih vrednosti za rezultat ima izraženije vrednovanje moralnog selfa (Pratt et al., 2003), važnost koju vršnjaci imaju u formiranju vrednosti neizostavno je skopčana sa nespornom važnošću koja se u literaturi inače pridaje vršnjacima kao agensima socijalizacije.

U oba slučaja naglasak je na socijalnim i kulturnim uticajima koji su strukturisani, zavisni ili makar različiti za osobe koje se razlikuju po nekim bitnim sociodemografskim i/ili psihološkim karakteristikama, a to nas upućuje na važnost individualnih izvora varijacije u vrednosnim prioritetima.

4.2. Individualne determinante vrednosti

U najkraćim crtama ćemo se osvrnuti na značaj ranih iskustava u porodici, pola, crta ličnosti, uzrasta, materijalnog standarda, nivoa obrazovanja i religioznosti za vrednosne prioritete. Davanjem značaja ovim faktorima pretpostavlja se da je vrednosni „odgoj“, kao i bilo koji drugi, socijalno strukturisan i zavisan od pozicije koju osoba, najopštije govoreći, zauzima unutar socijalne strukture. Od toga zavise socijalizacijske poruke, kako njihov sadržaj, tako i agensi koji ih prenose, pozicije koje osoba zauzima i uloge koje se od nje očekuju; kriterijumi dobrog i lošeg ili poželjnog i nepoželjnog ponašanja. Sve to za rezultat može dati i slične vrednosne prioritete među onima sa sličnim pozicijama i iskustvima, a različite kod onih koji se prema raznim socijalnim „markerima“ bitno razlikuju, što nam, u krajnjoj liniji, može ukazati i na „poreklo“ vrednosti.

Slika 10. Pored različitih aspekata kognitivnog, identitetskog, socijalnog i razvoja ličnosti, prenošenje i usvajanje vrednosti delimično je i stvar genetskih faktora povezanih sa temperamentom i ličnošću. Studije pokazuju da se genetikom može objasniti između 29% i 47% razlika u preferencijama vrednosti višeg reda u Švarcovej teoriji na uzrastu od 7 do 11 godina (Uzefovsky et al., 2016). U odrasloj dobi, na uzrastima od 18 do 33 godine (Schermer et al., 2008), procenti se kreću od 11% do 38% za sve vrednosti izuzev *postignuća*. Nivoi heritabilnosti otprilike su na nivou heritabilnosti crta ličnosti, iako neznatno ispod tog nivoa (40%) (Vukasović & Bratko, 2015; Sagiv et al., 2017) (Fotografija: [Ron Lach](#) na [Pexels](#)).

4.2.1. Rana iskustva

Jedan od glavnih agenasa socijalizacije u pogledu vrednosti jesu roditelji i to je očigledno na više različitih načina, na primer, u sličnosti vrednosti roditelja i dece (Gecas & Seff 1990; Knafo & Schwartz, 2001), posebno u situaciji kada postoje bliski odnosi među njima (Knafo & Schwartz, 2003). Gecas i Sef (Gecas & Seff, 1990) navode tri glavna mehanizma putem kojih vrednosti roditelja utiču na vrednosne prioritete dece: (1) efekti zanimanja/socijalne klase, (2) percepcija sličnosti vrednosti i (3) vaspitne prakse. Sva tri mehanizma su donekle isprepletana i povezana. Tako je, recimo, socioekonomski status roditelja istovremeno indikator kognitivne kompleksnosti sredine u kojoj dete odrasta (Spaeth, 1976), ali i povezan sa različitim vaspitnim praksama (Kasser et al., 2002; Luster & Rhoades, 1989).

Stil roditeljstva jedan je od veoma važnih faktora koji bi za rezultat mogao imati olakšanu „transmisiju“ vrednosti. Istraživanja, recimo, pokazuju da je podržavajući/empatetični (nasuprot rigidno-autoritarnom) vaspitnom stilu povezan sa izraženijom međugeneracijskom transmisijom vrednosti (Schonpflug, 2001). Takođe, postoje dokazi (Rohan & Zanna, 1996) da je sličnost vrednosti između roditelja i dece

najveća u situaciji kada vaspitni stil nije autoritaran. U jednoj studiji (Pratt et al., 2003) pokazano je da je stil roditeljstva načelno povezan sa sličnošću vrednosti roditelja i dece ukoliko su roditelji imali autoritativniji stil (kombinacija topline i strogosti), nego manje autoritativan. Takođe, sličnost roditeljskih vrednosti podstiče transmisiju (Boer & Boehnke, 2016). Ovakva istraživanja, dakle, više ukazuju na stil roditeljstva kao aspekt procesa prenošenja vrednosti, nego što upućuju na sadržaj onoga što se prenosi.

Druge studije pokazuju i da je stil roditeljstva u ovom smislu povezan i sa usvajanjem sasvim konkretnih vrednosti. Na uzorku od 1456 mladih iz Španije, uzrasta od 13 do 16 godina, pokazano je da postoji veza stila roditeljstava, iskazana kao tipologija zasnovana na kombinaciji mera srdačnosti i strogoće roditelja, i vrednosti (Martínez & García, 2007). Razlikovana su četiri vaspitna stila: autoritarni (niska srdačnost i visoka strogost), autoritativni (visoka srdačnost i strogost), zanemarujući (niska oba) i popustljiv (visoka srdačnost i niska strogoća) vaspitni stil. Autori su pretpostavili da bi od vaspitnog stila trebalo da zavisi stepen internalizacije normi i vrednosti društva, tj. prosocijalne orijentacije, što bi, u terminima Švarcovih bazičnih vrednosti, trebalo da znači izraženiji značaj vrednosti *samoprevazilaženja* i *konzervacije*. Analiza je upravo i pokazala da veći značaj ovim vrednostima pridaju mladi koji roditeljski stil opisuju kao autoritativan i popustljiv, nego kao autoritaran i zanemarujući. Drugim rečima, izgleda da je dimenzija srdačnosti/topline u odnosu roditelja prema deci od posebne važnosti. Do identičnih zaključaka došlo se i u većoj studiji na preko 2000 mladih iz Španije, Portugala i Brazila (Martinez et al., 2020). Dimenzija topline u sve tri države pokazala se kao najvažnija za internalizaciju *prosocijalnih* vrednosti.

Vaspitni stil pokazuje se značajnim i na ranijim uzrastima – jedna studija na petogodišnjacima sa Kipra pokazala je da je demokratski vaspitni stil (meren na osnovu iskaza samih roditelja) povezan sa usvajanjem *socijalne* orijentacije više nego permissivni ili prezaštićujući stil (Ulu & Erdentuğ, 2018).

Pored toga, postoji veza između tople atmosfere u porodici i, da tako kažemo, „derivata“ prosocijalnih vrednosti, makar u terminima Švarcove teorije⁸⁷; na uzorku

Brojna istraživanja ukazuju da su različiti aspekti ranog iskustva, poput vaspitnog stila u porodici, važna determinanta vrednosnih prioriteta. Neki nalazi posebno su zanimljivi i ukazuju na to da broj braće i sestara predstavlja važan činilac vrednosti (Van Lange et al., 1997). Što je veći broj dece u porodici, to su veće šanse da će se osoba naći u poziciji u kojoj je neophodno da određeni resursi budu deljeni, kako oni materijalni (npr. igračke), tako i oni psihološke prirode (npr. pažnja roditelja). Ponovljeno izlaganje ovim situacijama, poput onoga koje karakteriše situacija kada neko ima više braće i sestara, može voditi tome da osoba postepeno uči funkcionalnu vrednost delovanja na način koji ima korist za „kolektiv“, tj. da situacijama prilazi na kooperativan način i sa razvijenom *prosocijalnom* orijentacijom. Jedna studija upravo je potvrdila tzv. *sibling-prosocijalnu* hipotezu u skladu sa kojom su oni koje karakteriše prosocijalni tip socijalne orijentacije bile osobe koje imaju veći broj braće i sestara ($M = 2.03$, $SD = 1.56$) u poređenju sa onima koji su „individualci“ ($M = 1.63$, $SD = 1.00$) ili „takmičari“ ($M = 1.71$, $SD = 1.35$) (Van Lange et al., 1997).

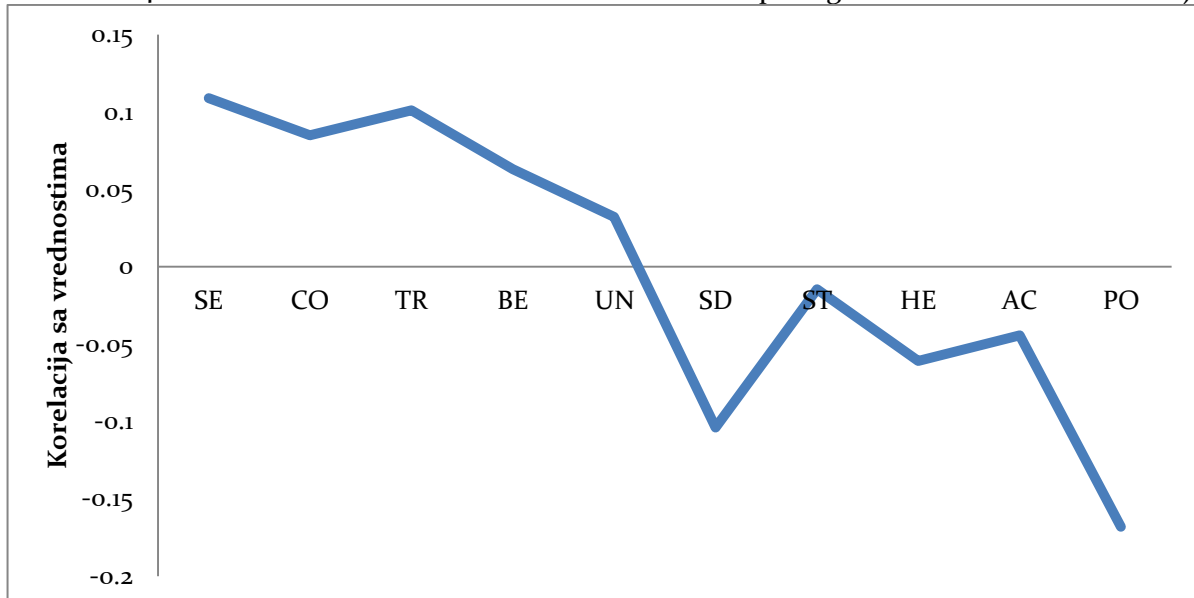
Fotografija: Orlando Allo na Unsplash.

⁸⁷ Kasnije ćemo videti da su ove prosocijalne vrednosti u Švarcovoju tipologiji važan motivator proekološkog ponašanja; videti poglavlje o vezi između vrednosti i ponašanja.

mladih iz Španije, uzrasta od 12 do 17 godina, pokazano je da deca iz porodica sa srdačnim stilom (bilo autoritativnim, bilo popustljivim) u većoj meri prihvataju proekološke, biosferične vrednosti (Queiroz et al., 2020).

I jedna studija iz naše sredine koju je sproveo Institut za psihologiju na mladima prve i treće godine srednje škole pokazala je da postoji veza roditeljskog vaspitnog stila, opaženog od strane samih mladih, i značaja koji se pridaje bazičnim vrednostima o kojima govori Švarc. Mladi su, između ostalog, pitani da ocene odnos sa roditeljima koji bismo najadekvatnije mogli opisati kao dimenziju srdačnosti/topline⁸⁸. Mladi koji dolaze iz porodica sa toplijom emotivnom atmosferom i otvorenijim odnosima veći značaj pridavali su vrednostima koje imaju socijalni fokus u Švarcovoju teoriji (*samoprevazilaženje* i *konzervativnost*), a niži značaj vrednostima sa ličnim fokusom (Grafikon 4). I ovi, a i goreizneti podaci ukazuju na važnost emotivne podrške za razvoj prosocijalne i kooperativne orijentacije, što nas vodi važnosti i nekih drugih sa tim povezanih faktora.

Grafikon 4. Povezanost bazičnih vrednosti i srdačnosti vaspitnog stila među mladima u Srbiji

Napomena: podaci istraživanja *Slobodno vreme mladih* (2018). N = 1.349. Prikazani su koeficijenti korelacije između bazičnih vrednosti i četvoroajtemne mere stila roditeljstva (viši skorovi – srdačniji i otvoreniji odnos). SE – sigurnost, CO – konformizam, TR – tradicija, BE – benevolentnost, UN – univerzalizam, SD – samousmerenost, ST – stimulacija, HE – hedonizam, AC – postignuće, PO – moć; neznačajna povezanost je veza vaspitnog stila i UN, ST i AC; sve ostale povezanosti značajne barem na nivou .01.

Jedan od vrlo bitnih faktora u tom smislu je i **stil vezanosti** koji se, po pretpostavci, formira u ranom detinjstvu i ima dugoročni značaj za interpersonalne odnose (Ainsworth et al., 1978; Bowlby, 1973). Moglo bi se, recimo, očekivati da nesigurni obrazac vezanosti osobu čini osetljivijom na znakove pretnje iz socijalne sredine, manje sklonom da istražuje itd. (Maio, 2017). Odatle bi sledilo očekivanje da je siguran obrazac vezanosti pozitivno povezan sa, recimo, vrednostima rasta (npr. *univerzalizam*), a nesiguran sa vrednostima *samozaštite* i *izbegavanja anksioznosti* (npr. *sigurnost*). Takvih istraživanja nema mnogo, ali ona koje postoje pokazuju da

⁸⁸ Konkretno, mladi su iskazivali stepen slaganja sa četiri tvrdnje: „Imam dobre odnose sa roditeljima“, „Roditelji mi pružaju pomoć i podržavaju me kada mi je to potrebno“, „Roditelji mi često govore da me vole“ i „Sa roditeljima često razgovaram o raznim temama“. Četiri tvrdnje (pozitivno) zasićuju jedan faktor, a skala ima zadovoljavajuću pouzdanost ($\alpha = .77$).

siguran obrazac vrednosti predviđa veće pridavanje značaja vrednostima *samoprevazilaženja*, tj. *univerzalizma* i *benevolentnosti* (Sarracino et al., 2011). Jedna druga studija pokazala je da se primovanjem osećaja sigurne vezanosti uvećava značaj vrednosti *samoprevazilaženja*; značaj koji je pridavan vrednostima *univerzalizma* i *benevolentnosti* bio je uvećan nakon eksperimentalne manipulacije (Mikulincer et al., 2003). Nesigurni stil vezanosti, kao “hronična”, dispoziciona mera, bio je negativno povezan sa prihvatanjem vrednosti *samoprevazilaženja*.

Budući da sigurno vezane osobe teže da različite situacije i ljude doživljavaju kao poverljive i bezbedne, to može uvećavati šanse za razvoj svojevrsne kooperativne i prosocijalne orijentacije; nesigurno vezane osobe ovakvim situacijama prilaze sa nepoverenjem, što može voditi razvoju *individualističke*, pa i *kompetitivne* orijentacije. Ovakva razmatranja imaju veoma važnu ulogu za ranije prikazanu teoriju tipova socijalne vrednosne orijentacije (Van Lange et al., 1997). Istraživanja su upravo dala osnova za prihvatanje hipoteze da je siguran obrazac vezanosti povezan sa izraženijim prihvatanjem *prosocijalne* vrednosne orijentacije.

4.2.2. Pol

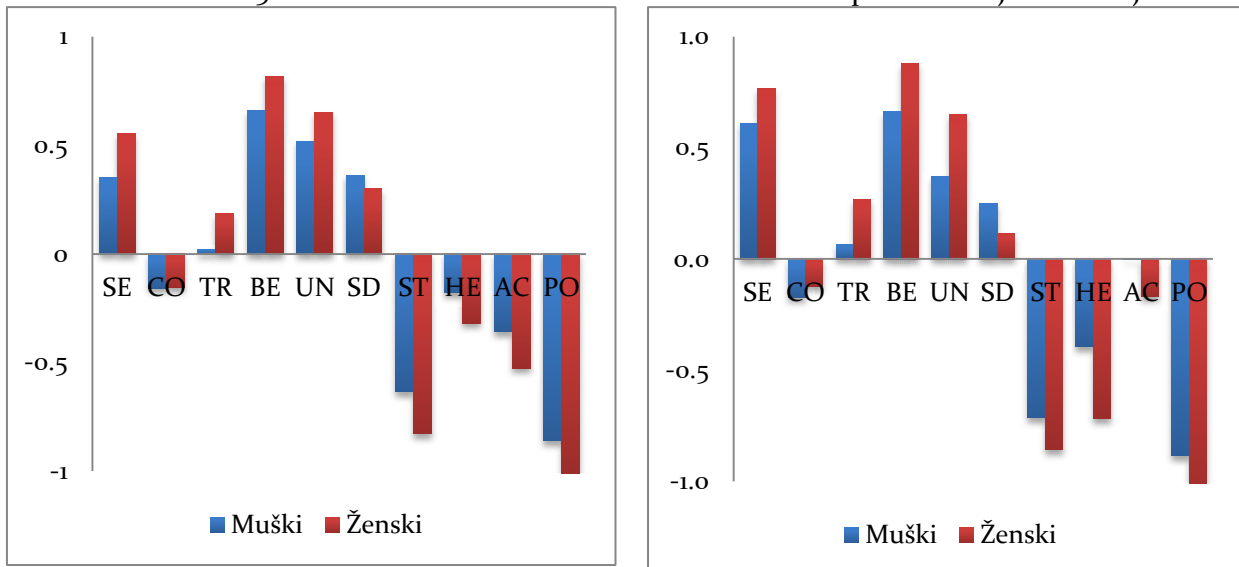
“Razumno je pretpostaviti”, tvrdio je Rokič, “da postoje mnoge razlike u vrednostima povezane sa polom, budući da postoji mnoštvo nalaza koji ukazuju na to da društvo socijalizacije muškarce i žene da obavljaju svoje rodne uloge veoma različito” (Rokeach, 1973, str. 57). Njegovi nalazi ukazuju na to da se muškarci i žene ne razlikuju po tome šta je pri vrhu (*svetski mir, porodična sigurnost, sloboda*) ili dnu vrednosne hijerarhije (*lepota, zadovoljstvo*), ali da se razlike pojavljuju u pogledu toga kakav prosečan rang zauzimaju neke vrednosti u dva poduzorka. Tako su muškarci, prosečno posmatrano, više vrednovali *lagodan život, uzbudljiv život, osećaj postignuća*, a žene, recimo, *sreću ili unutrašnju harmoniju*. Ovakvi rezultati su, po Rokiču, pokazatelj toga da su muškarci socijalizovani za uloge koje podrazumevaju izraženiju materijalističku, na postignuće orijentisanu i intelektualističku orijentaciju. Donekle slični nalazi dolaze i iz istraživanja koja su zasnovana na Gouvejinoj teoriji vrednosti jer ukazuju na to da, uopšteno posmatrano, žene izraženije karakterišu *socijalni i centralni ciljevi*, a muškarce *lični* (Vilar, Liu & Gouveia, 2020).

Nalazi zasnovani na Švarcovoju tipologiji vrednosti (Schwartz & Rubel, 2005; Schwartz, 2017) pokazuju da postoje značajne i dosledne razlike u pogledu polnih razlika u vrednosnim preferencijama. Tipičan nalaz je da žene više vrednuju *univerzalizam* i *benevolentnost* nego muškarci, što je vidljivo već na dečjem uzrastu (Schwartz, 2016). Švarc je ove nalaze interpretirao kao efekte usvojenih rodni uloga koje razlikuju tipično maskulina, agensna očekivanja od muške rodne uloge i brižnost i saosećajnost koje se tipično pripisuju ženskoj rodnoj ulozi. U tom smislu se mogu razumeti i razlike u vrednovanju sigurnosti – *ličnu sigurnost* više vrednuju žene, a *socijalnu* muškarci (Schwartz, 2017). Značajne polne razlike pojavljuju se i u vezi sa prihvatanjem *emancipativnih* vrednosti (Welzel, 2013), koje su dosledno izraženije među ženama⁸⁹.

⁸⁹ Ovaj nalaz, iz ugla Velcelove teorije, ima dve veoma važne implikacije. Prva se tiče toga da je, delom, posredi i posledica načina na koji su vrednosti operacionalizovane. Podsetimo se da je jedan od elemenata indeksa *emancipativnih* vrednosti i odnos prema rodnoj ravnopravnosti. Pored toga, Velcelova teorija predviđa upravo suprotne polne razlike – pol sa više resursa, što je tipično muški pol, trebalo bi da više i prihvata *emancipativne* vrednosti, ali se pokazuje da nije tako.

U grafikonima ispod prikazani su podaci koji se tiču polnih razlika u prihvatanju Švarcovih bazičnih vrednosti na uzorku većeg broja evropskih država (levi grafik) i Srbije (desni grafik).

Grafikon 5. Polne razlike u bazičnim vrednostima u evropskim zemljama i Srbiji

Napomena: Podaci ESS 9; SE – sigurnost, CO – konformizam, TR – tradicija, BE – benevolentnost, UN – univerzalizam, SD – samousmerenost, ST – stimulacija, HE – hedonizam, AC – postignuće, PO – moć. Ponderisano tzv. *analysis weight* ponderom. Uzorak u celini (N=41.869): neznačajna jedino razlika u vezi sa CO; Srbija (N=592): neznačajne razlike u CO, SD i ST.

Lako su uočljiva dva bitna podataka. Prvi se tiče generalnog sličnog obrasca polnih razlika na nivou evropskih država u celini i onog koji je registrovan u Srbiji, u pogledu toga koje vrednosti su generalno prihvaćene u većem ili manjem stepenu. Pored toga, registruju se i tipični nalazi koji ukazuju na to da žene, recimo, više vrednuju *sigurnost*, *univerzalizam* ili *benevolentnost*, a muškarci, na primer, *samodirekciju*. Interpretacija u terminima razlika u očekivanim rodnim ulogama je u oba slučaja sasvim na mestu.

4.2.3. Crte ličnosti

Rokičeva istraživanja pokazala su da su vrednosni rangovi funkcija dispozicionih karakteristika poput dogmatizma, autoritarnosti ili netolerantnosti ambivalentnosti (Rokeach, 1973). Sonja Rokas sa saradnicima sistematično je analizirala vezu velikih pet crta ličnosti i deset bazičnih vrednosti u Švarcovom modelu (Roccas et al., 2002). Pokazano je da postoje relativno distinktivni obrasci povezanosti crta ličnosti i vrednosti. Neuroticizam se nije pokazao kao značajno povezan ni sa jednom vrednosti; izraženija *ekstraverzija* bila je povezana sa višim vrednovanjem *stimulacije*, *hedonizma* i *postignuća*; izraženija crta *saradljivosti* povezana je sa pozitivnim vrednovanjem *konformizma*, *tradicije* i *benevolentnosti*; *savesnost* je u pozitivnoj vezi sa *postignućem*, *sigurnošću* i *konformizmom*, a *otvorenost za iskustva* sa *univerzalizmom*, *samousmerenošću* i *stimulacijom* (Roccas et al., 2002). Imajući u vidu konceptualnu sličnost crta ličnosti iz modela velikih pet i nekih vrednosti u Švarcovom modelu, dobijene povezanosti su očekivane i razumljive.

4.2.4. Uzrast

Jedna od svakako najvažnijih ličnih karakteristika povezanih sa varijacijama u vrednosnim prioritetima je uzrast. Gotovo da nema istraživanja koje ne ukazuje na povezanost uzrasta i preferencija vrednosti.

Rokič, na uzorku ispitanika/ca od 11 do preko 70 godina starosti, nalazi značajne uzrasne razlike u vezi sa 30 od ukupno 36 vrednosti (Rokeach, 1973). Obrazac veze sa uzrastom varira. Tako, recimo, *osećaj postignuća* ili *mudrost* imaju „U“ distribuciju – najmanje su značajne na najranijim uzrastima (adolescencija) i najstarijim; *uzbudljiv život* je relativno od značaja u ranoj adolescenciji, ali opada sa uzrastom; *zrela ljubav* “počinje” kao 9. po značaju u adolescenciji da bi među ljudima starijim od 70 godina “pala” na 17. mesto; značaj koji se pridaje *slobodi*, *sreći* ili *biti iskren* malo pak varira sa uzrastom.

U terminima Švarcove teorije, pokazuje se da postoji značajna povezanost vrednosti konformizma i uzrasta, ali uz razlike u elementima *konformizma* (u modelu sa 19 bazičnih vrednosti). *Konformizam pravilima* linearno raste sa uzrastom, dok onaj koji se tiče *interpersonalnih odnosa*, pokazuje svojevrsnu U distribuciju (Schwartz, 2017). Nalaz ilustruje tipične teze o osetljivosti na uticaj vršnjaka u adolescentskom periodu. Pored toga, povezanost vrednosti i uzrasta u 20 država (Schwartz, 2007) pokazala je da su vrednosti *sigurnosti*, *tradicije*, *benevolentnosti* i *univerzalizma* važnije starijim nego mlađim osobama. *Stimulacija*, *hedonizam* i *postignuće* su važnije mladima.

U jednom opštijem smislu, vrednosti u neku ruku postaju više intrinzički orijentisane sa uzrastom (Maio, 2017), ali i *prosocijalno* usmerene. Van Langeova istraživanja ukazuju na to da sa uzrastom raste prihvatanje *prosocijalne* orijentacije (Van Lange et al., 1997), dok Gouvejine studije sugerišu da stariji ispitanici više nego mlađi prihvataju *socijalne* i *centralne* ciljeve, a mlađi *lične* (Vilar, Liu & Gouveia, 2020). Pored toga, makar u terminima Švarcove teorije, sa uzrastom se možda menjaju prioriteti vrednosti, ali na nivou strukture vrednosti razlike između, recimo, adolescentskog uzrasta i odraslog doba su minimalne ili ne postoje (npr. Schwartz, 2016; Vecchione et al., 2015).

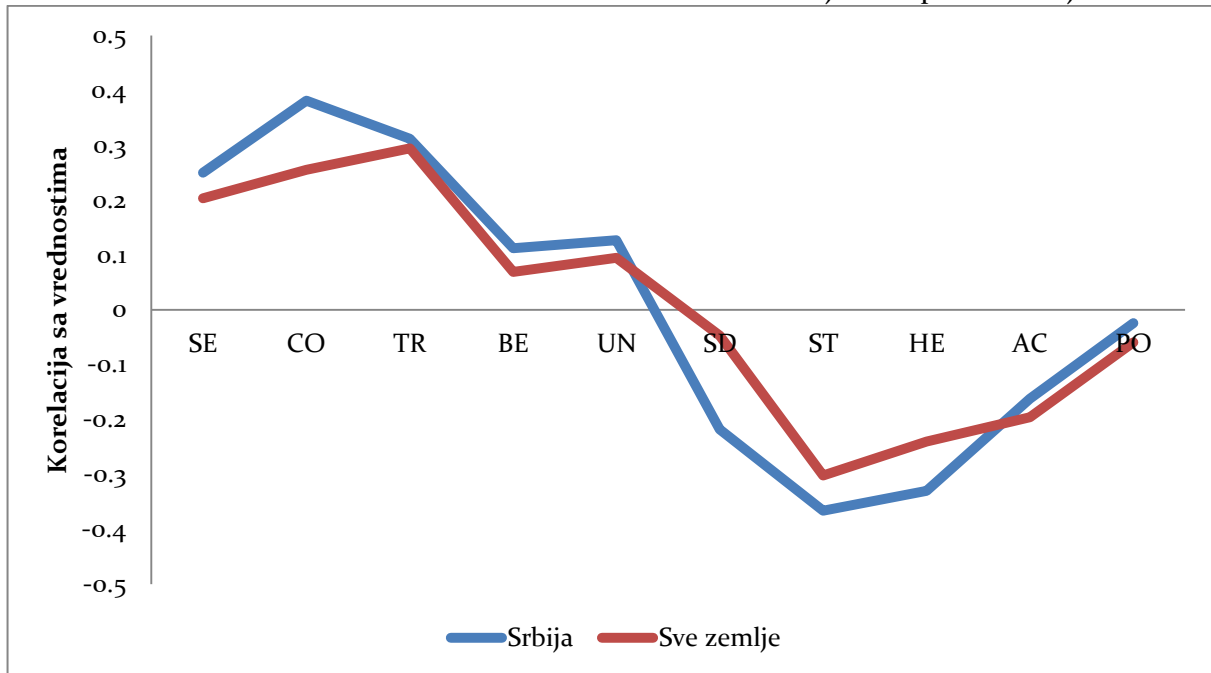
U Grafikonu 6 prikazana je povezanost preferencije Švarcovih bazičnih vrednosti i varijable uzrasta u ESS podacima. Vidimo da vrednosti *sigurnosti*, *konformizma* i *tradicije* pokazuju izražene pozitivne veze sa uzrastom, dok je slučaj obrnut sa vrednostima *stimulacije* i *hedonizma*, koje više vrednuju mlađi.

“Ljudi liče na vremena, više nego što liče na svoje očeve”.

Arapska poslovice

Trendovi su vrlo slični u uzorku svih evropskih država i Srbiji (usput, trend povezanosti prati tipičan sinusoidan obrazac povezanosti bazičnih vrednosti i drugih varijabli). Podaci su donekle intuitivno razumljivi jer ukazuju na veću otvorenost za nova, prijatna i stimulativna iskustva među mladima, a veći značaj vrednosti usmerenih na očuvanje postojećeg stanja i konzervativnosti među starijima. U skladu su i sa ranijim istraživanjima (Schwartz, 2007).

Grafikon 6. Povezanost bazičnih vrednosti i uzrasta u Srbiji i evropskim zemljama

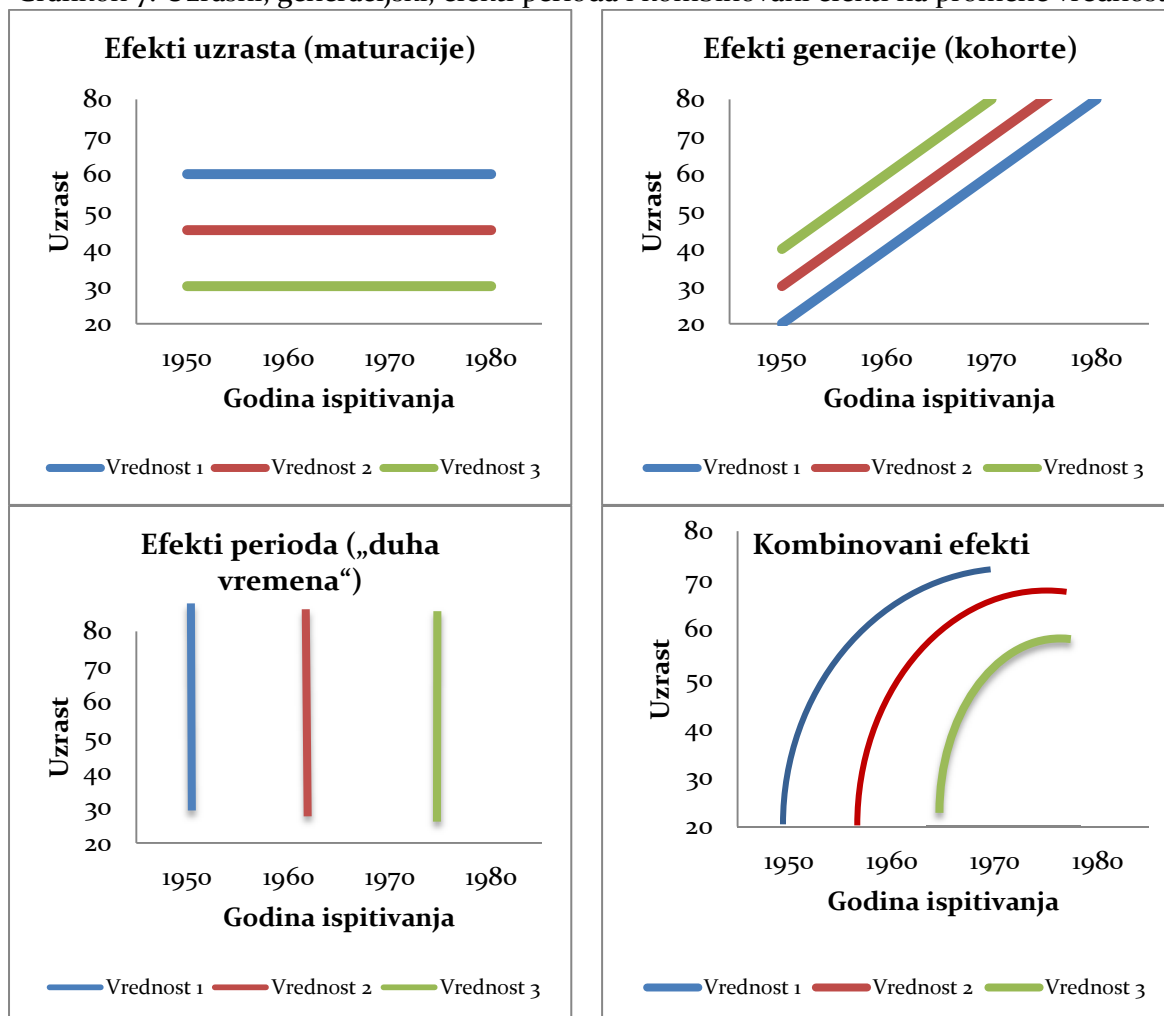
Napomena: podaci ESS 9. Prikazani su koeficijenti korelacije između bazičnih vrednosti i uzrasta iskazanog preko broja godina. Ponderisano tzv. *analysis weight* ponderom. SE – sigurnost, CO – konformizam, TR – tradicija, BE – benevolentnost, UN – univerzalizam, SD – samousmerenost, ST – stimulacija, HE – hedonizam, AC – postignuće, PO – moć. Sve zemlje N=41,809; Srbija=598; jedina neznačajna povezanost je veza moći i uzrasta na uzorku Srbije; sve ostale povezanosti značajne barem na nivou .01.

Druge teorije vrednosti postuliraju i neke drugačije odnose. Kao što smo ranije naglašavali, uzrast je jedna od najvažnijih determinanti (*post*)materijalističkih vrednosti (Inglehart, 1990), vrednosti *samoizražavanja* (Inglehart & Welzel, 2005) i *emancipativnih* vrednosti (Welzel, 2013), čak i u našem kontekstu (Pavlović, 2009a; 2009b; 2018). Mlađe osobe sklonije su prihvatanju ovih vrednosti nego starije i to je, prema pretpostavkama dva sociološka modela vrednosti, odraz specifičnosti i različitosti generacijskih iskustava (Inglehart & Welzel, 2005; Welzel, 2013). I u klasičnim istraživanjima iz naše sredine, poput onih Pantićevih, uzrast je često figurirao kao bitna determinanta prihvatanja vrednosnih orijentacija. Studija iz 1990. g. pokazala je, recimo, da su mladi do 20 g. u poređenju sa onima koji su stariji od 20 g. više generalno prosistemski orijentisani (Pantić, 1990).

Postojanje povezanosti uzrasta i preferencije vrednosti može, međutim, biti shvaćeno na nekoliko različitih načina. Kada se osobe različitog uzrasta unutar jedne iste države ili kulture razlikuju s obzirom na vrednosne prioritete to, kao što je to svojevremeno primetio Hofstede (Hofstede, 1980) može ukazivati na “efekte” sazrevanja, generacije i “duha vremena” (videti Grafikon 7).

Sazrevanje, uzrasne razlike u doslovnom smislu, implicirale bi da su vrednosne preferencije stvar sazrevanja ili maturacije, ne nužno kao proste biološke činjenice već donekle stvar **efekata životnog ciklusa** za koji se vezuju različite uloge, očekivanja itd. Broj godina starosti je (in)direktan pokazatelj ovih različitih životnih faza, te odatle i razlike između osoba *različitog* uzrasta u *istoj* vremenskoj tački dolaze kao posledica. Ali, osobe *istog* uzrasta ispitane u *različitim* vremenskim tačkama ne bi trebalo da se razlikuju s obzirom na vrednosne prioritete (npr. adolescencija je jedna te „ista“ životna faza i sredinom devedesetih godina XX veka i danas).

Grafikon 7. Uzrasni, generacijski, efekti perioda i kombinovani efekti na promene vrednosti

Adaptirano prema: Hofstede, 1980.

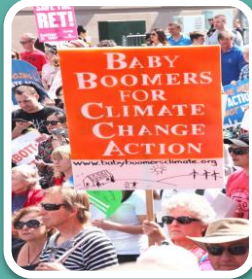
Međutim, ako poredimo ljude različitog uzrasta u jednom istraživanju, ne poredimo samo osobe koje su u različitim životnim fazama, već i pripadnike/ce različitih generacija. Mladi i stariji mogu se razlikovati zato što, recimo, mladost kao životnu fazu karakteriše „mladalački idealizam“, ali i zato što su mladi i stariji imali različita formativna iskustva. **Generacijski efekti** podrazumevaju da se vrednosti formiraju u određenom formativnom periodu, koji je dostignut tokom specifičnih društveno-političkih okolnosti koje su uslovile specifična generacijska iskustva, a time oblikovala i vrednosne prioritete. Kada se značajno promene okolnosti, neke naredne generacije steći će neke drugačije vrednosne prioritete (podsetimo da je ova pretpostavka u osnovi Inghartove hipoteze socijalizacije). Ovo implicira ne samo da osobe različitog uzrasta u jednom istraživanju imaju različite vrednosne prioritete, već i da osobe istog uzrasta u različitim vremenima drže do različitih vrednosti (da se zadržimo na gornjem primeru – adolescencija je 90-ih godina XX veka proživljena u bitno drugačijim društveno-političkim okolnostima, nego danas, što je moglo detrimisati vrednosne prioritete; ovo je, usput, dizajn istraživanja koji nam, makar donekle, omogućuje da „razdvojimo“ generacijske od efekata životnog ciklusa).

Efekti životnog ciklusa

• Van Langeova istraživanja sugeriraju da sa uzrastom raste procenat *prosocijalno* orijentisanih osoba, a opada broj „individualaca“ i „takmičara“ (Van Lange et al., 1997). Objašnjenje koje se za taj trend nudi klasično je objašnjenje u terminima „sazrevanja“, tj. efekata životnog ciklusa. Tokom života, pretpostavlja se, osobe uviđaju funkcionalni značaj prosocijalne orijentacije i postaju slabije individualistički i kompetitivno orijentisane. Pored toga, priroda međuzavisnih situacija tokom života se menja. U mladosti su to tipično situacije sa niskim nivoom korespondencije preferencija i u kojima je neophodno takmičiti se sa drugima oko ograničenih resursa (npr. za posao). U kasnijim fazama života, situacija se donekle okreće, drugi sve više zavise od nas i naše pomoći (npr. oko dece), ali i mi sve više zavisimo od drugih u obezbeđivanju nekih dobrih „ishoda“ (npr. usled zdravstvenih tegoba). Kako su karakteristike međuzavisnosti u kasnijem životu veća usmerenost ka pomaganju drugima (i zavisnosti od njihove pomoći), *prosocijalna* orijentacija javlja se kao funkcija uzrasta (Fotografija: Brett Jordan na Unsplash).

Generacijski efekti

• Istraživanja Ronalda Ingleharta (Inglehart, 1990) dosledno su ukazivala na to da je jedan od najvažnijih faktora prihvatanja *postmaterijalističkih* vrednosti uzrast. Starije osobe daleko su izraženije *materijalistički* orijentisane, dok je među mladima daleko izraženija *postmaterijalistička* orijentacija. Objašnjenje ovog trenda pronađeno je u kombinaciji hipoteze socijalizacije i hipoteze oskudice koje, udruženo, sugeriraju da će među generacijama koje su odrastale u periodu blagostanja, potrebe nižeg reda koje su u osnovu *materijalističkih* vrednosti biti uzete zdravo za gotovo, a veći značaj pridat *postmaterijalističkim* aspiracijama. Vrednosti usvojene tokom formativnog perioda su relativno stabilne, pa se vrednosti, na nivou države, menjaju smenom generacija (Fotografija: "Baby Boomers for climate change action - PeoplesClimate-Melb-IMG_8356" by John Englart (Takver) is licensed under CC BY-SA 2.0).

Zeitgeist/kombinovani efekti

• Efekte perioda, "duha vremena", tj. specifičnih društveno-političkih okolnosti koje su dovoljno bitne da "pomere" vrednosne prioritete svih nije tako lako dokumentovati, kako zbog odsustva odgovarajućih podataka i/ili bitnih društvenih promena, tako i zbog teškoća sa izvođenjima pouzdanih zaključaka. U jednoj analizi promena raširenosti *emancipativnih* vrednosti o kojima govori Kristijam Velcel u našoj sredini (Pavlović, 2018), pokazano je da je unutar relativno kratkog vremenskog perioda od 10 godina došlo do značajnog pomaka u prihvatanju *emancipativnih* vrednosti na nivou populacije Srbije. Posmatrani period je relativno kratak da bi registrovani efekti mogli biti posledica smene generacija ili efekata životnog ciklusa, a i detaljnije analize moderacije ukazuju na to da je vrednosni pomak registrovan u svim kohortama i da, barem sa nekom izvesnošću, može biti pripisan efektima drastične izmene društveno-političkih okolnosti u Srbiji 2000. godine (Fotografija: Z.P.).

Efekti "duha vremena" ili, kako se još nazivaju, *period efekti*, impliciraju da su neke značajne društvene okolnosti (npr. ekonomska kriza, pandemija zarazne bolesti) „obojile“ ili uslovile promene u vrednosnim prioritetima osoba svih uzrasta.

Razdvajanje efekata u ovom smislu vrlo često u istraživanjima nije moguće, a i kada su na raspolaganju studije specifičnog dizajna (longitudinalne, sa više vremenskih tačaka) veoma je teško. Važno je, stoga, makar biti svestan mogućih različitih interpretacija povezanosti varijable uzrasta sa vrednosnim prioritetima. Na ova pitanja iznova ćemo se vraćati na stranama koje slede.

4.2.5. Materijalni standard

Materijalnoj oskudici ili blagostanju se, kao što smo videli, unutar nekih teorijskih modela daje veliki značaj i za to postoje i brojni psihološki razlozi o kojima se poslednjih godina intenzivno govori. Hronično siromaštvo skopčano je sa, često, dramatičnim i dalekosežnim posledicama po fizičko i mentalno zdravlje ljudi (npr. Evans, 2016), a, u onim manje dramatičnim aspektima, sa, najopštije rečeno,

suboptimalnim psihičkim funkcionisanjem (Mullainathan & Shafir, 2013; Sheety-Skeffington, 2020).

Siromaštvo, posebno dugoročno, vodi nekoj vrsti restrikcije „mentalnih kapaciteta“ (Mani et al., 2013) – ukoliko su sve mentalne snage usmerene na finansijske brige, gotovo sve drugo postaje zanemareno i ostaje manje resursa za dugoročno planiranje i odlaganje gratifikacije, te se fokus pomera na kratkoročne ciljeve i trenutna zadovoljstva. Ukoliko neko živi „od prvog do prvog“, ne mora uopšte biti racionalno, recimo, da štedi za fakultetsko obrazovanje dece ili profesionalno usavršavanje, do kojih možda uopšte neće ni doći, što svog odraza može, naravno, imati i na vrednosne prioritete.

Slika 11. Materijalna oskudica ima dugoročne i dramatične posledice po fizičko i mentalno blagostanje ljudi. Brojni pokušaji da se ljudima obezbedi minimum egzistencije tako što bi (najčešće) od države ili imućnih kompanija ili pojedinaca dobijali zagarantovani mesečni iznos novčanih sredstava, bez obzira na to da li rade ili ne i imaju druga primanja ili ne, postali su poznati kao model univerzalnih osnovnih primanja (engl. *universal basic income*). Uz retke izuzetke, to su bili pokušaji ograničeni u vremenskom smislu (npr. period od dve godine) ili broju ljudi koji ga primaju (npr. slučajno odabrana skupina), realizovani u desetinama država širom sveta. Dostupne analize „efekata“ ove politike pokazale su da ona vodi izraženijem osećanju blagostanja, boljem zdravlju, nižem nivou stresa i porastu poverenja u socijalne i političke institucije (fotografija: Visual Stories || Micheile na Unsplash).

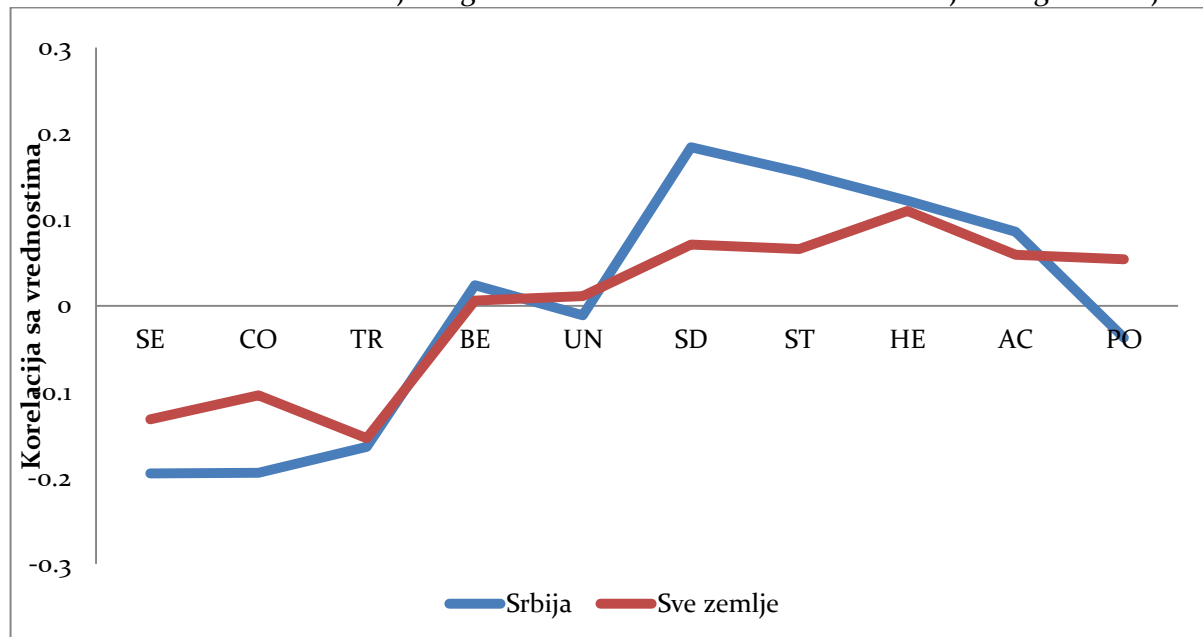
Ovakav obrazac je zapravo adaptacija na kontekst socioekonomskih pritisaka koji su brojni i, van onih očiglednih, poput nedovoljno novca za osnovne životne potrebe, uključuju i niz drugih, „skrivenih“ načina na koje je materijalna oskudica povezana sa socijalnom osudicom (Sheety-Skeffington, 2021). Biti siromašan povezano je sa osećajem deprivacije uzrokovanim svešću o niskom socijalom statusu, doživljajem da neko nije socijalno uvažan, što opet može usmeriti pažnju na znake pretnje u sredini i podsticati kratkoročnu orijentaciju; siromaštvo često znači i

doslovnju isključenost iz društvenog života i marginalizaciju, tj. manje socijalne podrške koja je važan protektivni faktor, što, opet, može biti skopčano sa jačanjem agresivnih ili antisocijalnih tendencija u svrhu (i doslovnog) preživljavanja (Sheety-Skeffington, 2021). (Svi ovi procesi dodatno su naglašeni u situaciji ekonomske nejednakosti unutar društva, na koju ćemo kasnije ukazati).

Neka sociološka razmatranja govore o tome da se u takvoj situaciji razvija tzv. kultura siromaštva koja se ogleda u tome da siromašniji slojevi društva usvajaju skup vrednosti i normi (npr. izražena orijentacija na sadašnjost) koji ih zapravo onemogućavaju da prevaziđu svoje okolnosti (Lewis, 1966).

Kontekst oskudice, nestabilnosti, niskog statusa i marginalizacije jeste kontekst koji i određene vrednosne prioritete, poput davanja značaja *sigurnosti*, može činiti adaptivnim. Isto tako bi i situacija „obilja“ i odsustva ekonomskih pritisaka mogla voditi pomeranju vrednosnih fokusa na neke druge, dugoročne ciljeve ili, recimo, vrednosti *rasta* i *razvoja*. Razumno zvuče pretpostavke o tome da bi socijalni status (koji je, usput, samo delom stvar materijalnog standarda) mogao biti važna determinanta vrednosnih prioriteta; oni koji su u tom smislu privilegovani bi, u skladu sa raznim teorijskim razmatranjima, trebalo da budu skloniji davanju većeg značaja vrednostima poput *samodirekcije* ili *autonomije* (Hitlin & Piliavin, 2014). Podaci prikazani u grafiku koji sledi idu u prilog takvim pretpostavkama (Grafikon 8). U ESS studiji pokazalo se da osobe boljeg materijalnog standarda u Srbiji više vrednuju vrednosti *samodirekcije* i *stimulacije*, a manje vrednosti *sigurnosti* i *tradicije*.

Grafikon 8. Povezanost materijalnog standarda i bazičnih vrednosti u Srbiji i drugim zemljama

Napomena: podaci ESS 9. Prikazani su koeficijenti korelacije između bazičnih vrednosti i materijalnog standarda (iskazane na skali sa deset jednakih intervala, 1 – prvi decil/10 – deseti decil). Ponderisano tzv. *analysis weight* ponderom. SE – sigurnost, CO – konformizam, TR – tradicija, BE – benevolentnost, UN – univerzalizam, SD – samousmerenost, ST – stimulacija, HE – hedonizam, AC – postignuće, PO – moć; Srbija (N=447): neznačajne veze sa BE, UN, AC i PO; sve zemlje (N=42.202): neznačajne veze UN i BE; sve ostale povezanosti značajne na nivou .01.

Rokičeva istraživanja pokazivala su da, s obzirom na nivo primanja, postoje značajne razlike u 9 od 18 terminalnih i 11 od 18 instrumentalnih vrednosti (Rokeach, 1973). Vrednost koja je najbolje razlikovala siromašnije od onih boljestojećih je *biti uredan i čist*. Ona je imala, u proseku posmatrano, 2. rang među onima koji su

najsiromašniji, a 17. rang među onima koji imaju najviša primanja. Sledeća vrednost koja je veoma dobro razlikovala osobe prema ovom kriterijumu bila je je *ugodan život*, koji daleko manji značaj ima među onima sa najvišim primanjima, nego među onima sa najnižim.

Ovde jasno vidimo neku vrstu deprivacione utemeljenosti vrednosti – daje se na značaju onome čega se, ako tako možemo reći, nema dovoljno. Na sličan način možemo razumeti i podatke koji ukazuju na to da siromašnije osobe (i u našoj zemlji) veći značaj daju *materijalističkim* (Inglehart, 1990; Pavlović, 2009a; 2015), vrednostima *preživljavanja* (Inglehart & Welzel, 2005; Pavlović, 2009b) i *emancipativnim* vrednostima (Welzel, 2013; Pavlović, 2018).

Mladi višeg materijalnog statusa više su prihvatili *neegalitarizam*, *hedonizam* i *nekonformizam* u istraživanjima koje je realizovao Pantić (1981; 1990). Pantić je generalno konstatovao da što je neko više u društvenoj strukturi, to je prihvaćenija *modernistička* vrednosna orijentacija (Pantić, 1977).

Važnost materijalnog standarda za vrednosne prioritete je svakako višestruka; tiče se kako direktne mogućnosti zadovoljavanja različitih potreba, vrste i kompleksnosti zanimanja koje neko obavlja, tako i razlika u nivou obrazovanja.

4.2.6. Obrazovanje

Obrazovanje je ne samo važniji aspekt socijalnog statusa od materijalnog standarda, nego, uz uzrast, verovatno i najvažniji izvor varijacija u vrednosnim prioritetima, i to iz više razloga. Obrazovanje u sebi obuhvata veliki broj različitih „varijabli“: trenutni *socioekonomski status* osobe (poziciju u socijalnoj strukturi); socioekonomski status u formativnim godinama, tj. *socijalno zaleđe* (poznato je, recimo, da su među studentima disproporcionalno više zastupljeni mladi čiji roditelji takođe imaju fakultetsko obrazovanje, npr. Popadić et al., 2019); stepen razvijenosti različitih *kognitivnih* i *interpersonalnih* veština; stepen *informisanosti*; „*indoktrinaciju*“ (formalnu i neformalnu) kao posledicu produžene socijalizacije itd. Obrazovanje doprinosi propagiranju ljudskih prava kao ideala (Mc Farland & Mathews, 2005) i vodi smanjenju autoritarnosti zbog izlaganja anti-autoritarnim vrednostima (Jacobsen, 2001). Obrazovni sistem u celini je, u krajnjoj liniji, jedan od najvažnijih „*instrumenata*“ društvenog sistema za razvoj prosistemske orijentacije – transmisiju vrednosti na kojima je sistem zasnovan – i svoje efekte treba da ostvaruje ne samo u sferi obrazovanja, tj. sticanja znanja i veština, već i vaspitanja, recimo, u formi razvoja određenih opštih modernizacijskih vrednosti (Maksić & Pavlović, 2013; 2017) ili ciljanog vaspitanja za ulogu građanina ili građanke (Baucal et al., 2019; Joksimović, 2003; Džamonja Ignjatović et al., 2019; Pavlović et al., 2020).

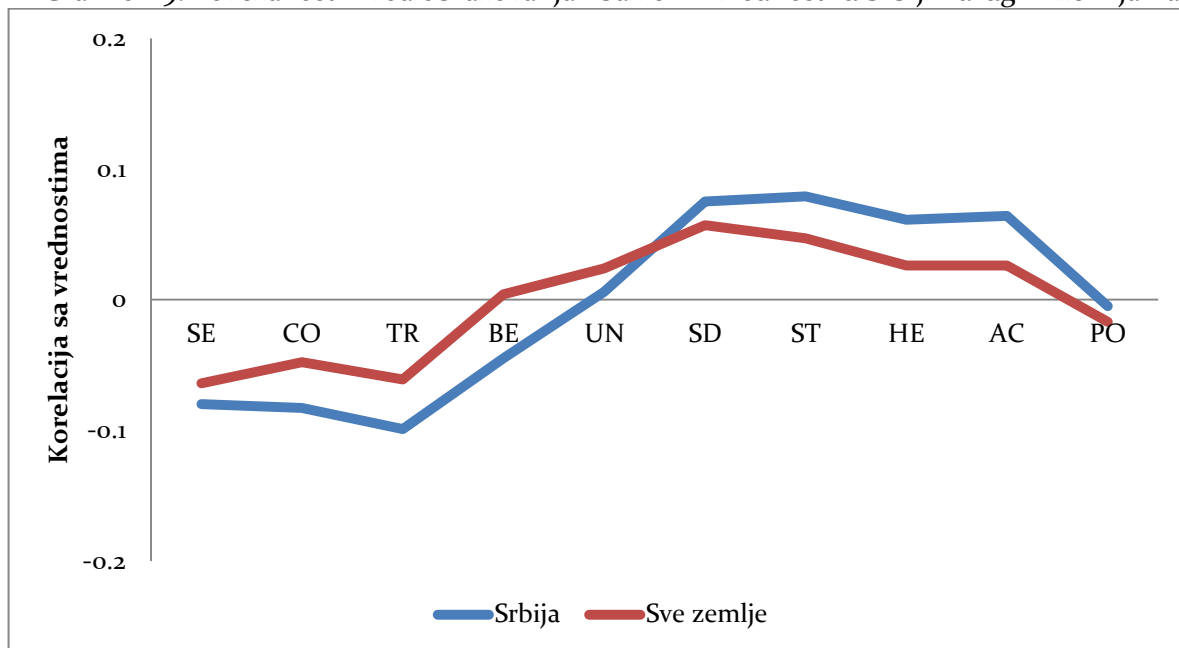
U Rokičevim istraživanjima, rangovi 25 od 36 vrednosti sistematski su varirali sa nivoom obrazovanja (Rokeach, 1973). Empirijska istraživanja dosledno ukazuju na to da obrazovaniji ispitanici u poređenju sa manje obrazovanim više prihvataju (*post*)*materijalističke* (Duch & Taylor, 1993; Inglehart, 1990; Pavlović, 2009a; 2015), vrednosti *samoizražavanja* (Inglehart & Welzel, 2005; Pavlović, 2009b) i *emancipativne* vrednosti (Welzel, 2013; Pavlović, 2018).

I u istraživanjima iz naše sredine, pokazivalo se da je obrazovno-profesionalna pripadnost najvažnija determinanta diferenciranja vrednosnih orijentacija mladih (Pantić, 1981; 1990). Obrazovaniji mladi često su se u domaćim istraživanjima pokazivali kao tolerantniji, skloniji prihvatanju orijentacija poput *modernizma* i *otvorenosti prema svetu* (Kuzmanović & Vasović, 1989; Pantić, 1990). To je često

interpretirano kao pokazatelj kognitivne zasnovanosti vrednosti, tj. činjenice „da se taj uticaj obrazovanja ne manifestuje toliko kroz opštu povoljnost društvenog položaja (...) koliko kroz specifičnu kulturu obrazovanja, tolerantnost, kognitivni stil, širenje vidika, informisanosti itd.“ (Pantić, 1986, str. 143 citirano u Kuzmanović & Vasović, 1989). Bila je to, drugim rečima, posledica duže (političke) socijalizacije. Slična je bila i povezanost obrazovanja i prihvatanja *samoupravne orijentacije*, koju su više prihvatili obrazovaniji ispitanici (Pantić, 1981; Kuzmanović & Vasović, 1989).

Istraživanja o vezi između nivoa obrazovanja i Švarcovih bazičnih vrednosti su relativno retka⁹⁰, ali su, kao što se na Grafikonu 9 može videti, povezanosti relativno slabe, a na uzorku Srbije retko i značajne.

Grafikon 9. Povezanost nivoa obrazovanja i bazičnih vrednosti u Srbiji i drugim zemljama

Napomena: podaci ESS 9. Prikazani su koeficijenti korelacije između bazičnih vrednosti i nivoa obrazovanja (iskazane na sedmostepenoj skali, 1 – obrazovanje ispod srednjoškolskog/7 – fakultetsko obrazovanje, MA i iznad). Ponderisano tzv. *analysis weight* ponderom. SE – sigurnost, CO – konformizam, TR – tradicija, BE – benevolentnost, UN – univerzalizam, SD – samousmerenost, ST – stimulacija, HE – hedonizam, AC – postignuće, PO – moć. Srbija (N=598): sve povezanosti izuzev sa CO i TR nisu značajne; sve zemlje (N=32.496): značajno sve sem BE; sve povezanosti značajne na nivou .01.

Dok se na nivou svih evropskih država pojavljuju dosledne razlike u vrednosnim prioritetima – najjednostavnije opisane kao izraženije pridavanje značaja vrednostima *otvorenosti za promene* među obrazovanijima – u Srbiji je jedino registrovana negativna veza sa *konformizmom* i *tradicijom*, kojima veći značaj pridaju oni niže obrazovanim osobama.

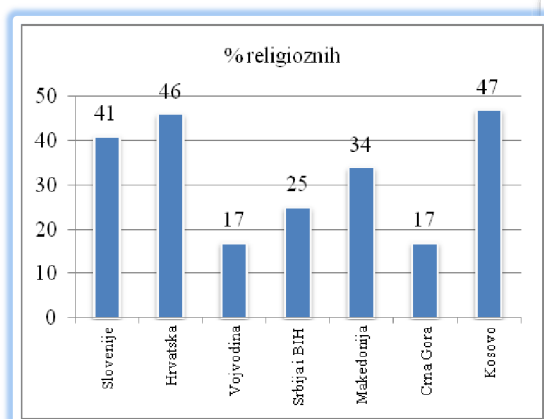
Ovo je nalaz koji je u skladu sa onim što se tipično registruje u domaćoj sredini, u smislu veze nivoa obrazovanja i, uopšteno govoreći, izraženije *liberalne* orijentacije (npr. Pavlović, 2009b; Pavlović et al., 2019), ali iznenađuje odsustvo značajnije uloge varijable obrazovanja za druge vrednosti iz Švarcovog modela. Iako je obrazac povezanosti tipično sinusoidan i u skladu sa onim što je registrovano na nivou svih evropskih država u ESS, reklo bi se da je nivo obrazovanja od relativno male važnosti za varijacije u vrednosnim prioritetima i daleko manje relevantan od, recimo,

⁹⁰ Iznenađujuće, ali Švarc pri analizama značaja sociodemografskih varijabli kao izvora varijacije uglavnom ne razmatra značaj nivoa obrazovanja (npr. Schwartz, 2017a).

materijalnog statusa. Ovaj nalaz svakako zasluŕuje dodatne i produbljene analize koje prevazilaze okvire ove knjige.

4.2.7. Religioznost

Svaka religija izrazito propagira odreĊene vrednosti (npr. „ljubi bliŕnjeg svog kao samoga sebe“) i insistira na njihovom normativnom karakteru i obavezi njihovog pridrŕavanja. U vezi sa religioznošću kao faktorom vrednosnih preferencija, moŕemo napraviti razliku izmeĊu vaŕnosti pripadnosti razliĊitim *veroisповestima* (npr. pripadnost pravoslavnoj ili islamskoj veri), ali i generalne (*ne*)*religioznosti* osobe, bez obzira na pripadnost odreĊenoj veroisповesti. Rokiċ je ukazao na to da je ova razlika bitna i da se, recimo, i religiozni i nereligiozni ispitanici slaŕu u davanju znaċaju vrednosti *poŕtenja* ili *ambicioznosti* kao onih koje su najvaŕnije ili pak da je posluŕnost meĊu najmanje vaŕnima. Razlike su se, meĊutim, pojavljivale s obzirom na pripadnost razliĊitim veroisповestima (npr. izmeĊu Jevreja i katolika).

Religioznost je u naŕoj sredini dugo istraŕivana uglavnom kao ideoloŕki obojena orijentacija i ima poseban znaċaj imajući u vidu ateistiċki karakter komunistiċkog sistema i proboj religioznosti poċetkom devedesetih godina XX veka. Tako su istraŕivanja u drugoj polovini proŕlog veka dolazila do nalaza koji su iz danaŕanje perspektive veoma „neobiċni“. Istraŕivanje iz sredine 60-ih pokazalo je da je 75% studenata nereligiozno (Janiċijeviċ et al., 1966). Pantiċ je, istraŕujući interesovanja, doŕao do nalaza da svega 3% mladih pokazuje interesovanje za religiju, a da je skoro 90% pokazalo izrazitu averziju prema religioznim stvarima i idejama. *Religioznost* je bila zavisna od nivoa obrazovanja (prihvaćenija meĊu manje obrazovanima) i uzrasta (prihvaćenija meĊu mladima). Jedna studija tokom 80-ih (Vrcan, 1986) pokazala je da je na nivou religiozne samoidentifikacije, manjina religioznih u svim delovima bivŕe SFRJ. Sve je vodilo zakljuċku da se *religioznost* „zadrŕava na marginama druŕtva – meĊu slabije obrazovanim, siromaŕnijim, manje druŕtveno integrisanim itd“. (Kuzmanoviċ & Vasoviċ, 1989, str. 40).

I ŕvarcova istraŕivanja ukazuju na, priliċno iznenaĊujuće, odsustvo veza izmeĊu religioznosti i vrednovanja *skromnosti*; religiozniji ispitanici veći znaċaj pridaju *tradiciji* (Scwhartz, 2017). Religioznost je bila vaŕan korelat vrednosti mladih u istraŕivanjima iz naŕe sredine (Pantiċ, 1990), posebno sa *tradicionalizmom*, *autoritarnošću*, *nesolidarnošću*, *anomiċnošću* i sliċno, mada je kod nas i sama religioznost gotovo po pravilu smatrana vrednošću, i to ideoloŕki obojenom (Kuzmanoviċ & Vasoviċ, 1989; Pantiċ, 1977; Rot & Havelka, 1973).

4.2. Druŕtvene determinante vrednosti

Zajedniċke vrednosti jedan su od funkcionalnih preduslova bilo koje zajednice (Aberle, et. al. 1950) i temelj socijalnog poretka (Parsons, 1968). Vrednosni konsenzus doprinosi socijalnoj stabilnosti tako ŕto uvećava kooperaciju, podstiċe prihvatanje zajedniċkih ciljeva i naċina njihovog ostvarivanja (Schwartz & Sagie, 2000; Shills, 1975). Svako druŕtvo se stoga „upinje“ da uspostavi normativni poredak i kulturne prakse koji ċe osigurati da svaka nova generacija prihvati norme i standarde koji su otelotvoreni u

glavnim institucijama društva. Za svaku državu na svetu vezuje se svojevrsni nacionalni moto, poput onog „Samo sloga Srbina spasava“ (Tabela 22) koji je simbolična ideja vodilja oko koje se pripadnici/ce određene nacije okupljaju, smatrajući je nekom vrstom opštevažećeg cilja kolektivnog delovanja i simboličkog smisla postojanja konkretne zajednice. Sadržaj tih motoa su po pravilu (i) vrednosti poput *slobode, jednakosti, vere, sloge, snage, rada, discipline* i slično.

„Ukoliko bi neko postavio pitanje 'Zašto postoje vrednosti?' odgovor mora biti: 'Zato što bi bez njih društveni život bio nemoguć; funkcionisanje društvenog sistema ne bi moglo da nastavi da ostvaruje grupne ciljeve; pojedinci ne bi mogli da dobiju šta žele ili im je potrebno od drugih pojedinaca u ličnim i emotivnim terminima, niti bi unutar sebe osećao neophodan stepen reda i celovite svrhe“ (Kluckhohn, 1951, str. 400).

Tabela 22. Nacionalne moto parole različitih država

Država	Moto	Slobodan prevod na srpski
Alžir	لا لشعب و د لا شعب	Od ljudi i za ljude
Andora	Virtus Unita Fortior	Ujedinjeni smo još jači
Azerbejdžan	Odlar Yurdu	Zemlja vatre
Brazil	Ordem e progresso	Red i napredak
Čad	Unité, Travail, Progrès	Jedinstvo, rad, napredak
Filipini	Maka-Diyos, Maka-Tao, Makakalikasan at Makabansa	Za Boga, ljude, prirodu i državu
Finska	Koti, Uskonto ja Isänmaa	Dom, vera i domovina
Francuska	Liberté, égalité, fraternité	Sloboda, jednakost, bratstvo
Grčka	Ελευθερία ή θάνατος	Sloboda ili smrt
Indija	Satyameva Jayate	Samo istina pobeđuje
Jermenija	Մեկ Ազգ, Մեկ Մշակույթ	Jedna nacija, jedna kultura
Kanada	A Mari Usque Ad Mare	Od mora do mora
Kostarika	Pura Vida	Čist život
Kuba	¡Patria o Muerte, Venceremos	Domovina ili smrt, pobedićemo!
Lesoto	Khotso, Pula, Nala	Mir, kiša, napredak
Luksemburg	Mir wëlle bleiwe wat mir sinn	Želimo da ostanemo ono što jesmo
Pakisatan	ایمان، اتحاد، نظم	Vera, jedinstvo, disciplina
Panama	Pro mundi beneficio	Za korist sveta
SAD	In God We Trust	U Boga verujemo
Španija	Plus ultra	Još dalje
Svazilend	Siyinqaba	Mi smo tvrđava
Ukrajina	Воля, злагода, добро	Sloboda, sloga i dobrobit

Izvor: wikipedia.org.

U najočiglednijem smislu, društveni sistem sa svojom ideologijom i kultura sa svojim sistemima uverenja i normi određuju sadržaj onoga što bi trebalo da bude naučeno. Politički sistemi razlikuju se s obzirom na ideale i principe na kojima su zasnovani i koje promovišu. Unutar društvenog sistema određeni oblici ponašanja postavljeni su kao poželjni, svojevrsni moral „nametnut“, a uticaj na građane i građanke je sveobuhvatan preko porodice, sistema obrazovanja, medija, definisanih uloga osoba unutar sistema. Jedna od najfundamentalnijih distinkcija političkih sistema jeste ona prema dimenziji demokratičnosti (Christensen et al., 1971) i ima neke jasne posledice po vrednosne prioritete, jer suprotstavlja, sa jedne strane, jednakost, individualna prava i slobode, i, sa druge strane, moć državnog autoriteta i kontrolu života

građana u svim sferama (Christensen et al., 1971). Norme i ideali na kojima je sistem zasnovan postaju institucionalizovani unutar društva, oličeni u svakodnevnim politikama i istaknuti u javnom diskursu (Vesić Pavlović, 2010; 2013), čime promocija određenih vrednosti postaje sistemski i sistematična.

Pored demokratizacije, drugi nezaobilazan faktor vrednosti jeste nivo socioekonomskog razvoja države. Klasična teorija modernizacije predviđa da sa socioekonomskim razvojem, društva postaju institucionalno slična, a ljudi, uslovno rečeno, „moderni“, u tom smislu što počinju da prihvataju vrednosti koje su u osnovi tih institucija (Inkeles, 1969; Inkeles & Smith, 1974), baš u skladu sa ranije opisanom revidiranom teorijom modernizacije Ronalda Ingleharta (Inglehart & Welzel, 2005). Te moderne vrednosti su vrsta psihološke adaptacije na (institucionalne) okolnosti za koje tradicionalne vrednosti više nisu funkcionalne.

U skladu sa ovim razmatranjima, demokratizaciji i nivou socioekonomskog razvoja tipično se pridaje najviše značaja kao faktorima koji presudno utiču na oblik institucija jednog društva (Scwhartz & Sagie, 2000). Jednostavnije rečeno, kao što se pojedinci razlikuju s obzirom na nivo materijalnog standarda, rana iskustva ili veroispovesti kojoj pripadaju, tako se i društva kao celine razlikuju prema nivou socioekonomskog razvoja, dominantnoj religiji ili političkoj istoriji. Ako pođemo od

*“Zaklinjem se da neću uništavati drveće i gaziti travu;
Obećavam da neću pljuvati na pod u školi i u kući i na putu;
Dajem reč da neću kvariti ograde ni nanositi kvara građevinama;
Nikada neću bacati hartije ni ma kakvo đubre po ulici;
Biću uvek učtiv;
Štitiću ptice;
Braniću tuđu svojinu onako kako bih želeo da drugi brani svoju;
Obećavam da ću biti iskren i čestit građanin”.*

Đačka zakletva iz 1914. g.
(Fotografija: društvene mreže)

*“Danas, kada postajem pionir
Dajem časnu pionirsku reč:
Da ću marljivo učiti i raditi
poštovati roditelje i starije,
i biti veran i iskren drug,
koji drži datu reč;
Da ću voleti našu samoupravnu domovinu
Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju
Da ću razvijati bratstvo i jedinstvo
i ideje za koje se borio drug Tito;
Da ću ceniti sve ljude sveta koji žele slobodu i mir!”.*

Pionirska zakletva u SFRJ
(Fotografija: T. V. P.)

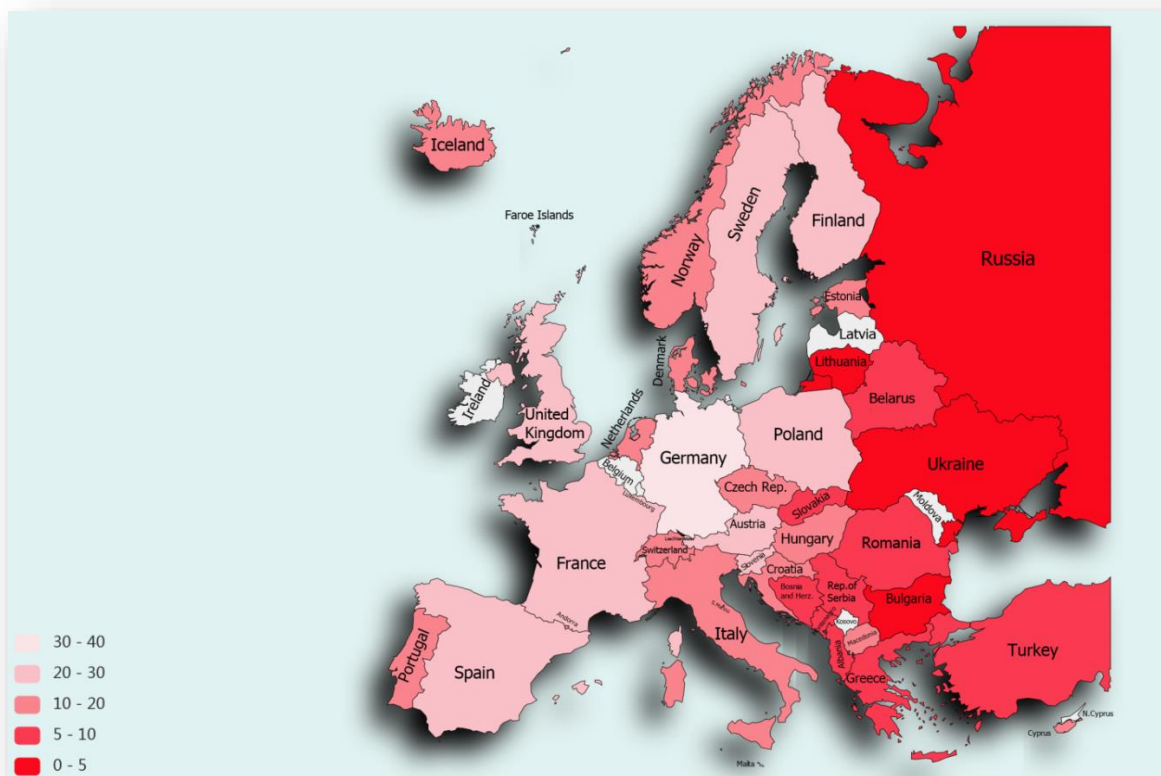

*“Danas kada postajem funkcioner
Dajem časnu funkcionersku riječ
Da ću marljivo krasti i lagati
I zemlju strovaliti u dug
Da ću voljeti našu neoliberalnu domovinu
Kapitalističku, tranzicijsku
Banana republiku
Da ću razvijati nepotizam i korupciju
I prosipati šuplju u koju ne vjeruje niko
Da ću oderati sve porezne obveznike
Čijim parama kupujem socijalni mir”.*

Dubioza kolektiv, Pionirska
(2017, album *Pjesmice za decu i odrasle*)
(Crtež: D.P.)

pretpostavke da su vrednosti u najopštijem smislu adaptacije na situacione okolnosti, od toga kakve su te okolnosti, zavisice i kakve vrednosti će unutar određene zajednice kao celine biti na ceni i razumno je očekivati da će varijacije u vrednosnim prioritetima biti na sistematski način povezane sa nekim makrokontekstualnim faktorima. A, pokazati da se iste vrednosti u veoma različitom stepenu prihvataju među građanima i građankama različitih evropskih država nije nimalo teško. Na primer, ukoliko se Ilustracija 20 makar i ovlaš pogleda, lako su uočljive (velike) međudržavne razlike u prihvaćenosti *postmaterijalističkih* vrednosti, koje karakterišu približno desetinu populacije Rusije, na jednom, ali približno trećinu populacije Nemačke, na drugom kraju.

Ilustracija 20. Procenat građana i građanki evropskih društava koji prihvataju *postmaterijalističke* vrednosti

Napomena: Podaci EVS i WVS u periodu 2017 – 2021. godine.

Već smo videli da neke teorije vrednosti, uglavnom one kulturološke, veliki značaj u razvoju vrednosti stavljaju na makrokontekstualne faktore koji se smatraju “poreklom” vrednosti. U skladu sa takvim gledištima, vrednosti se razvijaju i menjaju pod uticajem opštijih strukturnih i modernizacijskih trendova, poput rasta nivoa obrazovanja u populaciji, urbanizacije itd. (Almond & Verba, 1963; Eckstein, 1988; Huntington, 1991; Inglehart, 1971; 1990; Inglehart & Welzel, 2005; Lipset, 1959) i, posledično, određuju aktuelne institucionalne aranžmane (npr. u pogledu tipa državnog uređenja, ekonomskog sistema i sl.) koje, pretpostavlja se, dominantne vrednosti unutar jednog društva ne mogu promeniti. Naprotiv, ljudi prihvataju one političke i ekonomske institucije koje su kongruentne sa relativno stabilnim kulturnim orijentacijama usvojenim tokom socijalizacijskog procesa. Ove teze, poznate kao

kulturološka škola, zagovaraju primat kulture (vrednosti) nad (političkom) strukturom (Almond & Verba, 1963; Eckstein, 1988; Inglehart, 1990; Inglehart & Welzel, 2005).

Jednostavnije rečeno, izvor varijacije u vrednostima leži primarno u sferi socioekonomskog razvoja i nekih drugih istorijskih faktora, a njihova promena, koja se primarno odvija putem generacijske smene, spora je i odložena. Vrednosti koje su u jednom društvu dominantne danas, stvar su „prošlosti“ jednog društva, a danas aktuelne društveno-političke okolnosti mogu menjati vrednosti, ali dugoročno, tek kod onih kojima će te specifične okolnosti obojiti formativna iskustva. Bilo kakve druge nagle promene nisu, iz ugla ovog pristupa, realne i, u najboljem slučaju, privremenog su karaktera (npr. Inglehart, 1990).

Tako brojna istraživanja pokazuju da se među građanima i građankama bivših komunističkih društava, u poređenju za razvijenim demokratijama, niže vrednuju vrednosti *autonomije* (Arts & Halman, 2004; Hageaars, Halman & Moors, 2003; Schwartz, 2004; Schwartz & Bardi, 1997), *samoizražavanja* (Inglehart & Welzel, 2005;

„Suviše je ovaj narod patio od nereda, nasilja i nepravde, i suviše navikao da ih podnosi sa podmuklim roptanjem ili da se buni protiv njih, već prema vremenima i okolnostima (...) Ponekad se čovek pita da nije duh većine balkanskih naroda zauvek otrovan i da, možda, nikad više neće moći ništa drugo do jedno: da trpi nasilje ili da ga čini“. (Ivo Andrić, *Znakovi pored puta*)

Pavlović & Todosijević, 2020) ili *emancipativne* vrednosti (Welzel, 2013; Welzel & Inglehart, 2009). To je, prema kulturološkim gledištima, posledica dugog perioda autoritarne vladavine tokom koga je većina trenutnih žitelja tih društava socijalizovana (Inglehart & Welzel, 2005; Klingemann et al., 2006). (Budući da se radi o vrednostima koje leže u srcu ideje demokratije, važna implikacija svih ovih razmatranja jesu teškoće konsolidovanja demokratije u prethodno nedemokratskim društvima).

Brojne studije su, međutim, dovodile u pitanje pretpostavke kulturološke paradigme.

Neke analize pokazuju da demokratizacija uvećava značaj *prodemokratskih* vrednosti, poput *autonomije* (Pavlović & Todosijević, 2017; Schwartz & Sagie, 2000), ili da stvaranje konteksta koji podržava ljudska prava prethodi raširenosti *emancipativnih* vrednosti pre nego obrnuto (Spaiser, Ranganathan, Mann & Sumpter, 2014). Ovakvi nalazi predstavljaju temelj jednog alternativnog objašnjenja porekla dominantnih vrednosti unutar jednog društva, koji se naziva modelom „institucionalnog učenja“ (Jackman & Miller, 1998), modelom racionalnog izbora (Mishler & Rose, 1997) ili celoživotnog učenja (Mishler & Pollock, 2003). Rano usvojena uverenja i vrednosti su važni, ali se neprestano ažuriraju i sameravaju okolnostima u životu, na temeljima individualne racionalnosti i postadolescentnih i aktuelnih iskustava u trenutnim okolnostima (Mishler & Pollock, 2003; Mishler & Rose, 1997). Suština je, dakle, da ljudi prihvataju one vrednosti koje su oličene u aktuelnim institucijama društva, pa se, recimo, razvoj *demokratskih* vrednosti dešava onda kada su demokratske institucije ustanovljene (Jackman & Miller, 1998; Muller & Seligson, 1994).

Ova gledišta sasvim su u skladu sa već spominjanim psihološkim teorijama vrednosti i motivacije. Više puta smo isticali gledišta da ljudi svoje vrednosne prioritete prilagođavaju životnim okolnostima (Rokeach, 1973; Schwartz & Bardi, 1997) – na značaju dobijaju one koje su, recimo, novouspostavljene ili aktuelne, a gube one koje nisu funkcionalne niti podsticane (Mishler & Pollock, 2003; Schwartz & Bardi, 1997). Putem kontakta sa institucijama, ljudi uče vrednosti koje leže u osnovi njihovog organizovanja i funkcionisanja, a vrednosti se izražavaju kroz običaje, zakone, norme i

prakse kojima su ljudi izloženi svakoga dana (Schwartz & Sagie, 2000)⁹¹; ljudi prilagođavaju svoje vrednosti mogućnostima i zahtevima bitnih društvenih institucija i te vrednosti generalizuju na druge domene života (Schwartz & Bardi, 1997; Schwartz & Sagie, 2000).

Slično, ljudi će prihvatiti društveno prihvaćene propise i vrednosti kada su uslovi „dovoljno dobri“, tj. u onoj meri u kojoj se prenose na način koji podržava autonomiju i koji nisu suprotni ispunjenju osnovnih potreba (Ryan & Deci, 2000). Teorija samodeterminacije pretpostavlja da ljude pokreću osnovne potrebe za autonomijom (voljom i kontrolom nad postupcima), kompetencijom i povezanošću. Teorija pretpostavlja da su ljudi aktivniji, napredniji i potpuno funkcionalni u kontekstima u kojima mogu iskusiti kompetentnost, povezanost i autonomiju; na primer, u demokratskom političkom sistemu daleko više nego u nedemokratskom (Downie, Koestner & Chua, 2007).

Dok teorije motivacije poput Maslovljeve i neke na njima izvedene teorije vrednosti (poput Inghartove) pretpostavljaju da težnja ka autonomiji zavisi od zadovoljenja nekih drugih osnovnih potreba, teorija samodeterminacije kaže da težnja za autonomijom zavisi od promocije i podrške ničega drugog osim autonomije, bez obzira na, recimo, materijalno blagostanje. Drugim rečima, da bismo kod ljudi razvili težnju ka intrinzičnim ciljevima, moramo zadovoljiti njihovu potrebu za autonomijom stvaranjem konteksta koji podržava upravo – autonomiju. Studije su pokazale da “koristi” od samodeterminacije, tj. stvaranja ovakvih uslova, nisu ograničene samo na bogatije zemlje ili pojedince za koje je veća verovatnoća da će imati potrebna finansijska sredstva (npr. Downie et al., 2007; videti i Pavlović, 2018).

Sasvim u skladu sa tim su i neka druga razmatranja o tome da su vrednosti oblikovane iskustvima ljudi sa javnim politikama i njihovim interakcijama sa javnim i privatnim institucijama. Ovo je poznato kao teza tzv. povratne sprege politike (engl. *policy feedback*), koja pretpostavlja da „politika“ ima kako materijalni uticaj (npr. direktna promena spoljašnjeg sveta i okruženja), tako i kognitivne uticaje (efekte na vrednosti) (Brewer & Lakoff, 2008). U kom smislu? Unutar kognitivne psihologije i kognitivne lingvistike dominantne su pretpostavke da svet oko sebe razumemo pomoću referentnih okvira (engl. *frames*). Pažljivom upotrebom reči i fraza, tj. **konceptualnim okvirima**, podstiče se fokusiranje na i komuniciranje o različitim aspektima događaja, situacija ili politike (ili skrivanje nekih drugih aspektata) (Crompton, 2010; Lakoff, 2004; Lakoff & Wehling, 2016). Konceptualni okviri su pak u vezi sa **dubokim okvirima**, kognitivnim strukturama koje su smeštene u dugoročnoj memoriji i koje sadrže određene vrednosti; oni tvore vezu između jezika i vrednosti i aktivirani su određenim konceptualnim okvirima (Crompton, 2010). Politike (u smislu različitih strategija, odluka, praksi itd.) ne tiču se

„Zlo generisano lošim socijalnim sistemom nije isto što i zlo koje leži u ljudskoj psihi. Dobre ljude na zla dela može prisiliti antisinergičko društveno uređenje – to jest ono društveno uređenje koje ohrabruje sebičnost i obeshrabruje uzajamno pomaganje. Obrnuto, ljudi koji nisu intimno uopšte dobrog srca mogu otkriti prednosti u tome da se ponašaju dobro samo zato što je njihov društveni sistem sinergičan (...) Potrebni su nam dobri ljudi da bismo napravili dobro društvo, a potrebno nam je i dobro društvo da bismo stvarali dobre ljude“.
(Maslov, 2001, str. 125).

⁹¹ Institucije se vrlo često i definišu kao ustanovljeni i vrednovani obrasci ponašanja (Huntington, 1996) ili kao skup pravila koji strukturiraju socijalne interakcije na određeni način (Knight, 1992).

samo toga da li zadovoljavaju ili ne, već menjaju osnovne elemente političkog pejzaža, pa i poimanja sebe i sveta oko sebe; oblikuju identitete i interese; utiču na uverenja o tome šta je moguće, poželjno i normalno (Soss & Schram, 2007). Dolazak u kontakt sa specifičnim socijalnim institucijama, ima efekte na to koji duboki okvir će postati dominantan (videti Ilustraciju 21 za primere bitnih dubokih okvira). Ponovljena aktivacija specifičnog okvira pomaže da se on otelotvori, postane lakši za aktivaciju, što vodi i prevalenci vrednosti koje su sa okvirom povezane (Crompton, 2010).

Ilustracija 21. Tri duboka okvira i vrednosti sa kojima su povezani

Lični nasuprot kolektivnim interesima

- Okvir **ličnih** interesa odnosi se na to da se pojedinci neizbežno teže ličnim interesima, u vidu *cost-benefit* analiza, najčešće u ekonomskim terminima. Prema **kolektivnom** okviru ljudi brinu i za sebe i za druge, a vrednost toga ne može biti samerena jedino i isključivo u ekonomskim terminima.
- Relevantne vrednosti u Švarcovom modelu: *moć*, *univerzalizam* i *benevolentnost*.

• Fotografija: Nazrin B-va na Unsplash

Strog nasuprot brižnom roditelju

- „Strog roditelj“ nasuprot „brižan roditelj“ drugi je dubinski okvir i uspostavlja direktnu vezu između modela porodice i modela nacije. „Strog roditelj“ okvir naglašava da vlada treba da koristi autoritet i kontrolu, ustavno-moralni poredak, zahteva poslušnost i kažnjava neposlušnost. Iz ugla brižnog roditelja glavni zadatak vlade jeste ustanovljenje socijalne pravde.
- Takođe je povezano sa vrednostima *moći* i *univerzalizma*

• Fotografija: Kelly Sikkema na Unsplash

Vladavina elita nasuprot participativnoj demokratiji

- „Vladavina elita“ nasuprot „participativna demokratija“ je treći okvir. Prema prvom, politička moć treba da bude u rukama elita; ljudima se ne može verovati da su u stanju da reše sopstvene probleme, pa snažan lider treba da preuzme kontrolu i reši stvari. Drugi kaže da građani imaju političku moć; treba da vrše uticaj kroz efikasne organizacije; poimanje vladavine kao vlasti naroda, od naroda i za narod.
- *Moć* i *konformizam*, sa jedne, i *samousmerenost* u terminima vrednosti, sa druge strane.

• Fotografija: Polina Kovaleva na Pexels

Izvor: adaptirano prema Crompton, 2010.

Posebna istaknutost nekih vrednosti u javnom diskursu ili uopšteno u socijalnom kontekstu za rezultat će imati uvećanu internalizaciju ovih vrednosti, a to će posledično uticati na kongruentne stavove i ponašanja. Iskustvo sa javnim politkama i institucijama može, drugim rečima, uticati na to kako ljudi razumeju šta je normalno i poželjno, vodeći stoga jačanju nekih vrednosti unutar društva. Vrednosti (i individualne i kulturne) su, dakle, rezultat dogovora i odluka o tome kako je društvo organizovano. A organizacija društva presudno je određena nivoom socioekonomskog razvoja i demokratije, dvama faktorima čiji značaj ćemo detaljnije ilustrovati.

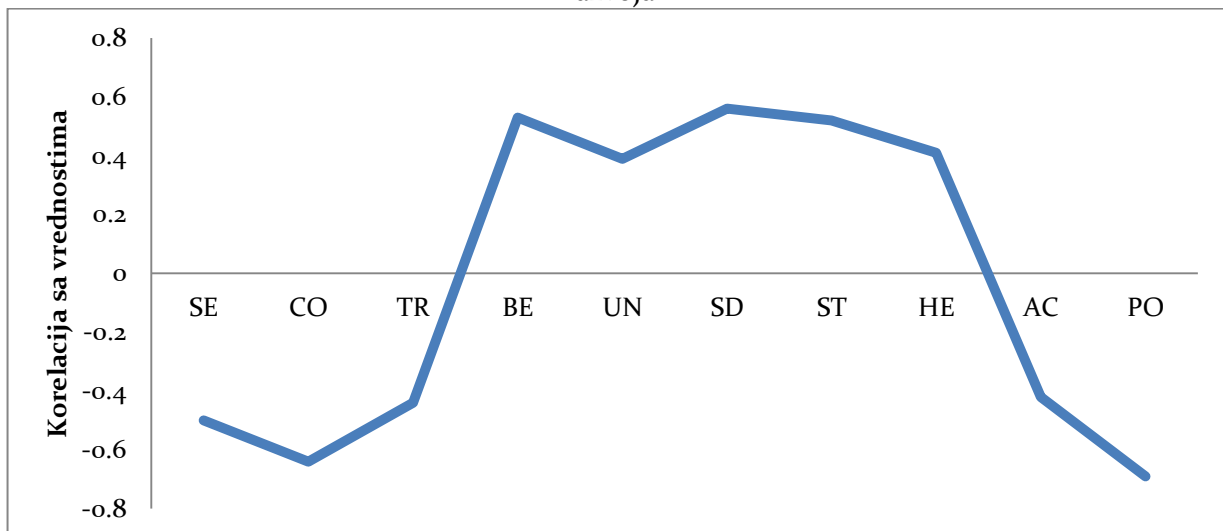
4.3.1. Nivo socioekonomskog razvoja društva

Imajući u vidu teorijske modele o kojima smo ranije govorili, razmatranja o značaju nivoa socioekonomskog razvoja društva za izraženost vrednosti poseban

značaj ima unutar kulturoloških modela vrednosti, Inglehartovog i Velcelovog, kao i Švarcovog modela, bilo u teoretisanju o kulturnim orijentacijama, bilo u terminima bazičnih vrednosti. Dostupna empirijska istraživanja su u pogledu značaja socioekonomskog razvoja vrednosti nedvosmislena. Analize na podacima dobijenim unutar WVS ukazuju na izražene pozitivne veze između raznih makroekonomskih pokazatelja, poput *GDP per capita* ili *HDI* mera, i izraženosti vrednosti *samoizražavanja* (Inglehart & Welzel, 2005) i *emancipativnih* vrednosti (Welzel, 2013). Povezanost procenta onih koji prihvataju vrednosti *samoizražavanja* i *GDP per capita* na uzorku od 74 društva bila je veoma visoka ($r = .74^{**}$) (Inglehart & Welzel, 2005), kao i povezanost *GDP per capita* i prosečne izraženosti *emancipativnih* vrednosti (88 društava, $r = .80^{**}$). Jednostavno rečeno, što je jedno društvo razvijenije, intenzivnije se, u proseku posmatrano, prihvataju i navedene vrednosti. Do identičnih zaključaka dolaze i neke druge analize, sa delimično modifikovanim merama vrednosti *samoizražavanja* i drugačijim indikatorima socioekonomskog razvoja (Pavlović & Todosijević, 2020).

Na slične rezultate upućuju i Švarcove analize (npr. Schwartz, 2004). Na uzorku od 67 zemalja, veza između nivoa socioekonomskog razvoja (iskazana preko *GDP per capita*) i dimenzija kulturnih orijentacija bila je veoma intenzivna i pozitivna. Bogatija društva pridavala su veći značaj vrednosti *autonomije*, nasuprot *ukorenjenosti* ($r = .74^{**}$), i *jednakosti*, nasuprot *hijerarhiji* ($r = .51^{**}$). Na drugim mestima (Schwartz & Sagie, 2000), Švarc je pokazao da je veza nivoa socioekonomskog razvoja i prosečne prihvaćenosti deset bazičnih vrednosti značajna i smislena (Grafikon 10). U razvijenijim društvima više su na ceni vrednosti *benevolentnosti*, *univerzalizma*, *samousmerenosti*, *stimulacije* i *hedonizma*, a manje vrednosti *postignuća*, *moći*, *sigurnosti*, *konformizma* i *tradicije*.

Grafikon 10. Povezanost prosečne prihvaćenosti bazičnih vrednosti i nivoa socioekonomskog razvoja

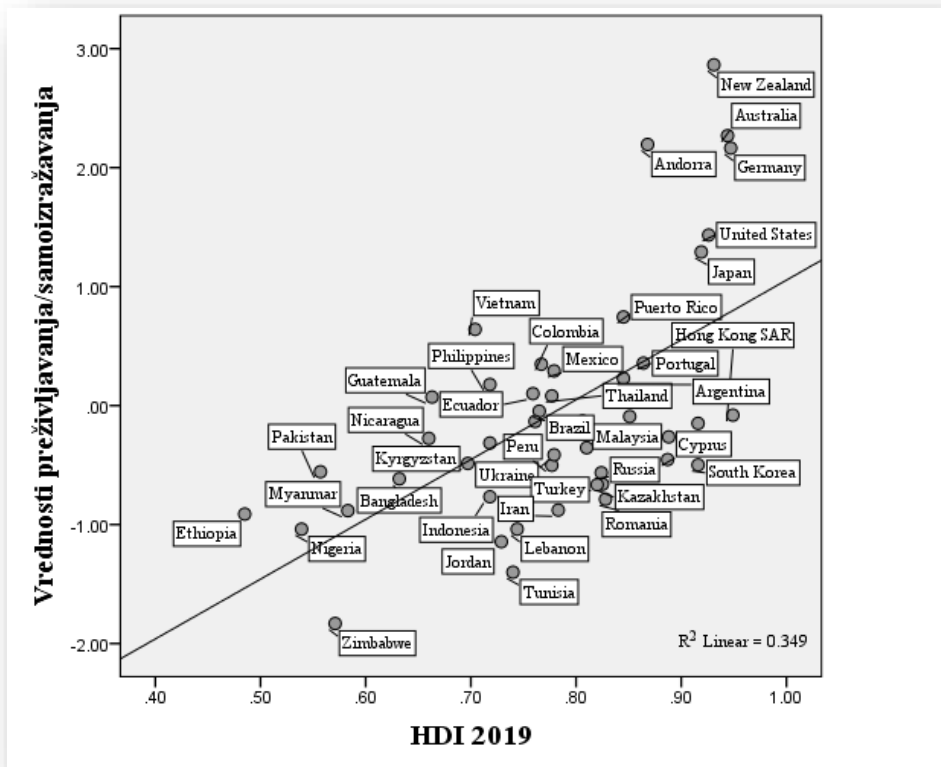

Napomena: Adaptirano prema Schwartz & Sagie, 2000, str. 485 (Tabela 4). N = 42 države. Prikazani su koeficijenti korelacije između bazičnih vrednosti i nivoa socioekonomskog razvoja iskazanog preko *GDP per capita*. SE – sigurnost, CO – konformizam, TR – tradicija, BE – benevolentnost, UN – univerzalizam, SD – samousmerenost, ST – stimulacija, HE – hedonizam, AC – postignuće, PO – moć. Sve povezanosti značajne na nivou .01.

Povezanost pokazatelja nivoa razvijenosti društva i raširenosti nekih od vrednosti o kojima smo govorili možemo i dodatno ilustrovati drugim raspoloživim podacima. Ukoliko dovedemo u vezu prosečan nivo izraženosti vrednosti

samoizražavanja i poznate *HDI* mere⁹² kao pokazatelja socioekonomskog razvoja društva, pokazuje se da je veza izražena, pozitivna i značajna, $r = .59$, $p < .001$ (Grafikon 11). Što je jedno društvo razvijenije, intenzivnije je i prihvatanje vrednosti samoizražavanja o kojima govori Inglehart. Podatke možemo razumeti u kontekstu postavki Inglehartove teorije koja sugerira veći značaj ovih vrednosti u situaciji kada su ljudi intelektualno, socijalno i materijalno osnaženi, te vrednostima nižeg reda, onima koje su povezane sa opstankom, ne daju na značaju.

Grafikon 11. Povezanost nivoa razvijenosti društva (iskazanog preko *HDI*) i raširenosti vrednosti samoizražavanja u sedmom talasu WVS (agregatna analiza)

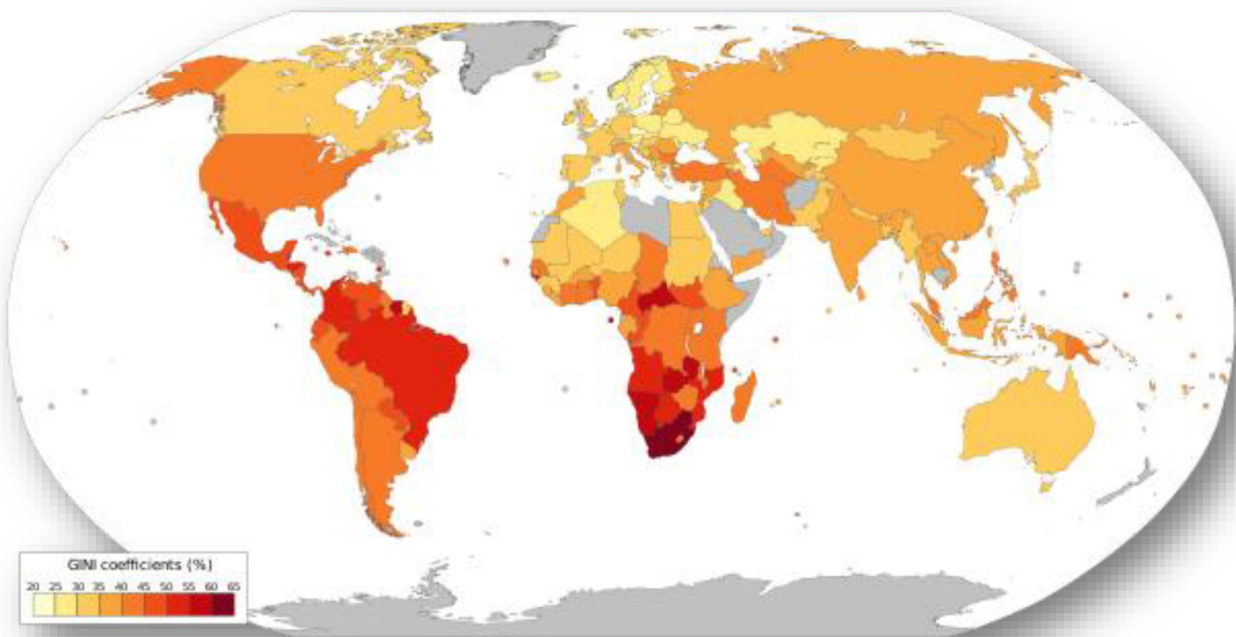
Napomana: podaci iz sedmog talasa WVS realizovanog u periodu 2017–2020. g.; N zemalja = 46; N ispitanika = 56.668; vrednosti HDI pokazatelja preuzete sa <http://hdr.undp.org>.

Ekonomski faktori bitni su i u još jednom smislu. Kako se društva razlikuju po stepenu socioekonomskog razvoja, tako se razlikuju i po tome kako su ekonomsko blagostanje i materijalna primanja distribuirani ili raspoređeni unutar društva, tj. po stepenu ekonomske nejednakosti. Još važnije, društva koja su na sličnom nivou ekonomske razvijenosti, jednako bogata ili siromašna, mogu svoje bogatstvo/siromaštvo različito raspoređivati unutar društva i biti u različitoj meri ekonomski nejednaka. Na primer, SAD i Island su gotovo jednako „bogata“ društva (iskazano preko *GDP*), ali je prvo daleko ekonomski nejednakije od drugog. U svojim vrlo uticajnim analizama, Wilkinson i Picketova (Wilkinson & Pickett, 2010) ubedljivo su ukazali na značaj ekonomske nejednakosti za različite aspekte života ljudi. Izraženi ekonomski nejednakost povezana je sa uvećanjem zdravstvenih i socijalnih problema

⁹² HDI je kompozitna mera različitih aspekata ljudskog razvoja: očekivanog životnog veka, pismenosti i životnog standarda; iskazuje se na skali od 0 do 1, gde viši skor znači bolji kvalitet života.

u populaciji (npr. mentalni poremećaji, dijabetes, tinejdžerske trudnoće, stopa kriminala, gojaznosti), i to kod svih kategorija stanovništva; na primer, korelacija *GINI* koeficijenta (pokazatelja ekonomske nejednakosti) i procenta građana i građanki sa dijagnozom mentalnih poremećaja bila je $r = .71$, a sa učestalošću korišćenja droga $r = .63$.

Iako su ekonomisti, autori daju tipično sociopsihološko objašnjenje za uočene povezanosti. U toj interpretaciji, veća ekonomska nejednakost uvećava značaj socijalnog statusa i njegovu uloga u kriterijumima vrednovanja (gde je ko u „redu ključanja“ unutar društva); statusna kompeticija postaje veoma izražena, ljudi počinju sebe da poimaju u terminima nezavisnosti i „udaljene“ od drugih, mnogi bivaju lišeni pristupa markerima statusa i uspeha, što ima svoju cenu koja se ogleda u svim navedenim negativnim pokazateljima ličnog i društvenog blagostanja (Wilkinson & Pickett, 2010).

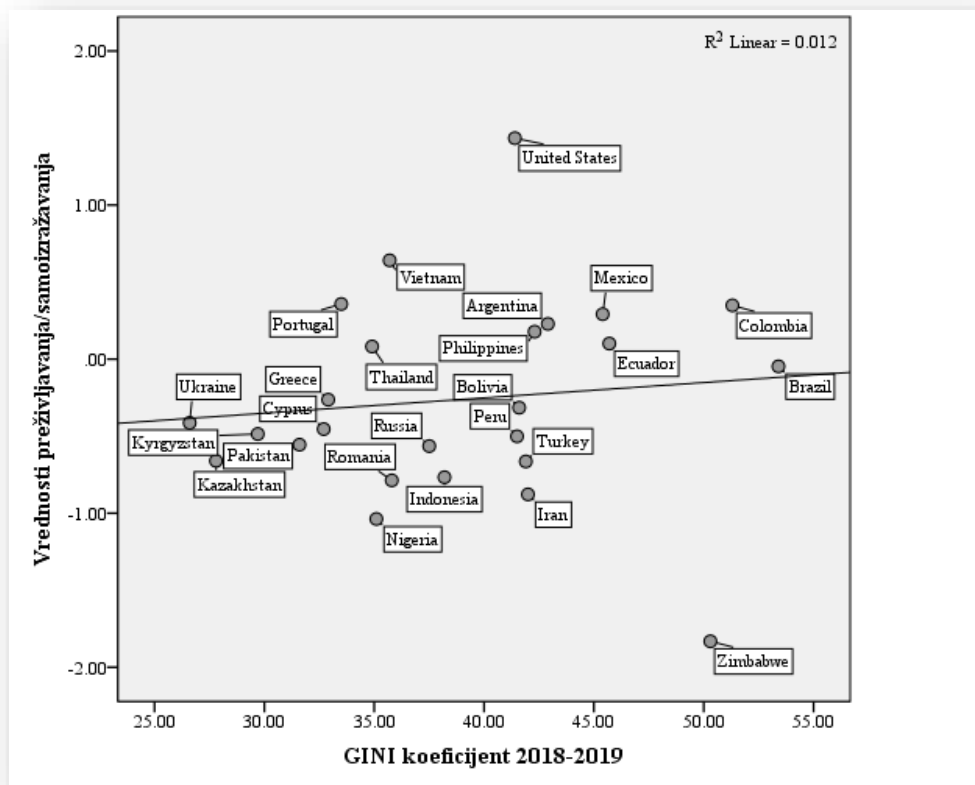
Slika 12. Ekonomska nejednakost država tipično se izražava putem tzv. GINI indeksa (videti: data.worldbank.org), koji opisuje nejednakost primanja unutar jedne države ili grupe (iskazuje se u procentima, gde 0% znači maksimalnu jednakost, a 100% maksimalnu nejednakost). Empirijske analize ukazuju na to da s porastom ekonomske nejednakosti raste izraženost zdravstvenih problema u populaciji, stope kriminala, korišćenja droga, broj ubistava itd, a opada stepen socijalnog poverenja, položaja žena, kvalitet zdravstvene zaštite i sl. (Fotografija: wikipedia.org).

Sve ovo vraća nas na ranija razmatranja o važnosti materijalne oskudice, koja je u biti relacije prirode, a puni smisao dobija tek ukoliko se uporedimo sa drugima i vidimo kako u tom smislu stojimo. Osećaj ugrožene agensnosti i kontrole u situaciji nemaštine može biti umanjen oslanjanjem na druge; u situaciji izražene kompeticije drugi mogu biti „odsutni“, nepoverljivi, pa i hostilni, te i sam socijalni kontekst postaje dodatni izvor oskudice (Sheety-Skeffington, 2021). Stvara se svojevrsni „čovjek je čoveku vuk“ okoliš, koji, razumno je pretpostaviti, može imati posledice i po vrednosne prioritete koji se adaptiraju na taj kontekst.

Podaci kojima raspolažemo ukazuju (Grafikon 12), međutim, na to da je povezanost ekonomske nejednakosti društva i izraženosti vrednosti *samoizražavanja*

neznačajna ($r = .10$, $p = .60$). To može biti posledica stvarnog odsustva veze dve agregatne mere, ali moramo skrenuti pažnju na mali broj država (25) koje su ušle u analizu, tj. za koje su *GINI* mere⁹³ bile na raspolaganju u periodu realizacije WVS talasa i iz približno istih godina (2018-2019), što je moglo uticati da se dobiju neznačajne povezanosti. Neke, države su, usput, očigledni „štrčci“ (npr. Zimbabve), ali ni njihovih uklanjanjem iz analize se ništa bitnije ne menja.

Grafikon 12. Povezanost ekonomske nejednakosti društva (iskazanog preko *GINI* koeficijenta) i raširenosti vrednosti *samoizražavanja* u sedmom talasu WVS (agregatna analiza)

Napomana: podaci iz sedmog talasa WVS realizovanog u periodu 2017–2020. g.; N zemalja = 46; N ispitanika = 56.668; vrednosti GINI pokazatelja preuzete sa <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI>.

4.3.2. Razvijenost demokratije

Ako imamo u vidu dobro poznatu činjenicu da su nivo socioekonomskog razvoja jednog društva i stepen njegove demokratičnosti⁹⁴ pozitivno povezani – bogata društva češće su ona sa razvijenom demokratijom (Lijphart, 2003; Lipset, 1959) – ne iznenađuje da su povezanosti razvijenosti demokratije i vrednosti analogne onima prikazanim u prethodnom odeljku.

I za ove povezanosti važi ono što smo rekli u vezi sa važnošću socioekonomskog razvoja u teoretisanju o vrednostima, te se o značaju političkog

⁹³ Ovde je iskazan na skali od 0 do 100, gde viši skor znači veću ekonomsku nejednakost.

⁹⁴ O kvalitetu demokratije jednog društva najčešće se sudi na osnovu ocena koje razne ranije spomenute međunarodne organizacije (*Freedom House* ili *Transparency International*), daju o nivou građanskih prava i sloboda unutar jednog društva. Videti <https://freedomhouse.org> i <https://www.transparency.org/en>.

sistema za vrednosti može uglavnom suditi u vezi sa vrednostima o kojima govore Švarcova teorija vrednosti i dve opisane kulturološke teorije. U terminima Inglehartove ili Velcelove teorije, veza vrednosti i mera demokratičnosti društva imaju poseban značaj i teorijski elaborirani smisao.

Inglehartova istraživanja pokazala su izrazito pozitivnu vezu između mera tzv. formalne demokratije (skorova koje daje *Freedom House*) i mera efektivne demokratija (kombinovanih *Freedom House* i antikorupcijskih mera, kao pokazatelja stepena u kome se slobode realno praktikuju). Korelacija procenta onih koji prihvataju vrednosti *samoizražavanja* i formalne demokratije bila je .73, a sa efektivnom demokratijom .90. Veze su toliko ubedljive da Inglehart, na osnovu empirijskih pravilnosti, zaključuje da se „formalna demokratija pojavljuje onda kada 30% građana jednog društva prihvata vrednosti *samoizražavanja* (...) efektivna demokratija pojaviće se onda kada barem 45% građana prihvata vrednosti *samoizražavanja*“ (Inglehart & Welzel, 2005, str. 155). Ovi zaključci dobro ilustruju ranije iznete teze kulturološke škole o tome da vrednosti *slede* socioekonomski razvoj, a *prethode* institucionalnim aranžmanima.

„Političke promene društvenog sistema su nemoguće. Postoji samo jedna promena – moralna, unutrašnja“.
(Tolstoj, *Kako živeti*)

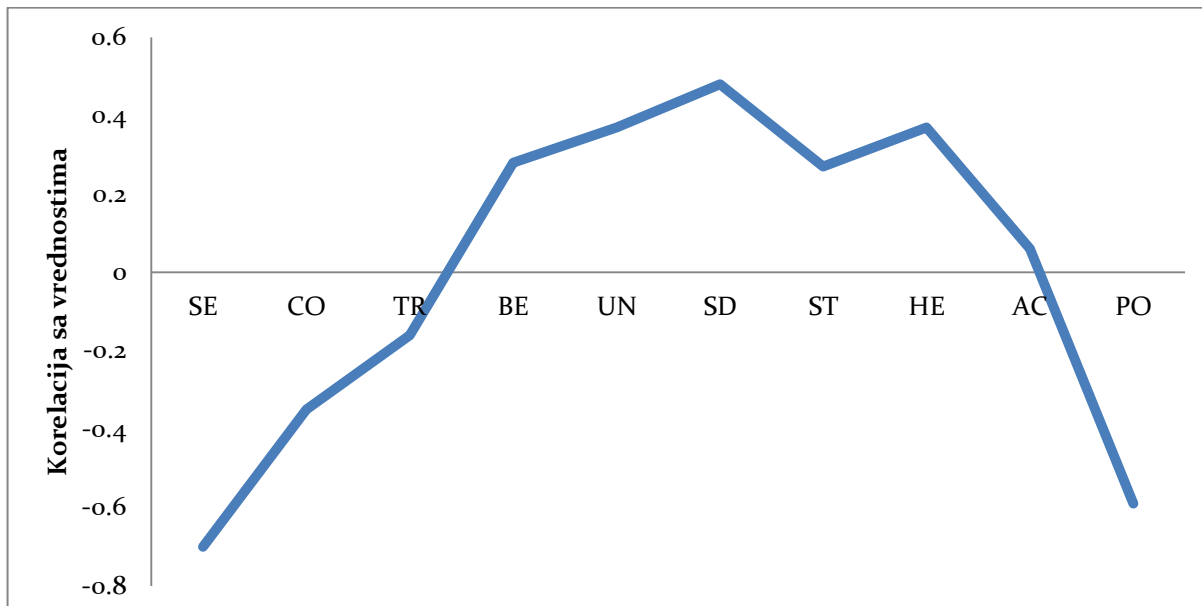
Do sličnih nalaza (i putem iste logike) dolazi i Velcel (Welzel, 2013). Povezanost mere razvoja demokratije i izraženosti *emancipativnih* vrednosti na uzorku od 88 društava bila je izrazito visoka i pozitivna ($r = .79^{**}$). Tamo gde je više *emancipativnih* vrednosti, više je i demokratije (smer povezanosti upravo je takav i obrnuto, u Velcelovoj logici, nije moguće). Štaviše, države koje su razvijenije demokratije karakteriše donekle distinktivan obrazac vrednosti i one se u većoj meri nalaze u kulturnoj zoni koja je u jednoj studiji opisana kao zona emancipacije (Pavlović & Todosijević, 2020).

I Švarcove analize, na nivou dimenzija kulturnih orijentacija, pokazale su da je stepen demokratizacije društva pozitivno povezan sa vrednostima *autonomije* ($r = .79^{**}$) i *jednakosti* ($r = .79^{**}$), koje su izraženije u demokratskim društvima (Schwartz, 2004). I analize na nivou prosečne izraženosti deset bazičnih vrednosti daju slične rezultate (Schwartz & Sagie, 2000). Vrlo srodno onome što je vidljivo na nivou veze socioekonomskog razvoja i vrednosti, i stepen demokratičnosti pozitivno je povezan sa izraženošću vrednosti *benevolentnosti*, *univerzalizma*, *samousmerenosti* i *stimulacije*, a negativno sa *konformizmom*, *sigurnošću* i *moći* (veza sa *postignućem* i *tradicijom* nije se pokazala značajnom) (Grafikon 13).

Ove trendove povezanosti možemo dodatno ilustrovati podacima prikupljenim u WVS. Ukoliko dovedemo u vezu prosečni nivo vrednosti *samoizražavanja* u većem broju država (44) koje su učestvovala u sedmom talasu WVS i mere demokratije iskazane preko *EIU* pokazatelja⁹⁵, dobijamo povezanosti koje su prikazane na Grafikonu 14. Izraženije prihvatanje vrednosti *samoizražavanja* praćeno je višim stepenom demokratičnosti jednog društva i obrnuto. Veza je pritom veoma izražena ($r = .62^{**}$).

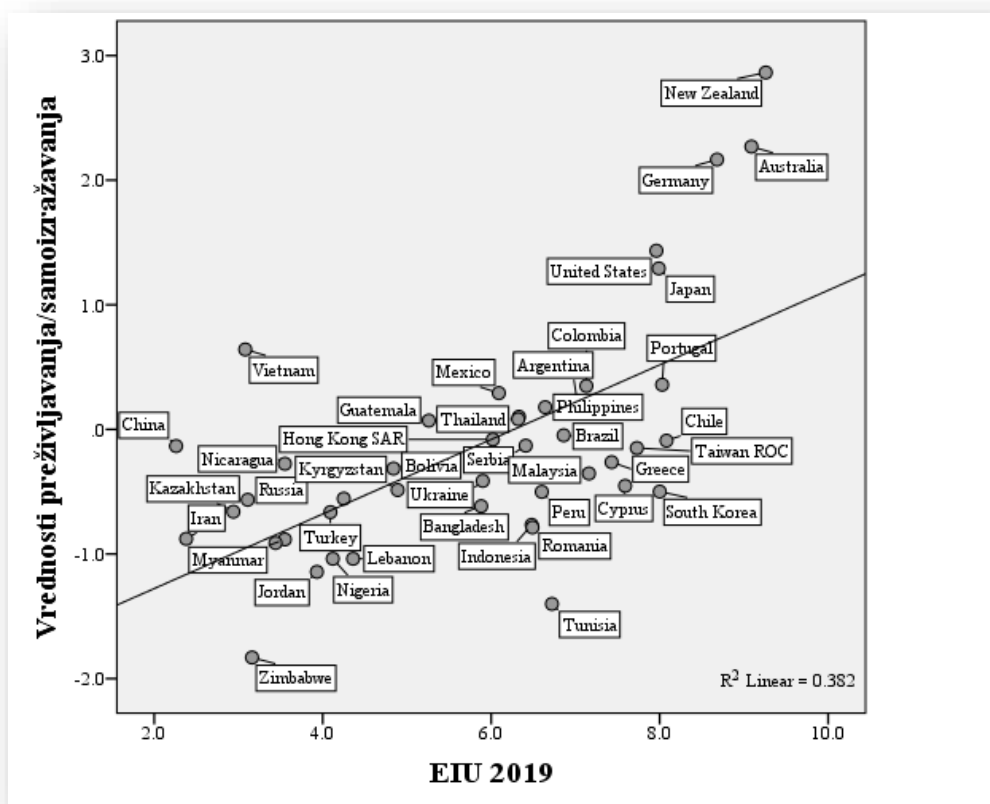
⁹⁵ Obuhvata 60 indikatora koji su grupisani u pet kategorija koje se tiču pluralizma, građanskih sloboda i političke kulture. Izražava se na skali o do 10, gde viši skorovi znače viši stepen razvijenosti demokratije. Videti <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020>.

Grafikon 13. Povezanost prosečne prihvaćenosti bazičnih vrednosti i stepena demokratizacije društva

Napomena: Adaptirano prema Schwartz & Sagie, 2000, str. 485 (Tabela 4). N = 42 države. Prikazani su koeficijenti korelacije između bazičnih vrednosti i stepena demokratizacije iskazanog preko indeksa koji kombinuje politička prava i građanske slobode. SE – sigurnost, CO – konformizam, TR – tradicija, BE – benevolentnost, UN – univerzalizam, SD – samousmerenost, ST – stimulacija, HE – hedonizam, AC – postignuće, PO – moć. Nisu značajne veze sa AC i TR; sve ostale povezanosti značajne na nivou .01.

Grafikon 14. Povezanost razvijenosti demokratije (iskazane preko EIU pokazatelja) i raširenosti vrednosti samoizražavanja u sedmom talasu WVS (agregatna analiza)

Napomena: podaci iz sedmog talasa WVS realizovanog u periodu 2017-2020. g.; N zemalja = 44; N ispitanika = 54.350; vrednosti EIU preuzete sa www.eiu.com.

Kako god da razumemo prikazane veze – bilo da je demokratski sistem tu zato što su tu prvo bile *demokratske* vrednosti ili da su te vrednosti upravo posledica za njih podržavajućeg konteksta – činjenica da postoji određen stepen kongruentnosti raširenih vrednosti i institucija je gotovo nesporna.

„Ako [čovjek] živi pod uslovima koji su suprotni njegovoj prirodi i osnovnim zahtevima ljudskog razvitka i zdravlja, on ne može a da ne reaguje; on mora ili da se izopači i propadne ili da stvori uslove koji su mnogo više u skladu sa njegovim potrebama“ (From, 1983, str. 42).

4.3.3. Individualni i kontekstualni prediktori varijacija u vrednosnim prioritetima

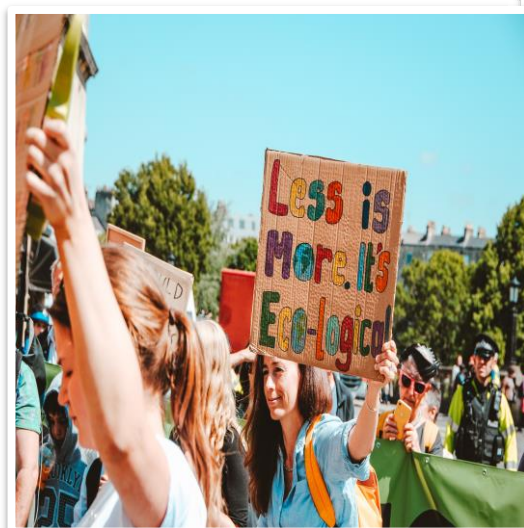
Na prethodnim stranama pokazali smo da su socijetalne karakteristike sistematski povezane sa varijacijama u prosečnim nivoima izraženosti vrednosti. Podsetimo da se u ovakvim slučajevima radi o tzv. agregatnim analizama u kojima se država tretira kao jedinica analize i gde se o izraženosti i prihvatanju vrednosti govori na nivou prosečnih vrednosti koje su dobijene na uzorcima u celini; Hofstejde ih je nazivao **ekološkim korelacijama** (Hofstede, 1980). Drugim rečima, imamo onoliko „ispitanika“ koliko i različitih država. Veoma je važno imati u vidu da se ne radi o individualnim varijacijama i povezanostima varijabli na individualnom nivou. Izloženi podaci ukazuju na to da su „bogatija“ društva ona u kojima su, recimo, vrednosti *samoizražavanja*, u proseku posmatrano, prihvaćenije. Ali, ako bismo iz ovoga zaključili da to istovremeno znači da su i „bogatiji“ ispitanici oni koji te vrednosti više prihvataju, odnosno da veze koje su identifikovane na jednom (grupnom) nivou analize važe i na drugom (individualnom) nivou analize, napravili bismo tzv. ekološku pogrešku⁹⁶.

Na ovu razliku smo već ukazivali. Hofstejde, podsetimo, pokazuje da se dimenzije kulture o kojima govori pojavljuju na agregatnom nivou analize, ali ne i na nivou pojedinaca; Inglehart izveštava o različitim zasićenjima i procentu objašnjene varijanse dva faktora/dimenzije kulture na individualnom i agregatnom nivou i slično.

Kako bismo izvukli adekvatne zaključke o značaju makrofaktora za individualne varijacije u vrednosnim prioritetima, neophodno je razdvajanje varijacija na dva nivoa (u statističkom smislu), što se može ostvariti posebnim statističkim analizama, poput hijerarhijskog linearnog modelovanja (HLM). Takve procedure daju nam osnova za vrlo precizne zaključke u pogledu toga koliki deo individualnih varijacija u vrednosnim prioritetima potiče iz, najopštije rečeno, pripadnosti grupi (državi), kojim karakteristikama grupe se to može objasniti, ali i da li razlike između država opstaju kada se kontrolišu razlike u individualnim karakteristikama, tj. u „sastavu“ grupe, i kojim makrofaktorima se same grupne razlike mogu objasniti.

Ovde ćemo samo ukratko prikazati rezultate jedne takve analize (videti i Pavlović, 2016). U obzir su uzete tri standardno važne sociodemografske individualne karakteristike, uzrast (iskazan brojem godina), obrazovanje (tri nivoa) i primanja (desetostepena skala), a, na nivou države, ranije spominjane mere stepena

⁹⁶ U situaciji kada bismo generalizovali veze dobijene na individualnom nivou na grupni nivo, počinili bismo ono što Hofstejde naziva *obrnutom* ekološkom pogreškom (Hofstede, 1980), a drugi atomističkom pogreškom (Hox, 1995).

Sredinom prošlog veka, Vilijam Robinson (Robinson, 1950, videti i Hox, 1995) doveo je u vezu stopu pismenosti i procenat populacije koja je rođena van SAD-a u svim državama u Kolumbijskom distriktu. Analiza je pokazala da je veza ove dve mere negativna (-.53) – što je u državi bilo više imigranata, to je stopa nepismenosti bila viša. Međutim, na individualnom nivou veza je bila pozitivna (.12) i imigranti su zapravo, u proseku posmatrano, bili u većoj meri pismeni nego domaće stanovništvo. Ovo je postalo poznato kao "Robinsonov paradoks" koji je sam Robinson objasnio kao posledicu toga što se imigranti češće naseljavaju u državama u kojima ima više pismenog domaćeg stanovništva. Na osnovu ovih analiza upozoravao je na opasnost zaključivanja o pojedincima na osnovu populacionih, "ekoloških" podataka (sam pojam "ekološka pogreška" skovan je kasnije).

Fotografija: Hello I'm Nik na Unsplash.

socioekonomskog razvoja (iskazanog preko *HDI*) i stepena demokratičnosti (iskazanog preko *EIU* mere). Podaci su prikazani u Tabeli 23 i Tabeli 24.

Koeficijent intraklasne korelacije (ICC) ukazuje na to da, u tzv. nultom modelu (bez prediktora), značajan procenat varijanse (33%) skorova u vrednostima *samoizražavanja* potiče iz međudržavnih razlika. Taj procenat je relativno visok, imajući u vidu arbitrarnu granicu od 5% koja opravdava upotrebu multilevel analize (Hox, 1995; Rindgal, 2013). Kada se u narednom koraku kao prediktori uključe individualne varijable prvog nivoa (*level 1*), tj. sociodemografski prediktori, oni objašnjavaju 6% individualnih varijacija u vrednostima *samoizražavanja* i mali udeo (2%) razlika među državama. Ovaj podatak upućuje na zaključak da razlike između država ne mogu biti objašnjene tzv. kompozicionim faktorima, „strukturom“ država (npr. razlikama u obrazovnoj strukturi i sl.).

Tabela 23. Ocena parametara i procenat objašnjene varijanse tri modela

	Nulti model	+sociodemografske varijable	+ socioekonomske varijable
Level 1 varijansa	1,87	1,77	1,75
Between-country varijansa	0,92	0,90	0,47
Objašnjena level 1 varijansa	0%	6%	7%
Objašnjena country level varijansa	0%	2%	49%
ICC	0,33		

Na to ubedljivo ukazuje naredni korak analize u kome su kao prediktori dodati i *level-2*, makro karakteristike (*HDI* i *EIU* mere). One blago uvećavaju procenat objašnjene varijanse u individualnim skorovima, ali drastično onih razlika koje postoje među državama; praktično polovina razlika koje u tom smislu postoje daju se objasniti razlikama u nivou socioekonomskog razvoja i nivou razvoja demokratije. Ovi rezultati upućuju na vrlo značajne zaključke o tome da su važni faktori prihvatanja vrednosti *samoizražavanja* neke karakteristike po kojima se značajno razlikuju *države*, a koje su, da tako kažemo, zajedničke svim njenim stanovnicima i po kojima se oni ne razlikuju

međusobno (npr. nivo socioekonomskog razvoja jedne države isti je za sve njene građane i građanke).

U Tabeli 24 prikazani su i regresioni koeficijenti HLM modela. Vidimo da vrednosti *samoizražavanja*, kada se kontrolišu makrofaktori, više prihvataju mlađi, obrazovaniji i boljestojeći ispitanici, što je, usput, u skladu sa Inglehartovim nalazima (Inglehart & Welzel, 2005). Međutim, najvažniji prediktori prihvatanja ovih vrednosti zapravo su makropokazatelji – što je država iz koje osoba potiče bolje razvijena u ekonomskom i političkom smislu, to je prihvatanje vrednosti *samoizražavanja* intenzivnije. Drugačije rečeno, među osobama istog nivoa obrazovanja, uzrasta i materijalnog standarda, a iz različitih država, pre će vrednosti *samoizražavanja* biti skloniji da prihvate oni koji dolaze iz demokratskih i razvijenih društava. Ima, dakle, mnogo toga u kontekstu, koji tvore nivo socioekonomskog razvoja i razvoja demokratije, što je podsticajno za prihvatanje ovih vrednosti, bez obzira na ili preko varijacija koje postoje na individualnom nivou.

Tabela 24. Ocena fiksnih parametara hijerarhijskog modelovanja

Fiksni efekti	Beta	SE	df	t	Sig.	CI 95%
Intercept	-.13	.10	41.94	-1.29	.000	[-.35, 0.76]
Individualni nivo						
Uzrast	-.10	.01	52093.73	-16.44	.000	[-.12, -.09]
Obrazovanje	.17	.01	52114.92	25.30	.000	[.15, .18]
Primanja	.15	.01	52091.50	26.20	.000	[.14, .16]
Nivo države						
HDI 2019	.26	.13	41.94	1.96	.050	[-.00, .54]
EIU 2019	.41	.14	41.90	2.93	.005	[.13, .70]
Model fit						
-2Log Likelihood	177336.71					
AIC	177382.71					

Napomena: prikazani su standardizovani regresioni koeficijenti; Metod – Maximul Likelihood Estimates.

Registrovanjem značajnih efekata kontekstualnih faktora naš istraživački zadatak se ne završava i ovi faktori ništa sami po sebi ne objašnjavaju. Ako postoji efekat konteksta na pojedinca, kao što je to ovde slučaj, moraju biti specifikovani neki procesi koji imaju intervensivnu ulogu, a zavise od socijalnog konteksta (Hox, 1995). Ukoliko se prisetimo ranijih razmatranja o vrednostima kao adaptacijama, mogli bismo pretpostaviti i dobijene podatke objasniti time da je u društvima koja su razvijenija u demokratskom smislu, više mogućnosti za učenje *demokratskih* vrednosti, da su one salijentnije u javnom diskursu, bolje institucionalno zaštićene, njihovo prihvatanje skopčano sa evidentnim benefitima itd., što sve za „posledicu“ može imati i izraženije prihvatanje kompatibilnih vrednosti. Dobijeni podaci zapravo ne isključuju ni Inglehartove teze o važnosti materijalnog blagostanja u formativnom periodu, budući da su demokratska društva uglavnom i ekonomski razvijenija, pa se i Inglehartovom hipotezom socijalizacije dobijeni podaci mogu objasniti.

Uopšteno govoreći, rezultati ukazuju na to da je za prihvatanje vrednosti *samoizražavanja* bitno ne samo ono što se na nivou sociopsiholoških istraživanja pokazuje kao bitno, a to su individualne karakteristike koje su sistematski povezane sa vrednosnim prioritetima (čiji značaj možemo razumeti i objasniti postuliranjem nekih psiholoških procesa), već i faktori van i iznad pojedinca koji razlikuju manje ili veće grupe osoba. Značaj tih faktora ne možemo uvideti koristeći se tipičnim statističkim

analizama (bilo na individualnom ili agregatnom nivou), a njihov smisao razumeti oslanjanjem na iste postulirane procese.

Deca „socijalizma“

- Ako se prvenstveno oslonimo na istraživanja u Srbiji (...) Iz celine podataka dosadašnjih istraživanja može se izvesti zaključak da na planu društvenih vrednosti i dalje veliki broj mladih prihvata ciljeve koji se uslovno mogu smatrati komponentama socijalističkog projekta razvoja društva. Nije mali procenat onih koji prihvataju ideju samoupravljanja (...) većina prihvata društvenu svojinu kao vrednost, zalaže se za opšti humanizam, pokušava da nađe sklad individualnih i kolektivnih interesa, u većini nije nacionalistički i religiozno orijentisana, za bar polovinu se može reći da prihvata društveni aktivizam kao vrednost (...) mladi većinom nisu tradicionalistički orijentisani (...) Većina tih orijentacija obrazuje sindrom ili sistem koji bi se mogao uslovno nazvati širokom demokratskom orijentacijom. (Kuzmanović & Vasović, 1989, str. 109-110)

Deca „demokratije“

- Među mladima preovlađuje pozitivan odnos prema potrebi (bržih i daljih) društvenih promena, mada je, reklo bi se, on uslovljen očuvanjem nekih tradicionalnih normi (...), nisu „zatvoreni“ u nacionalne okvire i neprijateljski nastrojeni prema drugim kulturama i etničkim grupama (...) Na novouspostavljene mehanizme i institucije tržišne privrede se među mladima ne gleda baš blagonaklono, pa su u tom smislu daleko skloniji socijalističkoj, nego (pro)tržišnoj orijentaciji. Više su materijalistički, nego postmaterijalistički orijentisani. Maturanti su pre konzervativna, nego liberalna skupina – većina prihvata tvrdnje kojima se propagira neki vid ograničenja ličnih sloboda u najopštijem smislu. Skoro polovina maturanata može se okarakterisati kao politički netolerantna. U gotovo jednakoj meri su autoritarno i neautoritarno orijentisani, dok je daleko više mladih za koje se može reći da ih karakteriše osećaj anomije, nego onih za koje to ne stoji (...) pre ne podržavaju, nego što podržavaju slobodu govora, višestranačje i vladavinu zakona. (Pavlović, 2012, str. 282-283)

KLJUČNE REFERENCE:

- **Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.**
Već više puta predlagana referenca, u ovom kontekstu bitna je zbog izveštavanja o analizi niza individualnih korelata vrednosnih prioriteta.

 - **Inglehart, R. & Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.**
Sada već klasično, a i do sada više puta sugerisano, delo u kome se do detalja pretresaju pre svega makroekonomski korelati vrednosti i njihove pretpostavljene institucionalne posledice.

 - **Maio, G. (2017). *The psychology of human values*. London: Psychology Press.**
Delovi knjige koji se tiču socijalnih i individualnih izvora vrednosti daju pregled postojećih nalaza o značaju, pre svega, individualnih karakteristika za vrednosne prioritete.

 - **Roccas, S., Sagiv, L., Schwartz, S. H., & Knafo, A. (2002). The Big Five Personality Factors and Personal Values. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(6), 789–801. <https://doi.org/10.1177/0146167202289008>.**
Uticajna studija koja dovodi u konceptualnu i empirijsku vezu dve veoma važne oblasti, psihologiju ličnosti i socijalnu psihologiju, i dve glavne teorije unutar njih, velikih pet crta ličnosti i Švarcovu teoriju bazičnih vrednosti.
-

5. Menjanje vrednosti

U bezmalo svim teorijama vrednosti o kojima smo do sada govorili, pod vrednostima se podrazumevaju relativno stabilne karakteristike pojedinaca ili grupa, koje se, po definiciji, opiru promeni. Budući da zauzimaju važno mesto u strukturi samopoimanja, bliske su idealnom selfu (Roccas et al., 2014; Rokeach, 1973) i ljudi su retko motivisani da menjaju vrednosne prioritete, upravo suprotno. Promena vrednosti bi u nekom smislu uzdrmala temelje ličnog identiteta. Brojna istraživanja ukazuju da vrednosti zaista jesu stabilne.

Jedno longitudinalno istraživanje (Cieciuch et al., 2016) sprovedeno je među decom uzrasta 5, 7, 8, 9, 10 i 11 godina. Ukupno 801 dete, tri puta godišnje, odgovaralo je na slikovnu varijantu Švarcovog upitnika (PBVS-C; Döring et al., 2010). Analiza je pokazala da je cirkularna struktura vrednosti stabilna i ne menja se s vremenom, dok se vrednosni prioritete, u proseku posmatrano, menjaju između 7. i 11. godine. Takođe, pokazalo se da vrednosti *konzervativizma* s vremenom opadaju na značaju, a vrednosti *otvorenosti za promene* rastu.

Vekione i saradnici (Vecchione et al., 2016) analizirali su četiri tipa promene/stabilnosti u vrednostima u ranom odraslom dobu: analiziran je, prvo, stepen u kome individualne razlike u vrednosnim prioritetima ostaju stabilne tokom vremena; potom je utvrđivana prosečna promena u vrednosnim prioritetima na grupnom nivou; treća analizirana vrsta promene bile su intraindividualne promene, stabilnost hijerarhije vrednosti u intraindividualnom smislu (stabilnost pojedinačnih vrednosnih profila); najzad, ispitivano je da li se pravac promene odvija u skladu sa predviđanjima koja daje Švarcova teorija ili ne. Na uzorku od 270 ispitanika, uzrasta 20-28 godina, ispitivanje je obavljeno u tri vremenske tačke, sa po četiri godine razmaka (ukupno 8 godina između prve i poslednje studije).

Koeficijent rang korelacije, kao pokazatelj prvog tipa promene za 10 vrednosti je u proseku iznosio 0,69 (za prve dve vremenske tačke), odnosno, 0,77 (za T2-T3). Na nivou razlika u prosečnom značaju vrednosti, važnost vrednosti *konzervativnosti* i *samoprevazilaženja*, kao i vrednosti *moći* je porasla, a vrednosti *postignuća* je opala; vrednosti *otvorenosti za promene* ostale su na istom nivou. Za tri četvrtine ispitanika, korelacije intraindividualnih vrednosnih hijerarhija bile su više od 0,45 za period T1-T2 i 0,61 za T2-T3. Najzad, korelacije između promena individualnih skorova za 10 vrednosti pokazuju koherentan obrazac promene koji odražava cirkularnu strukturu opisanu u Švarcovoju teoriji. Uopšteno posmatrano, prosečni koeficijent stabilnosti tokom osam godina bio je 0,66, približno na nivou onoga što se pronalazi u studijama koje za predmet imaju stabilnost crta ličnosti (Vecchione et al., 2016).

U sličnoj, nedavnoj studiji (Vecchione et al., 2020), analiziran je obrazac promene 10 bazičnih vrednosti tokom dve godine u ranoj adolescenciji. Studija je uključila šest talasa merenja i ukupno 382 ispitanika koji su imali 10 godina prilikom prvog merenja. Analizirana su tri tipa stabilnosti vrednosti: prosečni nivo, redosled rangova i tzv. ipsativna stabilnost. Na nivou proseka, vrednosti *samoojačavanja* i *otvorenosti za promene* porasle su u značaju, dok se vrednosti *konzervacije* i

„Bolje da propadne selo, nego u selu običaj“.

Narodna poslovice

samoprevazilaženja nisu menjale u proseku. Koeficijent rang korelacije kao pokazatelj stabilnosti varirao je od .39 za vrednosti *hedonizam* do .77 za *moć*. Korelacija između vrednosnih hijerarhija merenih sa dve godine razmaka bila je iznad .85 za tri četvrtine ispitanika, a ispod .12 za svega 5% njih. Samo mali deo ispitanika/ca iskušava značajniju promenu u relativnom značaju 10 vrednosti. Vredi, međutim, primetiti da se radi o relativno kratkotrajnom periodu posmatranja tokom kojih su i mnogi drugi faktori koji su potencijalni izvor varijacije u vrednosnim prioritetima takođe bili stabilni (Popadić, 2021, usmena komunikacija).

Na slične zaključke upućuju i studije koje ukazuju na to da su često i institucionalizovani, sistematski i namerni pokušaji promene vrednosti – neuspešni. Neka istraživanja pokazuju da, recimo, univerzitetsko obrazovanje i profesionalna socijalizacija imaju male efekte na promene vrednosti (Arieli et al., 2016; Bardi et al., 2014). Štaviše, čak je i sofisticirani politički režim, poput komunističkog, spreman da manipuliše, organizuje, indoktrinuje, i vrši pritiske i prisile i to radi čitavu jednu generaciju, u pojedinim slučajevima, umesto da transformiše, sam bivao transformisan (Almond, 1983). Tako je, prema nekim mišljenjima, „češka politička kultura [čiji najvažniji deo su vrednosti, Z. P.] više uspela da promeni čehoslovački komunizam, nego što je čehoslovački komunizam uspeo da ostvari prihvatanje zvanične političke kulture“ (Almond, 1983, str. 137).

Međutim, kao što ćemo ubrzo videti, brojni su i sasvim suprotni primeri koji ukazuju na značajne promene u vrednostima onda kada se dese značajne promene režima ili društvenih odnosa ili u ličnom životu. Životna situacija, motivacije, planovi, očekivanja, uloge se menjaju s vremenom, a vrednosti, kao naučene karakteristike osetljive za situacione okolnosti, trpe prilagođavanja. Potreba da se vrednosni prioriteti adaptiraju može doći od nekih nepredviđenih događaja (skorašnji primer

„Kako bi se očuvao, promenio ili preneo sistem vrednosti ljude udaraju, maltretiraju, šalju ih u zatvor, bacaju u koncentracione logore, laskaju im, podmiću ih, prave ih herojima, podstiču ih da čitaju novine, postrojavaju ih ispred zida i streljaju, a ponekad ih čak uče i sociologiji“ (Moore, 1967, citirano u: Brown, 1979).

pandemije kovida 19 samo je jedan primer za to), planiranih promena (npr. migriranje) ili normativnih, sa uzrastom povezanih zadataka, kao odgovor na kulturne uticaje, lična iskustva itd. (Bardi et al., 2009). Povrh svega, psihološka istraživanja odavno su pokazala da se vrednosti mogu namenski menjati (čak i) u eksperimentalnim uslovima. Te promene često su privremene, ali, kao što su to drugi već primetili (Bardi & Goodwin 2011), bilo kakvoj trajnijoj promeni neminovno prethodi privremena promena; njihovim ponavljanjem, kognitivne strukture kao mentalne sheme koje se razvijaju u vezi sa sadržajem vrednosti mogu biti

modifikovane (Bardi & Goodwin 2011; Bardi et al. 2009). Stoga nam i studije koje izveštavaju o ograničenim efektima na promene vrednosti daju važne uvide. Na šta to studije u vezi sa mogućnostima promene vrednosti ukazuju?

Neka od prvih eksperimentalnih istraživanja jesu ona Rokičeva (Rokeach & Cochane, 1972; Rokeach 1973; 1975). Bila su organizovana po principu „konfrontacije“ ili „self-konfrontacije“⁹⁷ – osoba bi popunila upitnik o vrednostima, izveštavajući o svojoj vrednosnoj hijerarhiji. Potom bi joj se dala povratna informacija o tome kako određena grupa ljudi koja joj je, kako se Rokič izražava, kongruentna ili ne (po polu,

⁹⁷ Radi se zapravo o proceduri koja vodi ugrožavanju slike koju osoba ima o sebi.

nivou obrazovanja i slično) ocenjuje iste vrednosti i kako se pozicija osobe razlikuje od pozicija relevantnih grupa (npr. mlada osoba u odnosu na vrednosne rangove grupe mladih i grupe starih). Čitava ideja je, delom, zasnovana na teoriji kognitivne disonance – informacija koja ugrožavaju samopoštovanje ili sliku o sebi kao moralnoj ili kompetentnoj osobi bi, po pretpostavci, za rezultat trebalo da ima negativne emocije, koje bi onda trebalo da vode promeni vrednosnih prioriteta⁹⁸.

Rokič se ovakvim istraživanjima bavio u više navrata (npr. Rokeach, 1972; 1973; 1975; 1989). U jednoj od tih studija, osobe bi popunile RVS upitnik, a potom bi im bile prikazane razlike u rangovima vrednosti između njihove pozicije i vrednosti više grupa definisanih po polu, uzrastu, obrazovanju i stavovima prema građanskim pravima. Dizajn je bio složen, a očekivanja brojna, ali je glavno bilo to da su se u eksperimentalnoj grupi očekivale veće promene u vrednosnim preferencijama, a posebno među onima koji bi „otkrili“ da su njihove vrednosne preferencije, generalno govoreći, sličnije članovima nekongruentnih, nego kongruentnih grupa (npr. mladići bi shvatili da su im vrednosne preferencije sličnije devojka nego mladićima).

Glavni nalazi mogli bi se ukratko sažeti kao u Tabeli 25. U tabeli su prikazani koeficijenti rang korelacije između 36 vrednosti u pre-test i post-test situaciji. Što je rang korelacije niži, to znači da postoje veće razlike u rangovima u dva merenja, odnosno izraženije vrednosne promene. Potpuno u skladu sa očekivanjima, prosečna rang korelacija između pre- i post-test merenja najniža je u onoj eksperimentalnoj grupi za koju u pretest merenju postoji najveća sličnost sa vrednosnim rangovima pripadnika *nekongruentnih* grupa⁹⁹. Ova grupa najviše menja svoje vrednosne procene između dva vremenska momenta.

Tabela 25. Prosečne promene vrednosnih sistema za eksperimentalnu i kontrolnu grupu koje su u različitoj meri slične kongruentnim i nekongruentnim grupama za poređenje

	Eksperimentalna grupa	Kontrolna grupa
Sličnost vrednosnog sistema u celini ...	prosečni <i>rho</i> koeficijent	prosečni <i>rho</i> koeficijent
Veća sa 4 kongruentne nego sa 4 manje kongruentne grupe	.78	.75
Donekle veća sa 4 kongruentne nego sa 4 manje kongruentne grupe	.73	.75
Veća sa 4 nekongruentne nego sa 4 kongruentne grupe	.61	.70

Izvor: adaptirano prema Rokeach, 1975, str. 472.

Pored toga, pokazalo se da eksperimentalna grupa generalno više menja svoje vrednosne ocene i da one postaju „sličnije“ ocenama koje daju obrazovaniji ispitanici,

⁹⁸ U nekim varijantama oglada, podsticanje nezadovoljstva slikom o sebi je bilo daleko direktnije (Rokeach, 1973), zbog čega su ovi ogladi često bili predmet kritika kao etički problematični. Sam Rokič je zapravo tvrdio da su mnogo brinuli oko tog aspekta istraživanja jer je „lažna informacija o sopstvenim ili tuđim vrednostima, stavovima i ponašanjima etički neodbranljiva“ (Rokeach, 1973, str. 337).

⁹⁹ Ispitanici su bili studenti i studentkinje, pa je „pretpostavljeno“ da im je kompatibilna grupa s obzirom na stavove prema prograđanskim pravima bila grupa koja podržava prava; za ostala poređenja to je bilo lako utvrdivo (određeni pol, mladi i obrazovani) i bilo je ukupno osam grupa za poređenje: mladi, stari, neobrazovani, obrazovani, za građanska prava, protiv građanskih prava, isti pol i suprotan pol.

Analizirajući promene vrednosti na reprezentativnim uzorcima u periodu od 1968. do 1981. g. Rokič (Rokeach & Ball-Rokeach, 1989; Ball-Rokeach et al., 1984) dolazi do zaključka da su vrednosti iznenađujuće stabilne, ali i da dolazi do značajnog pada relativnog ranga vrednosti *jednakosti* u trinaestogodišnjem periodu (sa 4. „pala” na 12. poziciju). Podstaknut tim nalazom i mogućnostima podsticaja pozitivne promene, Rokič je organizovao neku vrstu eksperimenta u prirodnim uslovima analizirajući mogućnost da se vrednosti promene pod uticajem - televizije! Specijalno kreirani polučasovni televizijski program nazvan „Test velikih američkih vrednosti” koji su vodila dva tada poznata TV prezentera, emitovan je nasumično odabranom uzorku odraslih stanovnika jednog grada u državi Vašington, a oni su poređeni sa stanovnicima nekog drugog grada iste države koji nisu gledali program. Emisija je prikazana istovremeno na sva tadašnja tri komercijalna kanala, bez prekida i reklama. Ispitanici su emisiju gledali u svojim domovima, kao i bilo koji drugi program, mogli su prekinuti, prebaciti kanal i sl. Svrha emisije bila je da pruže informacije o vrednostima američke populacije, pre svega o vrednostima *slobode*, *jednakosti* i *lepote*, sa ciljem da se proizvede emocionalno iskustvo nezadovoljstva slikom o sebi kod gledalaca i gledateljki koji bi normalno o sebi mislili kao o onima koji vole demokratiju ili lepotu. Vrednosti su merene pre i posle emitovanja emisije. Rezultati su pokazali da je vrednovanje *slobode*, *jednakosti* i *lepote* poraslo četiri nedelje nakon emitovanja programa, ali samo među onima koji su bez ometanja odgledali program (npr. nisu bili prekinuti telefonskim pozivom i slično). Pozitivnije promene registrovane su i u vezi sa povezanim stavovima prema Afroamerikancima, ženama i zaštiti životne sredine. Dva-tri meseca nakon emitovanja emisije, oni koji su gledali program bili su spremniji i da doniraju novac za neke antirasističke, antiseksističke i organizacije za zaštitnu životne sredine.

prograđanski orijentisani i pripadnici istog pola¹⁰⁰. Najzad, treći važan zaključak ticao se podatka da su *jednakost* i *osećaj postignuća* bile dve vrednosti koje trpe najveće promene između dve test situacije. Sve u svemu, studija je pokazala da će vrednosti pretrpeti trajnije promene (u ovom slučaju period između dva testa bio je 2 meseca) ukoliko osoba iskusi neusklađenost slike o sebi, pre svega s obzirom na sopstvenu opaženu kompetentnost i moralnost.

Generalni zaključak ovih istraživanja bio je da motivacioni proces koji vodi promeni vrednosti ili stabilnosti jeste buđenje osećanja nezadovoljstva sobom ili slikom o sebi; do njih se dolazi davanjem osobi informacija o nekonzistentnosti ili konzistentnosti koje postoje unutar njegovog ili njenog sistema uverenja, a posebno (ne)usklađenosti koje imaju implikacije za motivaciju osobe da o sebi misli kao o kompetentnoj i moralnoj osobi (Rokeach, 1973; Rokeach, 1975; Rokeach & Ball-Rokeach, 1989).

Ova paradigma sa self-konfrontacijom, iako kritikovana sa etičke tačke gledišta (Arieli et al., 2014), često je kasnije korišćena kao uspešna procedura menjanja vrednosti (Maio, Pakizeh, Cheung, & Rees, 2009). Ali, jedna važna implikacija ove procedure tiče se smera moguće promene vrednosti. Rokičeva istraživanja bila su uglavnom fokusirana ka uvećanju značaja vrednosti *jednakosti*, *slobode*, *lepote* ili *samokontrole*. Polazna osnova za to je i očekivanje da će nezadovoljstvo slikom o sebi, u terminima ocenjene kompetentnosti i moralnosti, biti podsticajno za promenu vrednosti. Postavlje se, međutim, pitanje, da li bi na istim principima bila moguća

¹⁰⁰ Odgovori i poređenja koja su bila nuđena bazirana su na podacima dobijenim u drugoj studiji, na reprezentativnom uzorku.

promena u suprotnom smeru. Da li bi pozitivnoj slici o sebi moglo „služiti” umanjene značaja *jednakosti*? Rokič daje negativan odgovor na ova pitanja (Rokeach, 1973) i zaključuje da promena vrednosti nije moguća u bili kom ili arbitrarnom smeru.

Stvari u savremenom kontekstu izgledaju malo drugačije. Nedavno je razvijen i konceptualni model promene vrednosti (Bardi & Goodwin, 2011) koji ima direktne paralele sa modelom verovatnoće obrade u oblasti promene stavova i persuazije (Petty & Cassiopo, 1986). Prema pretpostavkama tog modela, vrednosti se mogu menjati bilo putem planskih (tj. centralnih) ili automatskih (tj. perifernih) procesa. Na primer, eksplicitno razmatranje zašto bi neka vrednost bila važna (kao centralni put) može voditi modifikaciji ocene važnosti te vrednosti. Na ovo su, podsetimo, ukazivale i teze o *truističkoj* prirodi vrednosti (Maio & Olson, 1998).

Bardi i Gudvin identifikuju pet faktora koji olakšavaju promene vrednosti, na jedan ili drugi način, tj. bilo putem automatskih ili centralnih procesa (Bardi & Goodwin, 2011).

Brojne studije pokazale su da (1) **primovanje** vodi makar privremenim promenama vrednosnih preferencija. Pretpostavka je da ovaj proces može voditi i dugotrajnijoj promeni, ukoliko se primovanje učestalo ponavlja, recimo, u novim životnim okolnostima (npr. preseljenje).

Međutim, promena situacije može voditi preispitivanju postojećih vrednosti, koje prestaju da budu adaptivne. Njihova realizacija može biti onemogućena, osoba može početi da ih preispituje i menja njihov značaj. Drugim rečima, osobe umanjuju značaj vrednosti čija realizacija je otežana i prihvataju one vrednosti koje su podsticane u odgovarajućem kontekstu. Vrednosti se, u ovom smislu, menjaju (2) **adaptacijom** na izmenjene/postojeće okolnosti. Švarc i Bardi na taj način interpretiraju promene vrednosnih prioriteta građana i građanki bivših komunističkih zemalja (Schwartz & Bardi, 1997)¹⁰¹. Slično, Rokič je pad vrednovanja *jednakosti* u SAD u periodu 1968-1981. g. interpretirao u kontekstu reakcija na ekonomske nedaće i rastući pokret zaštite ljudskih prava i emancipacije žena koji je, po njegovom mišljenju, mnoge doveo u neprivilogovan položaj (Rokeach & Ball-Rokeach, 1989). To je bila reakcija na konzervativnu i antikolektivističku političku retoriku koja je postala dominantna u to vreme, te je politička realnost postala više centrirana na „ja“, nego na „nas“. Ovaj mehanizam dobro može da objasni ono o čemu smo ranije govorili kao o period-efektima ili Zeitgeist efektu, kada se u kratkom vremenskom periodu promene vrednosni prioriteta veoma raznovrsnih skupina ljudi.

U trenutku pisanja ove knjige opisani mehanizmi promene vrednosti su na delu u vezi sa aktuelnom pandemijom kovida 19. U jednom onlajn istraživanju, hiljadu ispitanika iz Francuske ocenjivalo je stavke Švarcovog PVQ21 iz perspektive toga kako oni sebe inače vide; nakon toga, od njih je traženo da na isti upitnik odgovore tako što bi se stavili u poziciju sebe u trenutku „zatvaranja“ tokom pandemije (dakle, nije se radilo o longitudinalnom istraživanju, isti ispitanici su davali odgovore u istom trenutku, samo iz dva različita ugla). Analiza je pokazala ono što se moglo i očekivati – vrednosti *konzervativnosti* ocenjene su kao važnije nego inače, dok su vrednosti *samoojačavanja* i *otvorenosti za promene* imale manji značaj (Bonneto et al., 2021). Jedna druga, longitudinalna studija (Daniel et al., 2021) poredila je vrednosne

¹⁰¹ Pretpostavka je, takođe, da ovaj mehanizam u nejednakoj meri deluje na različite vrednosti (Bardi & Goodwin, 2011). Značaj nekih vrednosti neće biti umanjene time što one nisu zadovoljene i to se, pre svega, odnosi na one koji su u direktnoj paraleli sa bazičnim potrebama u hijerarhiji (npr. *sigurnost*). Rezultat je zapravo njihovo uvećano vrednovanje (Schwartz, 2016).

prioritete u tri vremenske tačke: tri godine pre pandemije, na samom početku pandemije (april 2020) i u novembru-decembru 2020. g. Analiza je pokazala da su vrednosti koje u fokus stavljaju red i stabilnost, tj. *konzervativnost*, dobile na značaju tokom pandemije. Vrednosti *otvorenosti za promene* su, takođe, pretrpele promenu tako što su izgubile na značaju. Krajem 2020. g. i vrednovanje *benevolentnosti* i *univerzalizma*, vrednosti *samoprevazilaženja*, gubilo je na značaju. Rezulti ovakvih istraživanja sveukupno ukazuju na to da su vrednosti u „normalnim“ okolnostima stabilne, ali u suštini adaptivni sistemi koji su osetljivi na promene sredinskih uslova¹⁰².

Izražena (3) **grupna identifikacija** ili njena promena povezana je i sa promenom vrednosti; postoje i razmatranja da važni socijalni identiteti postaju internalizovani kao individualne vrednosti. Dalje, umanjene nekonzistentnosti unutar slike o sebi može se odvijati putem promene vrednosti (videli smo da je na tome Rokič dosledno insistirao); promena vrednosti, drugim rečima, posledica je težnje ka (4) **očuvanju konzistentnosti**.

Najzad, (5) **direktno ubeđivanje** jedan je od glavnih facilitatora promene vrednosti. Medijske poruke, obrazovni program i sl. za cilj imaju pokušaje promene vrednosti podsticanjem njihovog razmatranja ili razmišljanjem o novim vrednostima. Sva ona razmatranja koja, posebno u domaćem kontekstu, stavljaju naglasak na društveno relevantne vrednosti zapravo implicitno podrazumevaju da sistem „ubeđuje“ svoje građane i građanke da prihvate vrednosti na kojima je politički sistem zasnovan. Sa promenom sistema, menja se i značaj koji se određenim vrednostima pridaje, ukoliko je „ubeđivanje“ uspešno, naravno.

Sasvim nedavno, u literaturi su se pojavila i gledišta o tome da se može govoriti o još jednom mehanizmu promene vrednosti – **zabrinutosti**. U gorenavedenoj studiji o promeni vrednosti u kontekstu pandemije, pokazano je da su vrednosti *samoprevazilaženja* najviše izgubile na značaju kod ispitanika koji su brinuli oko pandemije (Daniel et al., 2021). Što su više brinuli, to su vrednosti *samoprevazilaženja* tokom vremena postajale manje bitne. Izuzev što ovi nalazi ukazuju na značaj emotivnih stanja za vrednosne prioritete, ukazuju i na moguće posledice socijalne izolacije tokom pandemijskih zatvaranja. Značaj brige tumačen je u kontekstu pomaka ka važnosti lične zaštite i sigurnosti, nauštrb drugih ljudi, čak i onih bliskih (Daniel et al., 2021), kao neka vrsta povlačenja od drugih, poput onoga do čega dolazi pri naučenoj bespomoćnosti.

Ovim razmatranjima treba dodati i pretpostavke kulturoloških teorija vrednosti (Inglhart, 1990; 2018; Welzel, 2013) koje glavne podsticaje za vrednosne promene vide u sferi socioekonomskog razvoja društva, a glavni mehanizam promene vrednosti – dodajmo ono što je od posebne važnosti: na nivou *društva kao celine* – vide u generacijskoj smeni. Treba pritom skrenuti pažnju na razliku u promeni vrednosti na nivou pojedinca i na nivou društva kao celine. To nisu iste stvari i zabuna oko toga šta se menja (i meri!) često je velika. Zamislimo situaciju da u nekoj sredini i u nekoj vremenskoj tački 50% građana prihvata *postmaterijalističke*, a 50% građana *materijalističke* vrednosti. Zamislimo dalje da se, iz bilo kog razloga, obe polovine

¹⁰² Vredi skrenuti pažnju i na mogućnost da su u ovim slučajevima na delu i „efekti“ ponašanja na vrednosti. Uglavnom se pretpostavlja da je povezanost jednosmerna, od vrednosti ka ponašanju, ali ispoljavanje određenih ponašanja može ponekad voditi promenama u vrednosnim prioritetima (Benish-Weisman, 2015). Razna „zaštitnička“ ponašanja tokom pandemije (izbegavanje kontakata itd.) mogli su voditi posledičnim vrednosnim promenama (na primer, izraženije vrednovanje *sigurnosti*).

„predomisle“ i promene „tabor“ – *materijalisti* postanu *postmaterijalisti* i obrnuto. Ukoliko bismo posmatrali samo podatke na grupnom, agregatnom nivou i dalje bismo imali istu podelu i distribuciju vrednosti u populaciji, pa bismo zaključili da nikakve promene, na *agregatnom* nivou ili u proseku, nije ni bilo. Međutim, lako je razumljivo koliko bi takav zaključak bio neutemeljen na *intraindividualnom* nivou. Takva razmatranja prevazilaze opseg ove knjige, ali dodatnu komplikaciju predstavlja i činjenica da se o promenama na nivou populacije zaključuje na osnovu poređenja reprezentativnih, ali *različitih* uzoraka; longitudinalna ili panel istraživanja, u pravom smislu reči, na velikim uzorcima su veoma retka. (Ilustracije radi, nijedno istraživanje koje Inglehart ili Velzel koriste da dokumentuju promene na nivou populacije, generacijske efekte itd., to nije).

Ovde ćemo se osvrnuti i na jedan drugi relevantan momenat. Svi opisani mehanizmi o kojima, recimo, govori Bardijeva, neminovno su isti oni mehanizmi

Na osnovama različitih mehanizama promene vrednosti, Arijeli sa saradnicima (Arieli et al., 2014) razvija model polučasovne intervencije koji za cilj ima uvećanje značaja vrednosti, u ovom konkretnom slučaju jedne iz Švarcovog modela, *benevolentnosti*. Intervencija je uključivala vežbe namenjene primovanju *benevolentnosti* i stvaranju osećaja da se ove vrednosti često izražavaju, što bi trebalo da vodi uvećanju njihovog značaja u cilju očuvanja konzistentnosti. Radi se, dakle, o kombinaciji namernih (persuazija i očuvanje konzistentnosti) i automatskih procesa (primovanje). Intervencija se odvijala u četiri dela. U **prvom delu** osobe u eksperimentalnoj grupi čitale su naučno svedočenje o tome kako su ljudi značajno više usmereni na dobrobit drugih (npr. saradljivi) nego što to pretpostavljaju i kako pomaganje drugima povratno ima benefite i za onog ko dobro delo čini. Radi se, dakle, o informacijama kojima se izričito naglašava važnost *benevolentnosti*; pruženi su motivacija i znanje neophodni za procesuiranje centralnim putem. Ovaj deo ilustruje princip samoubeđivanja. U **drugom delu** se od ispitanika i ispitanica tražilo da označe šta su od ponuđenih svakodnevnih aktivnosti koje su uključivale niz pomažućih ponašanja (npr. pozivanje bolesnog drugara) radili/e u poslednjih mesec dana. Ideja je bila da će većina označiti dobar deo aktivnosti, jer se radilo o stvarima koje ljudi obično i rade, i da će posledično zaključiti da su zapravo *benevolentni* (proces održavanja konzistentnosti). Ovo je bio neki vid primovanja *benevolentnosti*, koje se odvijalo i u nastavku intervencije. **Treći** deo intervencije sastojao se od zadatka u kojem je od traženo da u toku 5 minuta napiše kratka priča o nekom iskustvu kada se bitno uticalo na nečiji život, u pozitivnom smislu. I ovde se radi o kombinaciji primovanja *benevolentnosti* (prisećanjem takvih iskustava) i podsticanja promene u pravcu održanja konzistentnosti (između akta koji odražava *benevolentnost* i značaja koji je pridat toj vrednosti. U poslednjem, **četvrtom**, delu zadatak ispitanika i ispitanica bio je da napišu esej u kome pokušavaju da druge ubede u to da je biti dobronameran, velikodušan, kooperativan važno. U tri ogleđa pokazano je da je intervencija imala efekta koji se preneo i na spremnost za volontiranje u stvarnom životu, a efekti su registrovani i mesec dana nakon intervencije.

kojima pripadnici i pripadnice jedne generacije usvajaju vrednosti. O mehanizmima usvajanja vrednosti se unutar kulturoloških modela vrednosti zapravo ne diskutuje, van generalnih teza o *introjekciji* ili *odrazu* potreba/uslova sredine; psihološka razmatranja pak po pravilu u fokusu imaju individualne promene u longitudinalnom smislu i retko se bave promenama na grupnom ili kolektivnom nivou. Ipak, mogli bismo reći da ovde nema nekog bitnijeg razmimoilaženja između dva pristupa.

Ono gde, međutim, gledišta kulturoloških modela postaju specifična jesu pretpostavke o tome da se vrednosti nakon određenog perioda u ličnom razvoju sa vrlo malom verovatnoćom menjaju (u skladu sa npr. Inghartovom hipotezom socijalizacije) i da nikakva primovanja ili ubeđivanja nisu od pomoći¹⁰³. Promeniti vrednosti na nivou zajednice kao celine moguće je, stoga, jedino generacijskom smenom. Dakle, kulturološke teorije vrednosti ne impliciraju da različite generacije putem različitih mehanizama usvajaju vrednosti, već da su vrednosti koje se uče, budući primarno određene društveno-političkim okolnostima iz rane mladosti, različite, i kada su jednom usvojene, ljudi ih se dosledno drže.

Fundamentalno pitanje koje zapravo leži u osnovi ovih razmatranja jeste pitanje (postojanja) formativnog perioda oblikovanja vrednosti i to je u neku ruku „kamen spoticanja“ ranije opisanog kulturološkog i institucionalnog modela vrednosti (za detaljnija razmatranja ovih pitanja videti npr. Pavlović, 2009b; 2017; 2021), ali i kulturoloških i psiholoških teorija vrednosti. Ovo nas vodi i razmatranjima važnosti nekih drugih faktora od kojih promena vrednosti zavisi.

Slika 13. Dobro poznata i „anegdotska“ teza o generacijskom jazu u vrednostima (i ne samo u vrednostima), dobrim delom zasnovana je na pretpostavci o suštinski različitim formativnim iskustvima koja imaju osobe različitih generacija, a koja u fokus stavljaju različite vrednosti. Tipične „trzavice“ na relaciji mladi-stariji, i pritužbe ovih drugih na ove prve, registrovane su na egipatskim papirusima koji datiraju još iz 3000 pre nove ere (Ilustracija: Z. P.).

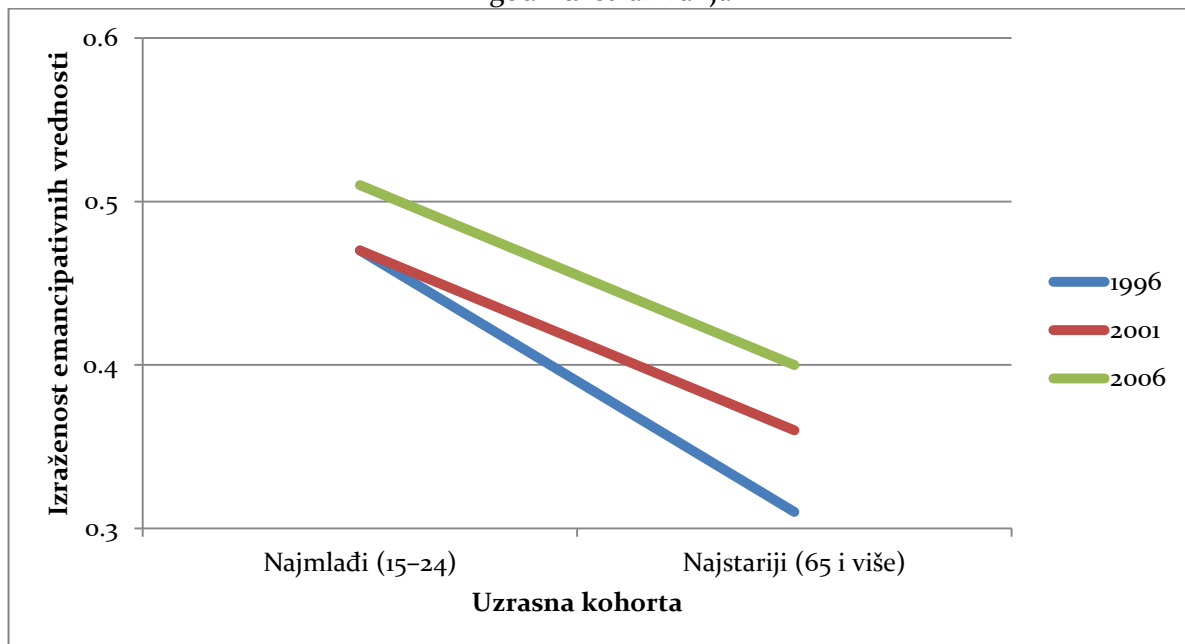
¹⁰³ Nije, naravno, potpuno isključena mogućnost individualne promene, ali pretpostavka je da to važi u proseku, za grupu kao celinu, npr. jednu generacijsku kohortu.

5.1. Moderatori promene vrednosti

Jedna od klasičnih pretpostavki u psihologiji stavova i vrednosti jeste teza o zavisnosti promene vrednosti od **uzrasta** ispitanika. Uobičajeno se pretpostavlja da se vrednosti lakše menjaju na nižim uzrastima, odnosno da je promena vrednosti u odrasлом dobu manje verovatna jer je vrednosni sistem bolje iskristalizovan i ima veze sa mnogim drugim kognicijama (Bardi & Goodwin, 2011; Bardi & Schwartz, 1996; Inglehart, 1990). Međutim, istraživanja koja bi dala pouzdanu osnovu za izvođenje takvih zaključaka su, razumljivo, veoma malobrojna. Jedna longitudinalna studija vrednosti na opštoj populaciji koja je pratila promene vrednosti tokom 2 godine, ukazuje na to da je povezanost uzrasta i sveukupne promene vrednosti bila "jedva" značajna i slabija od efekata potrebe da se adaptira na nove životne situacije (Bardi et al., 2009). Drugim rečima, potreba da se prilagodi novim životnim okolnostima predstavlja važniji faktor promene vrednosti nego uzrast.

Jedna druga teza postulira da je veza uzrasta i podložnosti promenama zapravo kurvilinearна, ima oblik „U“ distribucije. Tzv. hipoteza o efektima životnog ciklusa (Visser & Krosnick, 1998) pretpostavlja da se vrednosti najlakše menjaju na mlađim i starijim uzrastima. Jedan od mogućih razloga za to je činjenica da neke vrednosti imaju manji značaj za sliku o sebi na određenim uzrastima, pa se stoga lakše i menjaju. Analizirajući vezu uzrasta i rangovanja vrednosti, Rokič (Rokeach, 1973) pak nalazi da se vrednosti ne menjaju samo na ranom, adolescentskom uzrastu, već praktično tokom čitavog života. U ranije spomenutoj studiji o promeni raširenosti *emancipativnih* vrednosti u Srbiji (Pavlović, 2018), analiza je pokazala da raširenost ovih vrednosti na nivou populacije raste, ali da različite kohorte u različitoj meri prihvataju ove vrednosti u tri vremenski bliske tačke (Grafikon 15).

Grafikon 15. Kohortne razlike u prihvaćenosti *emancipativnih* vrednosti u Srbiji s obzirom na godinu istraživanja

Izvor: adaptirano prema Pavlović, 2018.

Registrovana je, međutim, značajna interakcija između uzrasne kohorte i godine istraživanja. U svakom talasu, mlađe kohorte više su prihvatale *emancipativne*

vrednosti nego starije, ali, s vremenom, sve kohorte više su vrednovala emancipaciju, posebno one starije. Ne gubeći iz vida kvazilongitudinalnu logiku zaključivanja, moglo bi se reći da su se *emancipativne* vrednosti više menjale na starijim uzrastima, nego među mlađima (Pavlović, 2018).

Pored uzrasta, pokazuje se da su neke osobe i neke kulture generalno otvoreniji za promene. Drugim rečima, opšte **tendencije ka promeni** i očuvanju mogu determinisati stepen i obim promene vrednosti (Bardi & Goodwin, 2011). Tako su kulture koje karakteriše izraženija *intelektualna* ili *afektivna autonomija* (Schwartz, 2004) ili, na individualnom nivou, *otvorenost za promene* (Schwartz, 1992), logično, otvorenije za mogućnost promene. Takve kulture mogu podsticati promene kroz promenu konteksta/sredine (institucija, politike i sl.) koje zahtevaju adaptiranje,

„To je redak i ograničen slučaj ako i kada je ponašanje neke osobe kroz duži vremenski period vođeno samo jednom vrednošću. Takva vrednost bi predstavljala ‘apsolutnu preferenciju’. Češće su određene radnje ili nizovi postupaka vođeni višestrukim i promenljivim grupama vrednosti. Najzad, suprotnosti i kontradikcije među vrednostima nisu neuobičajene, pa se, s vremena na vreme, i pojedinci i kolektivi moraju neizbežno suočiti s izborima među vrednostima. U najmanju ruku, čak i najskladniji sistemi vrednosti zahtevaju selektivnost u balansiranju različitih zahteva s obzirom na vreme, energiju i druge resurse. Ni u jednom trenutku se sve željene stvari ne mogu ispuniti u istoj meri” (Williams, 1968, 286-287).

između ostalog, i kroz promenu vrednosti. Osobe, analogno, mogu biti spremnije da unose promene u svoj život (npr. promena posla, odnosa sa drugim ljudima), koje takođe zahtevaju posledično i promene vrednosti. Važi i obrnuto, kulture koje karakteriše izraženija *ukorenjenost* (Schwartz, 2004) ili osobe koje vrednuju *tradiciju* (Schwartz, 1992) više su motivisane da zagovaraju status quo (Bardi & Goodwin, 2011).

Najzad, **pol** se povremeno javlja kao moderatorska varijabla promene vrednosti. Vekione i saradnici (Vecchione et al., 2016) utvrdili su da je intraindividualna stabilnost vrednosnih hijerarhija bila izraženija među ženama. Do sličnih nalaza je došao i Gouveja sa saradnicima (Gouveia, Vione, Milfont, & Fischer, 2015) u studiji koja je pokazala da su uzrasne razlike u vrednostima u ranom odrasлом dobu bile veće među muškarcima. To bi, prema jednoj interpretaciji, mogla biti posledica veće promene muških rodnih uloga; pretpostavka je da su mladići tokom

adolescencije manje ograničeni porodičnim obavezama nego devojke, pa prelazak u odraslo doba i uvećane odgovornosti predstavljaju intenzivniji podsticaj za promenu i vrednosnih prioriteta (Vecchione et al., 2016).

KLJUČNE REFERENCE:

- **Bardi, A., & Goodwin, R. (2011). The dual route to value change: Individual processes and cultural moderators. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 42(2), 271-287.**

Referentni tekst koji daje pregled glavnih mehanizama promene vrednosti o kojima smo govorili i u ovoj knjizi; nezaobilazna referenca u tom smislu.

- **Vecchione, M., Schwartz, S., Alessandri, G., Döring, A. K., Castellani, V., & Caprara, M. G. (2016). Stability and change of basic personal values in early adulthood: An 8-year longitudinal study. *Journal of Research in Personality*, 63, 111-122.**

Jedna od retkih longitudinalnih studija promene vrednosti koja do detalja dokumentuje različite tipove promene vrednosti u kontekstu Švarcove teorije.

- **Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: The Free Press.**

U ovoj više puta spominjanoj knjizi, Rokič detaljno govori i o paradigmi konfrontacije/ugrožavanja slike o sebi, kao motivacionoj osnovi promene vrednosti.

- **Schwartz, S. H., & Bardi, A. (1997). Influences of adaptation to communist rule on value priorities in Eastern Europe. *Political Psychology*, 18(2), 385-410.**

Rad se bavi potencijalnom adaptacijom vrednosnih prioriteta građana i građanki bivših komunističkih društava na specifičnost komunističkog sistema i razmatranjem mehanizama uticaja na vrednosti.

- **Welzel, C. (2013). *Freedom rising*. Cambridge: Cambridge University Press.**

Knjiga se, između ostalog, bavi i trendovima i mehanizmima promene emancipativnih vrednosti na velikom uzorku država koje su učestvovala u Svetskoj studiji vrednosti.

- **Pavlović, Z. (2009). *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji: u potrazi za demokratskom političkom kulturom*. Beograd: Institut društvenih nauka.**

Jedna od retkih studija koje analiziraju promene vrednosti samoizražavanja na nivou populacije Srbije, u desetogodišnjem periodu. Knjiga pokriva i razna pitanja mehanizama promene vrednosti, posebno u kontekstu važnosti i smisla uzrasnih razlika u domaćem kontekstu.

- **Pantić, D. (1990). *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.**

Studija u kojoj se daje prikaz raširenosti dvadesetak vrednosnih orijentacija na reprezentativnom uzorku mladih, u dva istraživanja, sa decenijom razmaka između njih. Ubedljivo svedočanstvo o važnosti društvenih okolnosti za vrednosne prioritete.

6. „Efekti“ vrednosti: vrednosti i ponašanje

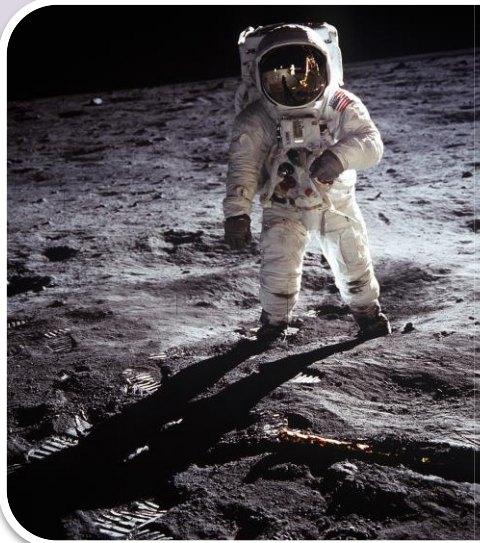
Literatura o vrednostima saglasna je u pogledu toga da vrednosti imaju veliki motivacioni potencijal za ponašanje. Ako vrednosti zaista imaju tako centralnu ulogu kako se pretpostavlja, onda “sve stavovske i bihevioralne odluke vode do vrednosti”, tj. “vrednosni prioriteti uzrokuju odluke” (Rohan, 2000, str. 270). Ili, Rokičevim rečima, „ako su vrednosti zaista standardi koji vode akcije, kao i stavove, onda bi poznavanje nečijih vrednosti trebalo da nam omogući da predvidimo kako će se osoba ponašati u različitim eksperimentalnim i stvarnim životnim situacijama“ (Rokeach, 1973, str. 122). Zapravo je još sam Rokič ubedljivo ilustrovao značaj vrednosti za razne oblike socijalnog ponašanja i stavova, ukazujući na njihovu povezanost sa svime „od igle do lokomotive“ – od političke ideologije do preferencije automobila i deterđženata za pranje veša ili vraćanja pozajmljene olovke (Rokeach, 1973)! Maslov je smatrao da B-vrednosti koje je postulirao „zahtevaju ponašajno izražavanje ili 'proslavljanje“ (Maslov, 2001, str. 64). Osobe žive svoje vrednosti, a svakodnevne aktivnosti postaju kanal za njihovo izražavanje.

Ljudi se ponašaju u skladu sa svojim vrednostima jer teže konzistentnosti između uverenja i akcija (Rokeach, 1973), zato što vrednosno-ekspresivno ponašanje omogućava dostizanje ciljeva i aspiracija (Schwartz, 2017), a, povratno, konzistentna veza vrednosti i ponašanja vodi osećaju samopoštovanja i blagostanja (Bardi & Schwartz, 2003). Kada vrednosti ne bi bile jasno ili smisleno povezane sa ponašanjem, bilo bi malo svrhe u pokušajima da se na njih utiče ili da se one promene putem medija ili obrazovanja.

Odmah, međutim, treba skrenuti pažnju na klasičnu boljku istraživanja ponašanja na koju ni istraživanja veze vrednosti i ponašanja nisu imuna. O povezanosti ova dva predominantno se zaključuje na osnovu korelacionih studija, a takve generalizacije veoma su upitne. Ne radi se samo o klasičnim problemima merenja ponašanja putem mera samoizveštaja – odnos može biti inverzan, ljudi mogu svoje namere izvoditi upravo iz prošlih ponašanja; povezanost može biti veštački „naduvana“ jer ljudi teže konzistentnosti; čak i kada su longitudinalne studije u pitanju, postoji mogućnost uticaja nekih trećih varijabli (Fisher, 2017).

Dodatni problem je i to što se, ispitivanjem ponašanja upitnički, ono zapravo ispituje na isti način, istim metodom kao i vrednosti, što vodi problemu tzv. varijanse zajedničkog metoda (engl. *common method variance*). On se, jednostavno govoreći, tiče činjenice da kada se upitnički, tj. na isti način, ispituje skup nekih konstrukata, povezanost među njima može biti veštački uvećana (Podsakoff et al., 2003). Ovo između ostalog ukazuje i na potrebu da se vrednosti u ponašanju analiziraju i na drugoj vrsti „evidencije“ (npr. u arhivskoj građi, javnim govorima, analizom kulturnih rituala i slično), ali i uz veću upotrebu sve dostupnijih mobilnih tehnologija u kontekstu svakodnevnog ponašanja.

Takođe, u uvodnim delovima bilo je reči o tome da su, po nekim gledištima, vrednosti isto što i akcije (Adler, 1956). Vrednosne preferencije nisu direktno opazive, ali su suštinski sastavni deo ljudskog mentalnog života, kognitivno-afektivni akt. U tom smislu, akt evaluacije je ponašajni akt po jednostavnoj formuli: vrednovanje je delovanje (Cieciuch, 2017). Stoga bi se formalno gledano moglo reći da pitanje veze vrednosti i ponašanja nije pitanje analize uzroka ponašanja ili korisnosti vrednosti u predviđanju ponašanja, već više pitanje mehanizama koji jedan ponašajni akt povezuju

Kako bi se prevazišla ograničenja u zaključivanju o vezi vrednosti i ponašanja zasnovanih na upitničkim ispitivanjima, razvijeno je nekoliko postupaka za identifikaciju vrednosti u govoru i tekstu. Takve analize, između ostalog, ukazuju na vezu vrednosti i makrosocijalnih faktora, kao što su društvene krize, kao i na to da se vrednosti menjaju u kontekstu važnih društvenih ili ličnih promena. Jedna studija (Suedfeld et al., 2010) za predmet je imala izjave astronauta nakon povratka iz svemira. Pokazala je da nakon povratka na zemlju, astronauti više govore u terminima vrednosti *univerzalizma* i usmerenosti na opšte dobro i čovečanstvo u celini (ali ne i na bliske ljude, tj. nema promena u vrednostima *benevolentnosti*). Socijalno uvažavanje koje astronauti dobijaju pri povratku iz svemira delom može biti odgovorno za jedan drugi nalaz - uvećanje vrednosti *moći*.

Fotografija: Pexels,com CCo

sa drugim. Dodatno, šta je zapravo ponašanje nije određeno time šta neko sa strane vidi u ponašanju, već *značenjem* ponašanja (i to za onoga ko ga vrši), koje je dobrim delom određeno upravo vrednostima (Cieciuch, 2017). Da bismo, drugim rečima, predvideli ponašanje moramo ga *razumeti*, a vrednosti u tome imaju višestruki značaj koji prevazilazi tipična objašnjenja.

Ipak, kako god da to u kontekstu gornje diskusije razumemo, na osnovu obilja empirijske evidencije možemo biti sigurni da vrednosti ponekad doslovce utiču na neke druge varijable, poput ponašanja. Tu mogućnost, pre svega, dugujemo malobrojnim istraživanjima u kojima je vrednostima manipulirano u eksperimentalnim uslovima, uglavnom *primovanjem*, i to je za rezultat imalo efekte koji su nesporno mogli biti pripisani vrednostima. Uopšteno govoreći, razlikuju se dve tehnike primovanja vrednosti (Roccas & Sagiv, 2017). Prva varijanta je **eksplicitno primovanje**, koje se ogleda u tome što se osobe prosto podsete na važnost nekih vrednosti; budući da su sve vrednosti po definiciji poželjne, takvo primovanje podsetiće osobu na to da su joj te vrednosti važne. Skretanjem pažnje na baš te vrednosti učiniće ih pristupačnijima i za rezultat će imati kompatibilne stavove i ponašanja.

Tako je u jednoj studiji (Roccas, 2003) pretpostavljeno da će veza između percepcije prestiža grupe i intenziteta grupne identifikacije biti zavisna od vrednosti (u ovom slučaju, vrednosti *samoprevazilaženja* ili *samoosnaživanja*). Preciznije, bilo je očekivano da će veza prestiža i identifikacije biti izraženija kod onih koji su primovani vrednostima *samoosnaživanja*. Primovanje se ogledalo u tome što su osobe nasumično podeljene u dve grupe, onih kod kojih su primovane jedne, odnosno druge vrednosti, a to je učinjeno tako što su im prezentovani ajtemi koji se odnose na te vrednosti i od njih se tražilo da iskažu stepen slaganja sa njima (Roccas, 2003).

Pored eksplicitnih, postoje i **implicitne metode primovanja** vrednosti. U takvoj proceduri se od ispitanika i ispitanica, recimo, traži da dešifruju rečenice koje uključuju pojmove koji su vezani za određene vrednosti (Verplaken & Holland, 2002; Maio et al., 2009) ili da čitaju apstraktne opise studenata koje, navodno, treba da rasporede u studentskom domu, a opisi zapravo sadrže ajteme vezane za određene vrednosti, one koja se primuje (Roccas et al., 2010). Ilustracija eksplicitne i implicitne

procedure primovanja vrednosti korišćena u jednoj studiji (Verplaken & Holland, 2002) prikazana je na Ilustraciji 22.

Ilustracija 22. Ilustracije eksplicitnog i implicitnog primovanja *univerzalističkih* vrednosti

<p>Eksplicitno primovanje</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Od osobe se traži da formiraju impresiju o drugoj osobi koja prihvata određene vrednosti. U eksperimentalnoj grupi, 12 od 20 vrednosti koje su ponuđene odnose na neki način na životnu sredinu (npr. očuvanje životne sredine, briga o budućim generacijama, život u zdravoj sredini). Potom sledi instrukcija: • „Želimo da formirate impresiju o određenoj osobi koju ćemo zvati Mark. Mark ima 22 godine. Na narednoj strani pronaći ćete spisak vrednosti koje Mark prihvata. Možete to smatrati i Markovim 'profilom'. Svaka vrednost je navedena i ukratko opisana. Pročitajte spisak vrednosti i dok to radite pokušajte da formirate utisak o Marku. Na primer, pokušajte da zamislite kojom profesijom se bavi, šta su mu hobiji, njegove glavne osobine, politička gledišta i slično“.
<p>Implicitno primovanje</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Osobama je ponuđen test izmešanih rečenica. Svaka rečenica sastoji se od 5 reči. Potrebno je izbaciti jednu reč da bi se formulisala gramatički ispravna rečenica od preostale četiri reči. U eksperimentalnoj grupi, 20 rečenica sadrže jednu reč (ne onu koju je potrebno izbaciti) koja se odnosi na životnu sredinu (npr. zeleno, ekološko, priroda, šuma, klima). • ponašanje bitno ekološko je mrak • brinuti o juče moramo prirodi

Brojna istraživanja realizovana ovom procedurom ukazuju na to da primovanje vrednosti vodi ponašanju koje promoviše tu vrednost, u skladu je sa njom (npr. Maio et al., 2009; Roccas, 2003; Verplaken & Holland, 2002). Najadekvatnija konstatacija o vezi vrednosti i ponašanja bila bi, međutim, ta da vrednosti, kao i razne druge dispozicije, na ponašanje utiču ponekad i u nekim situacijama. Stoga su razmatranja o mehanizmima uticaja vrednosti na ponašanje, važnosti raznih moderatorskih faktora i vezi vrednosti sa različitim vrstama ponašanja od posebnog značaja i njima se posvećujemo u nastavku.

6.1. Kada i kako su vrednosti bitne: mehanizmi „uticaja“ vrednosti na ponašanje

U odnosu vrednosti i ponašanja možemo razlikovati dva međupovezana pitanja (Jiga-Boy et al., 2016; Maio, 2017; Schwartz, 2017). Prvo se tiče toga *kada* su vrednosti bitne determinante ponašanja, a drugo na koji način ili *kako* su bitne. Iz svega o čemu smo do sada govorili, jasno je da su vrednosti samo jedna od mnogih „varijabli“ u motivisanju ponašanja. Ne treba trošiti previše reči na konstatacije da su „efekti“ vrednosti kontekstualno specifični, uglavnom posredovani stavovima i, u krajnjoj liniji, skopčani i sa raznim metodološkim pitanjima (šta i kako se meri). Stoga je posebno važno imati u vidu neke specifične okolnosti ili faktore pod kojima su vrednosti posebno bitne i u kojima je, da tako kažemo, veza vrednosti i ponašanja izvesnija i izraženija.

Pre svega, ne bi trebalo porediti „babe i žabe“. Vrednosti su bolji prediktori ponašanja onda kada u vidu imamo **opštije obrasce ponašanja** ili neki njihov smislen raspon (Jiga-Boy et al., 2016; Maio, 2017). Ovo su teze koje su dobro poznate i razrađivane u teorijama koje se tiču stavova i namere ponašanje (npr. Fishbein &

“Ne bismo rekli da je neko licemeran ako bi nam rekao da voli voće, ali ne jede nar, jer ne očekujemo da svako ko voli voće voli svaku božiju voćku na svetu. Zašto onda biti iznenađen kada neko kaže da mu je stalo do životne sredine, a nije još zamenio sve [obične] sijalice [štedljivim] u svom domu?” (Maio, 2017, str. 224)

Ajzen, 1973). Ukoliko želimo da utvrdimo da li neki apstraktni stavovi predviđaju ponašanje, trebalo bi uzeti u obzir raznovrsnija ponašanja. U tom smislu su i vrednosti bolji prediktori agregiranog skupa ponašanja ili onih koja se poimaju na apstraktnijem nivou. Takođe, bolje predviđaju psihološki udaljenija ponašanja, ona u budućnosti, nego ona skorija (Eyal et al., 2009).

Švarc dodatno specifikuje hipotetičku vezu vrednosti i ponašanja konstatujući da su vrednosti **bolji prediktori vrednosno-ekspresivnih** nego **vrednosno-ambivalentnih** ponašanja (Schwartz, 2017). To je zapravo jedan od mehanizama koji povezuje vrednosti i ponašanja. Vrednosti determinišu valencu koju ljudi pripisuju opaženim posledicama ponašanja

koja su na raspolaganju, te su ponašanja privlačna u stepenu u kome idu u prilog ili kontra vrednovanih ciljeva. Vrednosti do kojih osoba visoko drži će po automatizmu biti skopčane sa buđenjem pozitivnih emocija prema ponašanju koje će ih promovisati, i obrnuto (Schwartz, 2017). U terminima Švarcovog modela, ponašanja koja su kompatibilna sa jednom vrednošću i inkompatibilna sa opozitnom vrednošću (na primer, manipulativno ponašanje je kompatibilno sa vrednosti *moći*, a neusklađeno sa *benevolentnošću*) jesu vrednosno-ekspresivna. Vrednosno-ambivalentna ponašanja su ona koja su kompatibilna sa međusobno konfliktnim vrednostima (npr. odluka osobe koja nisko vrednuje *stimulaciju*, a visoko *konformizam*, da sa društvom ode na rizično putovanje je vrednosno-ambivalentna) (Schwartz, 2017). Pojednostavljeno rečeno, ekspresivna su ona ponašanja koja izražavaju jednu, centralnu vrednost, dok ambivalentna mogu izražavati više, često i udaljenih vrednosti.

Da bi neka vrednost uopšte mogla da ima nekog efekta na ponašanje ona mora biti **aktivirana ili salijentna** (Maio, 2017; Schwartz, 2017), a lakše se aktiviraju one vrednosti koje su za osobu lično važnije. Ubedljivi dokazi o tome da vrednosti utiču na ponašanje upravo su vezani sa oglede u kojima je manipulirano aktivacijom različitih vrednosti, a koje smo malopre spomenuli. Tako su, recimo, osobe koje su primovane *univerzalističkim* vrednostima, posebno aspektom koji se tiče zaštite životne sredine, sklonije da u hipotetičkoj situaciji biraju TV aparate koji manje štete životnoj sredini (Verplanken & Holland, 2002), a oni kod kojih je aktivirana vrednost *sigurnosti* spremniji da počiste sto za sobom (Maio et al., 2009). Moguće je da su za neke osobe neke vrednosti hronično salijentne i dostupne, ali verovatnije je da, kako bi ispoljila svoj uticaj, vrednost mora biti aktiviran, čak i ako ima centralnu važnosti (Verplanken & Holland, 2002).

Blisko povezana sa ovim pitanjem jeste potreba da vrednost bude **opažena kao relevantna** za stav ili ponašanje koje je trenutno u fokusu (Schwartz, 2017). Ubrzo ćemo se detaljnije posvetiti razlikovanju vrednosti kao crta, tj. relativno trajnih karakteristika, i vrednosti kao stanja (Skimina et al., 2018; 2019) koja su bitna za razmatranja aktivacije ili relevantnosti vrednosti. Budući da su vrednosti apstraktne kategorije, njihova relevantnost nije odmah očigledna. Ali, iz iskustva ili putem učenja, neka ponašanja mogu postati bolji „primeri“ određenih vrednosti do kojih osoba drži.

U ovom kontekstu bitan je pojam **konkretizacije vrednosti** (engl. *value instantiations*) koji se odnosi na „mentalne reprezentacije konkretnih primera koji promovišu ili ugrožavaju određenu vrednost“ (Maio, 2017, str. 259). U jednoj studiji

(Maio et al., 2001), jedna grupa studenata i studentkinja imala je zadatak da nekoliko minuta beleži razloge za i protiv *saradljivosti*; druga grupa njih trebalo je da oceni taj pojam na nizu skala sa pridevskim opisima (npr. fin – odvratan). Obe grupe su, dakle, u jednakoj meri aktivirale tu ideju na nivou apstraktnog koncepta. Međutim, kada su u kasnijem toku ogleđa zamoljeni da volontiraju u daljim istraživanjima, oni koji su dublje i detaljnije razmišljali o vrednosti bili su spremniji da volontiraju duži vremenski period.

Iako su u igri i razni drugi faktori, poput toga koliko je ponašanje tipičan predstavnik koncepta (Maio, 2017), mapiranje vrednosti u ponašanju olakšano je njihovom konkretizacijom¹⁰⁴. Radi se, dakle, o konkretizaciji određene apstraktne kategorije, po principu opšte – specifično. Kao što je „krava“ bolji primer kategorije sisara nego „šišmiš“, tako su i različita ponašanja u različitoj meri tipični (konkretni) predstavnici (apstraktne) kategorije vrednosti. Recimo, etnička ili rasna diskriminacija lakše su prepoznatljive kao relevantne za, na primer, vrednost *univerzalizma*, nego diskriminacija na osnovu rukosti. Načelno govoreći, mera u kojoj je neki slučaj reprezentativan ili tipičan predstavnik apstraktnije kategorije je stvar stepena¹⁰⁵; to je, između ostalog, zavisno od familijarnosti, koja se odnosi na to koliko često se u iskustvu određena ponašanja javljaju kao primeri neke vrednosti, ili ideala, ideja o tome kakve karakteristike bi konkretan primer trebalo da ima. Ideja sa „opredmećivanjem“ vrednosti, drugim rečima podrazumeva da prethodna iskustva i kontekst određuju koja ponašanja će biti opaženo kao istaknuti primeri vrednosti (Ilustracija 23), determinišući koje vrednosti će upravljati ponašanjem u određenom kontekstu (Hanel et al., 2017).

Ilustracija 23. Proces opredmećivanja vrednosti u vezi vrednosti i ponašanja

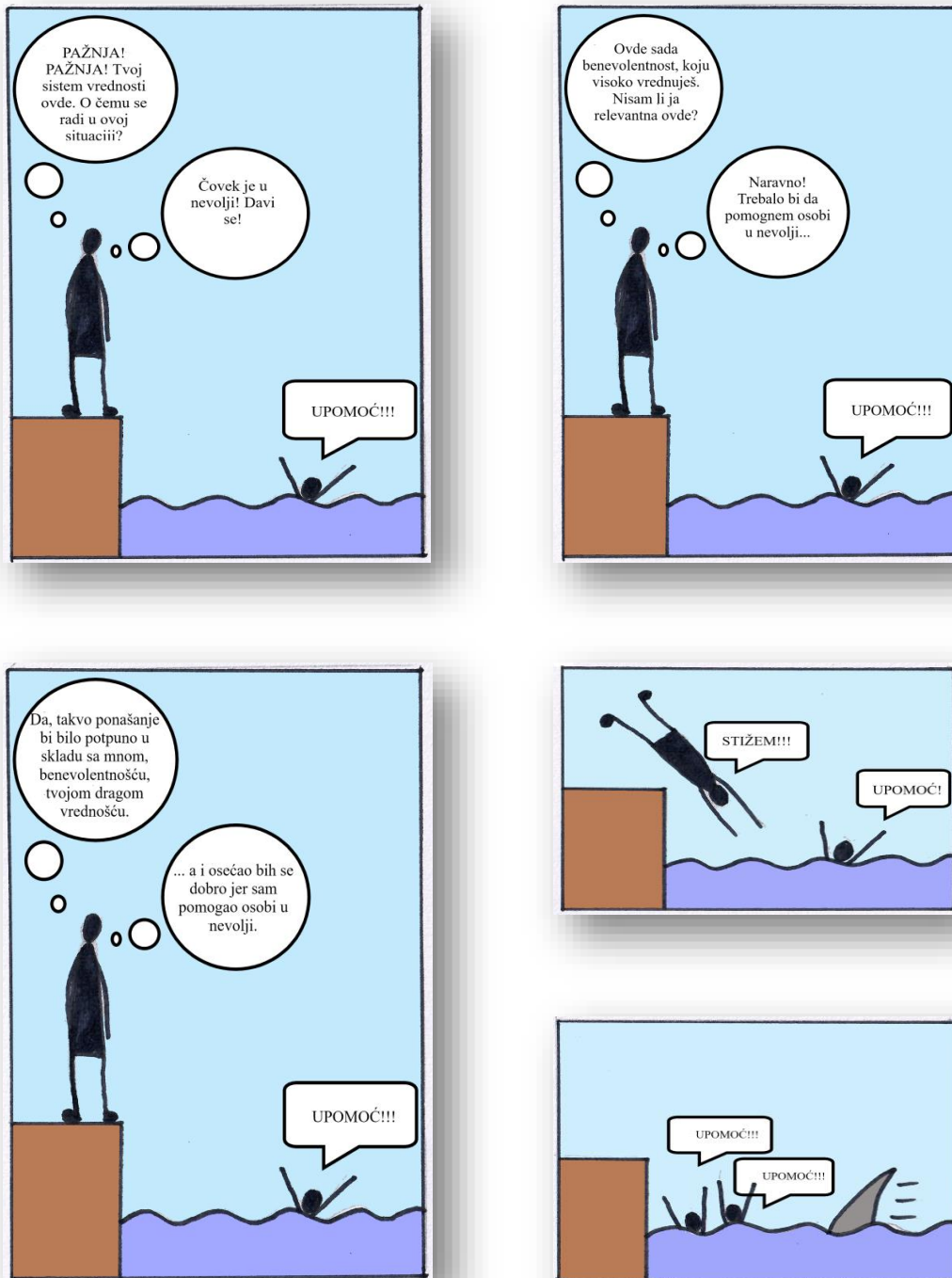

Izvor: adaptirano prema Hanel et al., 2017, str. 176.

Ovo pitanje važno je kako zbog očekivanja da će s tipičnošću varirati i veza vrednosti i ponašanja, tako i zbog činjenice da se vrednosti razlikuju s obzirom na nivo apstraktnosti (Hanel et al., 2017). Briga o zaštiti životne sredine svakako je manje apstraktna vrednost nego *jednakost*, odnosi se na relativno ograničeni opseg situacija i ponašanja, a time je i lakše pronaći primere tipičnog ponašanja koji je izražavaju.

¹⁰⁴ Ovim se delom odgovara i na problem koji je spomenut na početku, o razlikama u nivou apstraktnosti između koncepta vrednosti i specifičnog ponašanja, samo se ta teza okreće „naglavljačke“. Veza vrednosti i ponašanja se uvećava onda kada se vrednosti na neki način konkretizuju.

¹⁰⁵ U ovakvim razmatranjima polazi se od gledišta o tzv. graduiranoj strukturi, koja pretpostavlja da se svi slučajevi unutar istog nivoa neke kategorije mogu urediti duž kontinuuma kategorijalne reprezentativnosti (videti Hanel et al., 2017).

Slika 14. Vrednosti utiču na ponašanje putem nekoliko povezanih procesa interpretacije situacije, uviđanja relevantnosti vrednosti, tendencije da se upražnjavaju ponašanja koja promovišu vrednosti i za rezultat imaju pozitivne emocije (Ilustracija: Z. P.)

S tim u vezi jeste i pitanje **postojanja normi** koje mogu biti posebno istaknute (Jiga-Boy et al., 2016; Maio, 2017). U jednoj studiji pokazano je da su različite vrednosti iz Švarcovog modela u različitom stepenu povezane sa vrednosno-ekspresivnim ponašanjem (Bardi & Schwartz, 2003). Na primer, veza *stimulacije* ili *tradicije* i ponašanja koja ih izražavaju bila je izraženija nego veza *postignuća* i *konformizma* i odgovarajućih ponašanja. Objašnjenje ovih varijacija viđeno je upravo u činjenici da će vrednosti imati manju ulogu u vezi sa ponašanjima za koja socijalne norme izrazito

propisuju specifično ponašanje. Ovo je zapravo na tragu pretpostavke da je u toj situaciji sloboda delovanja umanjena, a time i prediktivna moć vrednosti za ponašanja. Norme, za određeno ponašanje, na primer, ono agresivno, mogu biti snažno determinisane kulturom i posledično voditi umanjenu veze vrednosti i agresivnog ponašanja (Benish-Weisman et al., 2017).

Pored navedenih faktora koji se tiču toga kada, tj. pod kojim okolnostima su vrednosti bitne, važno je spomenuti i dva dodatna faktora koja se više tiču toga *kako* su vrednosti bitne. Vrednosti utiču na ponašanje putem uticaja na **pažnju, percepciju i interpretaciju situacije** (Schwartz, 2017). Ljudi više pažnje obraćaju na situaciju koja ugrožava bitne vrednosti ili nudi priliku da se one potvrde. Promena posla može biti opažena ili kao prilika da se potvrdi vrednost *samodirekcije*, ali i da se ugrozi *sigurnost*. U zavisnosti od toga, zavisice i akcije koje će u dve situacije biti bitno drugačije. Ovaj proces veoma je zavisan i od konkretizacije vrednosti (Maio, 2017).

Najzad, vrednosti utiču na ponašanje tako što **promovišu dugoročno planiranje**, a ljudi će pre planirati na način koji je u skladu sa promocijom njihovih bitnih vrednosti (Schwartz, 2017).

„Da bi vrednost imala efekta, moramo premostiti jaz od apstraktne reprezentacije vrednosti ka konkretnom predstavljanju situacije. Ovaj premošćujući proces uključuje prepoznavanje situacije kao konteksta u kojem se vrednost može primeniti, odlučivanje o tome kako bi bila primenjena, da li su druge vrednosti relevantne, koliko je izvodljivo delovati na način koji je primeren toj vrednosti, koliko će akcije biti efikasne i da li su druge sile u situaciji relevantnije (npr. norme, hitni ciljevi). Ovo nije lak zadatak. Ako vam priđe osoba i traži novac za autobus kući, da li se odlučite da je bi trebalo pomoći i date joj novac ili odbijete? Nebrojeno mnogo pitanja bi moglo pasti na pamet. Da li osoba laže? Da li bi potrošila novac na nešto drugo? Da li izgleda siromašno ili preteći? Da li bi pomoć jednostavno podstakla njenu zavisnost od drugih? Da li je njen nedostatak novca samo kazna za to što je neodgovorna? Možemo li sebi priuštiti davanje? Postoje li drugi (npr. deca) koji će nas ocenjivati na osnovu naših postupaka?“ (Jiga-Boy et al., 2016, str. 257).

6.2. Zavisnost veze vrednosti i ponašanja od ličnih karakteristika

Pored ovih generalnih uslova koji determinišu povezanost vrednosti i ponašanja, postoje i drugi faktori koji, moglo bi se reći, determinišu ekspresiju vrednosti, time uslovljavajuću njihovu vezu sa ponašanjem. Tipično se navodi nekoliko takvih karakteristika (videti npr. Jiga-Boy et al., 2016).

Karakteristika ličnosti o kojoj se govori kao o **samonadzoru** (Snyder, 1987) omogućava da se pravi razlika između osoba koje se više oslanjaju na socijalne norme kao principe ponašanja u poređenju sa onima koji više vode računa o vrednostima. Osobe sa izraženom crtom samonadzora veoma vode računa o sredinskim „znacima“, podešavajući sopstvene postupke prema zahtevima sredine, dok oni sa niskom izraženom crtom ne vode previše računa o tome i deluju „iz principa“. Sasvim je očekivano da je veza vrednosti i ponašanja izraženija među onima sa niže izraženom crtom samonadzora, što studije i pronalaze (Kristiansen & Zanna, 1988).

Ljudi se razlikuju i s obzirom na stepen u kome imaju razvijenu strukturu **idealnog** selfa, tj. u meri u kojoj se oslanjaju na ideale u svom ponašanju. Konzistentnost veze vrednosti i ponašanja izraženija je među „idealistima“ (Wojciszke 1988).

Najzad, i od samih vrednosti zavisi koliko će veza sa ponašanjem biti konzistentna i to u dva smisla. Sa jedne strane, bitan je **sadržaj vrednosti**, tj. o kojoj vrednosti se radi. Još konkretnije, visoko vrednovanje *konformizma* može imati moderirajuću ulogu, budući da podrazumeva podložnost socijalnim normama i manje efekte drugih vrednosti (Jiga-Boy et al., 2016). U jednoj studiji pokazano je da, inače pozitivan, intenzitet veze altruističkog ponašanja i vrednosti *samoprevazilaženja*, zavisi od vrednovanja *konformizma* – povezanost je bila izraženija među onima koji su vrednovali *konformizam* u manjem stepenu, u poređenju sa onima koji su mu davali veći značaj (Lönnqvist et al. 2006).

Sa druge strane, postoje individualne varijacije u pogledu toga koliko su različite vrednosti za osobu centralne, tj. bitne za samoodređenje i osećaj identiteta (Verplanken & Holland, 2002). Osobe se prosto mogu identifikovati i samoopisivati u terminima svojih centralnih vrednosti, npr. kao liberal ili ekološka aktivistkinja. Ljudi se razlikuju po **centralnosti specifičnih vrednosti** i, kao funkcija toga, po sklonosti da deluju na vrednosno-konzistentan način (Verplanken & Holland, 2002). Ovo je posledica toga da centralnost vrednosti podrazumeva da ona „nagoni“ osobu da definiše i interpretira situaciju na određeni način, obrati pažnju na vrednosno relevantne informacije, dâ više na značaju tim informacijama i podstakne na konkretno delovanje (Verplanken & Holland, 2002).

Замисли да си ти једна од животиња из приче. Напиши поруку људима којом ћеш објаснити како се осећаш и зашто је важно да они не загађују природу. Поруку можеш да прикажеш и цртежом.

Драги људи, ми смо животиње из шуме, и забринуте смо и тужни јер не знамо шта ће се десити нашој шуми. Молимо вас да више не загађујете јер шта се дешава природи-дешће се и вама.

Jedna serija ogleada za cilj je imala analizu uslova pod kojima aktivacija vrednosti utiče na ponašanje (Verplanken & Holland, 2002). Organizovano je ukupno 6 ogleada. Prva studija pokazala je da primovanje *proekoloških* vrednosti utiče na ponašajne izbore koji su dobri za životnu sredinu (kupovina TV-a koji je dobar za životnu sredinu). Druga studija pokazala je da primovanje vrednosti rezultira vrednosno-kongruentnim ponašanjem samo ukoliko je vrednost centralna za self-koncept (iskazano preko važnosti te vrednosti date na skali 1-11).

U trećoj studiji praćena je količina informacija koju će osobe prikupljati pre nego što donesu odluku i pokazalo se da ispitanici i ispitanice kojima su *proekološke* vrednosti centralne za self prikupili/e veći broj informacija u vezu sa životnom sredinom i doneli „environmental-friendly“ odluku. U narednoj, četvrtoj studiji, manipulirano je ugrožavanjem centralne vrednosti, sa pretpostavkom da će osobe koje su prinuđene da deluju protivno ciljevima koji su povezani sa centralnim vrednostima to naknadno kompenzovati u sasvim drugom kontekstu, što se u studiji i pokazalo. Peta studija pokazala je da se vrednosno-kongruentno ponašanje može podstaći ne samo direktnim aktiviranjem vrednosti, već i manipuliranjem self-fokusa; time bi se, indirektno, aktivirale i centralne vrednosti, budući da su centralni aspekt selfa. U poslednjoj, šestoj studiji, dodatno je pokazana eksterna validnost mera centralnosti vrednosti u predikciji glasačkog ponašanja. Osobe kojima su *proekološke* vrednosti bile centralnije bili su skloniji da glasaju za „zelene“ partije.

6.3. Vrednosti i vrednosno-ekspresivno ponašanje

Vezi između vrednosti i ponašanja, uopšteno govoreći, pristupa se iz dva ugla (videti npr. Skimina et al., 2019). Jedan u fokusu ima identifikovanje onih oblika ponašanja koji bi, primarno iz teorijskih razloga, trebalo da izražavaju određene vrednosti. To su ona ponašanja koja smo ranije opisali kao vrednosno-ekspresivna ili kongruentna. Drugi pristup u fokusu ima vezu specifičnih, pojedinačnih vrednosti i specifičnih, pojedinačnih oblika ponašanja (npr. glasanja ili potrošačkog ponašanja). Tako ćemo organizovati i ovaj kratak prikaz bitnih nalaza i razmatranja unutar te dve istraživačke linije i najpre se osvrnuti na istraživanja koja se usmeravaju na vezu vrednosti i za njih ekspresivnog ponašanja.

Cilj takvih istraživanja, koja su gotovo isključivo zasnovana na Švarcovom modelu vrednosti, jeste da se veza vrednosti i ponašanja analizira na sistematski način, u smislu veze „svih“ vrednosti i „svih“ ponašanja. Često se opisuje i kao pristup **učestalosti ponašajnih akata** (engl. *act frequency approach*) i obično se koristi u okviru istraživanja u psihologiji ličnosti (Buss & Craik, 1983). U takvom pristupu, skup vrednosti koji je identifikovan u nekom modelu predstavlja početnu tačku. Prvi korak je izbor ponašanja za koja se teorijski, a priori, očekuje da primarno odražavaju jednu vrednost u modelu (npr. *hedonizam* – izlasci u grad); to su, da još jednom ponovimo, vrednosno-ekspresivna ponašanja. U drugom koraku meri se važnost vrednosti i učestalost ponašanja i analizira njihova veza, što je istovremeno i neka vrsta testa validnosti modela vrednosti (Bardi & Schwartz, 2003).

U jednoj od prvih studija ove vrste (Bardi & Schwartz, 2003), analizirana je veza deset bazičnih vrednosti i svakodnevnih ponašanja, u nekoliko koraka. Najpre je od grupe studenata i studentkinja zatraženo da produkuju veći broj oblika ponašanja koji, po njihovom mišljenju, odražavaju svaku od deset vrednosti; potom je napravljena dodatna selekcija i sređivanje dobijenog spiska ponašanja, da bi se formirala lista od 6 do 10 oblika ponašanja za svaku vrednost čija učestalost u svakodnevnom životu je dalje ocenjivana. U prvoj studiji analizirana je veza ocenjene važnosti vrednosti i učestalosti praktikovanja ovih oblika ponašanja koji bi trebalo da ih primarno izražavaju¹⁰⁶. Pošlo se od pretpostavke da bi vrednosti trebalo da budu najintenzivnije povezane sa onim oblicima ponašanja koja su za njih ekspresivna, tj. u startu i definisana kao njihov izraz. To se na nivou mera samoizveštaja, uz neka mala odstupanja, zaista i pokazalo (Tabela 26). U drugoj studiji, na nivou mera samoizveštavanja, analizirana je veza značaja bazičnih vrednosti i bihevioralnih procena učestalosti praktikovanja ovih ponašanja datih od strane nezavisnih procenjivača – partnera ili vršnjaka. Kroz sve tri situacije (samoizveštaj o ponašanju; ocena partnera; ocena vršnjaka) došlo se do sličnih nalaza o tome da su neke vrednosti bile intenzivnije povezane sa „svojim“ ponašanjem nego neke druge. Vrednosti *stimulacije* i *tradicije* bile su intenzivnije povezane sa ponašanjima koja ih izražavaju; *hedonizam*, *moć*, *univerzalizam* i *samodirekcija* umereno, a *sigurnost*, *konformizam*, *postignuće* i *benevolentnost* jedva ili uopšte nisu.

Slično, u studiji koja je bila specifično kreirana kako bi se proverila veza bazičnih vrednosti iz rafinisanog modela i ponašanja koja bi trebalo da budu vrednosno-ekspresivna (Schwartz, 2017), analizirana je veza 19 bazičnih vrednosti i

¹⁰⁶ Važno je napomenuti da je ocenjivana učestalost obavljanja neke aktivnosti s obzirom na okolnosti koje su omogućavale da se to ponašanje upražnjava, npr. „često“ je značilo „u više od pola slučajeva u kojima sam bio/la u prilici, ja sam ...“ (Bardi & Schwartz, 2003).

niza bihevioralnih mera, razvijenih po goreopisanom modelu. Rezultati su pokazali da je ocena svake vrednosti značajno i pozitivno povezana sa onim ponašanjima čiji bi primarni motivator trebalo da bude. Pored toga, svaka aktivnost bila je istovremeno značajno i negativno povezana sa opozitnom vrednošću višeg reda. Povezanosti su, međutim, bile relativno skromne (u rasponu od .19 - .49); vrednosti su, u proseku posmatrano, objašnjavale 16% varijanse ponašanja. Ovi nalazi imaju posebnu važnost jer nam ukazuju da na to su vrednosti (samo) umereno povezane i sa onim ponašanjima koja bi trebalo da su njihova direktna ekspresija.

Tabela 26. Povezanost značaja vrednosti i bihevioralnih procena iz tri različita izvora

Vrednost	Primer ponašajnog ajtema	Korelacija vrednosti i učestalosti ponašanja na osnovu ...		
		... samo-procena	... procena partnera	... procena vršnjaka
Moć	Bira prijatelje i odnose u zavisnosti od toga koliko novca imaju	.52**	.32**	.28**
Postignuće	Preuzima na sebe dosta obaveza	.33**	.16	.28**
Hedonizam	Opušta se i uživa	.62**	.44**	.28**
Stimulacija	Radi neobične stvari	.68**	.35**	.46**
Samousmerenost	Razmatra ideje iza pravila pre nego što ih sledi	.42**	.44**	.18
Univerzalizam	Koristi proizvode koji su dobri za životnu sredinu	.55**	.34**	.27**
Benevolentnost	Lako pristaje da komšijama pozajmi stvari	.30**	.26	.13
Tradicija	Poštuje tradicionalne običaje tokom praznika	.67**	.64**	.28**
Konformizam	Pokorava se roditeljima	.39**	.04	.18
Sigurnost	Kupuje proizvode koji su domaći	.32**	.20	.03

Izvor: adaptirano prema Bardi & Schwartz, 2003; podaci u kolonama su iz tri odvojene studije.

Verovatno najsystematičnija provera ovog tipa veze vrednosti i ponašanja do sada kombinovala je mere samoizveštavanja i uzorkovanje svakodnevnih iskustava (Skimina et al., 2019). U prvom delu studije, analizirana je veza važnosti vrednosti iz Švarcovog modela od 19 vrednosti i retrospektivnih izveštaja o učestalosti praktikovanja ovih ponašanja. Analizirana je učestalost 209 akata koji su definisani u poznatoj ORAIS (*Oregon Avocational Interest Scale*) meri (Goldberg, 2010). Ona obuhvata široki spektar najraznovrsnijih mogućih oblika ponašanja, za koja ne postoje neka specifična očekivanja o tome da bi vrednosti na njih mogle uticati. Ova studija pokazala je da postoji ukupno 89 oblika ponašanja koji su najintenzivnije povezani sa nekom od 19 vrednosnih crta. Povezanosti su generalno bile umerene (0.25–0.45), a jedino su *tradicija* i *samousmerenost* umereno korelirale sa većim brojem ponašanja. Jasan „otisak“ na ponašanje pokazali su, sveukupno govoreći, *stimulacija*, *univerzalizam*, *samousmerenost* i *tradicija*.

U drugoj studiji, fokus je bio na merenju ekspresije vrednosti u tekućem ponašanju, tzv. analiza vrednosti kao *stanja*; distinkciju na vrednosti kao crte i vrednosti kao stanja uvela je Skimina sa saradnicima (Skimina et al., 2018; videti i okvir kasnije u tekstu). Od ispitanika ispitanica je traženo da sedam puta dnevno, tokom sedam dana, izveste o tome šta su radili u poslednjih 15 minuta, u otvorenoj formi,

navodeći koji god oblik aktivnosti žele. Istovremeno je traženo da ocene koliko je svaka od 9 vrednosti¹⁰⁷ bila za njih važna tokom te aktivnosti. Izvešteno je o ukupno 9.416 akata, koji su potom sažeti u krajnjih 88 oblika ili tipova ponašanja koji su dovedeni u vezu sa vrednostima i to tako što su prebrojavani oni oblici ponašanja koji su najintenzivnije povezani sa svakim stanjem vrednosti. Analizirano je koliko često se svaki od tih 88 oblika aktivnosti javljao u kombinaciji sa izraženom važnošću svake od devet vrednosti (tj. šta osobe rade u situaciji kada neku vrednost u tom trenutku ocene kao veoma važnu). Na kraju je izolovano ukupno 17 kategorija ponašanja koje uključuju barem 50 pojedinačnih ponašajnih akata i oni su dalje dovođeni u vezu sa vrednostima. Dobijeni su rezultati koji su prikazani u Tabeli 27.

Tabela 27. Oblici ponašanja koji su najsnažnije povezani sa svakom od vrednosti

Kategorije ponašanja	SD	ST	HE	AC	PO	SE	CO	BE	UN
1. Gledanje TV			*						
2. Priprema za školu				*					
3. Fizička aktivnost				*					
4. Učešće na predavanjima / seminarima				*					
5. Kompjuterske igrice			*						
6. Kućni poslovi								*	
7. Razgovor sa strancima								*	
8. Kreativni hobi								*	
9. Putovanje autom, vozom...						*			
10. Kuvanje								*	
11. Kupovina					*			*	
12. Spavanje					*				
13. Viđanje sa poznanicima u javnosti			*						
14. Upotreba interneta			*						
15. Jedenje					*				
16. Pasivno odmaranje					*				
17. Obavljanje posla									*

Izvor: Skimina et al., 2019, str. 19; 17 kategorija odnosi se na one oblike ponašanja koji uključuju makar 50 pojedinačnih akata; označene zvezdicom su one kategorije koje su sa relativnom učestalošću (proporcijama iznad 0.20) navođene u situaciju kada je konkretna vrednost ocenjena veoma važnom (na primer, gledanje TV programa često je navođeno u kombinaciji sa situacijama kada je *hedonizam* ocenjivan kao veoma značajan).

Analiza je pokazala da su samo tri oblika ponašanja jasno vrednosno-ekspresivna u tom smislu da je pojedinačno vrednosno stanje spomenuto sa relativno velikom proporcijom njegovih akata unutar kategorije. Na primer, *hedonizam* je kao važan bio spomenut u skoro polovini slučajeva prilikom aktivnosti gledanja televizije, a da se za tu aktivnost nije, sa nekom značajnom učestalošću, pojavila kao važna neka druga vrednost. Za ukupno 14 od 17 kategorija ponašanja makar dva različita vrednosna stanja pojavljivala su se kao veoma važna (ti podaci nisu jasno vidljivi u gornjoj tabeli).

¹⁰⁷ U ovoj studiji nije bila uključena vrednost *tradicije*, zbog pretpostavke da se ne ispoljava tako frekventno ili na svakodnevnom nivou (Smikina et al., 2019).

Uobičajena određenja vrednosti vide ih kao dekontekstualizovane ili transsituacione ciljeve. U poslednje vreme se o takvoj konceptualizaciji govori kao o shvatanju vrednosti kao *crta*, generalnih dispozicija, slično poimanju crta ličnosti (Skimina et al., 2018; 2019). Ljudi se razlikuju s obzirom na crte vrednosti i to se vidi u uopštenim obrascima njihovog ponašanja tokom vremena. Međutim, za vezu vrednosti i ponašanja u sasvim konkretnoj situaciji bitni su situacioni znaci ili okidači koji mogu aktivirati tu crtu vrednosti. Tako onaj ko visoko ceni *benevolentnost* neće se stalno i uvek ponašati u skladu sa tom vrednošću (npr. pomagati drugima), već će biti posebno osetljiv na okidače *benevolentnosti*. Drugim rečima, crta vrednosti aktiviraće se u zavisnosti od prisustva relevantnih okidača u situaciji. Vrednosti kao *stanja* definisane su, u skladu sa tim, kao ciljevi koji variraju prema značaju kao vodiči za izolovano, specifično ponašanje u realnom kontekstu (Skimina et al., 2018; 2019). Ovo razlikovanje stavlja fokus na distinkciju između vrednosti kao onoga što je za osobu generalno važno, nasuprot onome što je važno u nekoj konkretnoj situaciji. Model, drugim rečima, pretpostavlja da 1) situacioni znaci aktiviraju određeno vrednosno stanje, 2) nivo aktiviranog vrednosnog stanja zavisi od značaja koji ljudi pripisuju toj vrednosnoj crti, a 3) aktivirano vrednosno stanje motivira ponašanje (Skimina et al., 2019).

Fotografija: Nathan Lemon na Unsplash.

Istraživanje je ipak pokazalo da i obična, svakodnevna ponašanja mogu biti posebno vrednosno-ekspresivna. To su, na primer, za *postignuće* priprema za školu ili fizička aktivnost; za *sigurnost* su to putovanje kolima, autobusom ili avionom; za *benevolentnost* – obavljanje kućnih poslova; za *hedonizam* igranje igrice i gledanje televizije itd. Pored toga i od posebne važnosti, imajući u vidu distinkciju na crte i stanja vrednosti, jesu i nalazi da su neka ponašanja vrednosno-ambivalentna – isti ponašajni akt može biti povezan sa različitim vrednostima kod različitih ljudi ili kod istih ljudi u različitim situacijama.

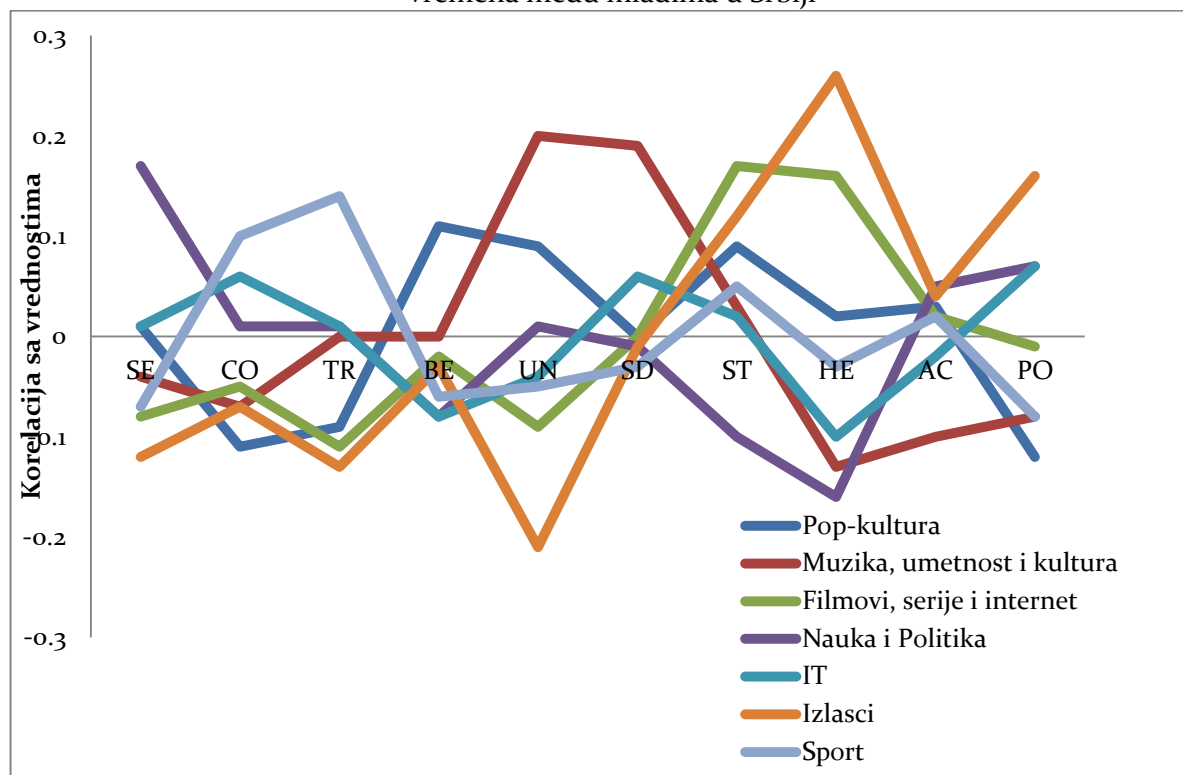
Jedna studija na učenicima i učenicama srednje škole u Srbiji koja je dovela u vezu aktivnosti u koje se mladi upuštaju tokom slobodnog vremena i preferencije bazičnih vrednosti merenih Švarcovim PVQ21 upitnikom (Pavlović & Stepanović Ilić, 2021a; 2021b) upućuje na slične zaključke u pogledu toga da su vrednosti smisleno povezane sa svakodnevnim ponašanjem. Budući da je slobodno vreme po definiciji vreme tokom kojeg mlada osoba može, uslovno rečeno, slobodno ići za svojim preferencijama, a ako, kao što se to tipično pretpostavlja, vrednosti podstiču ponašanje kojima se će izraziti, slobodno vreme može upravo biti oblast gde se očekuje da vrednosti i ponašanje budu intenzivnije povezane. Drugim rečima, davanje značaja različitim vrednostima trebalo bi da bude povezano sa relativno distinktivnim ponašanjima onda kada to ponašanje može biti slobodno birano.

Analiza je zaista pokazala da su vrednosti, iako relativno slabo, povezane sa učestalošću sedam sadržinski različitih tipova aktivnosti (faktorskom analizom registrovane su u skupu velikog broja raznovrsnih ponašanja koja se mogu upražnjavati tokom slobodnog vremena). U narednom grafiku prikazani su koeficijenti korelacije bazičnih vrednosti i učestalosti sedam tipova aktivnosti; grafički prikaz je relativno nepregledan, ali lako je uočljivo da su vrhovi prikazanih krivulja (što ukazuje na najviše korelacije) iznad različitih vrednosti za različita ponašanja, što bismo delom

mogli razumeti kao potvrdu teze da su različita ponašanja u različitoj meri ekspresivna za različite vrednosti (tj. najintenzivnije su povezane sa različitim vrednostima).

Tako su slobodno vreme u izlascima u grad češće provodili mladi koji više vrednuju *hedonizam*; mladi koji su više vrednovali *univerzalizam* i *samodirekciju* – što je kombinacija koja opisuje pridavanje važnosti samostalnosti u suđenju i vrednovanju različitosti – češće su slobodno vreme provodili u aktivnostima koje su vezane za teme iz oblasti alternativne muzike, kulture i umetnosti, a oni koji su više vrednovali afektivno prijatna iskustva češće su svoje slobodno vreme ispunjavali praćenjem medija i društvenih mreža. Nisu sve veze u potpunosti dosledne, delom i zbog relativnog diverziteta unutar tipova aktivnosti (videti Pavlović & Stepanović Ilić, 2021b), ali načelno idu u prilog tezi o povezanosti vrednosti i svakodnevnog ponašanja, u sferi slobodnog vremena.

Grafikon 16. Povezanost bazičnih vrednosti i učestalosti različitih aktivnosti tokom slobodnog vremena među mladima u Srbiji

Napomena: N = 1.349. Prikazani su koeficijenti korelacije između bazičnih vrednosti i učestalosti različitih tipova aktivnosti tokom slobodnog vremena (operacionalizovanih preko odgovarajućih faktorskih skorova). SE – sigurnost, CO – konformizam, TR – tradicija, BE – benevolentnost, UN – univerzalizam, SD – samousmerenost, ST – stimulacija, HE – hedonizam, AC – postignuće, PO – moć.

Vežom važnosti vrednosti i učestalosti različitih svakodnevnih aktivnosti bavili su se i Bojd i saradnici (Boyd et al., 2015), na nešto drugačiji način. Podsetimo da su Bojd i saradnici vrednosti identifikovali tematskom analizom odgovora ispitanika; na isti način identifikovane su i bihejvioralne teme, tj. tipovi aktivnosti. Od osoba je traženo da navedu sve što su radili u poslednjih sedam dana i to je u konačnoj formi grupisano u 27 tema koje su korelirane sa MEM vrednostima, kao i sa vrednostima merenim Švarcovim SVS upitnikom. Analiza je pokazala da MEM vrednosti imaju bolju prediktivnu vrednost za ponašanje nego Švarcove bazične vrednosti. Od 27 identifikovanih tipova aktivnosti, 6 je bilo povezano sa SVS skorovima, dok je 14 bihejvioralnih tema bilo povezano sa MEM vrednostima (što Bojd i saradnici koriste

kao dodatan argument da Švarcov teorijski vođen pristup ne pokriva u potpunosti univerzum vrednosti kao što to Švarc tvrdi i „lošije prolazi“ na testu validacije u odnosu na svakodnevno ponašanje). Dobijene veze su pritom smislene. Vrednost *religioznosti* bila je izraženija kod onih koji su češće brinuli o sebi i drugima; vrednost *uvećanja porodice* bila je pozitivno povezana sa aktivnostima brige o porodici i obavljanja svakodnevnih obaveza; u socijalnim aktivnostima češće su učestvovali oni koji više vrednuju *socijalne* vrednosti i slično.

O vezi vrednosti i ekspresivnog ponašanja u nešto drugačijem smislu govori i analiza povezanosti vrednosti, o kojima je zaključivano na osnovu arhivske građe i mera kolektivnih ponašanja koja bi trebalo da budu vrednosno ekspresivna (Bardi et al., 2008; razradu ovog leksikona vrednosti opisali smo u poglavlju o merenju vrednosti). U ovoj opsežnoj studiji, prvo je na osnovu pojavljivanja reči koje reprezentuju svaku od 10 Švarcovih vrednosti na bukvalno milionima strana američkih dnevnih novina u periodu od 1900. do 2000. godine, pretraženih putem interneta, izvedena mera svake od vrednosti. Kvantifikovane su prebrojavanjem broja strana na kojima je registrovano zajedničko pojavljivanje reči koje su „marker“ svake od 10 bazičnih vrednosti. Potom su selektovani ponašajni kriterijumi koji su dovođeni u vezi sa vrednostima (po više kriterijuma). Radilo se o pokazateljima koji su bili na raspolaganju u istom ovom periodu od 101 godine, koji su potom korelirani sa relativnom izraženošću vrednosti tokom istih tih godina (mere su i za vrednosti i za ponašanja iskazivane na godišnjem nivou). Tako je, recimo, mera *moći* bila procenat populacije koji je bio u vojsci; mera registrovanih patenata bila je mera *postignuća*, količina popijenog alkohola bila je mera *hedonizma*, broj napravljenih filmova mera *stimulacije* i tako redom. Analiza je pokazala da je prosečna korelacija između izraženosti vrednosti registrovane u medijima i korespondentnih ponašanja na nivou populacije bila .56 (raspon od .07 do .89), a veza vrednosti i nekorespondentnih ponašanja .07 (Bardi et al., 2008); jedine slabe veze su se, zapravo, javljale sa vrednovanjem *tradicije*. Štaviše, veze registrovane na ovaj način bile su intenzivnije nego veze vrednosti i ponašanja koje se registruju u podacima dobijenim putem samoiskaza na studentskim uzorcima (npr. prosečno .49, Bardi & Schwartz, 2003).

6.4. Vrednosti i specifična ponašanja

Spomenuli smo da jedan pristup analizi veze vrednosti i ponašanja u fokusu ima analizu povezanosti specifičnih vrednosti sa specifičnim ponašanjima. To je dominantan pristup i najveći broj istraživanja možemo opisati na ovaj način. Kao što smo više puta napominjali, nije nam cilj da pravimo neke iscrpne ili sistematične preglede empirijskih istraživanja veze vrednosti i ponašanja. Stoga ćemo se samo u najkraćim crtama osvrnuti na nalaze o povezanosti važnosti vrednosti i nekih od glavnih oblasti socijalnog ponašanja koji su najčešće predmet istraživanja. U prikaz su uključeni *prosocijalno* i *antisocijalno* ponašanje, *političko* ponašanje i ponašanje usmereno na *zaštitu životne sredine*, ponašanje u *organizacionom kontekstu* i *zdravstveno* ponašanje, a osvrnućemo se i na važnost vrednosti za *subjektivno blagostanje*. Za razliku od istraživanja o kojima smo govorili u prethodnom odeljku, koja imaju više teorijski fokus ili se za ponašanje u neku ruku interesuju samo kao za „produžetak“ vrednosti, ova istraživačka linija je više primenjena psihologija vrednosti i za cilj ima objašnjenje različitih oblika socijalnog ponašanja ljudi u terminima njihovih vrednosnih paralela i motivacione utemeljenosti.

Sve ranije konstatacije o problemima merenja ponašanja upitnički, tj. putem mera samoizveštavanja odnose se i na istraživanja koja ćemo u nastavku prikazati. Studije koje do podataka o učestalosti ponašanja dolaze na osnovu nekih drugih izvora veoma su retke. Pored toga, nećemo se detaljnije upuštati u konceptualne finese, ali važno je skrenuti pažnju na to da su istraživanja samo ugrubo grupisana u različite oblasti socijalnog ponašanja, a da su zapravo relativno heterogena po pitanju toga šta se, recimo, pod prosocijalnim ili antisocijalnim ponašanjem podrazumeva. Ovde smo smatrali da se istraživanja tiču onoga što sami autori tih istraživanja kažu da se ona tiču, pa ako određene mere smatraju, na primer, merama proekološkog ponašanja, tako smo ih i mi tretirali. No, važno je imati u vidu da su poređenja različitih studija i eventualni generalni zaključci uslovne prirode.

I ovde ćemo se truditi da izlaganje i nalaze ranijih istraživanja potkrepimo podacima prikupljenim u našoj sredini, koji će se, kao i najveći deo prikazanih istraživanja, primarno ticati primene Švarcove teorije vrednosti.

6.4.1. Prosocijalno ponašanje

Brojna istraživanja pokazuju da je spremnost za pomažuće ponašanje, najopštije rečeno, značajno povezano sa vrednostima. Videli smo da suština nekih vrednosti u, na primer, Švarcovom modelu jeste odnos prema dobrobiti drugih, te je sasvim prirodno očekivati da takve vrednosti budu važna determinanta ovakvog ponašanja.

Ranije smo već pomenuli studiju koja je pokazala da intervencija u pravcu podsticanja *benevolentnosti* za rezultat ima izraženiju spremnost za pomaganje i u realnom životu (Arieli et al., 2014). Primovanje vrednosti *benevolentnosti* (u poređenju sa primovanjem *postignuća*) uvećava spremnost da se pomogne u eksperimentalnoj situaciji (Maio et al., 2009). Volontiranje u dobrotvornim organizacijama pozitivno je povezano sa važnošću *benevolentnosti* i *univerzalizma*, a negativno sa značajem *moći* (Schwartz, 2016). Izraženije vrednovanje *univerzalizma* bilo je u jednoj studiji povezano sa većom spremnošću ka kooperativnom ponašanju u igri zatvorenika (Lonquist et al., 2013).

U kontekstu vrednosti višeg reda, tipičan nalaz je da su vrednosti *samoobjačavanja* (*moć* i *postignuća*) sa merama prosocijalnog ponašanja povezane negativno (Benish-Weisman et al., 2019; Daniel et al., 2015; Hanel et al., 2018; Sagiv et al., 2011; Schwartz, 1996), a vrednosti *samoprevazilaženja* (*benevolentnost* i

„(...) i prije nego što je poturio ruke pod mlaz vode iz lule, primijetio je i zastao, prijatno iznenađen, kao da je udahnuo mnogo čistog vazduha: u bijelom, ravno istesanom kamenu bile su krupnim slovima ispisane samo dvije riječi, uklesane iznad lule:

KAKO SI?

Ozarilo ga je to dobrodušno pitanje. Kao da je sreo prijatelja ili dragog dobrog čovjeka koji mu postavlja obično ljudsko pitanje. Kako si? Jesi li umoran? Je li ti teško u životu? Predahni, odmori se, osvježi ovom vodom, za tebe sam je uhvatio, biće ti lakše. Misli na mene, kao što ja mislim na tebe.

A Ivan je odgovarao, nesvjesno, sigurno kao i većina ljudi koji tuda naiđu:

Dobro sam, kako si ti? Hvala ti što me pitaš. Baš mi je drago što smo se sreli. Bilo mi je možda i teško, više nije, bodriji sam i veseliji poslije razgovora s tobom. I da znaš, divno je što neprestano stojiš na tom mjestu, nasmiješeno sačekuješ ljude, razgovaraš s njima i olakšavaš im životne teškoće, skidaš im makar dio jada sa srca. Kako si se toga sjetio, čovječe božji!

Dugo je ostao kraj te česme i njenog ljudskog pitanja i pozdrava, zamišljajući divnu dušu tog čovjeka što se u vječnost brine o ljudima koji će proći ovim drumom“.
(Meša Selimović, *Ostrvo*)

univerzalizam) pozitivno (Benish-Weisman et al., 2019; Caprara & Steca, 2007; Daniel et al., 2015; Maio et al., 2009; Rechter & Sverdlik, 2016; Sagiv et al., 2011; Schwartz, 2010;). Jedna studija koja je realizovana u četiri države, Turskoj, Škotskoj, Izraelu i Nemačkoj, pokazala je da je spremnost za pomažuće ponašanje (operacionalizovano kao spremnost da se ponovo učestvuju u istraživanju, pod izgovorom da su podaci zagubljeni) u jasnoj vezi sa vrednostima višeg reda u Švarcovej teoriji. Spremniji za pomaganje bili su oni koji više vrednuju *samoprevazilaženje* u odnosu na *samoojačavanje* i konzervativnost u poređenju sa *otvorenosću za promene* (Daniel et al., 2015).

Kao generalni zaključak, moglo bi se konstatovati da su vrednosti *samoprevazilaženja* dominantna prosocijalna snaga, dok su vrednosti *samoojačavanja* retko povezane sa nekim vidom prosocijalnog ponašanja (Sanderson & McQuilkin, 2017). Sasvim logično, davanje većeg značaja vrednostima koje odražavaju brigu za druge promovise pomaganje, dok ga briga za sopstvenu dobrobit inhibira. Slični su i nalazi koji ukazuju na značajnu vezu mera altruizma i Gouvejinim *suprapersonalnim* vrednostima i *prosocijalnom* orijentacijom o kojoj govori van Lange (Hanel et al., 2018).

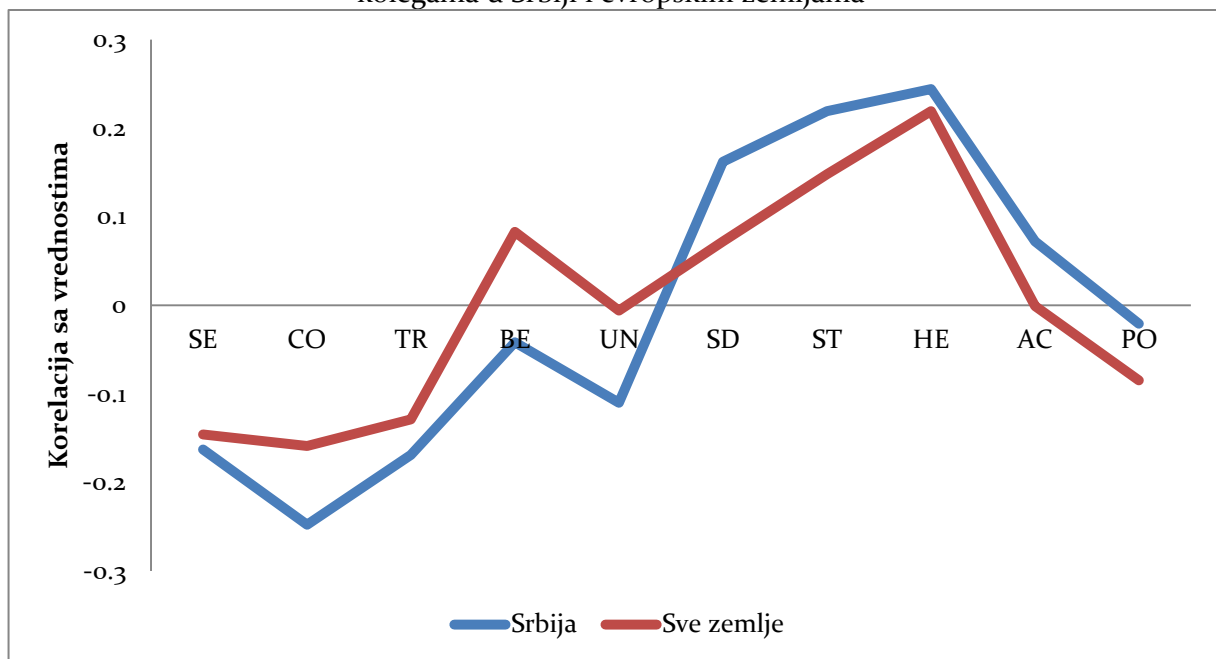
Slika 15. „Kuke dobrote“ mesta su na kojima se može ostaviti hrana i odeća za one kojima je potrebna. Akcija #kukedobrote u našoj zemlji počela je u martu 2016. godine i u nju se veoma brzo uključio veliki broj medija i pojedinaca. Slike su preuzete sa <https://kukedobrote.com/>

Ipak, u nekim studijama pokazano je da neke druge vrednosti, poput *tradicije*, imaju izraženije povezanosti sa ponašanjima koja bi trebalo da su ekspresivna za *benevolentnost* (Bardi & Schwartz, 2003). Ti nalazi interpretirani su u kontekstu značaja socijalnih normi. U vezi sa onim ponašanjima kod kojih postoji izražen socijalni pritisak da se osoba ponaša na određeni način, kao što je to često slučaj kod prosocijalnih ponašanja, ljudi se često ponašaju u skladu sa tim normama bez obzira na vrednosti do kojih im je stalo (Bardi & Schwartz, 2003; Sanderson & McQuilkin, 2017).

Dodatno bismo vezu bazičnih vrednosti i prosocijalnog ponašanja mogli ilustrovati na podacima koji potiču i iz naše sredine (Grafikon 17). O tome, nažalost, možemo suditi na osnovu ograničenih podataka koji su, ne samo zasnovani na samoizveštajima o ponašanju, već se i na prosocijalno ponašanje samo uslovno odnose. U ESS istraživanju ispitanici su pitani i o tome koliko često su u kontaktu sa članovima porodice, prijateljima i kolegama i ova mera se više tiče prosocijalnosti u doslovnom smislu, nego nekog aspekta pomagačkog ili altruističkog ponašanja.

U grafiku vidimo obrasce povezanosti koji su uglavnom u skladu sa ranijim nalazima i očekivanjima. Socijalne kontakte češće održavaju oni koji veći značaj pridaju vrednostima otvorenosti za promene (*samodirekcija, stimulacija, hedonizam*); na uzorku svih evropskih zemalja značajne je i veza sa *benevolentnošću*, dok u našoj zemlji iznenađujuće, nije. Primetno je, međutim, da ovakvu vrstu ponašanja primarno prati davanje značaja vrednostima koje imaju lični fokus, što jeste iznenađujuće, ali više ukazuje na motivacionu prirodu ovog oblika ponašanja koje nije nužno usmereno na brigu o drugima, već potencijalno na težnju ka socijalnim kontaktima u kontekstu sticanja novih prijatnih i stimulativnih iskustava, te svakako ne protivreči ranije iznetim nalazima i teorijskim elaboracijama.

Grafikon 17. Povezanost bazičnih vrednosti i učestalosti kontakata sa porodicom, prijateljima i kolegama u Srbiji i evropskim zemljama

Napomena: podaci ESS 9. Prikazani su koeficijenti korelacije između bazičnih vrednosti i učestalosti socijalnih kontakata sa bliskim ljudima, merene pitanjem „Koliko često se družite sa prijateljima, rođacima ili kolegama s posla?“ (o. Nikada/7. Svaki dan). Ponderisano tzv. *analysis weight* ponderom. SE – sigurnost, CO – konformizam, TR – tradicija, BE – benevolentnost, UN – univerzalizam, SD – samousmerenost, ST – stimulacija, HE – hedonizam, AC – postignuće, PO – moć. Sve zemlje N=42.301; Srbija =598; neznačajna povezanost je veza sa BE, AC i PO na uzorku Srbije; UN i AC na nivou Evrope; sve ostale povezanosti značajne barem na nivou .01.

U vezi sa nekim drugim vrednosnim modelima, istraživanja su dosta ređa. Ona koje postoje ukazuju na to da su, recimo, *emancipativne* vrednosti povezane sa više mera prosocijalnog ponašanja, poput kooperativnijeg ponašanja u igrama socijalnih dilema i većim iznosom donacija dobrotvornim organizacijama (Kistler, Thöni & Welzel, 2017). Takvi nalazi u skladu su sa shvatanjem *emancipativnih* vrednosti kao

Da li ste vratili pozajmljenu olovku?

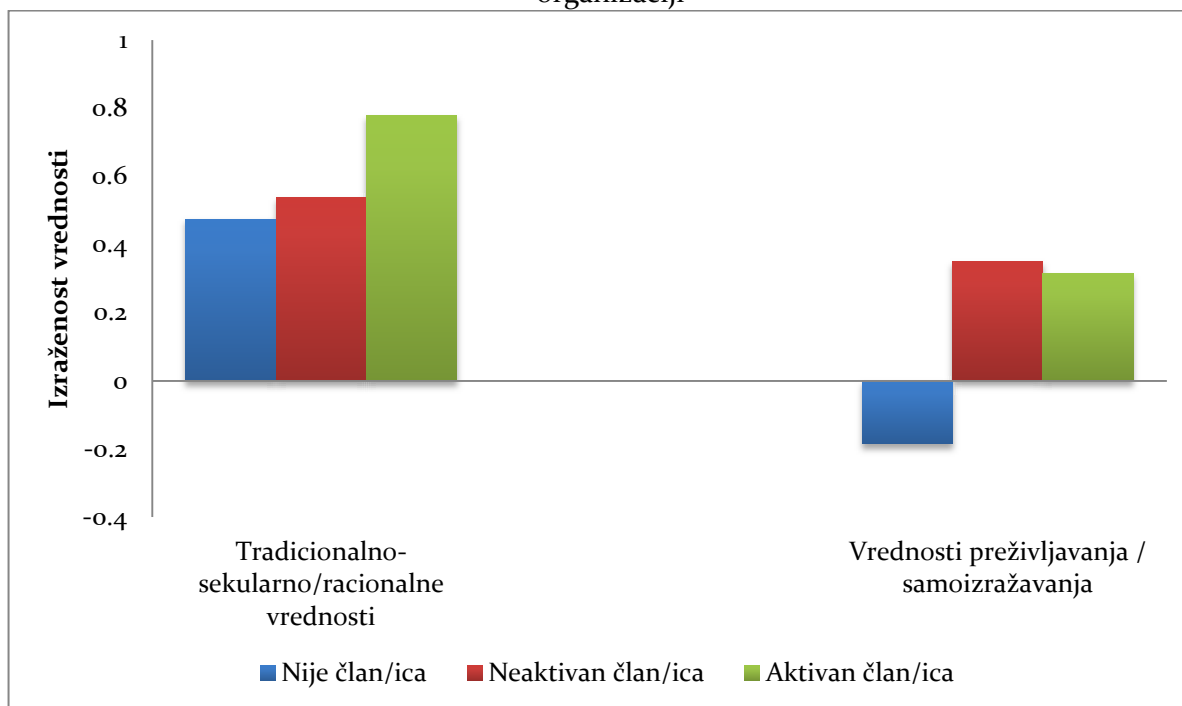
1. Da
2. Ne
3. Ne želim da odgovorim

U jednoj studiji koju prenosi Rokič (Rokeach, 1973), u kojoj je od ispitanica, radnica u jednoj kompaniji, bilo zatraženo da popune upitnik o vrednostima, analizirano je ima li razlike u vrednostima između onih koji su na kraju ispitivanja vratili olovke koje su im podeljene na početku ispitivanja i onih ko nisu. Trećina je vratila olovku i pokazalo se da oni više vrednuju *poštenje*, kao i *spasenje i svetski mir*. Paradoksalno, međutim, manje su vrednovali vrednost *biti od pomoći*.

benevolentne forme individualizma i snažnog građanskog i prosocijalnog motiva (Welzel, 2013).

I za vrednosti *samoizražavanja* je očekivano da budu relevantan faktor prosocijalnog ponašanja i tu raspoložemo podacima kojima to možemo proveriti. Podaci prikupljeni u WVS u Srbiji, pored dve dimenzije vrednosti o kojima govori Inghart, u kontekstu prosocijalnog ponašanja, uključuju i neke druge bihevioralne mere, poput stepena aktivnosti članstva u nekoj humanitarnoj organizaciji, koje nesporno možemo smatrati indikatorom prosocijalnog ponašanja. Podaci ukazuju na to da se članovi i članice humanitarnih organizacija, u odnosu na one koji/e to nisu, razlikuju s obzirom na izraženost vrednosti (Grafikon 18).

Grafikon 18. Izraženost dve vrednosne dimenzije s obzirom na članstvo u humanitarnoj organizaciji

Napomena: N = 822, podaci WVS 7 (2017-2020).

Veza sa *tradicionalno-sekularnim/racionalnim* vrednostima nije značajna, $F(2, 820) = .79, p = .45$, ali sa vrednostima *preživljavanja/samoizražavanja* jeste, $F(2, 820) = 5.47, p < .01$. Članovi i članice humanitarnih organizacija (bez obzira na izraženost aktivnosti) više vrednuju *samoizražavanje*. U meri u kojoj članstvo u humanitarnoj organizaciji možemo smatrati posrednim indikatorom prosocijalnog ponašanja i uz

oprez u zaključcima zbog malog broju onih u grupi aktivnih, nalazi ukazuju na to da vrednovanje intrinzičkih i emancipatornih ciljeva jeste faktor težnji i ka dobrobiti drugih.

6.4.2. Antisocijalno ponašanje

Antisocijalno ponašanje, uglavnom definisano kao ono koje krši široko prihvaćene društvene norme etičkog ponašanja, takođe je često dovodeno u vezu sa vrednostima. Neke od vrednosti imaju primarno lični fokus, u njihovoj suštini je kontrola odnosa, resursa i ljudi (poput vrednosti *moći* u Švarcovoju koncepciji), što podstiče kompetitivno, asertivno, ali i, moguće, agresivno ponašanje. Još je Rokič pokazao da učenici koji više vrednuju vrednosti *biti pošten* manje varaju na testovima (Rokeach, 1973). Veza vrednosti i neetičnog ponašanja navela je neke autore (Kajounis et al., 2015) da o vrednostima *samoojačavanja* iz Švarcovog modela govore kao o „mračnim vrednostima“, između ostalog, i zbog povezanosti ovih vrednosti sa crtama ličnosti iz „mračne trijade“ (makijavelizam, narcisoidnost i psihopatija). *Samoosnaživanje* je pozitivno povezano sa odobravanjem varanja i stvarnim varanjem u studentskoj populaciji (Pulfrey & Butera, 2013) i kršenjem pravila i agresivnim ponašanjem među decom (Paccielo et al., 2015). Nađena je takođe i (pozitivna) veza između *stimulacije* i (negativna) veza *tradicije* i *konformizma* i samoiskaza o neetičnom ponašanju (Watson et al., 2009). I neke druge studije ukazuju na to da su vrednosti *konformizma* i *tradicije* protivteža antisocijalnom ponašanju (Feldman et al., 2015)

U jednoj studiji (Ring, Kavussanu & Gürpınar, 2020) je od 190 sportista i sportistkinja u individualnim i timskim sportovima zatraženo da zamisle da se nalaze u situaciji koja opisuje upotrebu zabranjenih supstanci kako bi se povećale sportske performanse i ubrzao oporavak od povrede i da na sedmostepenoj skali ocene koliko je verovatno da bi koristili/e te supstance u dva hipotetička scenarija. Spremnost na takvo ponašanje bila je praćena većim značajem vrednosti *samoojačavanja*, a manjim vrednosti *samoprevazilaženja* i *konzervativnosti*.

Studija na sličnom uzorku (Danioni & Barni, 2019) od 172 timskih sportista i sportistkinja u adolescentskom uzrastu, dovodila je u vezu Švarcove vrednosti i prosocijalno i antisocijalno ponašanje prema članovima i članicama sopstvenog i protivničkog tima. Od mladih je traženo da ocene učestalost upražnjavanja postupaka iskazanih tvrdnjama poput „Tokom takmičenja ove sezone, davao/la sam pohvale članovima/icama tima“ (kao primer prosocijalnog ponašanja) ili „Tokom ove sezone, namerno sam ometao/la igrača protivničkog tima“. Sasvim u skladu sa drugim poznatim nalazima, antisocijalno ponašanje bilo je pozitivno povezano sa vrednostima *samoojačavanja* i *otvorenosti za promene*, a negativno sa vrednostima *samoprevazilaženja* i *konzervativnosti*.

Nekoliko studija bavilo se vezom agresivnog ponašanja i vrednosti na adolescentskom uzrastu (za pregled videti: Benish-Weisman et al., 2017). Knafo i saradnici (Knafo et al., 2008), na uzorku izraelskih adolescenata, pronalaze pozitivnu vezu između upitničke mere agresivnosti i *moći*, dok su agresivno ponašanje i *benevolentnost*, *univerzalizam* i *konformizam* bili negativno povezani. Jedna druga studija pronašla je vezu između prihvatanja vrednosti *samoojačavanja* i nasilničkog ponašanja u realnom i onlajn okruženju (Menesini et al., 2013).

Kao što smo to više puta isticali, generalni problem sa ovakvim studijama jesu mere ponašanja koje su dobijene upitničkim putem, tj. putem mera samoizveštavanja.

Neka istraživanja, međutim, prevazilaze ta ograničenja. Na osnovu vršnjačkih nominacija, u jednoj studiji identifikovani su učenici i učenice koji/e ispoljavaju agresivno i/ili prosocijalno ponašanje i analizirane su razlike u njihovim vrednostima (McDonald, Benish-Weisman, O'Brien & Ungvary, 2015). Raspoređeni su u četiri grupe: agresivni, agresivno-prosocijalni, prosocijalni i ni jedni ni drugi. Vrednost *moći* predviđala je članstvo u grupi agresivnih, dok je *otvorenost za promene* predviđala članstvo u agresivno-prosocijalnoj grupi; vrednosti onih u grupi agresivno-prosocijalnih bile su sličnije onima iz prosocijalne nego agresivne grupe.

„(...) ja ni najmanje ne navaljujem da su neobični ljudi neizostavno dužni i da moraju svagda činiti razna nedela, kao što vi govorite (...) Ja sam prostonaprost napomenuo da „neobičan“ čovek ima pravo ... to jest, ne zvanično pravo, nego sam ima pravo da dozvoli svojoj savesti da prekorači ... preko nekih prepreka, i to jedino u slučaju ako to zahteva ostvarenje njegove ideje (neki put možda spasonosne za čovečanstvo).

(...) Po mom shvatanju, kad Keplerovi i Njutnovi pronalasci, usled kakvih bilo komplikacije, nikojim drugim načinom ne bi mogli postati poznati, osim tako da se žrtvuje život jednoga, destine, stotine itd. ljudi koji bi smetali tome pronalasku ili bi mu stajali na putu kao prepreka – onda bi Njuttin imao pravo, i čak bio dužan ... *da odstrani* tih deset ili sto ljudi, da na taj način pripomogne da čovečanstvo dozna za njegova otkrića“. (F. M. Dostojevki, *Zločin i kazna*)

Slično, mere agresivnosti u jednoj longitudinalnoj studiji na 678 mladih iz Izraela bile su vršnjačke nominacije (Benish-Weisman, 2015) i, ponovo, pokazana je pozitivna veza između vrednosti *samoojačavanja* i *otvorenosti za promene* i negativna veza *samoprevazilaženja* i *konzervativizma* i agresivnog ponašanja. Pored toga, pokazano je da je važnost vrednosti *samoojačavanja* bila povezana sa agresivnim ponašanjem registrovanim godinu dana kasnije, dok veza agresivnosti u sadašnjem trenutku, tj. na početku studije, nije bila povezana sa važnošću *samoojačavanja* na kraju, godinu dana kasnije (što bi moglo biti shvaćeno kao indikacija smera povezanosti, od vrednosti ka agresivnom ponašanju).

Generalni zaključak koji bi se mogao izvući u pogledu veze vrednosti i agresivnog ponašanja na adolescentskom uzrastu je pozitivna veza vrednovanja *samoojačavanja*, posebno *moći*, i negativna vrednovanja *samoprevazilaženja*, posebno *univerzalizma*, i agresivnog ponašanja (Benish-Weisman et al., 2017). To su inače nalazi koji su identifikovani i na uzorcima odraslih; skloniji nasilju u interpersonalnim odnosima više cene *moć* i *hedonizam*, a manje *univerzalizam*, *konformiranje* i *benevolentnost* (Schwartz, 2016).

Često su vrednosti dovodene u vezu i sa širom kategorijom delinkventnog ili socijalno nepoželjnog ponašanja. U jednom od danas klasičnih istraživanja u našoj sredini (Petrović, 1973), analizirana je razlika u vrednosnim orijentacijama delinkventne i nedelinkventne omladine. Pokazalo se da razlike u sadržaju vrednosti nisu bile velike i da su i jedni i drugi težili istim vrednostima. Drugim rečima, delinkventi nisu imali vrednosti koje bi u tolikoj meri bile različite u odnosu na društveno preovlađujuće da bi to proizvelo konflikte i antisocijalno ponašanje.

Inostrana istraživanja, međutim, uglavnom nalaze neke razlike. Švarc sumira te nalaze konstatujući da je delinkventno ponašanje povezano sa višim vrednovanjem *stimulacije* i *hedonizma*, dok je „inhibirano“ vrednovanjem *benevolentnosti* i *konformizma* (Schwartz, 2016). Toler (Toler, 1975) je utvrdio da osobe koje su zavisne od heroina i alkohola, u poređenju sa onima koji nisu, tipično više ranguju *lične*

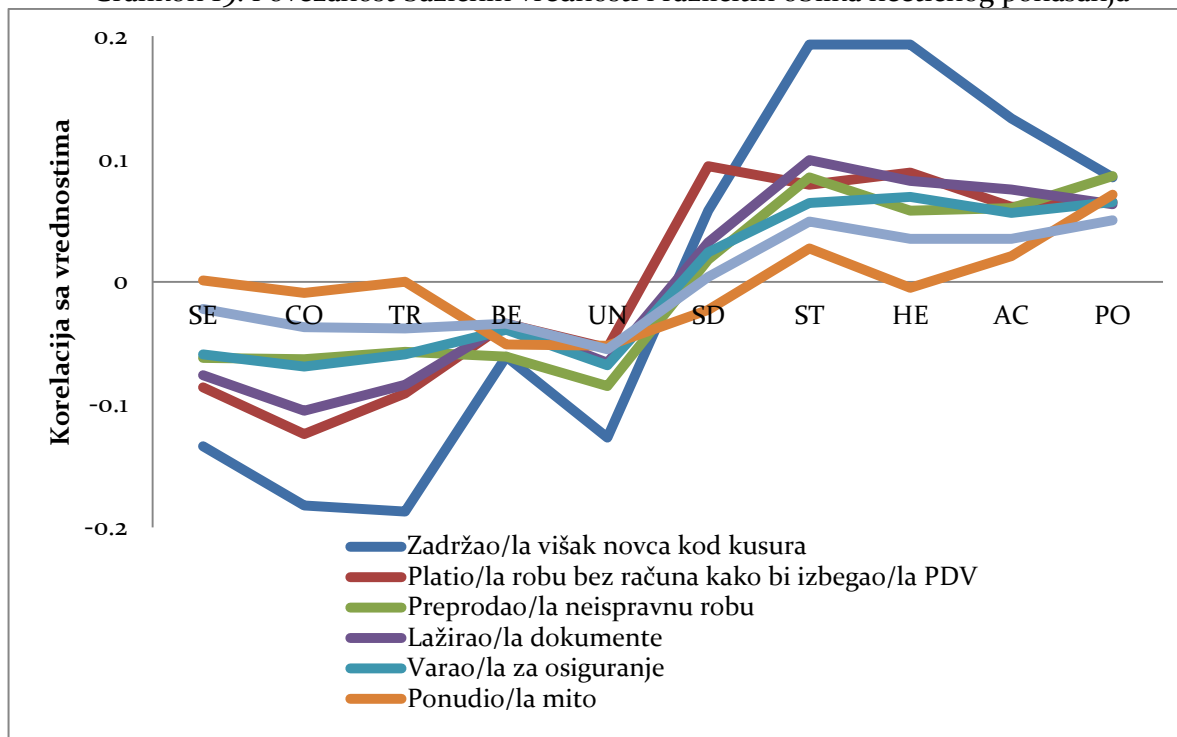
vrednosti kao važnije, a *socijalne* vrednosti kao manje važne. Na uzorku 885 mladih srednjoškolskog uzrasta 14–17 godina, analizirana je veza antisocijalnog i delinkventnog ponašanja i Gordonovih *interpersonalnih* vrednosti (Molero Jurado et al., 2017). Antisocijalna ponašanja bila su češća među mladima koji su više vrednovali *stimulaciju, uvažavanje, nezavisnost i liderstvo*, a niže *konformizam i benevolentnost*. Na zaključak o pozitivnoj vezi vrednosti koje se tiču tendencija ka traženju uzbuđenja, zadovoljstva i rizikovanja i negativnih sa vrednostima koje naglašavaju brigu o drugima i povezanost sa njima, upućuju i neka druga istraživanja (Goff & Goddard, 1999; Ludwig & Pittman, 1999).

Slika 16. Sklonost različitim vidovima nasilnih interakcija i antisocijalnom ponašanju povezana je sa vrednosnim prioritetima. Istraživanja dosledno pokazuju da je vrednovanje *samojačavanja*, posebno *moći*, povezano sa većom učestalošću ovakvih ponašanja, dok vrednovanje *samoprevazilaženja*, posebice *benevolentnosti*, ima suprotne „efekte“ (Fotografije: Mika Baumeister, Jason Leung, Svend Nielsen i Charl Folscher na Unsplash).

Vežu vrednosti i ponašanja, koje ćemo ovde u najopštijem smislu zvati neetičnim, možemo dokumentovati i nekim drugim podacima. ESS studija iz 2004. g. uključivala je i veći broj iskaza o ponašanjima koja idu protiv važećih društvenih normi, a neka i protiv onih zakonskih (Grafikon 19). Kada učestalost tih ponašanja dovedemo u vezu sa značajem deset bazičnih vrednosti, vidimo da se kao generalni zaključak može izvesti ocena o negativnoj povezanosti značaja vrednosti sa socijalnim fokusom, pre svega konzervativnosti (*konformizam* i *tradicija*) i *samoprevazilaženja*, i antisocijalnog ponašanja. Kako ovi oblici po definiciji podrazumevaju obmanjivanje drugih ili nanošenje štete drugim ljudima, razumljivo je da su u takvim ponašanjima ređe učestvovali oni koji o drugima više brinu na nivou vrednosnih ciljeva. Vrednosti sa individualnim fokusom, *otvorenosti za promene* (*samodirekcija* i *stimulacija*) i *samoojačavanja* (*postignuće*, *moć*), pozitivno su povezane sa učestalošću negativnih ponašanja. Obrazac povezanosti različitih ponašanja sa vrednostima je, pored toga, iznenađujuće uniforman i, tipično, sinusoidan.

Grafikon 19. Povezanost bazičnih vrednosti i različitih oblika neetičnog ponašanja

Napomena: podaci ESS (round 2¹⁰⁸). Prikazani su koeficijenti korelacije između bazičnih vrednosti i učestalosti navedenih ponašanja u poslednjih 5 godina, ocenjenih na skali od 1. nikada do 5. pet ili više puta. Ponderisano tzv. *design weight* ponderom. N varira za pojedinačna varijable ≈ 41.000 . SE – sigurnost, CO – konformizam, TR – tradicija, BE – benevolentnost, UN – univerzalizam, SD – samousmerenost, ST – stimulacija, HE – hedonizam, AC – postignuće, PO – moć. Neznačajne povezanosti SE, SD, TR i HE sa davanjem mita i SD sa primanjem državne pomoći. Sve ostale značajne na nivou .01.

6.4.3. Političko ponašanje

I u političkom ponašanju, tj. onim aktivnostima građana i građanki koje za cilj imaju uticaj na strukture vlasti, izbor autoriteta ili politika, vrednosti imaju veoma važnu ulogu. Ona se ogleda u pridavanju velikog značaja vrednostima kao glavnim

¹⁰⁸ Realizovan 2004. godine u 24 države i ukupno 45.681 ispitanika. Srbija nije učestvovala u ovom talasu istraživanja.

elementima političke kulture (Inglehart & Welzel, 2005; Pavlović, 2017; 2021; Pantić & Pavlović, 2009; Pavlović, 2017), kao veoma važnim determinantama ideološkog pozicioniranja (Rokeach, 1973) ili, u relativno skorijem kontekstu, kao tezama o tome da je glavni politički „rascep“ unutar društava, uglavnom onih zapadnog tipa, sve manje klasni, a sve više vrednosni (Inglehart, 1990; Kriesi, 1998; Pavlović et al., 2019; Todosijević et al., 2015). Iole detaljniji pregled važnosti vrednosti za sva ova razmatranja daleko prevazilazi okvire ove knjige, te ćemo stoga ukazati na značaj vrednosti za tri osnovna pojma u političkom ponašanju – (1) **političku participaciju** (učesće u različitim oblicima političke aktivnosti) i (2) **izbornu orijentaciju** (preferencija političkih partija) i (3) **ideološku orijentaciju**.

U vezi sa političkom participacijom, tipično se pravi podela na tzv. *konvencionalne* (poput glasanja) i *nekonvencionalne* (poput učesća u protestima) oblike političke participacije. Podela se donekle tiče intitucionalizacije političke aktivnosti, tj. stepena u kojoj se ona odvija uobičajenim, posrednim i institucionalnim kanalima ili se odnosi na neke vaninstitucionalne i direktne oblike političke participacije. Pravljenje ove razlike je bitno jer se pokazuje da dva oblika participacije imaju, recimo, različite korelate i trendove promene tokom vremena (npr. Listhang & Gronflaten, 2007), te bi bilo sasvim očekivano i da su različite vrednosti značajni faktori jednog, odnosno drugog tipa aktivnosti.

Nekonvencionalna politička participacija, koju ćemo ekonomičnosti radi u nastavku zvati *protestna aktivnost*, u dobroj meri je determinisana vrednostima. Poredeći (1) one koji su učestvovali u protestima, (2) one koji nisu, ali podržavaju takav vid angažmana i (3) one koji niti jesu niti podržavaju, Rokič nalazi da ih najviše razlikuje vrednovanje *jednakosti* (Rokeach, 1973). Rane studije nekonvencionalne participacije (Barnes & Kaase, 1979) pokazale su da takav vid angažmana preferiraju oni koji drže do određenih vrednosti – uglavnom *demokratskih* iliti *postmaterijalističkih* vrednosti. Kasnija sistematična istraživanja dosledno su ukazivala na to da su ljudi, između ostalog, na učesće u protestnoj participaciji podstaknuti i prihvatanjem *emancipativnih* ili vrednosti *samoizražavanja* za koje bismo, u onom smislu u kome smo o tome govorili na prethodnim stranama, mogli smatrati da usmeravaju ponašanje upravo ka emancipatornim i slobodarskim ciljevima koji u osnovi protestne aktivnosti najčešće stoje¹⁰⁹.

Tako su istraživanja zasnovana na podacima iz WVS pokazala da je učesće u protestnim aktivnostima snažno povezano sa prihvatanjem *prosocijalnih*, *emancipatornih* i *demokratskih* vrednosti (Inglehart, 1990; Inglehart & Welzel, 2005; Welzel, 2013; Welzel & Deutsch, 2012). I druge studije koje su bile zasnovane na Švarcovim koncepcijama vrednosti pokazuju da je aktivizam dosledno pozitivno povezan sa vrednostima *samoprevazilaženja* i *otvorenosti za promene*, a negativno sa vrednostima *samoojačavanja* i *konzervativnosti* (Schwartz, 2010; Veccione et al., 2015). Ove vrednosti povezane su sa političkim aktivizmom generalno, ali posebno sa direktnijim, neformalnijim formama političke participacije (Roets et al., 2014).

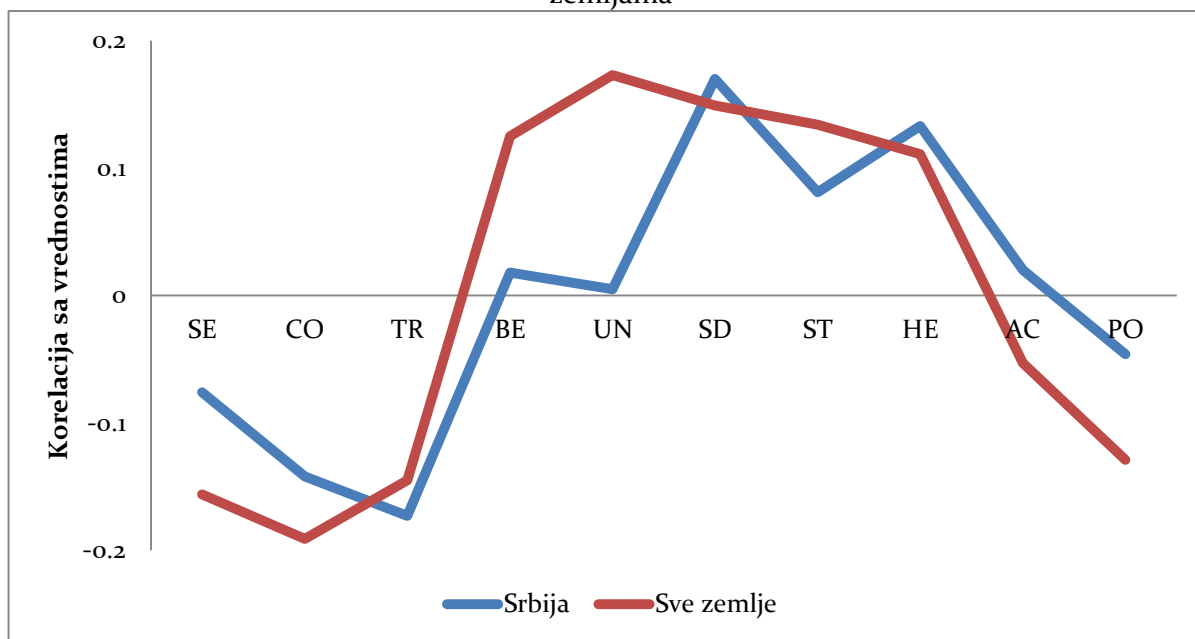
Vrlo slične trendove možemo ilustrovati podacima koji potiču i iz Srbije (Grafikon 20). Vrednosti *samoprevazilaženja* (*univerzalizam* i *benevolentnost*), kao i vrednosti *otvorenosti za promene* (*samousmerenost*, *stimulacija* i *hedonizam*) pozitivno su povezane sa učesćem u nekonvencionalnim oblicima političke participacije; češće protestuju i demonstriraju oni koji veći značaj daju ovim

¹⁰⁹ Protestna aktivnost može naravno biti vođena i nekim drugim vrednostima ili ciljevima, ali ovde govorimo o generalnim trendovima na koje raspoloživa empirijska evidencija ukazuje.

vrednostima. Značajno manje skloni ovom obliku političkog ponašanja su oni koji više drže do vrednosti koje protestno ponašanje, da tako kažemo, direktno ugrožava (*sigurnost, konformizam i tradicija*), preispitujući postojeće stanje stvari, i potencijalno, dovodeći do neizvesnosti i nesigurnosti.

Ovakvi podaci u skladu su sa svojevrsnim prevrednovanjem protestne aktivnosti kao oblika političkog aktivizma. Obimna evidencija ukazuje na to da ljudi ne protestuju zato što su osujećeni ili im je učešće u političkom životu na neki drugi način blokirano. Baš naprotiv, varijacije u protestnim aktivnostima povezane su sa „resursima“ na taj način da je nekonvencionalni aktivizam „rezervisan“ za obrazovanije i boljestojeće građane i građanke (Barnes & Kaase, 1979; Dalton et al., 2010; Inglehart, 1990; Inglehart & Welzel, 2005; Verba et al., 1995; Welzel, 2013; Welzel et al., 2005; Welzel & Deutsch, 2011). Drugim rečima, „ljudi protestuju zato što mogu“ (Dalton et al., 2010, str. 72), a ova logika potpuno je u skladu sa pretpostavkama nekih teorija vrednosti (poput Velcelove) da uvećanje resursa znači i psihološko osnaživanje i izraženije vrednovanje emancipacije. I sama protestna aktivnost, nekada viđena kao negativno konotirana i haotična, postaje normalizovana, standardni deo ponašajnog repertoara demokratskih građana i građanki (Dalton et al., 2009), kao ekspresija onih vrednosti koje su inherentne demokratiji.

Grafikon 20. Povezanost bazičnih vrednosti i protestnog ponašanja u Srbiji i evropskim zemljama

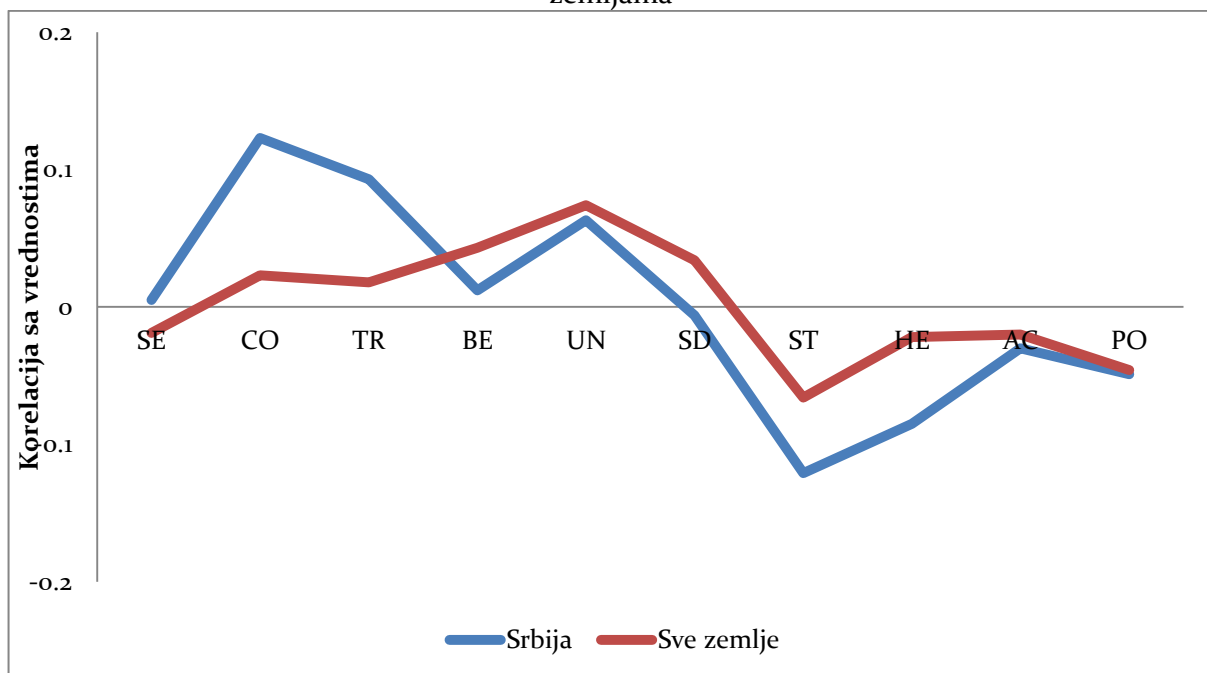
Napomena: podaci ESS 9. Prikazani su koeficijenti korelacije između bazičnih vrednosti i učešća u protestnom ponašanju iskazanog indeksom učešća u legalnim demonstracijama i potpisivanju peticije (0. Nijedno/2. Učešće u oba). Ponderisano tzv. *analysis weight* ponderom. SE – sigurnost, CO – konformizam, TR – tradicija, BE – benevolentnost, UN – univerzalizam, SD – samousmerenost, ST – stimulacija, HE – hedonizam, AC – postignuće, PO – moć. Sve zemlje N=42.215; Srbija =595; neznačajna povezanost je veza sa BE, UN, SE, AC i PO na uzorku Srbije; sve ostale povezanosti značajne barem na nivou .01.

Jesu li vrednosti povezane i sa učešćem politici, u klasičnom i konvencionalnom smislu? Koristeći podatke iz 28 zemalja na četiri kontinenta, Vekione i saradnici (Veccione et al., 2015) sproveli su detaljnu studiju o povezanosti vrednosti i političkog aktivizma, iskazanog kao kombinacija konvencionalne (npr. rad za političku partiju, kontaktiranje političara) i nekonvencionalne participacije (npr. bojkot proizvoda, potpisivanje peticije). Politički aktivizam bio je pozitivno povezan sa vrednostima

samoprevazilaženja i otvorenosti za promene, posebno sa univerzalizmom i samousmerenošću, a negativno sa vrednostima konzervacije, pre svega konformizmom i sigurnošću.

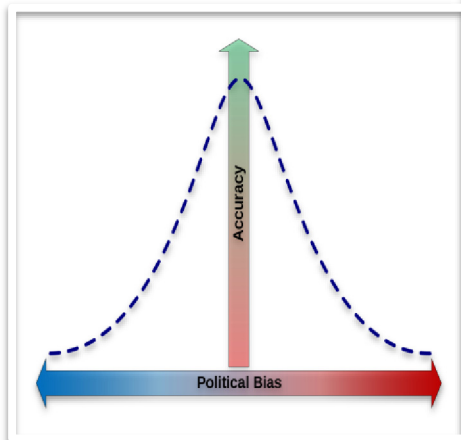
I podaci kojima mi raspolažemo ukazuju na to da je značaj vrednosti za konvencionalni aktivizam manji, a njegov smisao donekle drugačiji. Ukoliko se Grafikon 21 na kome je prikazana veza vrednosti i glasanja, učešća u izbornom procesu, i ovlaš pogleda, vidi se da su linije koje prikazuju koeficijente korelacije daleko "zaravnjenije" (u poređenju sa prethodnim grafikom) što, pre svega, ukazuje na niske povezanosti, a i manji značaj neke pojedinačne vrednosti. Uobičajena pozitivna veza sa vrednovanjem *univerzalizma* dobija se i ovde, ali na nivou svih država (u Srbiji je neznčajna). U našem kontekstu, poseban značaj imaju *konformizam* i *tradicija*, što je, najpre, potpuno suprotno u odnosu na vrednosno utemeljenje nekonvencionalne participacije, a zatim nam verovatno indirektno ukazuje da se iza vrednosnih razlika „kriju“ neke, u našoj sredini tipične, strukturne razlike u izbornoj participaciji, kojoj su često skloniji stariji, uglavnom konzervativniji slojevi društva.

Grafikon 21. Povezanost bazičnih vrednosti i glasanja na izborima u Srbiji i evropskim zemljama

Napomena: podaci ESS 9. Prikazani su koeficijenti korelacije između bazičnih vrednosti i izlazne participacije merene pitanjem „U današnje vreme, neki ljudi ne glasaju iz različitih razloga. Da li ste glasali na poslednjim parlamentarnim izborima u Srbiji u aprilu 2016. godine?“ (1. Da, 0. Ne). Ponderisano tzv. *analysis weight* ponderom. SE – sigurnost, CO – konformizam, TR – tradicija, BE – benevolentnost, UN – Univerzalizam, SD – samousmerenost, ST – stimulacija, HE – hedonizam, AC – postignuće, PO – moć. Sve zemlje N=37.667; Srbija N =541; neznčajna povezanost je veza sa BE, UN, SD, HE, AC i PO na uzorku Srbije; sve ostale povezanosti značajne barem na nivou .01.

Pored toga što su vrednosti relevantne kao generalni motivator političke aktivnosti, one su važne i za, da tako kažemo, valencu tog ponašanja koja se, recimo, ogleda u specifičnim političkim preferencijama i izbornoj orijentaciji. Banalno zvuči konstatovati da ljudi glasaju za političke partije čije platforme zagovaraju one vrednosti koje oni dele, a protiv onih koji zagovaraju nešto drugo (Caprara et al., 2006; Pavlović et al., 2019). To bi zapravo značilo da su razlike u izbornoj orijentaciji – koja partija ili kandidat se preferira – povezane i sa razlikama u vrednosnim prioritetima.

Javna je tajna da psihologiju generalno, a socijalnu psihologiju posebice, karakteriše tzv. *liberalna pristrasnost*. Neke procene ukazuju da je odnos liberalnih i konzervativnih istraživača i istraživačica oko 14:1 (Inbar & Lammers, 2012).

Retki su oni koji se otvoreno deklarišu kao konzervativni mislioci (poput, recimo, Džonatana Hajta), a zapravo postoji bojazan od negativnih posledica iznošenja konzervativnih političkih uverenja kod onih koji ih imaju. Štaviše, liberalno orijentisani/e zapravo izjavljuju da bi bili pristrasni prema kolegama koleginicama otvoreno konzervativne orijentacije.

Upitani u jednoj studiji da se izjasne da li bi „osećaj“ da se radi o, na primer, tekstu ili projektu koji propagira konzervativne ideje negativno uticao na njihovu odluku – da, recimo, prihvate tekst tokom recenzije – približno trećina zapravo izjavljuju da bi bila pristrasna. Gotovo polovina (44%) bi od dva jednako kvalifikovana kandidata za posao odabrala onog liberalne orijentacije, diskriminišući, dakle, „konzervativca“. Ne treba previše ukazivati na problem koji ovo odsustvo ideološkog diverziteta može da uzrokuje, a mnogi u tome delom vide i uzroke replikacione krize, ma da je to, čini se, neproverena „glasina“ (Reinero et al., 2020). Čini se da je socijalna psihologija u nekom smislu hostile okruženje za autore i autorke konzervativne političke orijentacije.

Fotografija: wikipedia.org (CC BY-SA 4.0)

Istraživanja, tako, pokazuju da su levo orijentisani birači skloniji vrednovanju *univerzalizma*, *benevolentnosti* i *samodirekcije*, a manjem vrednovanju *sigurnosti*, *moći*, *postignuća*, *konformizma* i *tradicije* (Caprara et al., 2006). Inglehart je ukazivao na značaj (*postmaterijalističkih*) vrednosti za preferenciju „zelenih“ partija (Inglehart, 1990), kao i za glasanje za populističke partije u savremeno doba (Norris & Inglehart, 2019).

U domaćem kontekstu bilo je dosta istraživanja na temu razlika u vrednosnim orijentacijama pristalica različitih političkih partija koja su ukazala na relevantnost vrednosnih orijentacija poput *modernizma* i *tradicionalizma* (Pantić, 2003; Pantić & Pavlović, 2009) ili vrednosti *samoizražavanja* (Pavlović, 2009b), ali i na uopštene trendove da birači liberalniji u vrednosnom smislu, češće glasaju za liberalnije partije (Pavlović et al., 2019).

Ovaj podatak vodi nas i trećoj važnoj temi, odnosu vrednosti i *ideologije*. Više puta smo ukazali na Rokičevo isticanje presudne važnosti vrednosti *slobode* i *jednakosti* za političke ideologije (Rokeach, 1973). Neki drugi autori fokus su stavljali na neke druge vrednosti. Brejtvajtova (Braithwaite, 1994) predlaže dvodimenzionalni model političkih vrednosti koji uključuje **sigurnost** (socijalni red, nacionalna snaga, urednost u oblačenju i ponašanju i želja za socijalnim prestižom) i vrednosti **harmonije** (prioritet na jednakosti, svetski mir, humanizam, lični rast i izražavanje). Izraženije vrednovanje sigurnosti bilo je povezano sa konzervativnim stavovima i glasanjima za desničarske partije, dok su za vrednost harmonije bile vezane „leve“ preferencije. Jost se usmerava na dve glavne vrednosne dimenzije koje razlikuju levicu i desnicu od davnina – **jednakost** i **tradiciju** (Jost et al. 2003; 2016).

Jost se sa saradnicima ovom temom bavio na najsistematičniji način (npr. Jost et al., 2016). Polazeći od generalnih teza o političkoj ideologiji kao motivisanoj socijalnoj kogniciji (Jost et al., 2003), Jost razvija opšti konceptualni model koji mapira veze između vrednosti i ideologije. U skladu sa njim, osobe imaju određena uverenja i političke stavove jer oni odgovaraju na važne psihološke potrebe ljudi, kao što je očuvanje slike o sebi, grupna kohezija ili racionalizacije socijalnog poretka (Jost et al.,

2016). Postoji, stoga, bliska veza između ličnosti i uverenja i vrednosti koje osoba ima. Ljudi razvijaju razne „prepolitičke“ dispozicije, poput opštih orijentacija ka stimulusima iz spoljašnje sredine (poput pretnje ili nesigurnosti), kao i određene osobine ličnosti (npr. savesnost); one, opet, ljude čine sklonijim da gravitiraju ka idejama na levom ili desnom delu političkog spektra, pod pretpostavkom da su izloženi relativno širokom spektru ideoloških opcija (tzv. model izbornih afiniteta, Jost et al., 2009). (Čak i na nivou jednostavnih i kratkih predizbornih slogana, političke partije komuniciraju, između ostalog, i određene ideološko-vrednosne pozicije koje mogu privući one sa kompatibilnim vrednosnim prioritetima).

Predizborni slogani političkih partija na izborima 2012. godine:

„Socijalno-pravedna Srbija“ (SPS)
 „Posao. Investicije. Sigurnost“ (DS)
 „Srbiju na zapad“ (LDP)
 „Uvek uz svoj narod“ (DSS)
 „Biram Srbiju“ (SRS)
 „Poštena i uspešna Srbija“ (SNS)
 „Ljudi su preči od velikih reči“ (SDP)

Kako se u sve to upliću vrednosti? U skladu sa generalnim tezama o motivisanoj socijalnoj kogniciji, vrednosti predstavljaju posrednika između ličnosti, sa jedne, i ideologije, sa druge strane. Jostove analize, recimo, pokazale su da je dobro poznata veza između Otvorenosti za nova iskustva (kao crte ličnosti) i liberalizma posredovana vrednostima *univerzalizma*, *konformizma* i *postignuća*. Osobe koje su otvorenijeg uma teže da više vrednuju *univerzalizam*, a manje *konformizam* i *postignuće*, što objašnjava njihov izraženiji liberalizam (Jost et al., 2016). Slični podaci dobijeni su i za druge crte ličnosti. Kako iz situacionih, tako i iz dispozicionih razloga, ljudi prihvataju one vrednosti koje odgovaraju njihovim psihološkim potrebama, što za rezultat, između ostalog, ima i ideološke razlike u vrednosnim prioritetima (Ilustracija 24, videti Jost et al., 2016 za više informacija).

Veći broj istraživanja iz različitih država širom sveta ukazao je na dosledne veze ideoloških orijentacija sa vrednosnim preferencijama. Pristalice desničarskih partija su, po pravilu, oni koji više vrednuju *konformizam*, *sigurnost*, *tradiciju*, *moć* i *postignuće*, dok pristalice levičarskih partija više drže do *univerzalizma*, *benevolentnosti* i *samousmerenosti* (Caprara et al., 2006; Devos et al., 2002; Jost et al., 2016; Piurko et al., 2011; Schwartz et al., 2010; Vecchione et al., 2013).

Ilustracija 24. Vrednosti povezane sa glavnim ideološkim orijentacijama

Liberalna/levičarska ideologija	Konzervativna/desničarska ideologija
<ul style="list-style-type: none"> • Jednakost • Mir u svetu • Harmonija • Zaštita životne sredine • Univerzalizam • Benevolentnost • Samousmerenost • Socijalni progres • Pravednost • Izbegavanje povređivanja • Prosocialna orijentacija 	<ul style="list-style-type: none"> • Lična sreća • Porodična sigurnost • Nacionalna sigurnost • Ekonomski prosperitet • Konformizam • Tradicija • Moć • Postignuće • Hijerarhija • Poslušnost autoritetu • Lojalnost grupi • Čistota • Takmičarska orijentacija • Individualistička orijentacija

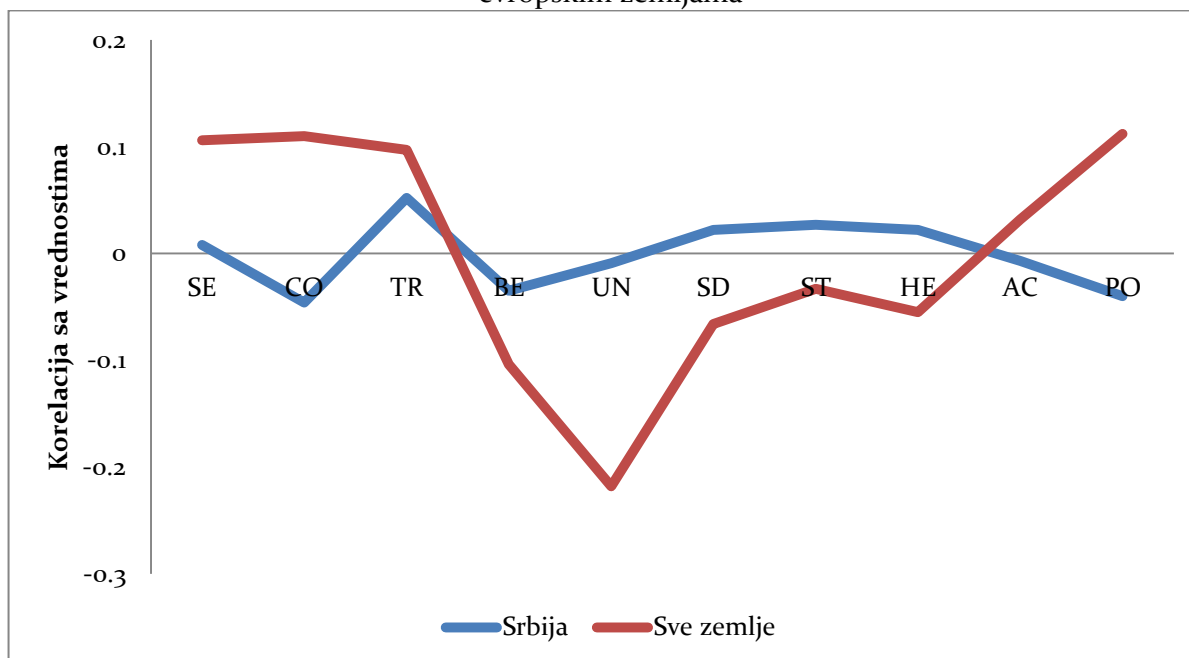
Izvor: adaptirano prema Jost et al., 2016.

Iz ugla motivisane socijalne kognicije, leva politička orijentacija podrazumeva zagovaranje društvenih promena u pravcu veće ekonomske, socijalne i političke jednakosti, pa je niže vrednovanje *tradicije*, *konformizma* i *moći* sa time u potpunosti kompatibilno (Jost et al., 2016). Desne opcije uglavnom zagovaraju status quo, hijerarhije i nejednakost, te se izraženije odbacivanje *univerzalizma* i *benevolentni* (na račun *tradicije* i *sigurnosti*) sasvim lako razume.

U tom smislu interesantni su podaci iz naše sredine koji ukazuju na to da je veza ideološkog samopozicioniranja i vrednosnih prioriteta praktično nepostojeća, budući da nijedna korelacija između ideološkog samopozicioniranja na skali levo-desno i značaja deset bazičnih vrednosti nije značajna (Grafikon 22). Dok su podaci na nivou svih evropskih država sasvim u skladu sa onim što se tipično registruje u literaturi, građani i građanke se u Srbiji, s obzirom na ideološku orijentaciju, prema vrednostima ne razlikuju, makar onima merenim Švarcovim upitnikom.

Ovo je svakako skopčano sa načelnim pitanjima smisla pojmova „levica“ i „desnica“ u postsocijalističkom kontekstu, gde se pokazuje da oni često nemaju onako jasan smisao niti veze sa strukturnim varijablama (poput socioekonomskog statusa) kakav ima u razvijenim i relativno stabilnim društvima (videti npr. Todosijević, 2016; Todosijević & Pavlović, 2015; 2020), a postoji i nesklad u ideološkom pozicioniranju političkih partija identifikovanih u njihovim predizbornim programima i percepcije partijske ideologije od strane birača i biračica (Pavlović & Todosijević, 2015). Vredi skrenuti pažnju i na veliko osipanje uzorka u ovoj analizi, što zapravo znači da značajan procenat osoba nije „umeo“ da se svrsta na skali levo-desno (ovo je, samo po sebi, informativno i, usput, tipično se dobija u domaćim istraživanjima).

Grafikon 22. Povezanost bazičnih vrednosti i samopozicioniranja na skali levo-desno u Srbiji i evropskim zemljama

Napomena: podaci ESS 9. Prikazani su koeficijenti korelacije između bazičnih vrednosti i samopozicioniranja na skali levo-desno, merenog pitanjem „U politici ljudi ponekad govore o 'levici' i 'desnici'. Koristeći ovu karticu, gde biste se svrstali na ovoj skali, gde o označava levicu, a 10 označava desnicu?“ (0. Levica/10. Desnica). Ponderisano tzv. *analysis weight* ponderom. SE – sigurnost, CO – konformizam, TR – tradicija, BE – benevolentnost, UN – univerzalizam, SD – samousmerenost, ST – stimulacija, HE – hedonizam, AC – postignuće, PO – moć. Sve zemlje N=36.971; Srbija =380; neznačajna povezanost je veza sa svim vrednostima na uzorku Srbije; sve ostale povezanosti značajne barem na nivou .01.

6.4.4. Proekološko ponašanje

Klimatske promene i globalno zagrevanje glavni su izazovi sa kojima se čovečanstvo trenutno suočava. Šta je to što ljude čini sklonim da više ili manje vode računa o zaštiti životne sredine, u dispoziciono-psihološkom smislu, bilo je, između ostalog, i predmet istraživanja iz ugla vrednosti. Budući da proekološka ponašanja, ona koja za cilj imaju zaštitu životne sredine, uglavnom podrazumevaju i promene u životnim stilovima, pa i gubitak nekih zadovoljstava, logično je pretpostaviti da će visoko vrednovanje onih vrednosti čiji je motivacioni sadržaj blizak ovim domenima ponašanja biti relevantno za ta ponašanja (Dietz, 2016).

Sastavni deo Švarcovog modela vrednosti jesu i *proekološke* vrednosti, koje su deo vrednosti *univerzalizma* (Schwartz, 2012), te je veza vrednosti i ponašanja usmerenog na zaštitu životne sredine i u tom smislu sasvim očekivana. Nalazi nedvosmisleno ukazuju na značaj i pozitivnu vezu vrednosti *samoprevazilaženja*, odnosno negativnu vezu *samoojačavanja* i ponašanja koja su usmerena na zaštitu životne sredine (Karp, 1996; Schwartz, 2016; Stern, Dietz, Kalof, & Guagnano, 1995). Značaj druge dimenzije, *otvorenosti za promene/konzervativnosti* je manje analizirana, ali se generalno pokazuje kao manje relevantna i zavisna od vrste ponašanja (Sanderson & McQuilkin, 2017). Sklonije proekološkom ponašanju su osobe koje su na van Langeovim merama *socijalne* vrednosne orijentacije svrstani u socijalni tip, odnosno, one koje više prihvataju *suprapersonalne* vrednosti iz Gouvejinog modela (Hanel et al., 2018).

Ovi nalazi ukazuju na važnost pridavanja značaja ciljevima koji nadilaze pojedinca i uzimaju u obzir i interese drugih. Upravo u tom smislu je veza između vrednosti i proekološkog ponašanja i izučavana iz jedne specifične perspektive razlikovanja *altruističkih*, *egoističkih* i *biosferičnih* vrednosti koje su u stvari razrada Švarcove dimenzije *samoprevazilaženje/samoojačavanje* (npr. Stern & Dietz, 1994; videti i Sanderson & McQuilkin, 2017). Iz tog ugla posmatrano, sada već obimna empirijska evidencija ukazuje na značaj šest vrednosti za donošenje odluka i ponašanje u ovom kontekstu (Steg et al., 2014; Stern et al., 1998; videti Dietz, 2016 za pregled). Prva je **biosferični altruizam** koji se tiče odnosa prema drugim vrstama i biosferi generalno i ima posebnu važnost za donošenje odluka (ova vrednost se generalno iscrpljuje u onom što Švarc podrazumeva pod *univerzalizmom*); značaj njima suprotstavljenih **egoističkih interesa** (Švarcove vrednosti *samoojačavanja*) manje je empirijski dokumentovan kao relevantan. **Humanistički altruizam**¹⁰⁰ treća je relevantna vrednost i odnosi se na one aspekte *univerzalizma* koji se tiču odnosa prema ljudima i *benevolentnosti*. **Tradicionalne vrednosti** (kombinacija *konformizma* i *sigurnosti*) tipično su povezane sa odnosom prema ekološkim politikama, dok je spremnost za prihvatanje životnih stilova i tehnologija koje su dobre za životnu sredinu više povezana sa **otvorenošću za promene**. Najzad, **hedonizam** ima više teorijski, nego empirijski dokumentovani značaj (Dietz, 2016).

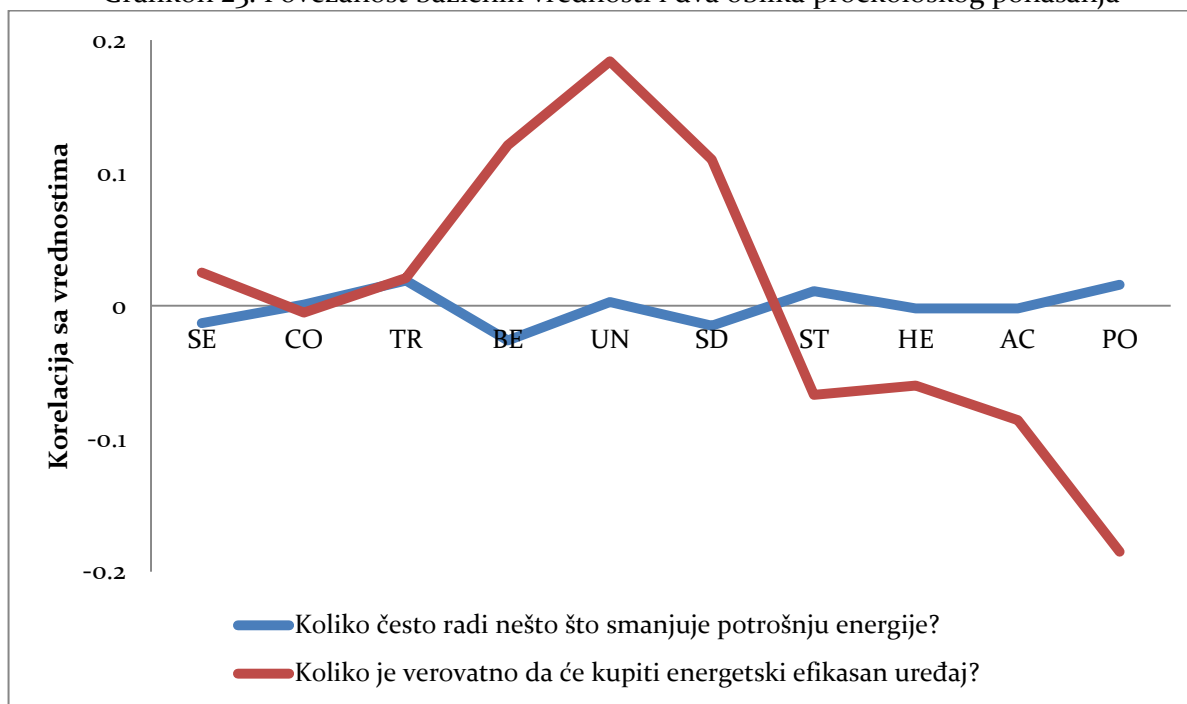
Značaj ovih vrednosti potvrđen je u širokom spektru ponašanja ljudi, od podrške politikama za zaštitu klime (Dietz, et al. 2007), donacija ekološkim udruženjima (De Groot & Steg 2010), kupovine organske hrane (Honkanen & Verplanken 2004), štedjivog korišćenja električne energije (Boomsa & Steg 2014) itd. U

¹⁰⁰ Neki autori o ove tri vrednosti (*egoističnim* interesima, *biosferičnom* i *humanističkom* altruizmu) govore kao o ekološkom altruizmu, koji ima tri ovde opisane varijante: *egoistički*, *biosferični* i *socijalno-altruistički* (Stern et al., 1993).

retkim panel istraživanjima, pokazano je i da vrednosti zaista utiču na ekološko ponašanje, pre nego obrnuto (Thøgersen & Ölander, 2002). Neke od interpretacija dobijenih veza ukazuju na to da su oni koje karakterišu *egoističke* vrednosti više orijentisani ka trenutnim, kratkoročnim posledicama, dok oni sa *altruističkim* ili *biosferičnim* orijentacijama više gledaju u budućnosti i brinu o dugoročnim posledicama (Stern et al., 1993). To, po pretpostavci, vodi manifestaciji kongruentnog (proekološkog) ponašanja. Pored toga, pokazuje se da oni koji više drže do vrednosti *samoobraćavanja* imaju generalno negativnije stavove prema „ne-ljudskoj“ prirodi (Schultz et al., 2005), što za rezultat može imati i manju sklonost ka proekološkom ponašanju.

Podaci kojima raspolažemo potvrđuju ove pretpostavke. ESS studija iz 2016. g. uključivala je nekoliko pretežno stavovskih varijabli koje se tiču zaštite životne sredine i klimatskih promena, a ovde su prikazane veze dva pitanja koja bi se mogla smatrati bihevioralnim pokazateljima proekološkog ponašanja i značaja deset vrednosti (Grafikon 23). Vrednosti *samoprevazilaženja* (*benevolentnost* i *univerzalizam*) i vrednosti *samoobraćavanja* pokazuju opozitne veze sa namerama proekološkog ponašanja; prvo uvećava, a drugo umanjuje njegove šanse. Međutim, čini se da je veza veća sa planiranim ili nameravanim, nego sa aktuelizovanim ponašanjem. Osobe koje verovatnijim ocenjuju specifično ekološko ponašanje (kupovinu energetski efikasnog uređaja) veći značaj davale su vrednostima *samoprevazilaženja*, a manji *samoosnaživanju*. Vrednosti pak minimalno i nesistematično razlikuju one koji u različitoj meri konkretno nešto rade kako bi smanjili utrošak energije.

Grafikon 23. Povezanost bazičnih vrednosti i dva oblika proekološkog ponašanja

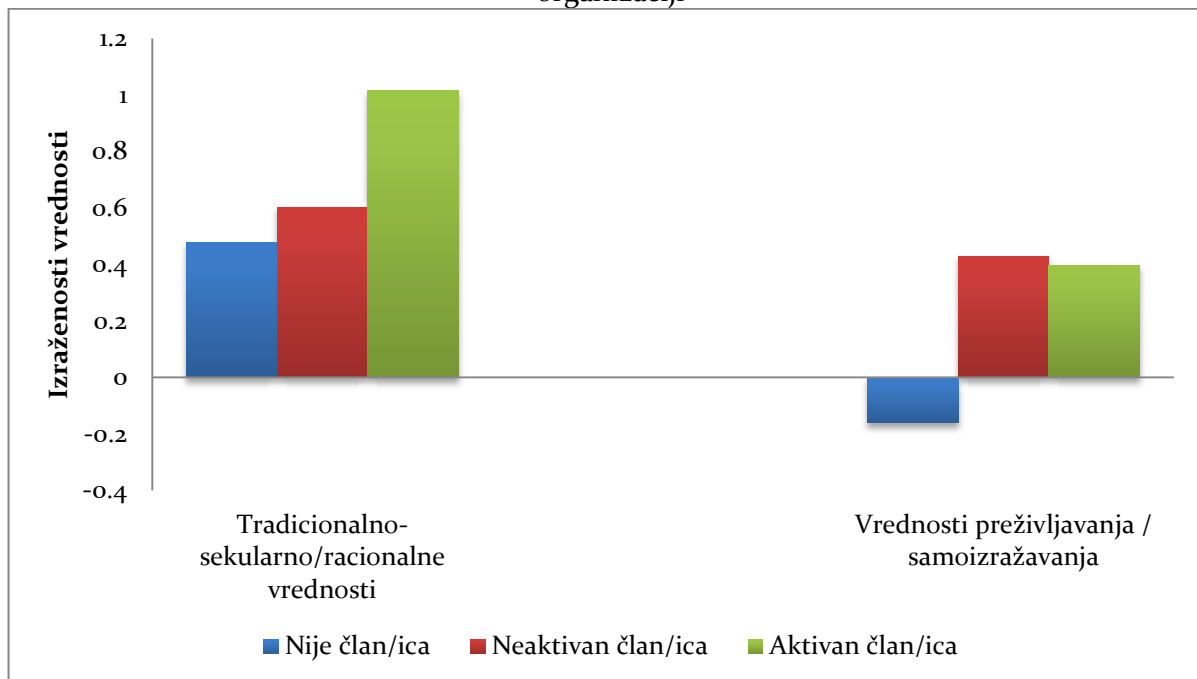

Napomena: podaci ESS (round 8^{III}). Prikazani su koeficijenti korelacije između bazičnih vrednosti i aktuelizovanog (iskazanog na skali 1. nikada/6. uvek) i nameravanog proekološkog ponašanja (ocena na skali 0. uopšte ne/10. veoma verovatno). Ponderisano tzv. *analysis weight* ponderom. N varira za pojedinačne varijable ≈ 51.000 ; SE – sigurnost, CO – konformizam, TR – tradicija, BE – benevolentnost, UN – univerzalizam, SD – samousmerenost, ST – stimulacija, HE – hedonizam, AC – postignuće, PO – moć: nisu značajne veze CO, UN, HE, AC sa prvom i CO sa drugom varijablom.

^{III} Realizovan 2016. godine u 23 države i na ukupno 44.387 ispitanika i ispitanica. Srbija nije bila deo ovog istraživanja.

Raspolažemo oskudnim podacima na osnovu kojih možemo dovesti u vezu prihvatanje vrednosti i nekog oblika ekološkog ponašanja u domaćem kontekstu. Podaci prikupljeni u WVS ukazuju na to da postoji jasna veza između Inglehartove dimenzije vrednosti *preživljavanja/samoizražavanja* i stepena aktivnosti članstva u ekološkoj organizaciji (Grafikon 24). Oni koji su članovi i članice ekoloških pokreta, u poređenju sa onima koji/e to nisu, u većoj meri prihvataju vrednosti *samoizražavanja*, $F(2, 818) = 3.73, p < .01$, i taj nalaz sasvim je u skladu sa Inglehartovim razmatranjima, koji, između ostalog, ukazuje na vezu ovih vrednosti i podrške proekološkim i „zelenim“ politikama. Veza članstva i druge dimenzije vrednosti nije značajna, $F(2, 818) = 3.73, p < .01$.

Grafikon 24. Izraženost dve vrednosne dimenzije s obzirom na članstvo u ekološkoj organizaciji

Napomena: N = 820, WVS 7 (2017-2020).

Proekološka ponašanja imaju i dodatnu važnost jer ubedljivo ilustruju značaj aktivacije određenih vrednosti za ponašanja i uokviravanje poruka koje se ljudima šalju (Crompton, 2010). Jedna studija je za predmet imala analizu polarizovanosti mišljenja američke javnosti o životnoj sredini (Feinberg & Willer 2013). Autori su, najpre, pokazali da osobe liberalne, ali ne i konzervativne orijentacije na temu životne sredine reaguju u moralnim terminima; razlozi za to jesu poruke o ovim temama koje se doživljavaju kao pretnja populaciji, što je perspektiva koja lako aktivira vrednosti koje su liberalnijima važnije, poput *benevolentnosti* i *univerzalizma*. Analizom sadržaja pokazano je da teme koje se tiču štete i brige dominiraju medijskim diskursom o ovoj temi, što su, opet, moralne teme o kojima liberalniji više brinu.

U dodatnoj studiji pokazano je da preformulacijom i novim uokviravanjem proekološke retorike sa termina štete/brige (npr. ukazivanjem na štetu koju ljudi nanose životnoj sredini i neophodnost brige o životnoj sredini) ka terminima čistote, moralne vrednosti koja jačeg odjeka ima među konzervativnijima (npr. veliki nivo zagađenja sredine, potreba da se očisti životna sredina), praktično ukida razlike koje s obzirom na ideološku orijentaciju u proekološkim stavovima između postoje (Feinberg

& Willer 2013). Komuniciranje o ekološkim problemima, u cilju podsticanja proekološkog ponašanja, mora uzeti u obzir i vrednosti onih kojima su poruke upućene (Crompton, 2010).

Slika 17. Klimatske promene veliki su izazov koji zahteva hitno reagovanje svake osobe i zajednice na planeti Zemlji. Recikliranje je samo jedan od oblika ponašanja koji su, između ostalog, podstaknuti davanjem primata *ekološkim* vrednostima nauštrb onih *egoističkih*. Poslednja letnja olimpijada, održana 2021. g, dobar je primer kolektivnog proekološkog delovanja. Od 6,21 miliona doniranih starih mobilnih telefona, recikliranjem je dobijeno 32 kg zlata, 3.500 kg srebra i 2.200 kg bronzne, od čega je napravljeno 5.000 olimpijskih medalja. Tako su svi građani i građanke Japana dobili priliku da doprinesu očuvanju planete Zemlje. A u neobičnom sporazumu Velsa i Ugande, u Ugandi je tokom tri godine posađeno oko 15 miliona stabala, po jedno za svaku novu bebu koja se rodi u Velsu, a o čemu svaka beba dobija sertifikat, na recikiranom papiru, naravno (Fotografija: [Markus Spiske](#) sa [Pexels](#)).

Pitanje je, međutim, da li je aktivacija specifičnih vrednosti uvek delotvorna. Jedna studija (Schultz et al., 2005) u šest država, Brazilu, Češkoj, Nemačkoj, Indiji, Novom Zelandu i Rusiji, za predmet je imala anлізу povezanosti vrednosti i proekološkog ponašanja (npr. koliko često osoba reciklira, kupuje stvari od recikliranog materijala, nagovara druge da to rade). Pokazalo se da su efekti aktivacije vidjivi samo u kontekstu vrednosti *samoprevazilaženja*; bile su povezane sa ponašanjem onda kada su aktivirane. Aktivacija vrednosti *samoojačavanja*, međutim, ne moderira njihove efekte; one su dosledno negativno povezane sa proekološkim ponašanjem.

6.4.5. Organizaciono ponašanje

Već smo naglašavali da su vrednosti imale veoma važnu ulogu u razmatranju tematike ponašanja ljudi u sferi rada, a neki modeli vrednosti, poput Hofstejdeovog, specifično su i fokusirani na radni kontekst. Ovde ćemo u najkraćem ukazati na vezu, uglavnom Švarcovih vrednosti, sa različitim aspektima ponašanja u sferi rada. Istraživanja su uglavnom bila fokusirana na vezu vrednosti drugog reda i različitih aspekata organizacionog ponašanja (detaljniji pregled može se pronaći u Arieli & Tenne-Gazit, 2017).

Dva relativno važna aspekta organizacionog ponašanja koja su dovođena u vezu sa vrednostima jesu **kreativnost** u obavljanju različitih zadataka i odnos prema organizacionim promenama. U terminima Švarcovih dimenzija *otvorenosti za promene* i *konzervativnosti*, studije su pokazale da su osobe koje pokazuju uopštenu tendenciju da se ponašaju na kreativan način sklonije većem pridavanju značaja vrednostima *otvorenosti* (Doollinger et al., 2007), kao i oni koji proizvode više inovativnih ideja na radnom mestu (Liponnen et al., 2008). Od ispitanika i ispitanica je u ovim studijama traženo da obave zadatke koji traže kreativnost, poput pisanja pesme ili rešavanja dvosmislenog matematičkog problema koji traži fleksibilnost. Oba ova ponašanja pokazuju negativnu vezu sa vrednostima *konzervativnosti*. Objašnjenja ovih povezanosti tipično se vide u tome što vrednosti *otvorenosti*, koje naglašavaju nezavisnost misli i akcija, predstavljaju važan intrinzički motivator ponašanja, te se takve osobe više upuštaju u istraživanja i cene različitost.

Veza sa **otvorenošću za promene u organizaciji** sa dve dimenzije vrednosti je donekle specifična. U jednoj studiji studentima i studentkinjama je najavljena promena u metodama nastave na univerzitetu koji su pohađali i koja ih se direktno ticala (Sverdlik & Oreg, 2009); nasumično su raspoređeni u grupu kojoj je prosto rečeno da će nove metode biti uvedene, odnosno, grupu kojoj je rečeno da može da bira da li želi da pohađa novi program ili ne. Pokazalo se da vrednosti *otvorenosti* pozitivno koreliraju sa podrškom dogovorenim ili dobrovoljnim organizacionim promenama, dok su vrednosti *konzervativnosti* pozitivno povezane sa prihvatanjem nametnutih organizacionih promena. Ovakvi nalazi razumljivi su ukoliko imamo u vidu motivacioni sadržaj ovih dimenzija vrednosti i činjenicu da, recimo, vrednosti *konzervativnosti* naglašavaju poštovanje ustanovljenih pravila, hijerarhije i autoriteta.

Slično, i dimenzija *samoojačavanja/samoprevazilaženja* pokazuje se bitnom za različite aspekte ponašanja na radnom mestu. Tako su percepciji nagrada koje su zasnovane na postignuću kao pravednijima sklonije osobe koje više vrednuju *samoojačavanje* nego one koje vrednuju *samoprevazilaženje* (Fisher & Smith, 2004); usmereniji su, takođe, na ličnu dobit u kompetitivnim igrama socijalnih dilema (Sagiv et al., 2011) ili pri rešavanju konflikata (Bond et al., 2004). Vrednosti koje studenti i studentkinje imaju u ovim terminima povezane su i sa intenzitetom identifikacije sa organizacijom. Kod onih sa izraženijim vrednovanjem *samoojačavanja*, a manjim značajem *samoprevazilaženja*, identifikacija sa organizacijom više zavisi od statusa organizacije (Roccas, 2003).

„Kako ćete danas biti beskorisni za kapitalizam?”

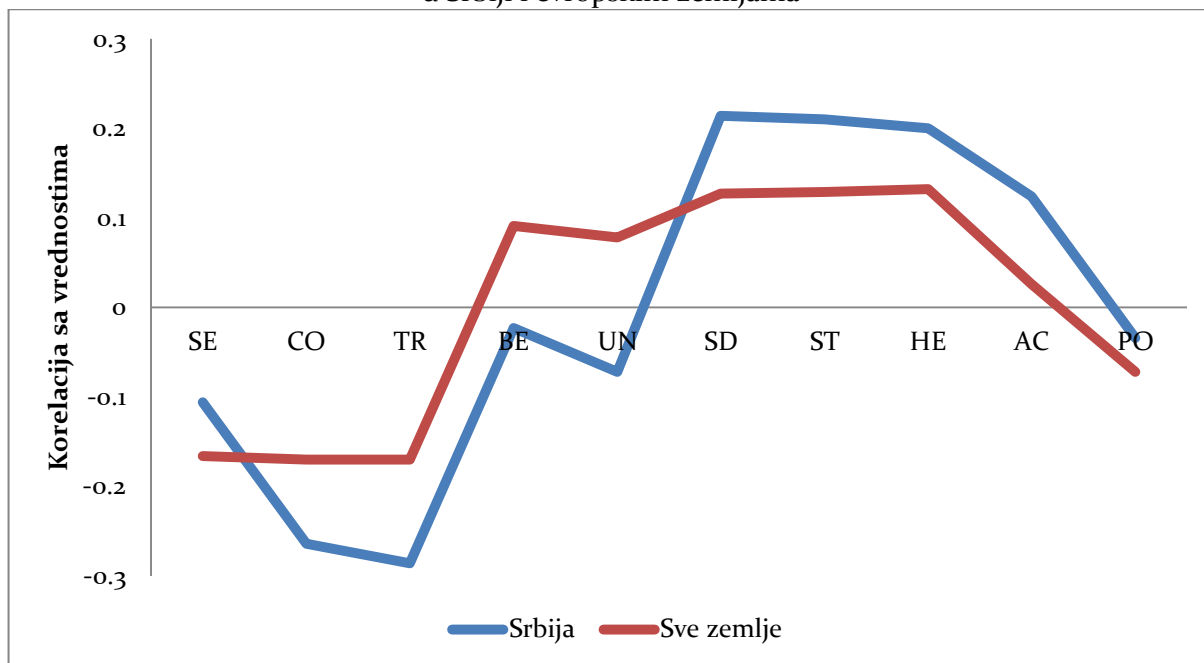
Molimo Vas, odmarajte.
Oduprite se i ometajte sistem koji vas posmatra kao mašinu. Vi niste mašina. Vi ste divno ljudsko biće. MI ĆEMO SE ODMARATI!“ (Sa sajta tzv. Mnistarstva za dremku, *The Nap Ministry*)

Altruističko ili prosocijalno ponašanje u organizacionom kontekstu bi, sa druge strane, trebalo da bude više povezano sa izraženijim vrednovanjem *samoprevazilaženja*. Tako su menadžeri i menadžerke koji/e više prihvataju vrednosti *samoprevazilaženja* ocenjeni/e od strane zaposlenih kao altruističniji/e (Sosik et al., 2009), dok je među zaposlenima sa izraženijim značajem *samoprevazilaženja* i posvećenost dobrobiti drugih zaposlenih i organizaciji izraženija (Arieli & Tenne-Gazit, 2017).

Ukratko, nalazi opisanih studija ukazuju na to da će se osobe koje više vrednuju vrednosti *otvorenosti* pre angažovati u promenama koje preispituju organizacione hijerarhije i procedure, dok će verovatnije biti angažovane u kreativnom rešavanju problema i razvoju novih znanja i praksi. Osobe koje vrednuju *konzervativnost* više brinu o održanju stabilnosti i poslušnosti autoritetu; njihov cilj je održanje harmoničnih odnosa i solidarnosti i izbegavanja konflikta; sklonije su samoograničavanjima, izbegavanju rizika i provokativnih akcija (Arieli & Tenne-Gazit, 2017). One osobe koje više vrednuju *samoprevazilaženje* spremnije su na saradnju sa drugima, da se angažuju u saradničkom ponašanju, dok je vrednovanje *samoojačavanja* skopčano sa takmičenjem za uspeh, težnjom statusu i prestižu.

Podaci prikupljeni u ESS studiji (Grafikon 25) ukazuju na to da je veza Švarcovih vrednosti i jednog specifičnog oblika ponašanja vezanog za organizacioni kontekst – pohađanja kurseva za unapređivanje veština i profesionalno usavršavanje – i u našoj sredini sasvim u skladu sa ovim razmatranjima.

Grafikon 25. Povezanost bazičnih vrednosti i učešća na kursovima profesionalnog usavršavanja u Srbiji i evropskim zemljama

Napomena: podaci ESS 9. Prikazani su koeficijenti korelacije između bazičnih vrednosti i profesionalnog usavršavanja, merenog pitanjem „U poslednjih dvanaest meseci, da li ste pohađali neki kurs ili bili na nekom predavanju ili konferenciji kako biste unapredili svoje znanje ili poslovne veštine? (0. Ne, 1. Da)“. Ponderisano tzv. *analysis weight* ponderom. SE – sigurnost, CO – konformizam, TR – tradicija, BE – benevolentnost, UN – univerzalizam, SD – samousmerenost, ST – stimulacija, HE – hedonizam, AC – postignuće, PO – moć. Sve zemlje N=42.241; Srbija =598; neznačajna povezanost je veza sa BE, UN i PO na uzorku Srbije; sve ostale povezanosti značajne barem na nivou .01.

Razumno je pretpostaviti da bi rad na sebi u ovom smislu trebalo da bude podstaknut izraženim težnjama za postignućem, intelektualnom znatiželjom i težnjom ka promenama. Pozitivna veza učešća u ovom obliku ponašanja i *postignuća* i *samodirekcije*, a negativna sa *tradicijom* i *konformizmom*, registrovana i u našoj zemlji, upravo to i pokazuje.

Vrednosti su povezane i sa **profesijom koju ljudi biraju**. Osobe koje biraju zanimanja u sferi umetnosti ili istraživačkim profesijama (npr. istoričari i istoričarke) veći značaj pridaju vrednostima *otvorenosti za promene*, dok je naglašavanje *konzervativnih* vrednosti skopčano sa zanimanjima koja naglasak stavljaju na poslušnost normama ili striktno propisanim pravilima ponašanja (npr. računovođe) (Knafo & Sagiv, 2004). Dimenzija *prevazilaženja/ojačavanja* takođe je povezana sa profesionalnim interesovanjima. Studije ukazuju na to da zaposleni u profesijama koje se mogu opisati kao preduzetničke (npr. menadžeri i menadžerke) više vrednuju vrednosti *samoojačavanja* od zaposlenih u profesijama koje su socijalno orijentisane (Arieli et al., 2016; Knafo & Sagiv, 2004)

Retka istraživanja u sferi organizacione psihologije bave se tezama o tome da se vrednosti mogu prenositi „odozgo na dole“, tj. da organizacije mogu u nekom smislu „nametati“ vrednosti. U jednoj takvoj studiji, predmet je bila analiza vrednosti koje ističu ekonomske škole (Ariel et al, 2016). Analizom sadržaja veb-sajtova ekonomskih škola i kurikuluma koji su se tamo nalazili, utvrđivani su ciljevi i aspiracije koji se tako podstiču. Jedinica analize bile su reči (npr. uspeh, postignuće, briga, dobrobit) i rečenice. Pokazalo se da takvi sajtovi uključuju više reči i rečenica koje se tiču *samoojačavanja* nego vrednosti *samoprevazilaženja* (137 prema 21,5 reč; 48,5 prema 5,5 rečenica). Analiza sajta škole za socijalni rad pokazala je upravo obrnuti trend – mnogo više reči i rečenica koje se tiču *prevazilaženja* nego *ojačavanja* (150,5 prema 23 reči, 43,5 prema 5,5 rečenica). Ovo otvara i važno pitanje vrednosnih prioriteta studenata i studentkinja u ovim školama, za koja se pokazalo da se takođe razlikuju na sličan način; u ekonomskim školama više je vrednovano *ojačavanje*, a u školama za socijalni rad *prevazilaženje*. Takve razlike mogu biti posledica *samoselekcije*, pri kojoj osobe same biraju da se priključe organizacijama koje drže do vrednosti do kojih i oni sami. Moguće je, međutim, da se radi i procesu *socijalizacije*, tokom kojeg organizacija „trenira“ svoje članove i članice da prihvate određene ciljeve i vrednosti. Analize su pokazale da su razlike u vrednostima studenata i studentkinja ekonomskih i škola za socijalni rad stabilne tokom procesa školovanje i verovatno pre posledica *samoselekcije*, nego *socijalizacije* (Arieli et al., 2016). Ovi nalazi relevantni su i za ranija razmatranja mogućnosti promene vrednosti.

Fotografija: RF...studioPexels

6.4.6. Zdravstveno ponašanje

Ponašanja koja za cilj imaju očuvanje ili unapređenje fizičkog i mentalnog zdravlja obično se označavaju terminom zdravstvenih ponašanja (npr. Gochman, 1997). Uključuju niz ponašanja i navika poput konzumiranja cigareta, alkohola, fizičke aktivnosti, seksualnog ponašanja, praktikovanja preventivnih medicinskih pregleda, vakcinacije itd. Značaj raznih psiholoških faktora zdravstvenog ponašanja posebno je došao do izražaja u kontekstu aktuelne pandemije kovida 19 i potrebe da se, u cilju njenog završetka, podstakne pridržavanje zdravstvenih preporuka (poput održavanja fizičke distance) i vakcinacija.

Kao i u slučaju do sada opisanih oblika socijalnog ponašanja, i u vezi sa zdravstvenim ponašanjem, veza sa vrednostima je sasvim očekivana. Zdravlje je jedno od nesporno poželjnih stanja i/ili krajnjih ciljeva, rekli bismo i vrednost po sebi. To je, u krajnjoj liniji, jedan od osnovnih uslova opstanka, stvar dugoročnih planova ljudi i svesnih napora da se dostignu određeni ciljevi. Vrednosno utemeljenje zdravstvenog ponašanja je stoga izvesno.

Budući da je opseg zdravstvenih ponašanja veliki i istraživanja veze vrednosti i zdravstvenog ponašanja su relativno heterogena. Pojednostavljeno bismo ih mogli grupisati u ona koja se tiču *generalnih* učestalosti (uglavnom preventivnih) zdravstvenih ponašanja i ona koja se tiču *specifičnih* zdravstvenih ponašanja, u oba slučaja u kontekstu vrednosnih prioriteta.

U jednoj od ranih studija (Kristiansen, 1985) u analizi **opšteg zdravstvenog ponašanja**, analizirana je veza značaja Rokičevih vrednosti kojima je dodata jedna vrednost – „zdravlje“ – i učestalosti praktikovanja 15 preventivnih zdravstvenih ponašanja. Osobe su pitane o tome koliko često su, recimo, bile kod zubara, koliko često piju, puše, da li se zdravo hrane, redovno spavaju, idu na preventivne preglede, vezuju pojas u automobilu i slično. Sasvim u skladu sa očekivanjima, ova opšta mera zdravstvenih ponašanja bila je značajno povezana sa pridavanjem značaja *zdravlju* kao vrednosti. Osobe čije je preventivno zdravstveno ponašanje bilo u celini bolje bile su one koje su, logično, veći značaj pridavale vrednosti *zdravlja* i obrnuto. Preventivno zdravstveno ponašanje bilo je češće/bolje s većim značajem vrednosti *mira u svetu*, a opadalo je sa značajem *uzbudljivog života*, *sreće*, *zrele ljubavi* i *zadovoljstva*. Regresiona analiza pokazala je da su dva najvažnija prediktora na nivou vrednosti *zdravlje* (pozitivno) i *sreća* (negativno) i mogli su da objasne 13% varijanse u preventivnom zdravstvenom ponašanju.

Pored toga, razlikovana su direktna i indirektna zdravstvena ponašanja. *Direktna zdravstvena* ponašanja odnosila su se na ona koja predstavljaju, kako im samo ime kaže, direktan rizik, poput vožnje bez vezivanja pojasa, izloženosti duvanskom dimu i slično, dok su se *indirektna ponašanja* ticala ponašanja koja sama po sebi nisu toliko opasna, makar ne kratkoročno posmatrano, poput nevakcinisanja ili odstupanja od preporuka lekara (Langlie, 1977). Veće davanje značaja vrednosti *zdravlja* bilo je intenzivnije povezano sa direktnim nego sa indirektnim zdravstvenim ponašanjem. Ova razlika u povezanostima interpretirana je kao pokazatelj različite svesti o relevantnosti određenih oblika ponašanja za zdravlje. U slučaju direktnih zdravstvenih ponašanja, ona se opažaju kao direktnije povezana sa zdravljem, te otuda i češće korišćenje vrednosti *zdravlja* kao kriterijuma ponašanja u takvoj situaciji. Kod indirektnih ponašanja ta veza nije očigledna, pa su kriterijumi ponašanja u tim situacijama neki drugi faktori, a ne vrednost *zdravlja*.

No, svaki pojedinačni oblik zdravstvenog ponašanja bio je značajno povezan makar sa jednom vrednošću (u rasponu od jedne bitne vrednosti do četiri bitne vrednosti). Sveukupno posmatrano, važna implikacija dobijenih nalaza jeste da je bilo moguće praktično predvideti učestalost specifičnih zdravstvenih ponašanja na osnovu vrednosti.

U kasnijim radovima Kristijansen proverava i korisnost tzv. modela dve vrednosti za zdravstveno ponašanje (Kristiansen, 1986). Oslanjajući se na neka istraživanja koja su ukazivala na to da postoje polne i uzrasne razlike u relevantnosti ili „dostupnosti“ vrednosti *zdravlja* i *uzbudljivog života*, on, najpre, analizira vezu direktnih i indirektnih zdravstvenih ponašanja i studentkinje sa vrednovanjem *uzbudljivog života* i *zdravlja* pojedinačno, ali i sa merom relativne vrednosti *zdravlja* koja se odnosi na značaj *zdravlja* u odnosu na značaj *uzbudljivog života*. Analize su pokazale da je upravo ova relativna mera intenzivnije povezana sa direktnim i indirektnim zdravstvenim ponašanjima. Pojedinačno posmatrano, vrednovanje *uzbudljivog života* bilo je intenzivnije (i to negativno) povezano sa direktnim ($r = -.32$) i indirektnim ponašanjima ($r = -.14$), dok je vrednovanje *zdravlja* bilo pozitivno povezano samo sa direktnim ponašanjima ($r = -.16$), ali slabije (Kristiansen, 1986). Kristijansen iz ovih nalaza zaključuje da je, usled hronične dostupnosti *uzbudljivog života* među mladima, relevantniji vrednosni faktor zdravstvenog ponašanja relativan značaj vrednosti *zdravlja*. Dobijene veze, nisu, međutim, pronađene i na uzorku odraslih, gde je veću prediktivnu vrednost imala vrednost *zdravlja*, koja je predviđala i direktna i indirektna ponašanja, za razliku od *uzbudljivog života*, koji je bio povezan samo sa direktnim zdravstvenim ponašanjem. Relativna mera je, takođe, imala važnost, ali je zaključak bio da je sama vrednost *zdravlja* najbolji prediktor zdravstvenog ponašanja među odraslima.

„Zdrav čovek ima hiljadu želja; bolestan samo jednu“.

Indijska poslovice

Dodatak ovim razmatranjima jesu i analize koje ukazuju na to da vrednovanje *zdravlja* nije nužno samo po sebi dovoljno. U jednoj studiji (Abella & Heslin, 1984) sa sličnim dizajnom korišćen je deo Rokičevog instrumenta sa dodatkom vrednosti *zdravlja*, a kao mera zdravstvenog ponašanja korišćen je upitnik preventivnog *zdravlja* koji je uključivao učestalost tipičnih oblika ponašanja (pušenje, fizička aktivnosti i sl.). Osim što je *zdravlje* bila druga najvažnija vrednost, pokazalo se da je njena veza sa preventivnim ponašanjem zavisna od osećaja kontrole. Veza *zdravlja* kao vrednosti i zdravstvenih ponašanja bila je pozitivna samo onda kada je postojao i osećaj kontrole nad sopstvenim zdravstvenim stanjem.

U istraživanjima koja se fokusiraju na **specifična zdravstvena ponašanja** uglavnom se analizira veza značaja vrednosti i pojedinačnih akata ponašanja. Na primer, na velikom uzorku ($N = 4.149$) ispitanika i ispitanica iz Norveške starijih od 40 godina, analizirana je veza značaja Švarcovih bazičnih vrednosti i učestalosti konzumacije i uobičajene količine popijenog alkohola. Sklonije konzumaciji alkohola bile su osobe koje više vrednuju *postignuće* i *hedonizam*, a manje su pile one za koje su *univerzalizam* i *konformizam* bili važniji (Nordfjærn & Brunborg, 2015). I u drugim studijama *hedonizam* se, uz *stimulaciju*, često javlja kao prediktor nebezbednog i zdravstveno ugrožavajućeg ponašanja, poput upotrebe narkotika (Schwartz, 2016).

Sa druge strane, vrednosti koje promovišu individualni razvoj i društvenu harmoniju pokazuju se kao protektivni faktori nekih rizičnih ponašanja, poput pušenja. U jednoj studiji na mladima uzrasta 18 do 24 godine koji su pušači pokazano

je da je devet Rokičevih terminalnih vrednosti (npr. *osećaj postignuća, samopoštovanje*) i deset instrumentalnih vrednosti (npr. *biti čist, imati kontrolu*) negativno povezano sa učestalošću pušenja cigareta (Chen et al., 2008). Slično, u jednoj drugoj studiji na 544 mladih srednjoškolskog uzrasta (Goff & Goddard, 1999), mladi su, prvo, klasifikovani u grupe s obzirom na dominantne vrednosti merene Rokičevim instrumentom. Potom je analizirana učestalost konzumacije alkohola i cigareta. Analiza je pokazala da je u grupi onih koji vrednuju *samopoštovanje, osećaj postignuća, tople odnosa sa drugima* i *osećaj pripadnosti* bila značajno manje raširena upotreba alkohola i cigareta.

I jedna druga studija, u kojoj je poređeno preko 5.000 pušača i nepušača, pokazala je da nepušači veći značaj pridaju terminalnim vrednostima kao što su *mir u svetu, osećaj postignuća, porodična sigurnost, zdravlje, nacionalna sigurnost* i *spasenje*, a manji značaj vrednostima *ugodan život, uzbudljiv život, zrela ljubav* i *zadovoljstvo* (Nagel et al., 1995). *Prosocijalne* vrednosti merene i na neke druge načine (Ludwig & Pittman, 1999) tipično su pokazivale negativne veze sa (zlo)upotrebom supstanci.

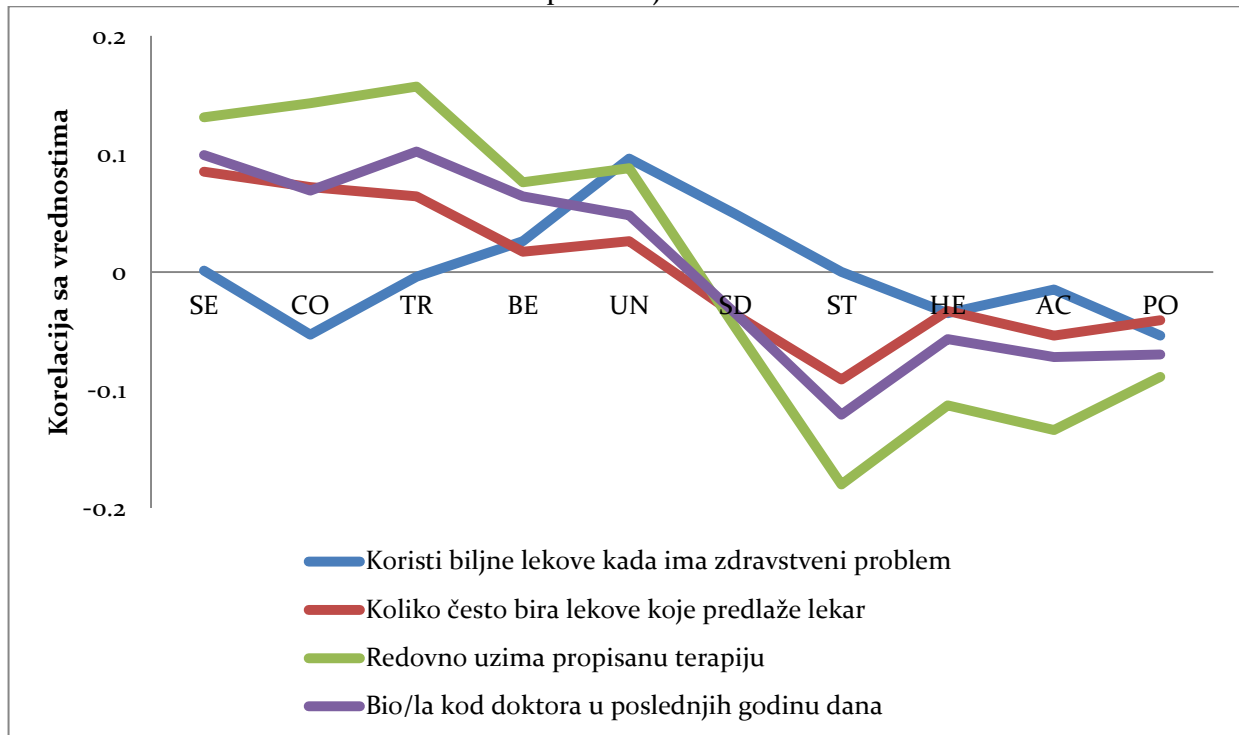
I učestalost stupanja u rizične socijalne odnose često je dovođena u vezu sa vrednostima. U studiji na 761 mladih koja je poredila vrednosne prioritete onih koji izveštavaju o visoko rizičnom seksualnom ponašanju, u odnosu na niskorizičnu grupu, pokazano je da se oni dosledno razlikuju. Visokorizična grupa značajno više vrednovala je *uzbudljiv život* i u manjoj meri davala značaja vrednostima *samokontrole, iskrenosti, biti od pomoći ili jednakosti* (Chernoff & Davison, 1999). Učestalost rizičnog socijalnog ponašanja bila je povezana sa klasterom vrednosti koje ukazuju na oprez i brigu o drugima; sklonost riziku je, drugim rečima, podstaknuta težnjama ka rizikovanju, impulsivnosti i traženju uzbuđenja, a inhibirana brigom o drugima. Na slične zaključke upućuju i druge studije (Goff & Goddard, 1999; Ludwig & Pittman, 1999; Schwartz, 2016).

I podaci ESS studije su u skladu sa tim (Grafikon 26). Važnost različitih bazičnih vrednosti bila je značajno povezana sa nekoliko mera zdravstvenog ponašanja koje bismo u najkraćem mogli sažeti u konstataciju da su osobe koje više drže do sigurnosti ili, opštije, vrednosti *konzervativizma (sigurnost, tradicija i konformizam)* revnosnije u pridržavanju uputstava koje dobijaju od lekara, korišćenja terapije onda kada im je propisana, češće su na lekarskim pregledima (ne znamo to, ali moguće i preventivno), a manje pribegavaju alternativnim ili biljnim preparatima u tretmanu zdravstvenih tegoba. One koji veći značaj daju suprotstavljenim vrednostima (npr. *stimulaciji* i *hedonizmu*) karakteriše i donekle rizičnije ponašanje u zdravstvenom smislu.

Aktuelna pandemija kovida 19 presudan značajan stavila je na pridržavanje preporuka o ponašanju, koje bi za cilj trebalo da imaju njeno što skorije okončanje. Održavanje fizičke distance, nošenje maske, pojačana higijena ruku itd. samo su neke od protivpandemijskih mera koje su izazivale veoma različite reakcije među građanima i građankama širom sveta. Studije o značaju vrednosti su malobrojne i (uglavnom) još nepublikovane, ali one koje postoje ukazuju na to da su vrednosti bile značajno povezane sa ponašanjima. Na uzorku 1.025 ispitanika i ispitanica iz Francuske, analizirana je, između ostalog, i veza vrednosti i dve glavne mere ponašanja: izbegavanja socijalnih kontakata i poštovanja ograničavanja kretanja. Analiza je pokazala da su najvažniji značaj imale vrednosti *konzervativnosti*. Što je izraženije njihovo vrednovanje, to je doslednije poštovanje „socijalne“ distance i sleđenje preporuka o ograničavanju kretanja (Bonnet et al., 2021).

I pregledi dostupne evidencije u ranim danima pandemije tokom 2020. godine dolazili su do opšteg zaključka da je pridražavanje protivpandemijskih preporuka za ponašanje bilo praćeno davanjem većeg značaja *samoprevazilaženju*, koje u fokusu ima *odgovornost*, i *konzervativnost* (sa naglaskom na *sigurnosti*) (Wolf et al., 2020). Delom je to interpretirano i kao posledica osećaja zajedništva koji proizilazi iz percepcije da i drugi drže do sličnih vrednosti (u skladu sa tim su i nalazi koji, recimo, govore da je osećaj nacionalnog identiteta veoma važan za podršku protivpandemijskim merama, van Bavel et al., 2021).

Grafikon 26. Povezanost prefencije bazičnih vrednosti i različitih oblika zdravstvenog ponašanja

Napomena: podaci ESS (round 2). Prikazani su koeficijenti korelacije između bazičnih vrednosti i učestalost korišćenja biljnih lekova (1. ponekad/4. ne u poslednjih 5 g.), oslanjanje na „zvaničnu“ medicinu (1. nikad/6. uvek ili skoro uvek), redovnost uzimanja terapije (0. ne, 1. da) i posećivanje lekara tokom poslednje godine (1. nikad/5. više od 10 puta). Ponderisano tzv. *design weight* ponderom. N varira za različite varijable ≈ 43.000 ; SE – sigurnost, CO – konformizam, TR – tradicija, BE – benevolentnost, UN – univerzalizam, SD – samousmerenost, ST – stimulacija, HE – hedonizam, AC – postignuće, PO – moć. Neznačajne povezanosti SE, TR i ST sa prvom varijablom; sve ostale značajne na nivou .01.

Naposletku, spomenimo i jednu temu koja sve više dobija na značaju, a tiče se veze zdravih životnih stilova i vrednosti. Ona zdravstvenom ponašanju prilazi iz pozitivne perspektive, tragajući za vrednosnim korelatima ponašanja koja imaju dokazane zdravstvene benefite. Istraživanja, tako, ukazuju na to da je preferencija određenog tipa ishrane povezana sa vrednosnim prioritetima. Manja upotreba crvenog mesa u ishrani tipično je pozitivno povezana sa vrednovanjem *univerzalizma* ili vrednosti *samoprevazilaženja* i *otvorenosti za promene* (Allen & Ng, 2003; Heyley et al., 2015; Lea & Worsley, 2001; Lindeman & Sirelius, 2001; Ruby et al., 2013), a negativno sa vrednostima *samoojačavanja* i *konzervativnosti* (Allen & Ng, 2003; Heyley et al., 2015).

Ova tema neraskidivo je povezana sa pitanjima proekoloških ponašanja jer se konzumacija određene vrste hrane danas sagledava i s obzirom na tzv. „karbonski otisak“ koji njena proizvodnja ostavlja. To je, između ostalog, vidljivo i u sličnim vrednosnim korelatima dva tipa ponašanja.

Slika 18. U kontekstu pandemije kovida 19, komunikacija na društvenim mrežama često je sadržavala poruke koje su argumentovane određenim vrednosnim pozicijama ili „uokvirene“ tako da apeluju na specifične vrednosti, na primer, pozivima na *solidarnost* i *brigu o drugima*, sa jedne, i *lična prava* i *slobode*, sa druge strane (Fotografije: Printscreen društvene mreže).

6.5. Subjektivno blagostanje

Povezan sa prethodnim razmatranjima zdravstvenih ponašanja i dobrobiti koja iz toga proishodi je i pojam subjektivnog blagostanja, psihološkog osećaja dobrobiti. Ovaj pojam najčešće se vezuje za ime Eda Dinera i njegovo tripartitno gledište o subjektivnom blagostanju, po kome iskustvo kvaliteta života uključuje kako emocionalne reakcije (česte pozitivne i retke negativne afekte), tako i kognitivne sudove (poput kognitivnih evaluacija zadovoljstva životom) (Diener et al., 1985). Potencijalne veze subjektivnog blagostanja i vrednosti su, i u teorijskom i u empirijskom smislu, mnogobrojne.

Švarc je davno tvrdio da bi blagostanje trebalo da bude povezano sa svim vrednostima, jer bi svako ispunjenje vrednosti trebalo da vodi osećaju dobrobiti (Schwartz, 1992). Kasnije analize pokazale su, međutim, da je ostvarenje nekih vrednosti više skopčano sa izraženijim osećajem blagostanja, nego ispunjenje nekih

drugih vrednosti (Sagiv & Schwartz, 2000). U jednoj studiji je od grupe studenata i studentkinja traženo da popune upitnik o vrednostima i da na dnevnom nivou beleže svoje blagostanje tokom tri nedelje (Oishi et al., 1999). Pokazalo se da su njihove ocene blagostanja bile najviše onih dana kada su postigli neki uspeh u onoj sferi koja je za njih bila veoma važna. Studenti i studentkinje koji/e su visoko vrednovali *postignuće* izveštavali/e su o višem blagostanju onda kada bi dobili dobre ocene, dok je postignuće imalo manje uticaja na blagostanje onih koji/e samo *postignuće* nisu visoko vrednovali. Videli smo da u Rokičevom modelu nezadovoljstvo slikom o sebi jeste centralni podsticajni faktor za promenu vrednosti (Rokeach, 1973). Pri tome je važno da li i koliko **važnu ulogu** u slici o sebi ima konkretna vrednost. Rezultati jedne studije (Cheung et al., 2016) pokazali su, recimo, da su se ispitanici i ispitanice više osećali/e potišteno i bezvoljno onda kada su, po zadatku, govorili protiv svoje centralne vrednosti, nego protiv periferne (Cheung et al., 2016). Drugim rečima, nisu bitne sve vrednosti, već one koje su – važne.

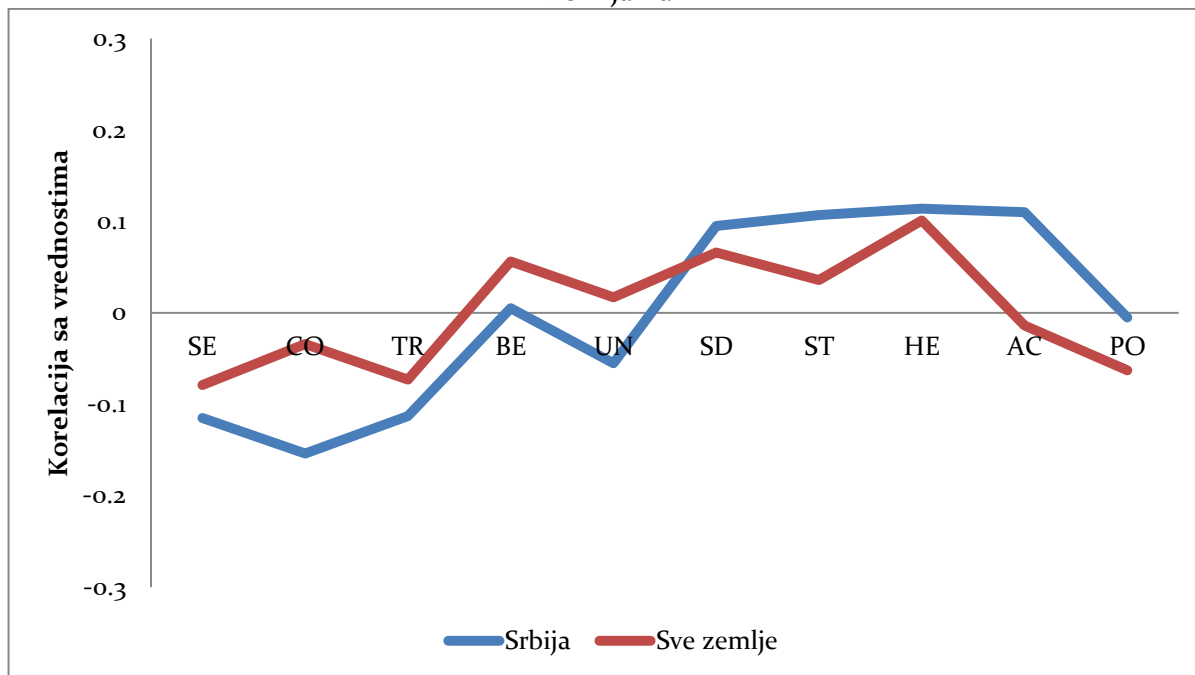
Dok gornje pretpostavke impliciraju da su za blagostanje važne one vrednosti koje su centralne, što znači da to mogu biti različite vrednosti za različite ljude, neke druge perspektive preciznije specificuju koje vrednosti bi u tom smislu trebalo da imaju primarnu ulogu *kod svih*. Jedna teorijska perspektiva pretpostavlja da vrednosti „utiču“ na blagostanje usled teze o tzv. „**zdravim vrednostima**“ (Bilsky & Schwartz, 1994; Sagiv & Schwartz, 2000). Naglašavanje vrednosti rasta (npr. *samousmerenost*, *benevolentnost*) ojačava blagostanje jer su te vrednosti skopčane sa aktuelizacijom selfa. Ovo je blisko i Maslovljevim razmatranjima. Maslov je, u svom učenju o B-vrednostima, te vrednosti smatrao važnim faktorom emocionalnog zdravlja, a njihovo zadovoljenje preduslovom ostvarenja punih potencijala osobe i dobrog funkcionisanja. „Kao što moramo da unesemo u organizam određenu količinu magnezijuma i cinka da bismo zdravo funkcionisali“, kaže Maslov (2001, str. 74) „svima je za našu unutrašnju dobrobit potrebno da unesemo ili doživimo neizveštačenu istinu, pravdu ili lepotu. Nedostatak ovih minerala ili vitamina neizbežno će prouzrokovati određene vrste bolesti, a verujem da i nedostatak B-vrednosti deluje na isti način“. Ovakav zaključak generalno se tiče teze da je zadovoljenje nekih vrednosti posebno bitno za blagostanje. U skladu sa tim pretpostavljalo se da potraga za zdravim vrednostima može voditi percepcijama (npr. ljudi su fini), stavovima (npr. tolerantnost) i ponašanjima (npr. pomaganje) koja povratno uvećavaju blagostanje; moguće je, takođe, da zadovoljenje takvih vrednosti direktno uvećava blagostanje jer zadovoljava intrinzičke, samoaktuelizujuće potrebe, kao što je moguće i da je veza obrnuta, tj. da veće blagostanje vodi većim kognitivnim i emocionalnim kapacitetima da se teži autonomiji, uzbuđenjima, brizi o drugima itd. (Schwartz & Sortheix, 2018).

„Pre nego što se govori o sreći zadovoljenja potreba, treba utvrditi kakve potrebe čine sreću“ (Tolstoj, *Kako živeti*).

I ESS podaci na koje smo se iznova pozivali u ovim prikazima ukazuju na to da je veza ocene subjektivnog blagostanja (precizno, njegovog kognitivnog aspekta u vidu ocena zadovoljstva životom) značajno, doduše relativno nisko, povezana sa značajem različitih vrednosti (Grafikon 27). One se mogu razumeti kao pokazatelj toga da je subjektivno blagostanje više kod osoba koje više drže do sasvim specifičnih vrednosti. Tako je veće zadovoljstvo životom među građanima i građankama Srbije bilo praćeno davanjem većeg značaja vrednostima *samodirekcije*, *stimulacije*, *hedonizma* i *postignuća*. Niže blagostanje bilo je povezano sa izraženijim vrednovanjem *sigurnosti*,

konformizma ili tradicije. Da bismo ove nalaze u potpunosti razumeli, moramo uzeti u obzir i neka dodatna razmatranja.

Grafikon 27. Povezanost bazičnih vrednosti i subjektivnog blagostanja u Srbiji i evropskim zemljama

Napomena: podaci ESS 9. Prikazani su koeficijenti korelacije između bazičnih vrednosti i kognitivnog aspekta subjektivnog blagostanja (merenog pitanjem „Uzimajući sve u obzir, koliko ste trenutno zadovoljni svojim životom u celini?“ i ocenjenog na skali 0 – Uopšte ne/10 – U potpunosti). Ponderisano tzv. *analysis weight* ponderom. SE – sigurnost, CO – konformizam, TR – tradicija, BE – benevolentnost, UN – univerzalizam, SD – samousmerenost, ST – stimulacija, HE – hedonizam, AC – postignuće, PO – moć. Sve zemlje N=42.185; Srbija =594; neznačajna povezanost je veza sa BE, UN i PO na uzorku Srbije; sve ostale povezanosti značajne barem na nivou .01.

Švarc u skorijim radovima zastupa tezu da je motivaciona orijentacija vrednosti prema *rastu* ili *izbegavanju anksioznosti*, kao i njihov fokus (*lični* ili *socijalni*) od posebne važnosti za blagostanje (podsetimo, ovo su vrednosti višeg reda u cirkularnoj strukturi). Motivacija za *rast*, relativna *sloboda od anksioznosti*, podsticajna je za blagostanje jer promovise zadovoljenje intrinzičkih potreba za autonomijom, povezanošću i kompetentnošću; slično, fokusiranje na sebe i sopstvene kapacitete i interese, umesto na potrebe, probleme i očekivanja drugih, podsticajno je za blagostanje. Upravo u skladu sa tim, pokazuje se da su vrednosti *otvorenosti za promene*, koje kombinuju vrednosti *rasta* i *lični fokus*, pozitivno povezane sa blagostanjem (Grosz, Schwartz & Lechner, 2021; Sortheix & Schwartz, 2017). Goreizneti podaci iz naše sredine sasvim su u skladu sa ovim pretpostavkama.

Pored toga, razna istraživanja ukazuju na to da su iskustva socijalne povezanosti suštinski važne za subjektivno blagostanje (Diener & Seligman, 2002). Moguće je, stoga, da je za osećaj subjektivnog blagostanja važno i prihvatanje onih vrednosti koje promovisu povezanost sa drugima. Oni koji više vrednuju vrednosti *samoprevazilaženja* skloniji su tome da vide više sličnosti između sebe i drugih, stvarajući tako osećaj povezanosti sa drugima koji je instrumentalna za blagostanje.

U skladu sa svim ovim su i pretpostavke više puta spominjane teorije samodeterminacije (Ryan & Deci, 2000). Ova teorija pretpostavlja da je potraga za ostvarenjem intrinzičkih ciljeva, kao što su lični rast i zajedništvo, više lično zadovoljavajuća, nego ispunjenje ekstrinzičkih ciljeva (npr. finansijski uspeh).

Istraživanja koje je takvo poređenje upravo imalo u fokusu (Kasser & Ryan, 1993) pokazalo je da je u studentskoj populaciji veći naglasak na vrednostima *samoprevazilaženja* praćen generalno višim nivoima subjektivnog blagostanja, u poređenju sa davanjem velikog značaja finansijskom uspehu ili prestižu. Zadovoljenje intrinzičkih ciljeva povezanih sa *samoprevazilaženjem* i *otvorenošću* više ispunjava (Sheldon & Elliot, 1999).

Slično, analiza zadovoljstva životom u 25 evropskih država pokazala je pozitivnu povezanost sa višim vrednovanjem *benevolentnosti* i *hedonizma*, a negativnu sa vrednostima *moći* i *sigurnosti* (Sortheix & Lonquist, 2014). I brojna druga istraživanja, u terminima Švarcove teorije, ukazuju na pozitivnu vezu, recimo, vrednosti *univerzalizma* i blagostanja (najčešće merenog PANAS skalom ili Skalom životnog zadovoljstva) (npr. Roccas et al., 2002; Sagiv & Schwartz, 2000). U terminima vrednosti drugog reda, pokazuje se da je *otvorenost za promene* povezana pozitivno, a vrednosti *konzervacije* negativno sa blagostanjem (Sorteix & Schwartz, 2017; Grosz, Schwartz & Lechner, 2021).

Međutim, pokazuje se i da vrednosti koje su tipično negativno povezane sa blagostanjem, kao što je vrednovanje *sigurnosti* ili *konformizma*, mogu biti pozitivno povezane sa blagostanjem u situaciji kada je izražena sredinska pretnja (npr. nedostatak resursa, ekološka pretnja, prisustvo represivnih društvenih institucija), a kultura nije karakterisana vrednostima *ukorenjenosti* (Boer, 2017). Drugim rečima, veza vrednosti i blagostanja zavisna je od raznih kontekstualnih faktora, poput različitih „pretnji“ iz sredine (Boer, 2017) ili nivoa razvoja i drugih pokazatelja kulture (Grosz, Schwartz & Lechner, 2021; Sortheix & Schwartz, 2017; Sortheix & Lonquist, 2014; Schwartz & Sortheix, 2018). U tom smislu su posebno važna razmatranja o potencijalnim mehanizmima putem kojih kontekstualni faktori ostvaruju svoj značaj i ovde ćemo spomenuti dva takva razmatranja.

Jedan se tiče generalne *usklađenosti ili podešenosti vrednosti* osobe i šireg društva. Sagiv i Švarc (Sagiv & Schwartz, 2000) pretpostavljaju da veća „podešenost“ ličnih vrednosti na širi kontekst ima pozitivne posledice na blagostanje iz tri (teorijska) razloga (Sagiv & Schwartz, 2000; videti i Boer, 2017). Kulturni kontekst, prvo, omogućava osobama da izražavaju svoje vrednosti i ostvaruju ciljeve u meri u kojoj su oni u skladu sa kulturnim vrednostima, a to je skopčano sa više *pozitivnih iskustava*. Drugo, držati do vrednosti koje su nekongruentne sa kulturnim kontekstom dovodi u pitanje pogled na svet drugih ljudi u zajednici, što za rezultat može imati *manje socijalne podrške*, a to umanjuje blagostanje. Najzad, takva situacija može voditi do *unutrašnjeg konflikta* zbog držanja do vrednosti do kojih druge ne drže, što vodi manjem potkrepljenju i potvrđivanju sopstvenih gledišta (Sagiv & Schwartz, 2000)¹².

Mejo (Maio, 2017) takođe skreće pažnju na značaj stepena korespondencije između vrednosti do kojih je nama stalo i onih koje su predominantne u društvu. Fenomen *kulturnog otuđenja* je poznat i opisan u literaturi (Cozzarelli & Karafa, 1998) i implicira da osećaj diskrepancije vodi osećaju alijenacije od društva i neuklapanja. Jedna studija u kojoj je od ispitanika traženo da popune SVS iz svoje i iz perspektive drugih ljudi u Britaniji, kao i mere subjektivnog blagostanja i skale kulturnog otuđenja, pokazala je da je kulturno otuđenje zaista najizraženije među onima koji opažaju velike razlike u vrednostima, a posebno među onima koji visoko

¹² Ova razmatranja bitna su i zbog implikacija u pogledu promena vrednosti jer bi onda kontekst determinisao koje vrednosti se prenose; drugim rečima, dominantna kultura determiniše odstupanja od kojih vrednosti se sankcionišu, umanjujući mogućnost njihove transmisije.

vrednuju vrednosti *samoprevazilaženja* (Bernard, Gebaurer & Maio, 2006). Međutim, studija nije utvrdila neke smislene veze ovih diskrepancija sa samim blagostanjem. Pretpostavljeno je da bi daleko važniju ulogu mogla imati nepoklapanja vrednosti u užem krugu bliskih ljudi. Videli smo, takođe, da i vrednosti koje odudaraju od dominantnog konteksta mogu voditi pozitivnim afektima u situaciji izražene pretnje (Boer, 2017).

Međutim, nešto drugačije gledište zagovara tezu o važnosti mehanizma **komplementarnog fita** (Sortheix & Schwartz, 2017). Veza vrednosti i blagostanja, prema ovom gledištu, nije stvar sličnosti prihvatanja vrednosti od strane osobe u poređenju sa prosečnim prihvatanjem vrednosti u široj zajednici, već stepena u kome težnja ka određenim vrednostima može osobi pomoći da kompenzuje ono što društvo ne uspeva da omogućiti ili obezbedi. Npr. u slabije razvijenim ili manje egalitarnim

„Za nečim nezemaljskim zažude te noći Vuk Isakovič, ne samo za sebe, već i za svoje, zaspavši pred svojom kolibom, u zapari letnje noći pred Štrasburgom, osetiv da je prevaren, ponižen, a da beše rođen za nešto čisto, svetlo, vanredno i neprolazno, kao ti komadi neba što srebrni i plavi lebde svu noć, ispod sjajnih sazvežđa, nad krovovima varoši, travama, brdima, i rekama, duž kojih su treperile logorske vatre vojske, koju je, kao tiha, letnja kiša, zasipala mesečina“. (Miloš Crnjanski, *Seobe*)

društvima koja ne obezbeđuju predvidljive okolnosti ili resurse, osoba mora preduzeti ličnu inicijativu kako bi „uspeo/la“. Kao što smo već konstatovali, vrednosti *otvorenosti za promene*, koje kombinuju vrednosti *rasta* i *lični fokus*, pozitivno su povezane sa blagostanjem (Grosz, Schwartz & Lechner, 2021; Sortheix & Schwartz, 2017). Ali, upravo u skladu sa očekivanjima o važnosti komplementarnog fita, u društvima koja su manje egalitarna, potraga za *ličnim* vrednostima može kompenzovati ono što nedostaje u nepodržavajućem kontekstu i pretećim okolnostima niskoegalitarnog društva. Tako je studija na 25 društava pokazala da je veza između vrednosti i blagostanja moderirana pokazateljima egalitarnosti kulture – veza vrednosti *otvorenosti* i blagostanja bila je

generalno pozitivna, ali intenzivnije pozitivna u kulturama koje su nisko egalitarne (Sortheix & Schwartz, 2017). Slično, vrednosti *konzervativnosti* bile su negativno povezane sa blagostanjem, ali negativnije u niskoegalitarnim društvima.

Stvar je, izgleda, još složenija jer se pokazuje da je važnost fita za blagostanje dodatno zavisna od toga o kojim vrednostima se radi (Hanel et al., 2020). U studiji na 29 država pokazalo se da sadržaj/vrsta vrednosti određuje da li će *osoba-država* (ne)sklad biti pozitivno ili negativno povezan sa blagostanjem. Visoko vrednovanje *samousmerenosti*, *stimulacije* i *hedonizma* u okolnostima u kojima i drugi ljudi visoko vrednuju iste te vrednosti, vodilo je nižim ocenama blagostanja; osobe koje su vrednovale *postiguće*, *moć* i *sigurnost* i živele u državama u kojima se ove vrednosti više vrednuju, izveštavali su o višem blagostanju (Hanel et al., 2020)¹³. Drugim rečima, ne radi se samo o tome da li postoji sklad vrednosti osobe i okruženja, već i o tome o kojim konkretnim vrednostima govorimo.

¹³ Postoje, između ostalog, i važna metodološka pitanja oko merenja (ne)kongruentnosti pojedinca i šireg društva, u koja ovde nećemo ulaziti (videti npr. Hanel et al., 2020).

KLJUČNE REFERENCE:

- **Bardi, A., & Schwartz, S. H. (2003). Values and behavior: Strength and structure of relations. *Personality and social psychology bulletin*, 29(10), 1207-1220.**

Jedna od prvih sistematičnih studija o povezanosti vrednosti i svakodnevnog ponašanja. Pristup je iz ugla analize vrednosno-ekspresivnog ponašanja.

- **Roccas, S., & Sagiv, L. (Eds.). (2017). *Values and behavior: Taking a cross cultural perspective*. Springer.**

Knjiga za predmet ima temu odnosa vrednosti, pre svega iz ugla Švarcove teorije, i ponašanja. Veći broj poglavlja posvećen je važnosti vrednosti za posebne oblasti socijalnog ponašanja ljudi.

- **Skimina, E., Ciecuch, J., Schwartz, S. H., Davidov, E., & Algesheimer, R. (2019). Behavioral signatures of values in everyday behavior in retrospective and real-time self-reports. *Frontiers in psychology*, 10, 281.**

Članak je prikaz studije koja dovodi u vezi Švarcove bazične vrednosti i svakodnevno ponašanje, koristeći pritom i podatke registrovane uzorkovanjem svakodnevnih iskustava.

7. Zaključna razmatranja: vredi li nešto pojam vrednosti

„Retko je u istoriji ljudske misli bilo vreme kada je problem 'vrednosti' toliko bio u centru pažnje kao u sadašnjem trenutku. Fundamentalne promene u vrednostima do kojih drži čovečanstvo, vodeći onome što je nazivano 'našom anksioznom moralnošću' (...), dovele su i do onoga što, bez preterivanja, može biti opisano kao postepeni pomak filozofskog centra gravitacije sa problema znanja na problem vrednosti. Sam problem znanja je, u nekim oblastima u potpunosti, u nekim delimično, postao problem vrednosti“. Ova konstatacija zvuči kao da je izašla iz pera nekog istraživača od pre neki dan, iako je zapravo formulisana pre više od jednog veka (Urban 1909, str. 1) i ubedljivo nam ilustruje činjenica da su (srodna) vrednosna pitanja aktuelna uvek i da su, ako je te dve stvari uopšte moguće razdvojiti, pitanja ne samo individualnog blagostanja, već i pitanja ljudskog progresa i razvoja, „dobrog“ društva, ali, na kraju, i njihovog saznavanja, neraskidivo skopčana sa – vrednostima.

Temeljna pitanja sa kojima se čovečanstvo danas suočava – klimatske promene, smanjenje siromaštva, iskorenjivanje zaraznih bolesti, kršenje ljudskih prava, očuvanje demokratije itd. – problemi su koji su „veći od pojedinca“, a pokazano je da su neke vrednosti od veće koristi za njihovo adresiranje (Crompton, 2010). To su, najopštije govoreći, *intrinzičke* vrednosti, koje su povezane sa većom brigom oko ovih izazova sa kojima se čovečanstvo suočava i spremnošću da se prihvate adekvatni i/ili novi oblici ponašanja.

U tom smislu, promocija određenih vrednosti postaje, u današnjem svetu, neka vrsta etičkog imperativa. Ne samo, dakle, da su vrednosti za ovu tematiku bitne u onom smislu u kome smo o tome govorili na prethodnim stranama (zbog veze sa odgovarajućim oblicima ponašanja), već i usled njihove važnosti u komuniciranju o globalnim izazovima, oblikovanju poruka tako da ciljane vrednosti budu aktivirane, a posledično dovedu i do željenog ponašanja (Crompton, 2010).

Teza da bi ljudi donosili sasvim ispravne odluke, samo kada bi znali sve činjenice, ona o „prosvetiteljskom razumu“, odavno je proglašena – pogrešnom (Lakoff, 2004). Adekvatnije je, reklo bi se, pretpostaviti da, ukoliko činjenice ne da idu u prilog vrednostima koje osoba ima, tim gore po činjenice (Crompton, 2010; Lakoff, 2004). Drugim rečima, put ka odgovarajućim odlukama i promeni ponašanja vodi preko aktivacije specifičnih „dubokih okvira“, koji će usled veze sa odgovarajućim vrednostima voditi uvećanju brige o ovim problemima koji su veći od svakog od nas pojedinačno (Crompton, 2010).

Sušтина ovakvih razmatranja jeste da ljudi putem ponovljene aktivacije ili ponovljene izloženosti određenim porukama mogu početi da o problemima misle na određeni način, iz ugla određenih vrednosti, da oni *okviri* koji su od „koristi“ mogu biti ojačani, a oni koji „štete“ mogu biti minimizovani ili skrajnuti. Ukoliko se, recimo, tema opšteg ili zajedničkog interesa ne adresira/aktivira, on će posledično postati slabiji, a time i vrednosti koje su sa njim u vezi manje izražene.

Diskurs, politike i institucije služe tome da ojačaju i aktiviraju određeni okvir (Crompton, 2010), a time i određene vrednosti, te upravo prema

„Knjige, braćo moja, knjige, a ne zvana i praporce!“ (Dositej Obradović, *Saveti zdravoga razuma*).

kriterijumima tih relevantnih vrednosti diskursi, politike i institucije moraju biti i sameravani.

Iz te perspektive, dobro je ono društvo čije institucije su tako podešene da olakšaju, ohrabre, proizvedu maksimum ljudskih dobrih odnosa, a minimum loših. Maslov je jednu takvu zajednicu zvao *Jusajkija* (engl. *Eupsychia*); bila bi to psihološka utopija, gotovo sigurno anarhistička grupa, ali kultura puna ljubavi i slobode izbora (Maslow, 1954). Moguće je da će jedno takvo društvo zanavek i ostati utopija, a ako možemo pronaći neke paralale sa Maslovljevim promišljanjima u stvarnom svetu XXI veka, ona su verovatno u onim podacima koji ukazuju na to da slobodu i mogućnost izbora najviše vrednuju oni koji žive u društvima čije institucije su tako najviše i „podešene“ – građani i građanke razvijenih demokratskih društava (npr. Inglehart & Welzel, 2005).

Slične humanističke ideje gajio je i zagovarao i Erih From. Smatrao je da je zdravo ono društvo koje odgovara potrebama čoveka, ali ne nužno onima koje čovek svesno doživljava kao bitne, jer one mogu biti, kako From smatra, i patološki ciljevi, već onima koje su njegove potrebe u „objektivnom“ smislu, a koje se mogu ustanoviti proučavanjem čoveka (From, 1983; 2020).

„– Ali da se vratimo na tu pravdu. Rekao si da je Marks smatrao da je kapitalizam nepravedno društvo. A kako bi ti definisao jedno pravedno društvo?

– Jedan filozof morala, koji se zvao *Džon Rols*, pokušao je da kaže nešto o tome sledećim primerom: Zamisli da si član nekog visokog saveta koji treba da napravi sve zakone za neko buduće društvo.

– Ne bih imala ništa protiv da sedim u takvom savetu.

– U obavezi su da razmotre sve moguće prilike, jer čim se dogovore – i potpišu zakone – odmah će pasti mrtvi.

– Oh...!

– Ali će se odmah zatim vratiti u život upravo u onom društvu za koje su sami napravili zakone. Poenta je u tome da oni unapred ne bi imali pojma o tome koji bi bio njihov položaj u tom društvu.

– Ah, shvatam.

– Takvo društvo bi bilo jedno pravedno društvo. Jer nastalo bi među 'jednakima'.

– Muškarcima i ženama!

– To se, naravno, podrazumeva. Niko od njih ne bi znao da li će se 'probuditi' kao muškarac ili žena. Pošto su šanse za to pola-pola, to društvo bi moralo da bude unapred osmišljeno kao podjednako dobro i za muškarce i žene“. (J. Gaarder, *Sophie's World*)

„U ustanovi 6, istražitelji su zabeležili praksu koja dovodi veliki procenat žena i devojčica u rizik od seksualnog zlostavljanja. U ovoj ustanovi dozvoljeni su 'partnerski odnosi' uz pretpostavku da su dobrovoljni. S obzirom da se ove žene nalaze pod potpunom kontrolom ustanove – bez mogućnosti da je napuste ili da donose osnovne životne odluke – suštinska saglasnost za takve intimne odnose nije moguća. Rizik od zlostavljanja je znatno veći ukoliko uzmemo u obzir visok procenat žena koje su podvrgnute prinudnoj kontracepciji. Prema navodima direktora, 40 žena ima ugrađenu 'spiralu' (kontraceptivni uređaj ugrađen u matericu kojim se fizički sprečava začeće) što je skoro 50% od ukupnog broj žena (83). Od osoblja smo saznali da ostatak žena dobija oralne tablete za kontracepciju bez traženja njihove saglasnosti i najverovatnije bez njihovog saznanja (o tome čemu te tablete služe). Umesto da ulažu napore da informišu žene o njihovim pravima i da ih podrže u donošenju ključnih odluka, osoblje svesno zanemaruje mišljenje i izbor žena. Ova praksa praktično služi za prikrivanje eventualnih slučajeva silovanja i seksualnog zlostavljanja. Osoblje takođe navodi da su prinudna kontracepcija i abortusi nešto što se i dalje dešava“. (Iz izveštaja *Zaboravljena deca Srbije*, 2021, Inicijative za prava osoba sa mentalnim invaliditetom o uslovima institucionalnog boravka dece sa posebnim potrebama)

Kakvo bi to društvo bilo? Ono koje bi se zvalo *humanistički komunitarni socijalizam* i u kojem se „čovjek odnosi prema drugom čoveku sa ljubavlju, u koje je on povezan vezama bratstva i solidarnosti, a ne vezama krvi i zemlje; društvo koje će mu omogućiti da prevaziđe prirodu stvarajući, a ne uništavajući, u kome će svako ostvariti svest o svome 'ja' doživljavajući sebe kao subjekta sopstvenih moći, a ne pomoću konformizma, u kome postoji sistem orijentacije i odanosti bez potrebe da se iskrivi realnost i obožavaju idoli“ (From, 1983, str. 341).

U današnjem kontekstu, inicijative poput mreže „Psiholozi za društvenu promenu“ (*Psychologists for Social Change*¹¹⁴) zagovaraju primenu psihologije na društvenu i političku akciju, primarno borbu protiv „siromaštva“ razne vrste, korišćenjem psiholoških znanja, psiholoških veština, intenzivnom saradnjom samih psihologa i psihološkinja i njihovom aktivnijom ulogom kao građana i građanki jednog društva. U svojoj programskoj platformi (PSC, 2019) ova mreža definisala je pet psiholoških indikatora „zdravog“ društva i do kakvih efekata, u psihološkim terminima, bi dobra politika trebalo da dovede. To su *agensnost* (osećaj kontrole nad životom), *sigurnost* (osećaj sigurnosti i bezbednosti), *povezanost* (odnosi sa bliskim ljudima i širom zajednicom), *smisao* (imati ili raditi ono što čini da se neko oseća korisnim i uvažanim) i *poverenje* (osećaj da se na druge možemo osloniti).

Nasuprot uobičajenih pretpostavki o vrednosnoj *neutralnosti* nauke, sva ova razmatranja o društvu i mestu pojedinca unutar njega u ovim terminima, neminovno podrazumevaju određena vrednosna pozicioniranja, tj. *ne-neutralnost*.

Naposletku, u ovom kontekstu nam nije cilj samo to da društvene procese i ponašanje osoba *objasnimo*, već i da ih – *razumemo*. Tipično tretiranje vrednosti kao nečega što prethodi, determiniše, pa i uzrokuje ponašanje, tj. nečega odvojenog od ponašanja i „objektivnog“, jeste njihovo pozicioniranje unutar objašnjavačke paradigme (Cieciuch, 2017). Upitno je, međutim, u kojoj meri vrednosti mogu da objasne ponašanje; u krajnjoj liniji, na vrednosti odlazi uglavnom relativno mali deo objašnjene varijanse u ponašanju (Schwartz, 2017). Ali, ako vrednovanje shvatimo kao činjenje, aktivno davanje smisla ili značenja ponašanju (Cieciuch, 2017), to nam omogućuje, da, unutar druge paradigme tipično smatrane bližim društvenim naukama, ponašanje i razumemo.

Vredi se baviti vrednostima.

¹¹⁴ Videti više na <http://www.psychchange.org>.

Post Scriptum

*„Roman je bio završen, više nisam imao šta da radim,
i oboje smo živeli od toga što smo zajedno sedeli na ćilimčetu,
na podu pored peći,
i posmatrali vatru“.*

Mihail Bulgakov, „Majstor i Margarita“

Zahvalnica

Ova knjiga rezultat je više od decenije i po istraživačkog rada, tokom kojeg sam imao tu privilegiju i zadovoljstvo da budem podučavan, savetovan, podstican i pomagan od strane mojih dragih, u početku, koleginica i kolega, a sada već prijatelja i prijateljica. Od njih sam učio o vrednostima, ali sam se učio i – vrednostima. Hvala, Dragomire Pantiću! Hvala, Boro Kuzmanoviću! Hvala, Dragane Popadiću! Hvala, Slavice Maksić! Hvala, Bojane Todosijeviću!

Hvala mojoj porodici, Tijani i Mići! Vi ste moj „kriterijum“ vrednovanja bilo čega drugog.

Reference

- Aavik, T., & Allik, J. (2002). The structure of Estonian personal values: A lexical approach. *European Journal of Personality*, 16(3), 221–235. doi.org/10.1002/per.439
- Abella, R., & Heslin, R. (1984). Health, locus of control, values, and the behavior of family and friends: An integrated approach to understanding preventive health behavior. *Basic and Applied Social Psychology*, 5(4), 283–293. doi.org/10.1207/s15324834baspo504_3
- Aberle, D. F., Cohen, A. K., Davis, A. K., Levy Jr, M. J., & Sutton, F. X. (1950). The functional prerequisites of a society. *Ethics*, 60(2), 100–111.
- Adler, F. (1956). The value concept in sociology. *American Sociological Review*, 62, 272–279. doi.org/10.1086/222004
- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D., & Sanford, R. N. (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper & Row.
- Ainsworth, M. D., Blehar, M., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment*. London: Routledge.
- Allen, M. W., & Hung Ng, S. (2003). Human values, utilitarian benefits and identification: The case of meat. *European Journal of Social Psychology*, 33(1), 37–56. doi.org/10.1002/ejsp.128
- Allport, G.W. (1961). *Pattern and growth in personality*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Almond, G. & Verba, S. (1963/1989). *The civic culture*. London: Sage Publications Ltd.
- Almond, G. (1983). Communism and political culture theory. *Comparative Politics*, 15, 127–138.
- Alwin, D. F., & Krosnick, J. A. (1985). The measurement of values in surveys: A comparison of ratings and rankings. *Public Opinion Quarterly*, 49(4), 535–552. doi.org/10.1086/268949
- Anonimus (2019). *Izreke sekstove*. Beograd: Službeni glasnik.
- Arieli, S., & Tenne-Gazit, O. (2017). Values and behavior in a work environment: taking a multi-level perspective. In S. Roccas & L. Sagiv (Eds.), *Values and Behavior: Taking a Cross Cultural Perspective* (pp. 115–141). Cham: Springer.
- Arieli, S., Grant, A. M., & Sagiv, L. (2014). Convincing yourself to care about others: An intervention for enhancing benevolence values. *Journal of Personality*, 82(1), 15–24. DOI: [10.1111/jopy.12029](https://doi.org/10.1111/jopy.12029)
- Arieli, S., Sagiv, L., & Cohen-Shalem, E. (2016). Values in business schools: The role of self-selection and socialization. *Academy of Management Learning & Education*, 15(3), 493–507. doi.org/10.5465/amle.2014.0064
- Arriaga, X. B., & J. G. Holmes (2009). Transformation of motivation. In *Encyclopedia of human relationships* (pp. 1641–1644). London: SAGE.
- Arts, W., & Halman, L. (eds.) (2004). *European Values at the Turn of the Millennium*. Leiden–Boston: Brill.
- Bales, R. F. (1950). *Interaction process analysis – A method for the study of small groups*. Cambridge, Mass.: Addison–Wesley.
- Bales, R. F., & Couch, A. S. (1969). The value profile: A factor analytic study of value statements. *Sociological Inquiry*, 39(1), 3–17. doi.org/10.1111/j.1475-682X.1969.tb00934.x
- Ball-Rokeach, S. J., Rokeach, M., & Grube, J. W. (1984). *The great American values test: Influencing behavior and belief through television*. New York: Free Press.
- Bardi, A., & Goodwin, R. (2011). The dual route to value change: Individual processes and cultural moderators. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 42(2), 271–287. doi.org/10.1177/0022022110396916
- Bardi, A., & Schwartz, S. H. (1996). Relations among sociopolitical values in Eastern Europe: Effects of the communist experience? *Political Psychology*, 17(3), 525–549. doi.org/10.2307/3791967
- Bardi, A., & Schwartz, S. H. (2003). Values and behavior: Strength and structure of relations. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29(10), 1207–1220. doi.org/10.1177/0146167203254602
- Bardi, A., Buchanan, K. E., Goodwin, R., Slabu, L., & Robinson, M. (2014). Value stability and change during self-chosen life transitions: Self-selection versus socialization effects. *Journal of Personality and Social Psychology*, 106(1), 131–147. doi.org/10.1037/a0034818
- Bardi, A., Calogero, R. M., & Mullen, B. (2008). A new archival approach to the study of values and value – Behavior relations: Validation of the value lexicon. *Journal of Applied Psychology*, 93(3), 483–497. doi.org/10.1037/0021-9010.93.3.483
- Bardi, A., Lee, J. A., Hofmann-Towfigh, N., & Soutar, G. (2009). The structure of intraindividual value change. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97(5), 913–929. doi.org/10.1037/a0016617
- Barnes, S. H., & Kaase, M. (Eds.). (1979). *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverley Hills and London: Sage Publications.

- Baron, J., & Spranca, M. (1997). Protected values. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 70(1), 1–16. doi.org/10.1006/obhd.1997.2690
- Baucal, A., Džamonja Ignjatović, T., Pavlović, Z. i Damnjanović, K. (2019). *Punoletstvo i zrelost građanskog vaspitanja: Evaluacija efekata*. Beograd: Građanske inicijative.
- Becker, G. M., & McClintock, C. G. (1967). Value: Behavioral decision theory. *Annual Review of Psychology*, 18(1), 239–286. doi.org/10.1146/annurev.ps.18.020167.001323
- Benish-Weisman, M. (2015). The interplay between values and aggression in adolescence: A longitudinal study. *Developmental psychology*, 51(5), 677. doi.org/10.1037/dev0000015
- Benish-Weisman, M., Daniel, E., & Knafo-Noam, A. (2017). The relations between values and aggression: A developmental perspective. In S. Roccas & L. Sagiv (Eds.), *Values and Behavior: Taking a Cross Cultural Perspective* (pp. 97–114). Cham: Springer.
- Benish-Weisman, M., Daniel, E., Sneddon, J., & Lee, J. (2019). The relations between values and prosocial behavior among children: The moderating role of age. *Personality and Individual Differences*, 141, 241–247. doi.org/10.1016/j.paid.2019.01.019
- Bernard, M. M., Gebauer, J. E., & Maio, G. R. (2006). Cultural estrangement: The role of personal and societal value discrepancies. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(1), 78–92. doi.org/10.1177/0146167205279908
- Bernard, M. M., Maio, G. R., & Olson, J. M. (2003). Effects of introspection about reasons for values: Extending research on values-as-truisms. *Social Cognition*, 21(1), 1–25. doi.org/10.1521/SOCO.21.1.1.21193
- Bilsky, W., & Schwartz, S. (1994). Values and personality. *European Journal of Personality*, 8, 163–181.
- Bilsky, W., Gollan, T., Roccas, S., Grad, H., Teixeira, M. L. M., Rodriguez, M., Schweiger Gallo, I., & Segal-Caspi, L. (2015). On the relative importance of personal values: Validating Schwartz's theory of value structures by computerized paired comparisons. *Journal of Individual Differences*, 36(2), 119–129. doi.org/10.1027/1614-0001/a000162
- Boer, D. (2017). Values and affective well-being: How culture and environmental threat influence their association. In *Values and Behavior* (pp. 191–218). Springer, Cham.
- Boer, D., & Boehnke, K. (2016). What are values? Where do they come from? A developmental perspective. In T. Brosch & D. Sander (Eds.), *Handbook of value: Perspectives from economics, neuroscience, philosophy, psychology, and sociology* (pp. 129–151). Oxford: Oxford University Press. doi: 10.1093/acprof:oso/9780198716600.003.0007
- Bond, M. H. (1988). Finding universal dimensions of individual variation in multicultural studies of values: The Rokeach and Chinese value surveys. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55(6), 1009–1015. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.55.6.1009>.
- Bonetto, E., Dezechache, G., Nugier, A., Inigo, M., Mathias, J.-D., Huet, S., et al. (2021) Basic human values during the COVID-19 outbreak, perceived threat and their relationships with compliance with movement restrictions and social distancing. *PLoS ONE* 16(6): e0253430. doi.org/10.1371/journal.pone.0253430
- Boomsma, C., & Steg, L. (2014). The effect of information and values on acceptability of reduced street lighting. *Journal of Environmental Psychology*, 39, 22–31. doi.org/10.1016/j.jenvp.2013.11.004
- Boudon, R. (2001). *The Origin of Values*. New Brunswick: Transaction.
- Bowlby, J. (1973). Attachment and loss: Volume II: Separation, anxiety and anger. In *Attachment and loss: Volume II: Separation, anxiety and anger* (pp. 1–429). London: The Hogarth press and the institute of psycho-analysis.
- Boyd, R., Wilson, S., Pennebaker, J., Kosinski, M., Stillwell, D., & Mihalcea, R. (2015, April). Values in words: Using language to evaluate and understand personal values. In *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media* (Vol. 9, No. 1). Dostupno na: ojs.aaai.org/index.php/ICWSM/article/view/14589/14438
- Braithwaite, V. (1994). Beyond Rokeach's equality-freedom model: two dimensional values in a one dimensional world. *Journal of Social Issues*, 50, 67–94. doi.org/10.1111/j.1540-4560.1994.tb01198.x
- Braithwaite, V. A., & Law, H. G. (1985). Structure of human values: Testing the adequacy of the Rokeach Value Survey. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49(1), 250–263. doi.org/10.1037/0022-3514.49.1.250
- Braithwaite, V. A., & Scott, W. A. (1991). Values. In J. P. Robinson, P. R. Shaver, & L. S. Wrightsman (Eds.), *Measures of social psychological attitudes, Vol. 1. Measures of personality and social psychological attitudes* (p. 661–753). Academic Press. doi.org/10.1016/B978-0-12-590241-0.50016-2
- Brentano, Franz (1969/1889). *The Origin of our Knowledge of Right and Wrong*. London: Routledge & Kegan Paul.

- Brewer, J., & Lakoff, G. (2008). Comparing climate proposals: A case study in cognitive policy. Dostupno na: georgelakoff.files.wordpress.com/2011/03/2008-comparing-climate-proposals.doc
- Brosch, T., & Sander, D. (Eds.). (2016). *Handbook of value: perspectives from economics, neuroscience, philosophy, psychology and sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- Brown, A. (1979). Introduction. In A. Brown & J. Gray (eds.), *Political culture and political change in communist states* (pp. 1–24). London: Macmillan.
- Bulgakov, M. (1998). *Majstor i Margarita* (prevela Zlata Kocić). Beograd: Verzal press.
- Buss, D. M., & Craik, K. H. (1983). The act frequency approach to personality. *Psychological Review*, 90(2), 105–126. doi.org/10.1037/0033-295X.90.2.105
- Campbell, J. B., Jayawickreme, E., & Hanson, E. J. (2015). Measures of values and moral personality. In G. Boyle, D. Saklofske, & G. Matthews (Eds.), *Measures of Personality and Social Psychological Constructs* (pp. 505–529). London: Academic Press.
- Caprara, G. V., & Steca, P. (2007). Prosocial agency: The contribution of values and self-efficacy beliefs to prosocial behavior across ages. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 26(2), 218–239. doi.org/10.1521/jscp.2007.26.2.218
- Caprara, G. V., Schwartz, S., Capanna, C., Vecchione, M., & Barbaranelli, C. (2006). Personality and politics: Values, traits, and political choice. *Political Psychology*, 27(1), 1–28. doi.org/10.1111/j.1467-9221.2006.00447.x
- Catton, W. R. (1954). Exploring techniques for measuring human values. *American Sociological Review*, 19(1), 49–55. doi.org/10.2307/2088172
- Chen, X., Tang, X., Li, X., Stanton, B., & Li, H. (2008). Core human values and their interactions with pro-Tobacco factors on cigarette smoking: The role of factors not explicitly related to a risk behavior. *Californian Journal of Health Promotion*, 6(1), 23–39. <https://doi.org/10.32398/cjhp.v6i1.1290>
- Chernoff, R.A., Davison, G.C. (1999). Values and Their Relationship to HIV/AIDS Risk Behavior among Late-Adolescent and Young Adult College Students. *Cognitive Therapy and Research*, 23, 453–468. <https://doi.org/10.1023/A:1018764219771>
- Cheung, W. Y., Maio, G. R., Rees, K. J., Kamble, S., & Mane, S. (2016). Cultural differences in values as self-guides. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 42(6), 769–781. doi.org/10.1177/0146167216643932
- Christensen, R. M., Engel, A. S., Jacobs, D. N., Rejai, M., & Waltzer, H. (1971). *Ideologies and modern politics*. London: Nelson.
- Cieciuch J. (2017). Exploring the complicated relationship between values and behaviour. In S. Roccas & L. Sagiv (Eds.), *Values and Behavior: Taking a Cross Cultural Perspective* (pp. 237–247). Cham: Springer https://doi.org/10.1007/978-3-319-56352-7_11
- Cieciuch, J., & Schwartz, S. H. (2017). Values and the human being. In M. van Zomeren & J. F. Dovidio (Eds.), *The Oxford handbook of the human essence* (pp. 219–231). Oxford University Press.
- Cieciuch, J., Davidov, E., & Algesheimer, R. (2016). The stability and change of value structure and priorities in childhood: A longitudinal study. *Social Development*, 25(3), 503–527. doi.org/10.1111/sode.12147
- Cieciuch, J., Schwartz, S., Davidov, E. (2015). Values, Social Psychology of. In J. Wright (Ed.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (pp. 41–46). Amsterdam: Elsevier. doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.25098-8
- Clarke, H. D., Dutt, N., & Rapkin, J. (1997). Conversations in context: The (mis) measurement of value change in advanced industrial societies. *Political Behavior*, 19(1), 19–39.
- Collins, P. R., Lee, J. A., Sneddon, J. N., & Döring, A. K. (2017). Examining the consistency and coherence of values in young children using a new Animated Values Instrument. *Personality and Individual Differences*, 104, 279–285. doi.org/10.1016/j.paid.2016.08.024
- Converse, P. E. (2006). The nature of belief systems in mass publics (1964). *Critical review*, 18(1–3), 1–74. doi.org/10.1080/08913810608443650
- Cozzarelli, C., & Karafa, J. A. (1998). Cultural Estrangement and Terror Management Theory. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24(3), 253–267. <https://doi.org/10.1177/0146167298243003>
- Crnjanski, M. (2004). *Seobe*. Beograd: Novosti.
- Crompton, T. (2010). Common cause – The Case for Working with Our Cultural Values. Dostupno na: https://assets.wwf.org.uk/downloads/common_cause_report.pdf.
- da Vinči, L. (2018). *Predskazanja*. Beograd: Službeni glasnik.
- Dalton, R., Van Sickle, A., & Weldon, S. (2010). The individual–institutional nexus of protest behaviour. *British Journal of Political Science*, 40(1), 51–73. doi.org/10.1017/S000712340999038X

- Daniel, E., Bardi, A., Fischer, R., Benish-Weisman, M., & Lee, J. A. (2020). Changes in Personal Values in Pandemic Times. *Social Psychological and Personality Science*, 19485506211024026.
- Daniel, E., Bilgin, A. S., Brezina, I., Strohmeier, Ch. E., and Vainre, M. (2015). Values and helping behavior: a study in four cultures. *International Journal of Psychology*, 50, 186–192. doi: 10.1002/ijop.12086
- Danioni, F., & Barni, D. (2019). The relations between adolescents' personal values and prosocial and antisocial behaviours in team sports. *International Journal of Sport and Exercise Psychology*, 17(5), 459–476. doi.org/10.1080/1612197X.2017.1367951
- Davidov, E., Schmidt, P., & Schwartz, S. H. (2008). Bringing values back in: The adequacy of the European Social Survey to measure values in 20 countries. *Public Opinion Quarterly*, 72(3), 420–445. doi.org/10.1093/poq/nfn035
- Davis, D. W., & Davenport, C. (1999). Assessing the validity of the postmaterialism index. *American Political Science Review*, 93(3), 649–664.
- De Groot, J. I., & Steg, L. (2010). Relationships between value orientations, self-determined motivational types and pro-environmental behavioural intentions. *Journal of Environmental Psychology*, 30(4), 368–378. doi.org/10.1016/j.jenvp.2010.04.002
- De Raad, B., & Van Oudenhoven, J. P. (2008). Factors of values in the Dutch language and their relationship to factors of personality. *European Journal of Personality: Published for the European Association of Personality Psychology*, 22(2), 81–108. doi.org/10.1002/per.667
- De Raad, B., Morales-Vives, F., Barelds, D. P., Van Oudenhoven, J. P., Renner, W., & Timmerman, M. E. (2016). Values in a cross-cultural triangle: A comparison of value taxonomies in the Netherlands, Austria, and Spain. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 47(8), 1053–1075.
- De Raad, B. D., Timmerman, M. E., Morales-Vives, F., Renner, W., Barelds, D. P., & Pieter Van Oudenhoven, J. (2017). The Psycho-Lexical Approach in Exploring the Field of Values: A Reply to Schwartz. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 48(3), 444–451. doi.org/10.1177/0022022117692677
- De Sent-Egziperi, A. (2015). *Mali princ* (preveo Flavio Rigonat). Beograd: Vulkan.
- Dempsey, P., & Dukes, W. F. (1966). Judging complex value stimuli: An examination and revision of Morris's Paths of Life. *Educational and Psychological Measurement*, 26(4), 871–882. doi.org/10.1177/001316446602600407
- Deonna, J., & Teroni, F. (2016). Value and emotion. In T. Brosch & D. Sander (Eds.), *Handbook of value: Perspectives from economics, neuroscience, philosophy, psychology, and sociology* (pp. 155–176). Oxford: Oxford University Press.
- Devos, T., Spini, D., & Schwartz, S. H. (2002). Conflicts among human values and trust in institutions. *British Journal of Social Psychology*, 41(4), 481–494. doi.org/10.1348/014466602321149849
- Dewey, J. (1939). Theory of valuation. *International Encyclopedia of Unified Science*, 2, 4, vii + 67.
- Diener, E. D., Emmons, R. A., Larsen, R. J., & Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of personality assessment*, 49(1), 71–75. doi.org/10.1207/s15327752jpa4901_13
- Diener, E., & Seligman, M. E. P. (2002). Very Happy People. *Psychological Science*, 13(1), 81–84. https://doi.org/10.1111/1467-9280.00415
- Dietz, T. (2016). Environmental value. In T. Brosch & D. Sander (Eds.), *Handbook of value: Perspectives from economics, neuroscience, philosophy, psychology, and sociology* (pp. 329–350). Oxford: Oxford University Press.
- Dietz, T., Dan, A., and Shwom, R. (2007). Support for climate change policy: social psychological and social structural influences. *Rural Sociology*, 72, 185–214. doi.org/10.1526/003601107781170026
- Dollinger, S. J., Burke, P. A., & Gump, N. W. (2007). Creativity and values. *Creativity Research Journal*, 19(2/3), 91–103. doi:10.1080/10400410701395028
- Döring, A. K., Blauensteiner, A., Aryus, K., Drögekamp, L., & Bilsky, W. (2010). Assessing values at an early age: The picture-based value survey for children (PBVS-C). *Journal of Personality Assessment*, 92(5), 439–448. doi.org/10.1080/00223891.2010.497423
- Dostojevki, F. M. (2014). *Zločin i kazna* (preveo s ruskog Jovan Maksimović). Beograd: Lento.
- Downie, M., Koestner, R., & Chua, S. N. (2007). Political support for self-determination, wealth, and national subjective well-being. *Motivation and Emotion*, 31(3), 174–181.
- Duch, R. M. and M. Taylor (1993). Postmaterialism and the Economic Condition. *American Journal of Political Science*, 37, 747–779.
- Džamonja Ignjatović, T., Pavlović, Z., Damnjanović, K., & Baucal, A. (2019). Evaluacija Građanskog vaspitanja u srednjim školama u Srbiji. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, XIII, 22, 9–32.
- Džojš, Dž. (2002). *Portret umetnika u mladosti*. Beograd: Stubovi kulture.

- Eckstein, H. (1988). A culturalist theory of political change. *American Political Science Review*, 82, 789–804.
- Ellingsen, D. M., Leknes, S., & Kringelbach, M. (2016). Hedonic value. In T. Brosch & D. Sander (Eds.), *Handbook of value: Perspectives from economics, neuroscience, philosophy, psychology, and sociology* (pp. 265–286). Oxford: Oxford University Press.
- England, G. W. (1967). Personal value systems of American managers. *Academy of Management Journal*, 10(1), 53–68.
- ESS Round 2: European Social Survey Round 2 Data (2004). Data file edition 3.6. NSD – Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC. [doi:10.21338/NSD-ESS2-2004](https://doi.org/10.21338/NSD-ESS2-2004).
- ESS Round 8: European Social Survey Round 8 Data (2016). Data file edition 2.2. NSD – Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC. [doi:10.21338/NSD-ESS8-2016](https://doi.org/10.21338/NSD-ESS8-2016).
- ESS Round 9: European Social Survey Round 9 Data (2018). Data file edition 3.1. NSD – Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC. [doi:10.21338/NSD-ESS9-2018](https://doi.org/10.21338/NSD-ESS9-2018).
- Evans, G. W. (2016). Childhood poverty and adult psychological well-being. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 113(52), 14949–14952.
- EVS/WVS (2021). Joint EVS/WVS 2017-2021 Dataset (Joint EVS/WVS). *GESIS Data Archive, Cologne. ZA7505 Data file Version 1.1.0*, <https://doi.org/10.4232/1.13670>.
- Eyal, T., Sagristano, M. D., Trope, Y., Liberman, N., & Chaiken, S. (2009). When values matter: Expressing values in behavioral intentions for the near vs. distant future. *Journal of Experimental Social Psychology*, 45(1), 35–43. doi.org/10.1016/j.jesp.2008.07.023
- Feather, N. T. (1995). Values, valences, and choice: The influences of values on the perceived attractiveness and choice of alternatives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68(6), 1135–1151. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.68.6.1135>
- Feinberg, M., & Willer, R. (2013). The Moral Roots of Environmental Attitudes. *Psychological Science*, 24(1), 56–62. <https://doi.org/10.1177/0956797612449177>
- Feldman, G., Chao, M. M., Farh, J.-L., & Bardi, A. (2015). The motivation and inhibition of breaking the rules: personal values structures predict unethicity. *Journal of Research in Personality*, 59, 69–80. doi: 10.1016/j.jrp.2015.09.003
- Fischer, R. (2017). From values to behavior and from behavior to values. In S. Roccas & L. Sagiv (Eds.), *Values and behavior: Taking a cross cultural perspective* (pp. 219–235). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-56352-7_10
- Fischer, R., & Smith, P. B. (2004). Values and organizational justice: Performance- and seniority-based allocation criteria in the United Kingdom and Germany. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35(6), 669–688. doi:10.1177/0022022104270110
- Fishbein, M., & Ajzen, I. (1973). Attribution of responsibility: A theoretical note. *Journal of Experimental Social Psychology*, 9(2), 148–153.
- Fiske, A. P. (1991). *Structures of social life*. New York: Free Press.
- Fiske, A. P., & Tetlock, P. E. (1997). Taboo trade-offs: reactions to transactions that transgress the spheres of justice. *Political Psychology*, 18(2), 255–297. doi.org/10.1111/0162-895X.00058
- From, E. (1983). *Zdravo društvo*. Beograd: Rad.
- From, E. (2020). *O neposlušnosti*. Čačak: Gradac-K.
- Fukujama, F. (2002). *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica: CID.
- Gecas, V., & Seff, M. A. (1990). Families and adolescents: A review of the 1980s. *Journal of Marriage and Family*, 52(4), 941. DOI:10.2307/353312
- Gibson, R., Tanner, C., & Wagner, A. F. (2016). Protected values and economic decision-making. In T. Brosch & D. Sander (Eds.), *Handbook of value: Perspectives from economics, neuroscience, philosophy, psychology, and sociology* (pp. 223–242). Oxford: Oxford University Press.
- Gochman, D. S. (Ed.) (1997). *Handbook of health behavior research*. New York, NY: Plenum.
- Goff, B. G., & Goddard, H. W. (1999). Terminal core values associated with adolescent problem behaviors. *Adolescence*, 34(133), 47.
- Goldberg, L. R. (1981). Language and individual differences: The search for universals in personality lexicons. In L. Wheeler, (Ed), *Review of Personality and Social Psychology* (pp. 141–165), Beverly Hills, CA: Sage.
- Goldberg, L. R. (2010). Personality, demographics, and self-reported behavioral acts: the development of Avocational Interest Scales from estimates of the amount of time spent in interest-related

- activities. In C. R. Agnew, D. E. Carlston, W. G. Graziano, & J. R. Kelly (Eds.), *Then a Miracle occurs: Focusing on Behavior in Social Psychological Theory and Research* (pp. 205–226). New York, NY: Oxford University Press).
- Gordon, L. (1960). *Gordon Survey of Interpersonal values*. Chicago: Science Research Associates.
- Gordon, L. V. (1967). *Survey of Interpersonal Values-Revised Manual*. Chicago: Science Research Associates.
- Gordon, R. A., Short Jr, J. F., Cartwright, D. S., & Strodtbeck, F. L. (1963). Values and gang delinquency: A study of street-corner groups. *American Journal of Sociology*, 69(2), 109–128. doi.org/10.1086/223541
- Gorlow, L., & Noll, G. A. (1967). A study of empirically derived values. *The Journal of Social Psychology*, 73(2), 261–269.
- Gouveia, V. V., Milfont, T. L., & Guerra, V. M. (2014). Functional theory of human values: Testing its content and structure hypotheses. *Personality and Individual Differences*, 60, 41–47. doi.org/10.1016/j.paid.2013.12.012
- Gouveia, V. V., Vione, K. C., Milfont, T. L., & Fischer, R. (2015). Patterns of Value Change During the Life Span: Some Evidence From a Functional Approach to Values. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 41(9), 1276–1290. <https://doi.org/10.1177/0146167215594189>
- Graaf, N. D. D., & Evans, G. (1996). Why are the young more postmaterialist? A cross-national analysis of individual and contextual influences on postmaterial values. *Comparative Political Studies*, 28(4), 608–635.
- Graham, J., Haidt, J., Koleva, S., Motyl, M., Iyer, R., Wojcik, S., & Ditto, P. H. (2013). Moral foundations theory: the pragmatic validity of moral pluralism. *Advances in Experimental Social Psychology*, 47, 55–130. doi.org/10.1016/B978-0-12-407236-7.00002-4
- Grosz, M. P., Schwartz, S. H., & Lechner, C. M. (2021). The longitudinal interplay between personal values and subjective well-being: A registered report. *European Journal of Personality*. <https://doi.org/10.1177/08902070211012923>
- Grouzet, F. M. E., Kasser, T., Ahuvia, A., Dols, J. M. F., Kim, Y., Lau, S., Ryan, R. M., Saunders, S., Schmuck, P., & Sheldon, K. M. (2005). The Structure of Goal Contents Across 15 Cultures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89(5), 800–816. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.89.5.800>
- Grupa autora (2007). *Rečnik srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska.
- Guttman, L. (1982). What is not what in theory construction? In R. M. Hauser, D. Mechanic, & A. Haller (Eds.), *Social structure and behavior* (pp. 331–348). New York: Academic.
- Guttman, R., & Greenbaum, C. W. (1998). Facet theory: Its development and current status. *European Psychologist*, 3(1), 13–36.
- Hadenius, A., & Teorell, J. (2005). Cultural and economic prerequisites of democracy: Reassessing recent evidence. *Studies in Comparative International Development*, 39(4), 87–106.
- Hagenaars, J., Halman, L., & Moors, G. (2003). Exploring Europe's Basic Value Map. In W. Arts, J. Hagenaars & L. Halman (Eds.), *The Cultural Diversity of European Unity* (pp. 23–58). Leiden/Boston: Brill.
- Haidt, J. (2012). *The righteous mind: Why good people are divided by politics and religion*. Vintage.
- Hanel, P. H., Litzellachner, L. F., & Maio, G. R. (2018). An empirical comparison of human value models. *Frontiers in Psychology*, 9, 1643. doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01643
- Hanel, P. H., Vione, K. C., Hahn, U., & Maio, G. R. (2017). Value instantiations: the missing link between values and behavior?. In S. Roccas & L. Sagiv (Eds.), *Values and Behavior: Taking a Cross Cultural Perspective* (pp. 175–190). Cham: Springer.
- Hanel, P. H., Wolfradt, U., Wolf, L. J., de Holanda Coelho, G. L., & Maio, G. R. (2020). Well-being as a function of person-country fit in human values. *Nature communications*, 11(1), 1–9. doi.org/10.1038/s41467-020-18831-9
- Hantington, S. (1998). *Sukob civilizacija*. Podgorica: CID.
- Hauser, R. M. (1970). Context and consex: a cautionary tale. *American Journal of Sociology*, 75(4), 645–664. doi.org/10.1086/224894
- Havelka, N. (1975). Istraživanje vrednosti kod nas. *Psihologija*, 8(3–4), 139–150.
- Havelka, N. (1995). Vrednosne orijentacije učenika i njihova očekivanja od budućeg zanimanja. *Psihološka istraživanja*, 7, 89–125.
- Havelka, N. (1998). Vrednosne orijentacije adolescenata: vrednosti i kontekst. *Psihologija*, 4, 343–364.
- Havelka, N. i saradnici (1990). *Efekti osnovnog školovanja*. Beograd: Institut za psihologiju.

- Havelka, N. N. (1994). Values and social changes: A replication of a research into the pupils' expectations of their future profession. *Psihologija*, 27(1–2), 67–82.
- Havelka, N. N. (1998). Adolescents' value orientations: Values and context. *Psihologija*, 31(4), 343–364.
- Hayley, A., Zinkiewicz, L., & Hardiman, K. (2015). Values, attitudes, and frequency of meat consumption. Predicting meat-reduced diet in Australians. *Appetite*, 84, 98–106. doi.org/10.1016/j.appet.2014.10.002
- Higgins, E. T. (2016). What is value? Where does it come from? A psychological perspective. In T. Brosch & D. Sander (Eds.), *Handbook of value: Perspectives from economics, neuroscience, philosophy, psychology and sociology* (p. 43–62). Oxford University Press.
- Hitlin, S. (2003). Values as the core of personal identity: drawing links between two theories of self. *Social Psychology Quarterly*, 66(2), 118–137. [jstor.org/stable/10.2307/1519843](https://www.jstor.org/stable/10.2307/1519843)
- Hitlin, S., & Piliavin, J. A. (2004). Values: Reviving a dormant concept. *Annual Review of Sociology*, 30, 359–393. doi.org/10.1146/annurev.soc.30.012703.110640
- Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences – International differences in work-related values*. New York: Sage.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations*. New York: Sage publications.
- Hofstede, G., & Bond, M. H. (1984). Hofstede's culture dimensions: An independent validation using Rokeach's value survey. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 15(4), 417–433.
- Hofstede, G., Hofstede, G. J., & Minkov, M. (2010). *Cultures and organizations: Software of the mind*. New York: McGraw–Hill.
- Honkanen, P., & Verplanken, B. (2004). Understanding attitudes towards genetically modified food: The role of values and attitude strength. *Journal of Consumer Policy*, 27(4), 401–420. doi.org/10.1007/s10603-004-2524-9
- Hox, J. J. (1995). *Applied multilevel analysis*. Amsterdam: TT-publikaties.
- Huntington, S. (1991). Democracy's third wave. *Journal of Democracy*, 2, 12–34. [10.1353/jod.1991.0016](https://doi.org/10.1353/jod.1991.0016)
- Huntington, S. (1996). *Political Order in Changing Societies*. Yale University Press.
- Inbar, Y., & Lammers, J. (2012). Political Diversity in Social and Personality Psychology. *Perspectives on Psychological Science*, 7(5), 496–503. <https://doi.org/10.1177/1745691612448792>
- Inglehart, R. (1971). The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies. *American Political Science Review*, 65(4), 991–1017. doi:10.2307/1953494
- Inglehart, R. (1990). *Culture shift in advanced industrial societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (2007). Mapping global values. In Y. Esmer & T. Pettersson (eds.), *Measuring and mapping cultures: 25 years of comparative value surveys* (pp. 11–32). Leiden–Boston: Brill.
- Inglehart, R. (2018). *Cultural evolution: People's motivations are changing, and reshaping the world*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart, R., & Baker, W. E. (2000). Modernization, culture change and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65, 19–51. doi.org/10.2307/2657288
- Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). *Modernization, culture change, and democracy – The human development sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI–S (2021). *Zaboravljena deca Srbije*. Dostupno na: <https://www.driadvocacy.org/wp-content/uploads/Serbia-2021-web-SRB-1.pdf>
- Inkeles, A. (1969). Making man modern: On the causes and consequences of individual change in six developing countries. *The American Journal of Sociology*, 75, 208–225.
- Inkeles, A., & Smith, D. H. (1974). *Becoming modern*. London: Heinemann.
- Jackman, R. W., & Miller, R. A. (1998). Social capital and politics. *Annual Review of Political Science*, 1(1), 47–73. doi.org/10.1146/annurev.polisci.1.1.47
- Janićijević, M., Bročić, M., Glušević, M., & Stanković, J. (1966). *Jugoslavenski studenti i socijalizam*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Jara, N., Casas, J. A., & Ortega-Ruiz, R. (2017). Proactive and reactive aggressive behavior in bullying: The role of values. *International Journal of Educational Psychology*, 6(1), 1–24. doi.org/10.17583/ijep.2017.2515
- Jiga-Boy, G. M., Maio, G. R., Haddock, G., & Tapper, K. (2016). Values and behavior. In T. Brosch & D. Sander (Eds.), *Handbook of value: Perspectives from economics, neuroscience, philosophy, psychology and sociology* (p. 243–262). Oxford: Oxford University Press.

- Joksimović S. (prir.) (2003). *Verska nastava i građansko vaspitanje u školama u Srbiji*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Jost, J. T., Basevich, E., Dickson, E. S., & Noorbaloochi, S. (2016). The place of values in a world of politics: Personality, motivation, and ideology. In T. Brosch & D. Sander (Eds.), *Handbook of value: Perspectives from economics, neuroscience, philosophy, psychology and sociology* (pp. 351–374). Oxford: Oxford University Press.
- Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W., & Sulloway, F. J. (2003). Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological Bulletin*, 129(3), 339–375. doi.org/10.1037/0033-2909.129.3.339
- Jost, J. T., Federico, C. M., & Napier, J. L. (2009). Political ideology: its structure, functions, and elective affinities. *Annual Review of Psychology*, 60, 307–337. doi.org/10.1146/annurev.psych.60.110707.163600
- Jost, J.T., Nosek, B.A., and Gosling, S.D. (2008). Ideology: its resurgence in social, personality, and political psychology. *Perspectives on Psychological Science*, 3, 126–136. doi.org/10.1111/j.1745-6916.2008.00070.x
- Kajonius, P. J., Persson, B. N., & Jonason, P. K. (2015). Hedonism, achievement, and power: Universal values that characterize the Dark Triad. *Personality and Individual Differences*, 77, 173–178. doi:10.1016/j.paid.2014.12.055
- Kaneman, D. (2017). *Misliti brzo i sporo*. Zrenjanin: Heliks.
- Kant, O. (1979). *Kritika praktičnog uma* (preveo Danilo N. Basta). Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Karp, D. G. (1996). Values and their effect on pro-environmental behavior. *Environment and Behavior*, 28(1), 111–133.
- Kasser, T., & Ryan, R. M. (1993). A dark side of the American dream: Correlates of financial success as a central life aspiration. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65(2), 410–422. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.65.2.410>
- Kasser, T., Koestner, R., & Lekes, N. (2002). Early family experiences and adult values: A 26-year, prospective longitudinal study. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(6), 826–835. doi.org/10.1177/0146167202289011
- Katz, D. (1960). The functional approach to the study of attitudes. *Public Opinion Quarterly*, 24(2), 163–204. doi.org/10.1086/266945
- Kelley, H. H., & Thibaut, J. W. (1978). *Interpersonal relations: A theory of interdependence*. New York: Wiley.
- Kistler, D., Thöni, C., & Welzel, C. (2017). Survey response and observed behavior: Emancipative and secular values predict prosocial behaviors. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 48(4), 461–489. doi.org/10.1177/0022022117696799
- Klingemann, H. D., Fuchs, D., Fuchs, S. and Zielonka, J. (2006). Introduction: Support for democracy and autocracy in Eastern Europe. In H. D. Klingemann, D. Fuchs & J. Zielonka (Eds.), *Democracy and political culture in Eastern Europe* (pp. 1–22). London and New York: Routledge.
- Kluckhohn, C. (1951). Values and value orientations in the theory of action. In T. Parsons, & E. Shils (Eds.), *Toward a general theory of action* (pp. 387–433). New York: Harper & Row.
- Kluckhohn, C., & Murray, H. A. (1953). Personality formation: the determinants. In C. Kluckhohn, H. A. Murray, & D. M. Schneider (eds.), *Personality in nature, society, and culture*, 2nd edn. Oxford: Knopf.
- Kluckhohn, F. R., & Strodtbeck, F. L. (1961). *Variations in value orientations*. Row, Peterson.
- Knafo, A., & Sagiv, L. (2004). Values and work environment: Mapping 32 occupations. *European Journal of Psychology of Education*, 19(3), 255–273. doi.org/10.1007/BF03173223
- Knafo, A., & Schwartz, S. H. (2001). Value Socialization in Families of Israeli-Born and Soviet-Born Adolescents in Israel. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(2), 213–228. doi.org/10.1177/0022022101032002008
- Knafo, A., & Schwartz, S. H. (2003). Parenting and adolescents' accuracy in perceiving parental values. *Child Development*, 74(2), 595–611. doi.org/10.1111/1467-8624.7402018
- Knafo, A., & Schwartz, S. H. (2009). Accounting for parent-child value congruence: Theoretical considerations and empirical evidence. In U. Schönplflug (Ed.), *Cultural transmission: Psychological, developmental, social, and methodological aspects* (pp. 240–268). Cambridge University Press.
- Knafo, A., Daniel, E., & Khoury-Kassabri, M. (2008). Values as protective factors against violent behavior in Jewish and Arab high schools in Israel. *Child Development*, 79(3), 652–667. doi.org/10.1111/j.1467-8624.2008.01149.x

- Knight, J. (1992). *Institutions and social conflict*. Cambridge University Press.
- Kopelman, R. E., Rovenpor, J. L., & Guan, M. (2003). The Study of Values: Construction of the fourth edition. *Journal of Vocational Behavior*, 62(2), 203–220.
- Kosinski, M., Stillwell, D., & Graepel, T. (2013). Private traits and attributes are predictable from digital records of human behavior. *PNAS Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 110(15), 5802–5805. <https://doi.org/10.1073/pnas.1218772110>
- Kriesi, H. (1998). The transformation of cleavage politics The 1997 Stein Rokkan lecture. *European Journal of Political Research*, 33(2), 165–185. doi.org/10.1023/A:1006861430369
- Kristiansen, C. M. (1985). Value correlates of preventive health behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49(3), 748–758. doi.org/10.1037/0022-3514.49.3.748
- Kristiansen, C. M. (1986). A two-value model of preventive health behavior. *Basic and Applied Social Psychology*, 7(3), 173–183. https://doi.org/10.1207/s15324834baspo703_1
- Kristiansen, C. M., & Zanna, M. P. (1988). Justifying attitudes by appealing to values: A functional perspective. *British Journal of Social Psychology*, 27(3), 247–256. doi.org/10.1111/j.2044-8309.1988.tb00826.x
- Krosnick, J. A., & Alwin, D. F. (1988). A test of the form-resistant correlation hypothesis: Ratings, rankings, and the measurement of values. *Public Opinion Quarterly*, 52(4), 526–538. doi.org/10.1086/269128
- Kuzmanović, B. (1990). Socijalni i politički aktivizam omladine. In S. Mihailović et al. (Eds.), *Deca krize: Omladina Jugoslavije krajem osamdesetih* (pp. 76–106). Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Kuzmanović, B. (1995a). Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija učenika. *Psihološka istraživanja*, 7, 17–47.
- Kuzmanović, B. (1995b). Preferencija društvenih ciljeva. *Psihološka istraživanja*, 7, 49–69.
- Kuzmanović, B. R., Popadić, D. B., & Havelka, N. N. (1995). Social changes and changes of values. *Psihologija*, 28(pos. br.), 7–26.
- Kuzmanović, B., & Petrović, N. (2007). Preference structure of personal and social goals of the high-schoolers. *Psihologija*, 40(4), 567–585.
- Kuzmanović, B., & Petrović, N. (2008). Vrednosni ciljevi kao činioci političkih stavova i mnjenja mladih. *Sociologija*, 50(2), 153–174.
- Kuzmanović, B., & Petrović, N. (2009). Preferences of personal and social goals in the high school pupils in Serbia. *Sociološki pregled*, 43(4), 503–523.
- Kuzmanović, B., & Petrović, N. (2010). Goals and expectations as elements of attitudes toward political parties. *Sociološki pregled*, 44(3), 453–470.
- Kuzmanović, B., & Petrović, N. (2013). Lični i društveni ciljevi studenata u kontekstu njihovog profesionalnog usmerenja. *Andragoške studije*, 49–72.
- Kuzmanović, B., & Vasović, M. (1989). *Vrednosne orijentacije mlaih u Jugoslaviji* (neobjavljeni rukopis). Zagreb.
- Lakoff, G. (2004). *Don't Think of an Elephant! Know your Values and Frame the Debate*. White River Junction, VT: Chelsea Green Publishing.
- Lakoff, G., & Wehling, E. (2016). *Your brain's politics: How the science of mind explains the political divide*. Andrews UK Limited.
- Langlie, J. K. (1977). Social networks, health beliefs, and preventive health behavior. *Journal of Health and Social Behavior*, 18(3), 244–260. doi.org/10.2307/2136352
- Lazić, A., Lazarević L. B., Purić, D., & Žeželj, I. (2021). REPOPSI: The open repository of psychological instruments in Serbian. In N. Miljković, P. Pejović, & M. Cvetanović (Eds.), *Proceedings of the Third National Conference with International Participation titled Application of free software and open hardware PSSOH 2020* (pp. 51–56). University of Belgrade School of Electrical Engineering and Academic Mind. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4064293>
- Lea, E., & Worsley, A. (2001). Influences on meat consumption in Australia. *Appetite*, 36(2), 127–136. doi.org/10.1006/appe.2000.0386
- Lee, J. A., Soutar, G., & Louviere, J. (2008). The best–worst scaling approach: An alternative to Schwartz's values survey. *Journal of Personality Assessment*, 90(4), 335–347.
- Lerner, D. (1964). *The passing of traditional society*. New York: Free Press.
- Lewis, O. (1966). The culture of poverty. *Scientific american*, 215(4), 19–25.
- Levy, S., & Guttman, L. (1985). A faceted cross-cultural analysis of some core social values. In D. Canter (Ed.), *Facet Theory* (pp. 205–221). New York: Springer.

- Lewin, K. (1952). Constructs in field theory. In D. Cartwright (Ed.), *Field theory in social science: Selected theoretical papers by Kurt Lewin* (pp. 30–42). London: Tavistock.
- Lichtenstein, S., Gregory, R., & Irwin, J. (2007). What's bad is easy: taboo values, affect, and cognition. *Judgment and Decision-making*, 2, 169–188.
- Lijphart, A. (2003). *Modeli demokratije*. Podgorica: CID.
- Lindeman, M., & Sirelius, M. (2001). Food choice ideologies: the modern manifestations of normative and humanist views of the world. *Appetite*, 37(3), 175–184. doi.org/10.1006/appe.2001.0437
- Lindeman, M., & Verkasalo, M. (2005). Measuring values with the short Schwartz's value survey. *Journal of Personality Assessment*, 85(2), 170–178. doi.org/10.1207/s15327752jpa8502_09
- Lipponen, J., Bardi, A., & Haapamäki, J. (2008). The interaction between values and organizational identification in predicting suggestion-making at work. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 81(2), 241–248. doi.org/10.1348/096317907X216658
- Lipset, S. M. (1959). Some social requisities of democracy: Economic development and political legitimacy. *American Political Science Review*, 53, 69–105.
- Listhang, O., & Gronflaten, L. (2007). Civic decline? Trends in political involvement and participation in Norway, 1965–2001. *Scandinavian Political Studies*, 30, 272–293.
- Lönnqvist, J.-E., Verkasalo, M., Wichardt, P. C., & Walkowitz, G. (2013). Personal values and prosocial behaviour in strategic interactions: distinguishing value-expressive from value-ambivalent behaviors. *European Journal of Social Psychology*, 43, 554–569. doi: 10.1002/ejsp.1976
- Lorr, M., Suziedelis, A., & Tonesk, X. (1973). The structure of values: Conceptions of the desirable. *Journal of Research in Personality*, 7(2), 139–147.
- Ludwig, K. B., & Pittman, J. F. (1999). Adolescent prosocial values and self-efficacy in relation to delinquency, risky sexual behavior, and drug use. *Youth & Society*, 30(4), 461–482.
- Luster, T., & Rhoades, K. (1989). The relation between child-rearing beliefs and the home environment in a sample of adolescent mothers. *Family Relations*, 38, 317–322. doi.org/10.2307/585059
- Maio, G. R. (2017). *The psychology of human values*. London: Psychology press.
- Maio, G. R., & Olson, J. M. (1998). Values as truisms: Evidence and implications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(2), 294–311. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.74.2.294>
- Maio, G. R., Olson, J. M., Allen, L., & Bernard, M. M. (2001). Addressing discrepancies between values and behavior: The motivating effect of reasons. *Journal of Experimental Social Psychology*, 37(2), 104–117. doi.org/10.1006/jesp.2000.1436
- Maio, G. R., Pakizeh, A., Cheung, W. Y., & Rees, K. J. (2009). Changing, priming, and acting on values: effects via motivational relations in a circular model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97(4), 699–715.
- Maio, G. R. (2010). Mental representations of social values. In M.P. Zanna (ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 42, pp. 1–43). Burlington: Academic Press.
- Maksić, S., & Pavlović, Z. (2013). School in a transitional society: The case of Serbia. U A. Barakoska (ed.), *Education between tradition and modernity* (pp. 88–99). Skopje: Institute of Pedagogy, University “Sv. Cyril and Methodius” and Faculty of Philosophy.
- Maksić, S. i Pavlović, Z. (2017). Efekti nekih obrazovnih promena u kontekstu ciljeva reforme obrazovanja. *Sociološki pregled*, 11 (4), 578–602.
- Mani, A., Mullainathan, S., Shafir, E. & Zhao, J. (2013). Poverty impedes cognitive function. *Science*, 341(6149), 976–980.
- Marini, M. M. (2000). Social values and norms. In E. F. Borgatta & R. J. V. Montgomery (Eds.), *Encyclopedia of sociology* (pp. 2828–2840). New York: Macmillan.
- Martínez, I., & García, J. F. (2007). Impact of parenting styles on adolescents' self-esteem and internalization of values in Spain. *The Spanish Journal of Psychology*, 10(2), 338–348.
- Martinez, I., Garcia, F., Veiga, F., Garcia, O. F., Rodrigues, Y., & Serra, E. (2020). Parenting styles, internalization of values and self-esteem: A cross-cultural study in Spain, Portugal and Brazil. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(7), 2370.
- Marušić-Jablanović, M. (2016). Motivi profesionalnog izbora i vrednosni prioriteti budućih vaspitača i učitelja. *Nastava i vaspitanje*, 65(3), 525–540.
- Marušić-Jablanović, M. (2018). Value priorities of future preschool and class teachers in Serbia in terms of the Schwartz refined value theory. *Psihologija*, 51(2), 143–161.
- Maslov, A. H. (2001). *O životnim vrednostima: izabrani eseji o psihologiji vrednosti*. Beograd: Žarko Bulj.
- Maslow, A. H. (1954). The instinctoid nature of basic needs. *Journal of Personality*, 22, 326–347. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1954.tb01136.x>

- Maslow, A. H. (1962). Notes on being-psychology. *Journal of Humanistic Psychology*, 2(2), 47–71.
- Maslow, A. H. (1967). A Theory of Metamotivation : the Biological Rooting of the Value-Life. *Journal of Humanistic Psychology*, 7(2), 93–127. <https://doi.org/10.1177/002216786700700201>
- Maslow, A. H. (1970 [1954]). *Motivation and personality*. New York: Harper & Row.
- Maslow, A. H. (1996). *Future visions: The unpublished papers of Abraham Maslow*. (E. Hoffman, Ed.). Sage Publications, Inc.
- McDonald, K. L., Benish-Weisman, M., O'Brien, C. T., & Ungvary, S. (2015). The social values of aggressive–prosocial youth. *Journal of Youth and Adolescence*, 44(12), 2245–2256.
- McGraw, A. P., Tetlock, P. E., & Kristel, O. V. (2003). The limits of fungibility: Relational schemata and the value of things. *Journal of Consumer Research*, 30(2), 219–229. doi.org/10.1086/376805
- McGuire, W. (1969). The Nature of Attitudes and Attitude Change. In G. Lindzey & E. Aronson (Eds.), *The Handbook of Social Psychology*, Vol. 3. Cambridge, Mass: Addison–Wesley.
- Menesini, E., Nocentini, A., & Camodeca, M. (2013). Morality, values, traditional bullying, and cyberbullying in adolescence. *British Journal of Developmental Psychology*, 31(1), 1–14. doi.org/10.1111/j.2044-835X.2011.02066.x
- Mikulincer, M., Gillath, O., Sapir-Lavid, Y., Yaakobi, E., Arias, K., Tal-Aloni, L., & Bor, G. (2003). Attachment theory and concern for others' welfare: Evidence that activation of the sense of secure base promotes endorsement of self-transcendence values. *Basic and Applied Social Psychology*, 25(4), 299–312. doi.org/10.1207/S15324834BASP2504_4
- Mishler, W. & Pollack, D. (2003). On culture, thick and thin: Toward a neo-cultural synthesis. In D. Pollack, J. Jacobs, O. Muller & G. Pickel (Eds.), *Political culture in post-Communist Europe: Attitudes in new democracies* (pp. 237–256). Aldershot: Ashgate.
- Mishler, W., & Rose, R. (1997). Trust, distrust and skepticism: Popular evaluations of civil and political institutions in post-communist societies. *The Journal of Politics*, 59(2), 418–451. doi.org/10.1017/S0022381600053512
- Molero Jurado, M. D. M., Pérez Fuentes, M. D. C., Luque De La Rosa, A., Martos Martínez, Á., Barragán Martín, A. B., & Simón Márquez, M. D. M. (2016). Interpersonal values and academic performance related to delinquent behaviors. *Frontiers in Psychology*, 7, 1480.
- Molero Jurado, M. M., Pérez Fuentes, M. C., Carrión Martínez, J. J., Luque de la Rosa, A., Garzón Fernández, A., Martos Martínez, A., et al. (2017). Antisocial behavior and interpersonal values in high school students. *Frontiers in Psychology*, 8(170). doi: 10.3389/fpsyg.2017.00170
- Morales–Vives, F., De Raad, B., & Vigil–Colet, A. (2012). Psycholexical Value Factors in Spain and Their Relation with Personality Traits. *European Journal of Personality*, 26(6), 551–565. <https://doi.org/10.1002/per.854>
- Morris, C. (1956). *Varieties of human value*. Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.1037/10819-000>
- Morris, C., & Jones, L. V. (1955). Value scales and dimensions. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 51(3), 523–535. <https://doi.org/10.1037/h0048831>.
- Muller, E. N., & Seligson, M. A. (1994). Civic culture and democracy: the question of causal relationships. *American Political Science Review*, 88(3), 635–652. doi.org/10.2307/2944800
- Mullainathan, S. & Shafir, E. (2013). *Scarcity: Why having too little means so much*. Macmillan.
- Münsterberg, H. (1909a). *The eternal values*. Houghton Mifflin.
- Munsterberg, H. (1909b). The opponents of eternal values. *Psychological Bulletin*, 6(10), 329–338. <https://doi.org/10.1037/h0072781>
- Nagel, L., Mayton, D. M., & Walner, T. (1995). Value differences across tobacco use levels. *Health Values: The Journal of Health Behavior, Education & Promotion*, 19(6), 39–44.
- Neš, O. (1977). *Štihovi* (prevod Dragoslava Avramovića). Beograd: BIGZ.
- Ng, S. H. , Hossain, A.B.M. , Ball, P. , Bond, M. H. , Hayashi, K. , Lim, S. P. , O'Driscoll, M. P., Sinha, D. , & Yang, K. S. (1982). Human values in nine countries. In R. Rath , H. S. Asthana , D. Sinha , & J.B.H. Sinha (Eds.), *Diversity and unity in cross-cultural psychology*. Lisse, Netherlands: Swets and Zeitlinger.
- Niče, F. (1986). *O koristi i šteti istorije za život* (preveo Milan Tabaković). Beograd: Grafos.
- Nordfjærn, T., and Brunborg, G. S. (2015). Associations between human values and alcohol consumption among Norwegians in the second half of life. *Substance Use & Misuse*, 50, 1284–1293. doi: 10.3109/10826084.2014.998237
- Norris, P., & Inglehart, R. (2019). *Cultural backlash: Trump, Brexit, and authoritarian populism*. Cambridge University Press.

- Oishi, S., Diener, E., Suh, E., & Lucas, R. E. (1999). Value as a moderator in subjective well-being. *Journal of Personality*, 67(1), 157–184. doi.org/10.1111/1467-6494.00051
- Orvel, Ž. (2004). *Životinjska farma* (preveo Zoran Jeftić). Beograd: Novosti.
- Paciello, M., Muratori, P., Ruglioni, L., Milone, A., Buonanno, C., Capo, R., ... & Barcaccia, B. (2017). Personal values and moral disengagement promote aggressive and rule-breaking behaviours in adolescents with disruptive behaviour disorders: A pilot study. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 61(1), 46–63. doi.org/10.1177/0306624X15589593
- Pantić, D. (1977). Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva. *Društveni slojevi i društvena svest Beograd, IDN*, 269–406.
- Pantić, D. (1981). *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Pantić, D. (1990). *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Pantić, D. (2002). Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine. U V. Goati (ur.), *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.* (pp. 131–158). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (2003). Kulturno-vrednosni rascepi kao determinante partijskog pregrupisanja u Srbiji. U J. Komšić, D. Pantić & Z. Slavujević, *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji* (str. 95–128). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (2005). Da li su vrednosti bivših komunističkih zemalja slične?. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 118–119, 49–69.
- Pantić, D., & Pavlović, Z. (2009). *Political culture od voters in Serbia*. Belgrade: Institute of Social Sciences.
- Parsons, T. (1968). Interaction: I. Social Interaction. In D. L. Sills (Ed.), *The International Encyclopedia of the Social Sciences* (Vol. 7, pp. 429–441). New York: McGraw–Hill.
- Parsons, T., & Shills, E. A. (1951). *Toward a General Theory of Action*. New York: Harper and Row.
- Pavlović, N. M. (2018). Ispitivanje struktura dimenzija tradicionalnih/sekularno–racionalnih vrednosti i vrednosti preživljavanja/samoekspresije u modelu Ronalda Ingharta: slučaj Srbije. *Sociologija*, 60(2), 481–496.
- Pavlović, Z. (2006). Vrednosti u Srbiji u drugom dobu modernizma. *Sociološki pregled*, 40 (2), 247–262.
- Pavlović, Z. (2008). Demokratska politička kultura u Srbiji pre i posle demokratskih promena. *Nova srpska politička misao*, 16 (3–4), 157–176.
- Pavlović, Z. (2009a). Is there a sociodemographic model of acceptance of postmaterialist values? The case of Serbia. *Sociologija*, 51 (2), 177–188.
- Pavlović, Z. (2009b). *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji – u potrazi za demokratskom političkom kulturom*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pavlović, Z. (2009c). Sociopsihološka analiza Inghartovog koncepta vrednosti samoizražavanja, *Primenjena psihologija*, 2, 149–168.
- Pavlović, Z. (2010). Prihvatanje demokratije i demokratske orijentacije u Srbiji u kontekstu društvenih promena. *Psihološka istraživanja*, 13, 35–58.
- Pavlović, Z. (2012). *Činioci i struktura političke kulture mladih u Srbiji – sociopsihološki pristup* (doktorska disertacija). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
- Pavlović, Z. (2013). Political culture v. rational choice: support for democracy in Serbia. In Florela Voinea, C., Todosijevic, B. and Boella, G. (eds.), *Eastern European Political Cultures. Modeling Studies* (pp. 137–154). Bucuresti: Ars Docendi.
- Pavlović, Z. (2014). Intrinsic or instrumental support for democracy in a post-communist society. The case of Serbia. *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*, 3 (1), 31–42.
- Pavlović, Z. (2015). Individual and Country Determinants of (Post)Materialist Values in Eastern Europe. *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*, 4 (2), pp.1–11.
- Pavlović, Z. (2016). (Post)Materialism, satisfaction with democracy and support for democracy in Eastern Europe. *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*, 5 (3), 41–55.
- Pavlović, Z. (2017). *Ogledi o političkoj kulturi*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Pavlović Z. (2018). Emancipative Values in a Post-Communist Society: The Case of Serbia. In N. Lebedeva, R. Dimitrova, & J. Berry (eds) *Changing Values and Identities in the Post-Communist World. Societies and Political Orders in Transition* (pp. 53–66). Cham: Springer.
- Pavlović, Z. (2021). In Search of the Theory of Values in the Political Culture Research. A commentary. *European Journal of Political Culture*, 1 (1), 11–19.

- Pavlović, Z., & Stepanović Ilić, I. (May, 2021a). Basic values and leisure-time activities among youth. Presented at the 27th scientific conference *Empirical Studies in Psychology*, Institute of Psychology, Laboratory for Experimental Psychology & Faculty of Philosophy, Book of Abstracts, pp. 115, Belgrade, 13–16th May.
- Pavlović, Z., & Stepanović Ilić, I. (2021b). Basic values as predictors of leisure-time activities among adolescents. *Primenjena psihologija*, 14, (in press).
- Pavlović, Z., & Todosijević, B. (2015). *Ideološke pozicije političkih partija – šta kažu birači, a šta programi političkih partija*. Zbornik radova sa XXI naučnog skupa Empirijska istraživanja u psihologiji (27–29. mart 2015) (pp. 109–114). Beograd: Institut za psihologiju, Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju i Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu.
- Pavlović, Z., & Todosijević, B. (2017). Changes in the valuing of autonomy in the ex-communist societies: the role of socio-economic and civic rights development. U S. Ignjatović & A. Bošković (eds.), *Individualizam* (pp. 137–161). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pavlović, Z., Todosijević, B. & Komar, O. (2019). Education, Authoritarianism, and Party Preference in the Balkans. *Problems of Post-Communism*, 66:6, 402–417, DOI: [10.1080/10758216.2018.1561192](https://doi.org/10.1080/10758216.2018.1561192).
- Pavlović, Z. & Todosijević, B. (2020). Global cultural zones the empirical way: Value structure of cultural zones and their relationship with democracy and the communist past. *Quality & Quantity*, 54 (2), 603–622. doi.org/10.1007/s11135-019-00861-1.
- Pavlović, Z., Todosijević, B., & Stanojević, D. (2021). Support for the Measures in Fighting the COVID–19 Pandemic: The Role of Political Ideology. *Psihologija*, 54(2), 207–222. doi: <https://doi.org/10.2298/PSI201027039P>
- Pavlović, Z., Džamonja Ignjatović, T., Baucal, A. & Damnjanović, K. (2020). *Građansko obrazovanje i verska nastava – podjednako (ne)važni*. Beograd: Građanske inicijative.
- Pepper, S. C. (1958). *The Source of Value*. Berkeley: Univ.
- Perry, R. B. (1954). *Realms of value*. Harvard University Press.
- Peterson, C., & Seligman, M. E. P. (2004). *Character strengths and virtues: A handbook and classification*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Petrović, M. (1973) *Vrednosne orijentacije delinkvenata*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Petty R.E., Cacioppo J.T. (1986) The Elaboration Likelihood Model of Persuasion. In: Communication and Persuasion. Springer Series in Social Psychology. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4612-4964-1_1
- Piurko, Y., Schwartz, S. H., & Davidov, E. (2011). Basic personal values and the meaning of left-right political orientations in 20 countries. *Political Psychology*, 32(4), 537–561. doi.org/10.1111/j.1467-9221.2011.00828.x
- Platon (2020). *Država* (preveli dr Albin Bilhar i dr Branko Pavlović). Beograd: BIGZ.
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Lee, J. Y., & Podsakoff, N. P. (2003). Common method biases in behavioral research: a critical review of the literature and recommended remedies. *Journal of Applied Psychology*, 88(5), 879–903.
- Popadić, D. (1990). Ispitivanje uzora i idola. U N. Havelka (Ed.), *Efekte osnovnog školovanja* (pp. 301–320). Beograd: Institut za psihologiju.
- Popadić, D. (1995a). Uzori mladih: uzrasne i generacijske razlike. *Psihološka istraživanja*, 7, 127–138.
- Popadić, D. (1995b). Uzrasne i generacijske razlike u preferenciji životnih stilova. *Psihološka istraživanja*, 7, 71–88.
- Popadić, D. (2021). *Elementi socijalne psihologije*. Beograd: Institut za socijalnu psihologiju.
- Popadić, D., Pavlović, Z., & Žeželj, I. (2018). *Alatke istraživača: Metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*. Beograd: Clio i Institut za psihologiju.
- Popadić, D., Pavlović, Z., & Mihailović, S. (2019). *Mladi u Srbiji 2018/2019*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Pratt, M. W., Hunsberger, B., Pancer, S. M., & Alisat, S. (2003). A longitudinal analysis of personal values socialization: Correlates of a moral self-ideal in late adolescence. *Social Development*, 12(4), 563–585. doi.org/10.1111/1467-9507.00249
- Psychologists for Social Change (2019). *Manifesto 2019*. Dostupno na: <http://www.psychchange.org/psc-manifesto-2019.html>.
- Pulfrey, C., & Butera, F. (2013). Why neoliberal values of self-enhancement lead to cheating in higher education: A motivational account. *Psychological Science*, 24(11), 2153–2162. doi.org/10.1177/0956797613487221

- Queiroz, P., Garcia, O. F., Garcia, F., Zacaes, J. J., & Camino, C. (2020). Self and nature: Parental socialization, self-esteem, and environmental values in Spanish adolescents. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(10), 3732.
- Rabinowicz, W., & Rønnow-Rasmussen, T. (2016). Value taxonomy. In T. Brosch & D. Sander (Eds.), *Handbook of value: perspectives from economics, neuroscience, philosophy, psychology, and sociology* (pp. 23–42). Oxford: Oxford University Press.
- Radović, O. (2010). *Socio-psihološki činioci vrednosnih orijentacija mladih srpska nacionalnosti na Kosovu i Metohiji – evaluacija teorije vrednosti Saloma Švarca*. Neobjavljeni magistarski rad. Beograd: Filozofski fakultet.
- Радовић, О., & Кулић, Д. (2011). Повезаност когнитивних способности и вредносних приоритета младих, Међународни тематски зборник „Даровитост и моралност“, Вршац.
- Radović, O., Stanojević, D., & Tošković, O. (2019). Values and subjective well-being in context of transition: Data from Serbia. *Sociološki pregled*, 53(3), 908–942. DOI: 10.5937/socpreg53-21692
- Rechter, E., & Sverdlik, N. (2016). Adolescents' and teachers' outlook on leisure activities: Personal values as a unifying framework. *Personality and Individual Differences*, 99, 358–367. doi.org/10.1016/j.paid.2016.04.095
- Ring, C., Kavussanu, M., & Gürpınar, B. (2020). Basic values predict doping likelihood. *Journal of Sports Sciences*, 38(4), 357–365. doi.org/10.1080/02640414.2019.1700669
- Ringdal, K. (2013). *Learning multilevel analysis*. ESS EduNet, Norwegian Social Science Data Services.
- Robinson, J. P., Shaver, P. R., & Wrightsman, L. S. (Eds.). (1991). *Measures of personality and social psychological attitudes*. New York: Academic Press.
- Robinson, W. S. (1950). Ecological correlations and individual behavior. *American Sociological Review*, 15(195), 351–57.
- Roccas, S. (2003). Identification and status revisited: The moderating role of self-enhancement and self-transcendence values. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29(6), 726–736. doi.org/10.1177/0146167203029006005
- Roccas, S., & Sagiv, L. (Eds.). (2017). *Values and behavior: Taking a cross cultural perspective*. Cham: Springer.
- Roccas, S., Sagiv, L., Oppenheim, S., Elster, A., & Gal, A. (2014). Integrating content and structure aspects of the self: Traits, values, and self-improvement. *Journal of Personality*, 82(2), 144–157. doi.org/10.1111/jopy.12041
- Roccas, S., Sagiv, L., Schwartz, S. H., & Knafo, A. (2002). The big five personality factors and personal values. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(6), 789–801. doi.org/10.1177/0146167202289008
- Roets, A., Cornelis, I., & Van Hiel, A. (2014). Openness as a predictor of political orientation and conventional and unconventional political activism in Western and Eastern Europe. *Journal of Personality Assessment*, 96(1), 53–63. doi.org/10.1080/00223891.2013.809354
- Rohan, M. J. (2000). A rose by any name? The values construct. *Personality and Social Psychology Review*, 4(3), 255–277. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0403_4
- Rohan, M. J., & Zanna, M. P. (1996). Value transmission in families. In C. Seligman, J. M. Olson, & M. P. Zanna (Eds.), *The psychology of values: The Ontario symposium*, Vol. 8, (pp. 253–276). Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Rokeach, M. (1968). The role of values in public opinion research. *Public Opinion Quarterly*, 32(4), 547–559.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: The Free Press.
- Rokeach, M. (1975). Long-term value changes initiated by computer feedback. *Journal of Personality and Social Psychology*, 32(3), 467–476. doi.org/10.1037/h0077077
- Rokeach, M. (1976). *Beliefs, attitudes, and values*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Rokeach, M. (1985). Inducing change and stability in belief systems and personality structures. *Journal of Social Issues*, 41(1), 153–171. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1985.tb0123.x>
- Rokeach, M. (2011). *The three Christs of Ypsilanti*. New York: NYRB Classics.
- Rokeach, M., & Ball-Rokeach, S. J. (1989). Stability and change in American value priorities, 1968–1981. *American Psychologist*, 44(5), 775–784. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.44.5.775>
- Rokeach, M., & Cochkan, R. (1972). Self-Confrontation and Confrontation with Another as Determinants of Long-Term Value Change 1. *Journal of Applied Social Psychology*, 2(4), 283–292. doi.org/10.1111/j.1559-1816.1972.tb01280.x
- Rot, N., & Havelka, N. (1973). *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka.

- Ruby, M. B., Heine, S. J., Kamble, S., Cheng, T. K., & Waddar, M. (2013). Compassion and contamination. Cultural differences in vegetarianism. *Appetite*, 71, 340–348. doi.org/10.1016/j.appet.2013.09.004
- Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, 55(1), 68.
- Sagiv, L., & Schwartz, S. H. (2000). Value priorities and subjective well-being: Direct relations and congruity effects. *European Journal of Social Psychology*, 30(2), 177–198. [doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-0992\(200003/04\)30:2<177::AID-EJSP982>3.0.CO;2-Z](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-0992(200003/04)30:2<177::AID-EJSP982>3.0.CO;2-Z)
- Sagiv, L., Roccas, S., Cieciuch, J., & Schwartz, S. H. (2017). Personal values in human life. *Nature Human Behaviour*, 1(9), 630–639. doi:10.1038/s41562-017-0185-3
- Sagiv, L., Sverdlik, N., & Schwarz, N. (2011). To compete or to cooperate? Values' impact on perception and action in social dilemma games. *European Journal of Social Psychology*, 41(1), 64–77. doi.org/10.1002/ejsp.729
- Sanderson, R., & McQuilkin, J. (2017). Many kinds of kindness: the relationship between values and prosocial behaviour. In S. Roccas & L. Sagiv (Eds.), *Values and Behavior: Taking a Cross Cultural Perspective* (pp. 75–96). Cham: Springer.
- Sandy, C. J., Gosling, S. D., Schwartz, S. H., & Koelkebeck, T. (2016). The development and validation of brief and ultra-brief measures of values. *Journal of Personality Assessment*, 1–11. doi.org/10.1080/00223891.2016.1231115
- Saroglou, V., Delpierre, V., & Dernelle, R. (2004). Values and religiosity: A meta-analysis of studies using Schwartz's model. *Personality and Individual Differences*, 37(4), 721–734. doi.org/10.1016/j.paid.2003.10.005
- Sarracino, D., Presaghi, F., Degni, S., & Innamorati, M. (2011). Sex-specific relationships among attachment security, social values, and sensation seeking in early adolescence: Implications for adolescents' externalizing problem behaviour. *Journal of Adolescence*, 34(3), 541–554. doi.org/10.1016/j.adolescence.2010.05.013
- Scheler, M. (1973). *Formalism in Ethics and Non-Formal ethics of value*. Evanston: Northwestern University Press.
- Schermer, J., Feather, N., Zhu, G., & Martin, N. (2008). Phenotypic, Genetic, and Environmental Properties of the Portrait Values Questionnaire. *Twin Research and Human Genetics*, 11(5), 531–537. doi:10.1375/twin.11.5.531
- Schönplflug, U. (2001). Intergenerational Transmission of Values: The Role of Transmission Belts. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(2), 174–185. <https://doi.org/10.1177/0022022101032002005>
- Schultz, P. W., Gouveia, V. V., Cameron, L. D., Tankha, G., Schmuck, P., & Franěk, M. (2005). Values and their relationship to environmental concern and conservation behavior. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 36(4), 457–475. doi.org/10.1177/0022022105275962
- Schwartz, S. H. (1977). Normative influences on altruism. In M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 10, pp. 221–279). New York: Academic Press.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (pp. 165). San Diego, CA: Academic Press. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60281-6](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60281-6)
- Schwartz, S. H. (1994). Are there universal aspects in the structure and contents of human values? *Journal of Social Issues*, 50, 19–45. [doi.org/doi:10.1111/j.1540-4560.1994.tb0196.x](https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1994.tb0196.x)
- Schwartz, S. H. (1996). Value priorities and behavior: Applying a theory of integrated value systems. In C. Seligman, J. M. Olson, & M. Zanna (Eds.), *The psychology of values: The Ontario symposium*, Vol. 8 (Vol. 25, pp. 1–24). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Schwartz, S.H. (2003). A Proposal for Measuring Value Orientations across Nations. Chapter 7 in the ESS Questionnaire Development Report. www.europeansocialsurvey.org/docs/methodology/core_ess_questionnaire/ESS_core_questionnaire_human_values.pdf.
- Schwartz, S. (2004). Mapping and interpreting cultural differences around the world. In H. Vinken, J. Soeters, & P. Ester (Eds.), *Comparing cultures* (pp. 43–73). Leiden: Brill.
- Schwartz, S. H. (2010). Basic values: How they motivate and inhibit prosocial behavior. In M. Mikulincer & P. R. Shaver (Eds.), *Prosocial motives, emotions, and behavior: The better angels of our nature* (pp. 221–241). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/12061-012>
- Schwartz, S. H. (2016). *Basic individual values: Sources and consequences*. In T. Brosch & D. Sander (Eds.), *Handbook of value: Perspectives from economics, neuroscience, philosophy, psychology and sociology* (pp. 63–84). Oxford University Press.

- Schwartz, S. H. (2017a). The refined theory of basic values. In S. Roccas & L. Sagiv (Eds.), *Values and behavior: Taking a cross cultural perspective* (pp. 51–72). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-56352-7_3
- Schwartz, S. H. (2017b). Theory-driven versus lexical approaches to value structures: a comment on De Raad et al. (2016). *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 48(3), 439–443. doi.org/10.1177/0022022117690452
- Schwartz, S. H. (2021). A Repository of Schwartz Value Scales with Instructions and an Introduction. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(2). <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1173>
- Schwartz, S. H. & Bardi, A. (1997). Influences of adaptation to communist rule on value priorities in Eastern Europe. *Political Psychology*, 18, 385–410. doi.org/10.1111/0162-895X.00062
- Schwartz, S. H. & Bardi, A. (2001). Value hierarchies across cultures: Taking a similarities perspective. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, 268–290. doi.org/10.1177/0022022101032003002
- Schwartz, S. H. & Sagie, G. (2000). Values consensus and importance: a cross-national study. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31, 465–497. doi.org/10.1177/0022022100031004003
- Schwartz, S. H., & Bilsky, W. (1987). Toward a universal psychological structure of human values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 550–562. <http://dx.doi.org/doi:10.1037/0022-3514.53.3.550>.
- Schwartz, S. H., & Bilsky, W. (1990). Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(5), 878–891.
- Schwartz, S. H., & Cieciuch, J. (2021). Measuring the Refined Theory of Individual Values in 49 Cultural Groups: Psychometrics of the Revised Portrait Value Questionnaire. *Assessment*. <https://doi.org/10.1177/1073191121998760>
- Schwartz, S. H., & Rubel, T. (2005). Sex differences in value priorities: Cross-cultural and multimethod studies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89(6), 1010–1028. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.89.6.1010>
- Schwartz, S. H., & Sortheix, F. (2018). Values and Subjective Well-Being. In E. Diener, S. Oishi, & L. Tay (Eds.), *Handbook of Well-Being* (pp. 1–25). Salt Lake City, UT: NobaScholar.
- Schwartz, S. H., Caprara, G. V., & Vecchione, M. (2010). Basic personal values, core political values, and voting: A longitudinal analysis. *Political psychology*, 31(3), 421–452. doi.org/10.1111/j.1467-9221.2010.00764.x
- Schwartz, S. H., Cieciuch, J., Vecchione, M., Davidov, E., Fischer, R., Beierlein, C., Ramos, A., Verkasalo, M., Lönnqvist, J.-E., Demirutku, K., Dirilen-Gumus, O., & Konty, M. (2012). Refining the theory of basic individual values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 103(4), 663–688. <https://doi.org/10.1037/a0029393>
- Schwartz, S. H., Cieciuch, J., Vecchione, M., Torres, C., DirilenGumus, O., & Butenko, T. (2017). Value tradeoffs propel and inhibit behavior: Validating the 19 refined values in four cultural groups. *European Journal of Social Psychology*, 47(3), 241–258. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2228>.
- Schwartz, S. H., G. Melech, A. Lehmann, S. Burges, M. Harris and V. Owens (2001). Extending the cross-cultural validity of the theory of basic human values with a different method of measurement. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, 519–542. doi.org/10.1177/0022022101032005001
- Schwartz, S. H. (2007). A theory of cultural value orientations: explication and applications. In Y. Esmer & T. Pettersson (eds.), *Measuring and mapping cultures: 25 years of comparative value surveys* (pp. 33–78). Leiden–Boston: Brill.
- Scott, W. A. (1965). *Values and organization: A study of fraternities and sororities*. Chicago: Rand McNally.
- Sekerdej, M., & Roccas, S. (2016). Love versus loving criticism: Disentangling conventional and constructive patriotism. *British Journal of Social Psychology*, 55(3), 499–521. doi.org/10.1111/bjso.12142
- Selimović, M. (1990). *Ostrvo*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Selidžmen, M. (2012). *Istinska sreća*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Seligson, M. A. (2002). The renaissance of political culture or the renaissance of the ecological fallacy?. *Comparative Politics*, 34, 273–292.
- Shand, A. F. (1896). Character and the emotions. *Mind*, 17, 203–226.
- Sheehy-Skeffington, J. (2020). The effects of low socioeconomic status on decision-making processes. *Current Opinion in Psychology*, 33, 183–188.
- Sheehy-Skeffington, J. (2021). Taking context seriously. *The Psychologist*, 34, 50–53.

- Sheldon, K. M., & Elliot, A. J. (1999). Goal striving, need satisfaction, and longitudinal well-being: The self-concordance model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76(3), 482–497. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.76.3.482>
- Skimina, E., Ciecuch, J., Schwartz, S. H., Davidov, E., & Algesheimer, R. (2018). Testing the circular structure and importance hierarchy of value states in real-time behaviors. *Journal of Research in Personality*, 74, 42–49. doi.org/10.1016/j.jrp.2018.02.001
- Skimina, E., Ciecuch, J., Schwartz, S. H., Davidov, E., & Algesheimer, R. (2019). Behavioral signatures of values in everyday behavior in retrospective and real-time self-reports. *Frontiers in Psychology*, 10, 281. doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00281
- Smith, D. H., & Inkeles, A. (1966). The OM Scale: A comparative socio-psychological measure of individual modernity. *Sociometry*, 29, 353–377. doi.org/10.2307/2786293
- Snyder, M. (1987). *Public appearances, Private realities: The psychology of self-monitoring*. WH Freeman/Times Books/Henry Holt & Co.
- Sokol-Hessner, P., & Phelps, E. A. (2016). *Affect, decision-making, and value: Neural and psychological mechanisms*. In T. Brosch & D. Sander (Eds.), *Handbook of value: Perspectives from economics, neuroscience, philosophy, psychology and sociology* (p. 197–222). Oxford University Press.
- Sortheix, F. M., & Lönnqvist, J.-E. (2014). Personal Value Priorities and Life Satisfaction in Europe: The Moderating Role of Socioeconomic Development. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 45(2), 282–299. <https://doi.org/10.1177/0022022113504621>
- Sortheix, F. M., & Schwartz, S. H. (2017). Values that underlie and undermine well-being: Variability across countries. *European Journal of Personality*, 31(2), 187–201. doi.org/10.1002/per.2096
- Sosik, J. J., Jung, D., & Dinger, S. L. (2009). Values in authentic action: Examining the roots and rewards of altruistic leadership. *Group & Organization Management*, 34(4), 395–431. doi.org/10.1177/1059601108329212
- Soss, J., & Schram, S. F. (2007). A public transformed? Welfare reform as policy feedback. *American Political Science Review*, 101(1), 111–127. doi.org/10.1017/S0003055407070049
- Spaeth, J. L. (1976). Cognitive complexity: A dimension underlying the socioeconomic achievement process. In W. H. Sewell, R. M. Hauser, & D. L. Featherman (Eds.), *Schooling and achievement in American society* (pp. 103–131). New York: Academic Press.
- Spaiser, V., Ranganathan, S., Mann, R. P., & Sumpter, D. J. (2014). The dynamics of democracy, development and cultural values. *PLoS ONE*, 9(6), e97856.
- Stefanović Karadžić, V. (2004). *Srpske narodne poslovice*. Beograd: Karupović.
- Steg, L., Perlaviciute, G., Van Der Werff, E., & Lurvink, J. (2014). The significance of hedonic values for environmentally relevant attitudes, preferences, and actions. *Environment and Behavior*, 46, 163–192. doi.org/10.1177/0013916512454730
- Stern, P. C., & Dietz, T. (1994). The value basis of environmental concern. *Journal of Social Issues*, 50, 65–84.
- Stern, P. C., Dietz, T. & Guagnano, G. A. (1998). A brief inventory of values. *Educational and Psychological Measurement*, 58, 884–1001.
- Stern, P. C., Dietz, T. & Kalof, L. (1993). Value orientations, gender and environmental concern. *Environment and Behavior*, 25, 322–348. doi.org/10.1177/0013916593255002
- Stern, P. C., Dietz, T., Kalof, L. & Guagnano, G. (1995). Values, beliefs and proenvironmental action: attitude formation toward emergent attitude objects. *Journal of Applied Social Psychology*, 25, 1611–1636. doi.org/10.1111/j.1559-1816.1995.tb02636.x
- Suedfeld, P., Legkaia, K., & Brcic, J. (2010). Changes in the hierarchy of value references associated with flying in space. *Journal of Personality*, 78(5), 1411–1436. doi.org/10.1111/j.1467-6494.2010.00656.x
- Sullivan, T. J., & Olson, A. H. (1974). *Differences between Personal and Interpersonal Values of Elementary and Secondary Education Majors*. Dostupno na: <https://eric.ed.gov/?id=ED090226>
- Sverdlik, N., & Oreg, S. (2009). Personal values and conflicting motivational forces in the context of imposed change. *Journal of Personality*, 77(5), 1437–1466. doi.org/10.1111/j.1467-6494.2009.00588.x
- Tappolet, C., & Rossi, M. (2016). What is value? Where does it come from? A philosophical perspective. In T. Brosch & D. Sander (Eds.), *Handbook of value: Perspectives from economics, neuroscience, philosophy, psychology, and sociology* (pp. 3–22). Oxford: Oxford University Press.
- Tetlock, P. E. (1986). A value pluralism model of ideological reasoning. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50(4), 819–827. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.50.4.819>

- Tetlock, P.E. (2000). Coping With Trade-Offs: Psychological Constraints and Political Implications. In A. Lupia, M.D. McCubbins & S.L. Popkin (Eds.), *Elements of Reason: Cognition, Choice, and the Bounds of Rationality* (pp. 239–263). New York: Cambridge University Press. doi: 10.1017/CBO9780511805813.011
- Tetlock, P. E. (2003). Thinking the unthinkable: Sacred values and taboo cognitions. *Trends in Cognitive Sciences*, 7(7), 320–324. doi.org/10.1016/S1364-6613(03)00135-9
- Tetlock, P. E., Kristel, O. V., Elson, S. B., Green, M. C., & Lerner, J. S. (2000). The psychology of the unthinkable: taboo trade-offs, forbidden base rates, and heretical counterfactuals. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78(5), 853–870. doi.org/10.1037/0022-3514.78.5.853
- Thøgersen, J., & Ölander, F. (2002). Human values and the emergence of a sustainable consumption pattern: A panel study. *Journal of Economic Psychology*, 23(5), 605–630. doi.org/10.1016/S0167-4870(02)00120-4
- Todosijević, B. (2016). Left-right ideology: Its meaning and effects on party preferences in Serbia. *Sociološki pregled*, 50(2), 161–178.
- Todosijević, B., Pavlović, Z., & Komar, O. (2015). Obrazovanje, ideologija i politika: značaj razlika u nivou obrazovanja za političke podele u Srbiji i Crnoj Gori. *Srpska politička misao*, 2 (posebno izdanje), 125–152.
- Todosijević, B., & Pavlović, Z. (2015). *Struktura ideološke samoidentifikacije u Srbiji*. Zbornik radova sa XXI naučnog skupa Empirijska istraživanja u psihologiji (27–29. mart 2015) (pp. 150–157). Beograd: Institut za psihologiju, Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju i Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu.
- Todosijević, B., & Pavlović, Z. (2020). *Pred glasačkom kutijom: Politička psihologija izbornog ponašanja u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Toler, C. (1975). The personal values of alcoholics and addicts. *Journal of Clinical Psychology*, 31(3), 554–557. [https://doi.org/10.1002/1097-4679\(197507\)31:3<554::AID-JCLP2270310341>3.0.CO;2-M](https://doi.org/10.1002/1097-4679(197507)31:3<554::AID-JCLP2270310341>3.0.CO;2-M)
- Tolstoj, L. (2016). *Kako živeti* (priredio Miladin Nešić). Beograd: Neopress Publishing.
- Triandis, H. C., Bontempo, R., Villareal, M. J., Asai, M., & Lucca, N. (1988). Individualism and collectivism: Cross-cultural perspectives on self-ingroup relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(2), 323–338.
- Ulu, E., & Erdentuğ, G. (2018). The relationship between 5 year-old children's social value acquisition and parenting styles. *Quality & Quantity*, 52(2), 1137–1149.
- Urban, W.M. (1909). *Valuation: Its Nature and Its Laws, Being an Introduction to the General Theory of Value*. London: Macmillan.
- Uzefovsky, F., Döring, A. K., & Knafo-Noam, A. (2016). Values in middle childhood: Social and genetic contributions. *Social Development*, 25(3), 482–502. doi.org/10.1111/sode.12155
- Vajld O. (2011). *Slika Dorijana Greja* (preveo Oskar S. Pijade). Beograd: Feniks Libris.
- Van Bavel, J. J., Cichocka, A., Capraro, V., Sjästad, H., Nezlek, J. B., Alfano, M., ... Hudecek, M. F. C. (2020, September 2). National identity predicts public health support during a global pandemic: Results from 67 nations. <https://doi.org/10.31234/osf.io/ydt95>.
- Van Lange, P. A. M., De Bruin, E. M. N., Otten, W., & Joireman, J. A. (1997). Development of prosocial, individualistic, and competitive orientations: Theory and preliminary evidence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73(4), 733–746. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.73.4.733>
- Van Lange, P. A., & Balliet, D. (2014). Interdependence Theory. *American Psychological Association*. DOI:10.4135/9781446201022.n39
- Vasović, M. (1988). Vrednosti pripadnika neformalnih grupa. U S. Joksimović (ur.), *Mladi i neformalne grupe* (str. 174–216). Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO.
- Vecchione, M., Caprara, G., Dentale, F., and Schwartz, S. H. (2013). Voting and values: Reciprocal effects over time. *Political Psychology*, 34, 465–485. doi.org/10.1111/pops.12011
- Vecchione, M., Schwartz, S. H., Caprara, G. V., Schoen, H., Cieciuch, J., Silvester, J., Bain, P., Bianchi, G., Kirmanoglu, H., Baslevant, C., Mamali, C., Manzi, J., Pavlopoulos, V., Posnova, T., Torres, C., Verkasalo, M., Lönnqvist, J.-E., Vondráková, E., Welzel, C., & Alessandri, G. (2015). Personal values and political activism: A cross-national study. *British Journal of Psychology*, 106(1), 84–106. <https://doi.org/10.1111/bjop.12067>
- Vecchione, M., Schwartz, S. H., Davidov, E., Cieciuch, J., Alessandri, G., & Marsicano, G. (2020). Stability and change of basic personal values in early adolescence: A 2-year longitudinal study. *Journal of Personality*, 88(3), 447–463. doi.org/10.1111/jopy.12502

- Vecchione, M., Schwartz, S., Alessandri, G., Döring, A. K., Castellani, V., & Caprara, M. G. (2016). Stability and change of basic personal values in early adulthood: An 8-year longitudinal study. *Journal of Research in Personality*, 63, 111–122. doi.org/10.1016/j.jrp.2016.06.002
- Verba, S., Schlozman, K. L., & Brady, H. E. (1995). *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics*. Harvard: Harvard University Press.
- Vernon, P. E., & Allport, G. W. (1931). A test for personal values. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 26(3), 231–248. <https://doi.org/10.1037/h0073233>
- Verplanken, B., & Holland, R. W. (2002). Motivated decision making: effects of activation and self-centrality of values on choices and behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82(3), 434.
- Vesić Pavlović, T. (2010). Trnovit put ka demokratiji: metafora putanje u konceptualizaciji procesa tranzicije u Srbiji. U *Jezik, književnost, promene. Jezička istraživanja* (str. 179–189). Niš: Filološki fakultet Univerziteta u Nišu.
- Vesić Pavlović, T. (2013). Dominantne društvene vrednosti u javnom diskursu Srbije kroz prizmu kognitivne lingvistike. U *Jezik, književnost, vrednosti. Jezička istraživanja* (327–337). Niš: Filološki fakultet Univerziteta u Nišu.
- Vilar, R., Liu, J. H.-f., & Gouveia, V. V. (2020). Age and gender differences in human values: A 20-nation study. *Psychology and Aging*, 35(3), 345–356. <https://doi.org/10.1037/pag0000448>
- Visser, P. S., & Krosnick, J. A. (1998). Development of attitude strength over the life cycle: Surge and decline. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75(6), 1389–1410. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.75.6.1389>
- von Scheve, C. (2016). Societal origins of values and evaluative feelings. In T. Brosch & D. Sander (Eds.), *Handbook of value: Perspectives from economics, neuroscience, philosophy, psychology, and sociology* (pp. 175–196). Oxford: Oxford University Press.
- Vrcan, S. (1986). *Od krize religije k religiji krize: prilog raspravi o religiji u uvjetima suvremene krize*. Zagreb: Školska knjiga.
- Vukasović, T., & Bratko, D. (2015). Heritability of personality: A meta-analysis of behavior genetic studies. *Psychological Bulletin*, 141(4), 769–785. <https://doi.org/10.1037/bul0000017>
- Watson, G. W., Berkley, R. A., & Papamarcos, S. D. (2009). Ambiguous allure: The value-pragmatics model of ethical decision making. *Business and Society Review*, 114(1), 1–29. doi:10.1111/j.1467-8594.2009.00333.x.
- Welzel, C. & Inglehart, R. (2009). Political culture, mass beliefs and value change. In C. Haerpfer, P. Bernhagen, R. Inglehart and C. Welzel (eds.), *Democratization* (pp. 126–144). Oxford: Oxford University Press.
- Welzel, C. (2006). Democratization as an emancipative process: The neglected role of mass motivations. *European Journal of Political Research*, 45(6), 871–896. doi.org/10.1111/j.1475-6765.2006.00637.x
- Welzel, C. (2013). *Freedom rising: Human empowerment and the quest for emancipation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Welzel, C., & Deutsch, F. (2012). Emancipative values and non-violent protest: The importance of 'ecological' effects. *British Journal of Political Science*, 42(2), 465–479. doi.org/10.1017/S0007123411000421
- Welzel, C., Inglehart, R., & Deutsch, F. (2005). Social capital, voluntary associations and collective action: which aspects of social capital have the greatest 'civic' payoff? *Journal of Civil Society*, 1(2), 121–146. doi.org/10.1080/17448680500337475
- Wilkinson, R., & Pickett, K. (2010). *The spirit level*. London: Penguin.
- Williams, R., E. (1968). Values. In E. Sills (Ed.), *International encyclopedia of the social sciences* (pp. 283–287). New York: The Macmillan Company & The Free Press.
- Withey, S. (1965). The US and the USSR: a Report of the Public's Perspective on United States-Russian Relations in Late 1961. In D. Bobrow (Ed.), *Components of Defense Policy* (pp. 164–174). Chicago: Rand McNally.
- Wojciszke, B. (1988). Idealism and some cognitive antecedents of value-behavior consistency. *Polish Psychological Bulletin*, 19(3–4), 197–206.
- Wolf, L. J., Haddock, G., Manstead, A. S., & Maio, G. R. (2020). The importance of (shared) human values for containing the COVID-19 pandemic. *British Journal of Social Psychology*, 59(3), 618–627. doi.org/10.1111/bjso.12401
- Yoo, B., Donthu, N., & Lenartowicz, T. (2011). Measuring Hofstede's five dimensions of cultural values at the individual level: Development and validation of CVSCALE. *Journal of International Consumer Marketing*, 23(3–4), 193–210.

Indeks pojmova

- aktualizacija selfa 28, 58–61, 71, 98, 111
 autonomija 13, 101–103, 126, 131, 133–134, 141, 152, 160–161, 163, 167, 184, 227–228
 agregatna analiza 49, 123, 127, 132, 164, 166, 168–169, 181
 atomistička pogreška 169
- ciljevi**
 društveni/socijalni 42, 50, 72–74, 96, 109–111, 146
 lični 43, 50, 72–73, 96, 110–111, 146
 poželjni 21, 23, 26, 51, 110, 137, 141
 centralni 96, 146
 transsituacioni 21, 198
 vrednosti i ciljevi 29–30
- društveni sistem 20, 105, 154, 157
 demokratija / demokratizacija 105, 110–111, 126, 129–130, 132, 157–158, 160–162, 166–169, 170–172, 210, 233
- efekat „duha vremena“ („Zeitgeist“) 149–151
 efekat životnog ciklusa 149–151, 183
 ekološka pogreška 170
 ekološke korelacije 169
 eksternalizam 19
 European Social Survey (ESS) 15, 83–84, 87, 141, 147–149, 153–155, 203, 208, 210–211, 214, 216, 220, 224–228
 European Values Study (EVS) 15, 114, 159
- facetna teorija/faceti 75–79, 100–101
fitting-attitude analiza 18
 formativni iskustva/period 125, 132, 150, 154, 160, 171, 182
- generacijski efekti 150–151, 181
- hedonistički princip 138
 hipoteza oskudice 125
 hipoteza socijalizacije 125, 150–151, 171, 183
 horizontalna transmisija 142
- ideologija 14, 28, 33–34, 74, 108, 156–157, 209, 212–214
 internalizam 19
 interesi 20, 34, 55, 73, 75, 79, 82, 89, 108, 110, 215, 228, 233
 internalizacija 131, 137–138, 144, 162
- kovid 19 176, 179, 222, 226
 kognitivna/mentalna reprezentacija 21–22, 28, 79, 106, 137, 141, 190
 kognitivizam 19
 komplementarni „fit“ 230
 koncept (vrednosti) 19, 22–23, 37–38, 67, 75–76, 78, 102, 124, 141, 191
 konceptualni okvir (v. *okvir*)
 krajnji ciljevi (v. *poželjni ciljevi*)
 kulturna mapa 127, 131
 kulturno otuđenje 229
- levo–desno/levica–desnica 212–214
- makrofaktori 169, 171
- motivi**
 metamotivacija 60–61
 hijerarhija 58–59, 95
 motivisana socijalna kognicija 212–214
- načini ponašanja 21, 33, 67–68, 72–75, 110
 ne-kognitivizam 19
 nivo razvoja demokratije (v. *demokratija*)
- okvir**
 duboki 161–162, 233
 konceptualni 161
- politička kultura 129, 167, 176, 209
- potrebe**
 ekstrinzičke 228
 intrinzičke 228
 metapotrebe 58–61, 125
 nedostatka/opstanka 58, 60, 95–96
 potrebe i vrednosti 19, 27–30, 58–62, 64, 71, 79, 86, 95–96, 125, 137, 161
 rasta/višeg reda 58, 95–96
 hijerarhija potreba (v. *hijerarhija motiva*)
- povratna sprega politike 161
 racionalizam 19
- samoregulacija**
 prevencija 82, 138
 promocija 82, 138
 sentimentalizam 19
 socijalizacija 103, 125, 138, 139–142, 154–155, 176

socijalne (društvene) norme 19, 28, 33, 68, 91, 111, 121, 158, 192–193, 202, 205, 208
 socijalno učenje 106, 141
 stavovi 14, 20, 25, 31–33, 37, 55, 65–66, 71, 79, 105–107, 127, 187, 190, 212
 subjektivno blagostanje 127, 226–230

„tabu“ razmena 90–92
 teorija međuzavisnosti 88–89
 teorija relacionih shema 90, 93
 tragična razmena 91–92

ubeđivanje 180–182
 uzori 42, 113
 učestalost ponašajnih akata 195

varijansa zajedničkog metoda 189
 vertikalna transmisija 142
 vrednosni realizam 18–20, 51

vrednosti, karakteristike

adaptacija 53, 107, 129, 137, 158, 171, 179
 aktivacija 68, 78, 190–191, 217–218
 centralnost 32, 55, 71–72, 94–95, 190, 194–195, 227
 crte 196, 198
 kompatibilnost 27, 80–83, 190
 konkretizacija vrednosti 191, 193
 konfliktnost 80, 190
 menjanje 25, 33, 67, 71, 108, 124–125, 128, 131, 150–151, 175–183
 poželjnost 20–24, 28, 30, 33, 37–40, 43, 56, 58, 68, 72, 105, 107, 117, 121, 137, 139, 142
 rukovodeći principi 22, 25, 37, 95
 sistem 27, 41, 69, 70–72, 79, 99, 102, 110, 121, 127, 142, 183
 stabilnost 21–22, 25, 30, 67, 88–89, 105, 107, 112, 156, 159, 175–178, 180
 stanja 196, 198
 struktura 21, 27, 31, 77, 80–82, 95, 100, 106, 127, 140–142, 175
 truizmi 94, 179
 vrednosne orijentacije 40, 105–109, 117, 119
 zabrinutost 180

vrednosti, korelati

crte ličnosti 28, 30–31, 147, 213
 EIU 167–168, 170–171
 GDP per capita 163–164
 GINI 165–166
 HDI 163–164, 170–171
 materijalni standard 151–154, 171

obrazovanje 154–156, 171
 pol 146–147, 184
 religioznost 156
 stil roditeljstva 143–145
 uzrast 148–151, 171, 184
 vezanost 145–146

vrednosti, merenje

arhivska građa 45, 98, 187, 200
 deduktivni metod 51, 97
 induktivni metod 44, 51, 64–65, 72, 97, 98, 103
 ipsativne mere 43, 56, 71, 83, 175
 leksikon vrednosti 45, 98–99, 200
 metod ekstrakcije značenja 97
 primovanje 179, 182, 188–189, 201
 PVQ 39–41, 84, 87, 114, 179, 198
 rangovanje 37, 41–42
 skaliranje 40–43, 45, 85
 SOV 40, 56–57
 SVS 41, 43, 84–85, 97–98, 199

vrednosti, modeli

cirkularni model 78–82, 85, 87, 141–142, 175, 228
 funkcionalna teorija 52, 95–96
 individualno-psihološke teorije 14, 51, 55, 103, 117
 institucionalni model 160, 182
 kulturne dimenzije 40, 120, 123–124, 134
 kulturološke teorije 14, 49, 51, 117, 160, 167, 180, 182
 kulturološki model 131, 160, 163, 167, 182
 model ljudskog osnaživanja 129–130
 model zaštite „svetih“ vrednosti 90–94
 psiholeksički pristup 98–100
 revidirana teorija modernizacije 124, 126, 158
 self-konfrontacija 176, 178
 teorija samodeterminacije 102, 161, 228
 „večne“ vrednosti 51

vrednosti, ponašanje

antisocijalno 200, 205–208
 organizaciono 200, 219–220
 političko 200, 208–210, 212–213
 proekološko 200, 215–218, 225
 prosocijalno 200–205
 sinusoidni obrazac povezanosti 82–84, 97, 148, 155, 208
 vrednosno-ambivalentno 190, 198
 vrednosno-ekspresivno 187, 190, 192, 195, 197–198
 zdravstveno 200, 222–226

vrednosti, vrste

benevolentnost 45, 63, 79–81, 83–87, 99, 101, 142, 145–149, 153, 155, 162–163, 167–168, 181, 195, 198–217, 220, 225, 227–229
 B-vrednosti 58–62, 187, 227
 društveno relevantne 104–105, 180
 emancipativne 41, 129–133, 146, 149, 151, 154, 160, 163, 167, 183–184
 hedonizam/hedonistička orijentacija 44, 66, 73, 79–80, 83–84, 86, 99, 102, 105, 108, 111, 145, 147–149, 153–155, 163, 168, 176, 197–200, 203, 206, 208–211, 214–216, 220, 223–225, 227–230
 instrumentalne 24, 31, 68–70, 72–73, 76–79, 120, 141, 153, 224
 interpersonalne 50, 62–65, 68, 77–78, 86, 206
 izbegavanje anksioznosti 82, 145, 228
 jednakost 32–34, 45, 70, 74, 86, 101, 111, 130–131, 157, 163, 167, 178–179, 209, 212–214
 konformizam 33, 63, 79–87, 108, 145, 147–149, 153–155, 162–163, 167–168, 194–196, 199, 203, 205–208, 210–216, 225, 228–229
 konzervativnost 95, 145, 148, 175, 179–180, 202, 205, 208–209, 215, 220–221, 225, 230
 lične 50, 63, 77, 97, 119, 206
 MEM vrednosti 50, 97–98, 199
 moć 44, 86, 106, 113, 145, 157, 162, 201, 206, 213, 230
 otvorenost za promene 82, 155, 175, 179–180, 184, 202, 206, 208–209, 219, 225, 229
 postignuće 45, 52, 63, 73, 79–80, 84, 86, 111, 143, 145, 146–149, 153, 155, 163, 167–168, 175, 196, 198–201, 203, 208, 210–214, 216, 220, 223, 225, 227–228
 postmaterijalističke 125, 127, 151, 159, 172, 180–181, 209, 212
 preživljavanja 96, 126–127, 154, 204, 217
 rasta 145, 153, 228, 230
 samoojačavanje 82, 95, 99, 175, 179, 201, 205–209, 215–216, 218–221, 225
 samoprevazilaženje 82, 94–95, 144–146, 175–176, 180, 188, 194, 201, 206–209, 211, 215–216, 218–221, 225, 228–230

samousmerenost 79–80, 84, 86, 97, 102, 145, 147, 149, 153, 155, 162–163, 167–168, 196–199, 203, 208–211, 213–214, 216, 220, 225, 227–228, 230
 sekularne/sekularno-racionalne 41, 91–92, 126–127, 131, 204
 sigurnost 70, 74, 79–86, 98, 111, 113, 145, 146–149, 153, 155, 163, 168, 190, 193, 196, 198–199, 203, 208, 210–216, 220, 225, 227–230, 235
 sloboda 33–34, 45, 62, 70, 98, 101–102, 126–127, 129–131, 148, 157, 178, 212
 socijalna vrednosna orijentacija 88–89, 146, 215
 socijalne 74–75, 104, 110, 111, 138, 200, 207
 stimulacija 79–84, 86, 145, 147–149, 153, 155, 163, 168, 190, 195–196, 200, 203, 205–211, 214, 216, 220, 223–228, 230
 suprapersonalne 96, 202, 215
 „svete” 50, 90–92, 93–94
 terminalne 24, 40, 68–70, 72, 77, 79, 110, 119–120, 153, 224
 tradicija 33, 79–84, 86–87, 96–97, 100–101, 111, 133, 145, 147–149, 153, 155–156, 163, 167–168, 184, 196–197, 199–200, 202–203, 205, 210–216, 220–221, 225, 228
 tradicionalne 127, 158, 215
 univerzalizam 79–80, 84, 85–87, 142, 145–149, 153, 155, 162–163, 167–168, 180, 188, 191, 195–196, 199, 201–203, 206, 208–217, 220, 223, 225, 228–229
 vrednosti samoizražavanja 126–129, 134, 149, 154, 160, 163–171, 204, 209, 212, 217
 „zdrave” 227

uverenja

deskriptivna 22, 67
 egzistencijalna 12, 117–118
 evaluativna 21–22, 67
 normativna 117–118
 proskriptivna 22, 67
 World Values Survey (WVS) 15, 41, 102, 124, 131, 133, 159, 163–164, 166, 167–168, 204, 209, 217
 životni stilovi 42, 56, 58, 106, 112–113

Beleška o autoru

Zoran Pavlović (1980, Valjevo) je socijalni psiholog, vanredni profesor na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, na kojem je zaposlen od 2011. godine. Pre toga, u periodu od 2006. od 2011. godine, radio je kao istraživač u Centru za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka u Beogradu. Učestvovao je u planiranju i realizaciji većeg broja kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja političkog ponašanja, stavova, vrednosti i političke kulture (posebno mladih), čijim istraživanjima se u svojim radovima primarno i bavi. Od 2005. godine do danas, kontinuirano je angažovan na projektima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. U istom periodu učestvovao je u većem broju međunarodnih projekata i kolaboracija, poput *Manifesto Project*, *True European Voter*, *Deca sveta na internetu (Global Kids Online)*, *Komparativna studija izbornih sistema (Comparative Study of Electoral Systems)*, *Deca Evrope na internetu (EU Kids Online)*, *FES Youth Study Southeast Europe 2018*, *EnTrust (Horizon2020)*, *Happiness Meanders Study*, *Dobar razvoj – laičke teorije socijalnog razvoja (Good Development – Folk theories of social development)*, *Many Labs Project “COVID–19 International Collaboration on Social & Moral Psychology”*, *Psychological Science Accelerator* itd. Do sada je učestvovao na velikom broju naučnih konferencija i objavio veći broj radova u domaćim i inostranim stručnim časopisima, poglavlja u knjigama i tematskim zbornicima. Autor je većeg broja monografija, uključiv i „*Nasilje u školama Srbije: analiza stanja od 2006. do 2013. godine*“ (2014, koautorstvo sa Draganom Popadićem i Dijanom Plut), „*Alatke istraživača: Metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*“ (2018, koautorstvo sa Draganom Popadićem i Iris Žeželj; nagrada Društva psihologa Srbije „Borisav Stevanović“ za glavni naučni doprinos razvoju psihologije u Srbiji za 2017–2018) i „*Pred glasačkom kutijom: Politička psihologija izbornog ponašanja u Srbiji*“ (2020, koautorstvo sa Bojanom Todosijevićem). Član je međunarodnih udruženja za političku (*International Society of Political Psychology*) i kros-kulturnu psihologiju (*International Association for Cross-Cultural Psychology*).

Crtež D. P.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.62

316.752

159.923

ПАВЛОВИЋ, Зоран М., 1980–

 Psihologija vrednosti [Elektronski izvor] / Zoran
Pavlović. – Beograd : Univerzitet, Filozofski fakultet, Institut
za psihologiju, 2021 (Beograd : Dosije studio). – 1 elektronski
optički disk (CD-ROM) ; 12 cm

Sistemska zahtevi: Nisu navedeni. – Nasl. sa naslovne strane
dokumenta. – Tiraž 100. – Beleška o autoru. – Napomene i
bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija. – Registar.

ISBN 978-86-6427-167-7

a) Вредности — Психолошки аспект

COBISS.SR-ID 51957257

„Mada ispitivanja vrednosti zauzimaju istaknuto mesto u empirijskim proučavanjima naših socijalnih psihologa i sociologa, i imaju dugu, neprekinutu tradiciju, počevši još od ispitivanja u SFRJ početkom 60-tih godina, nedostajala je knjiga na našem jeziku koja bi pružila teorijske i metodološke osnove ispitivanju vrednosti i rezimirala osnovne nalaze koji su u ovoj oblasti, kod nas i u svetu, prikupljeni. Knjiga Zorana Pavlovića ispunjava tuprazninu.“

prof. dr Dragan Popadić
redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

„Autor vešto i znalački razmatra sva bitna pitanja vrednosti, kao neko ko dobro poznaje i dugo se bavi socijalnom psihologijom i ispitivanjem javnog mnjenja (...) u pitanju je najobuhvatniji prikaz teorija i modela vrednosti od početka njihovog sistematskog, naučnog proučavanja u našoj sredini.“

dr Slavica Maksić
naučna savetnica u Institutu za pedagoška istraživanja

„Psihologija vrednosti (je) oblast koju autor ne samo poznaje, nego u kojoj se kreće kao uspešan istraživač. Ne kao knjiški znalac, nego kao aktivni učesnik u velikom naučnom poduhvatu da se bolje upoznaju vrednosne koordinate ljudskog ponašanja. Autor je ovde pokazao veštinu da izdvoji iz mora literature ono što je najbitnije, ne zaboravljajući istoriju, ali ne zanemarujući ni savremenost, pa ni pitanja koja će budući naraštaji psihologa vrednosti istraživati.“

dr Bojan Todosijević
naučni savetnik u Institutu društvenih nauka

